

ISSN 2520-2855 (Print)

ISSN 2520-2863 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА
BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

За загальною редакцією
В. І. Попика

Заснований у 1996 році

Випуск 15

Київ – 2017

УДК 016:929(477)(066)

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. праць Ін-ту біогр. дослідж. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. : В. І. Попик (голов. ред.) та ін. – Київ, 2017. – Вип. 15. – 384 с.

Ювілейний випуск збірника присвячений вшануванню 100-річчя Української революції 1917–1921 років, руйнуванню штампів та ідеологічних міфів щодо її провідних діячів, з'ясуванню впливу тих знаменних подій на формування патріотичної свідомості, громадянської активності, інтелектуальне самоствердження наступних поколінь співвітчизників. Опубліковані у збірнику статті й матеріали засновуються на позиціях біографістики як спеціальної історичної дисципліни і спираються на теоретичні та методичні засади вивчення й висвітлення ролі особистості в історичному поступі, формуванні та передачі національних традицій.

Розраховано на вчених, викладачів, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, працівників музейних, архівних і бібліотечних установ, краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: В. І. Попик, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф. (головний редактор); Л. І. Буряк, д-р іст. наук, проф. (заступник головного редактора); Т. В. Котлярова (відповідальний секретар); Т. Ю. Гранчак, д-р наук із соц. комунікацій; В. М. Даниленко, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.; Т. В. Добко, д-р наук із соц. комунікацій; Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.; Т. І. Ківшар, д-р іст. наук, проф.; К. В. Лобузін, д-р наук із соц. комунікацій; Н. І. Любовець, канд. іст. наук; С. М. Ляшко, канд. іст. наук; К. М. Манолаке, д-р політології (Республіка Молдова); Н. П. Марченко, канд. іст. наук; С. М. Міщук, д-р іст. наук, проф.; С. Нарбутас, д-р гуманіт. наук (Литовська Республіка); В. Ю. Омельчук, д-р іст. наук, проф.; О. С. Онищенко, акад. НАН України, д-р філос. наук, проф.; М. М. Романюк, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.; К. Тахіров, д-р філос. наук (Азербайджанська Республіка); О. М. Яценко, канд. іст. наук.

Рецензенти:

Ковальчук Галина Іванівна, доктор історичних наук, професор
Березівська Лариса Дмитрівна, член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор

Друкуються за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Протокол № 10 від 15.11.2017 р.

У разі передрукування публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographistics” collection.

Збірник зареєстровано Агестаційною колегією МОН України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки» (наказ МОН України від 29.09.2015 № 1021) та «Соціальні комунікації» (наказ МОН України від 21.12.2015 р. № 1328).

Видання індексується в українській загальнодержавній реферативній базі даних «Україніка наукова», бібліометричній базі даних *Google Scholar* та базах даних наукових журналів *ResearchBib* і *Scientific Indexing Services (SIS)*.

© Національна академія наук
України, 2017

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2017

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

П'ятнадцятий випуск збірника наукових праць «Українська біографістика» присвячений осмисленню у біографіці доби та постатей Української революції 1917–1921 рр., яка стала центральною подією всього українського ХХ ст. Вона продемонструвала реальність національного відродження України як самостійного суб'єкта європейської та світової історії. З іншого боку – певну недостатність сил, ідейного потенціалу, політичної згуртованості нації для негайної успішної розбудови суверенної державності в складній геополітичній ситуації. Тим самим – визначила дуже довгий і драматичний шлях боротьби за незалежність, який у 1991 р. і нині ще далеко не завершився. Тому ідеї, здобутки та досвід Української революції, часом дуже гіркий, ілюзії, прорахунки, втрати її провідників і учасників не можуть не привертати нині до себе увагу мислячих українців. Зокрема тому, що минуле має звичку повертатися, а історія жорстоко вчить тих, хто не засвоїв її уроків.

Сьогодні, коли історики аналізують причини поразки Української революції, звертають увагу не лише і не тільки на російську інтервенцію, а й на недостатність політичного досвіду, брак напрацьованої державницької традиції, відсутність харизматичних лідерів і взагалі – несприйняття українцями чийогось лідерства.

Із цього погляду дуже важливо глибоко осмислити події Української революції крізь їх людські виміри, драматичні долі наших співвітчизників. Зрозуміти їх готовність чи неготовність до того масштабного історичного зламу, який відбувався на їхніх очах і за їхньою участю. Зрозуміти, що всі вони увійшли в революцію одними, а вийшли зовсім іншими.

Українська революція справила величезний вплив на всі сфери суспільного життя: ідейну, суспільно-політичну, освітню, наукову, культурну, мистецьку, релігійну. Вона змінила інтелек-

туальну та соціально-психологічну атмосферу України. Дала можливість величезній масі співвітчизників уперше вповні усвідомити себе українцями. Талановитим людям – реалізувати свій творчий потенціал, найперше у розбудові національного життя, культури, науки – попри всі дуже скрутні тодішні обставини.

Українська революція, незважаючи на поразку, продовжувала справляти потужний вплив у наступні десятиліття. Виявом цього став феномен, який згодом дістав назву «Розстріляного відродження». Трагічна доля його діячів – пряме продовження теми революції. Так само, як і доля представників української політичної еміграції, а також тих, хто опинився у «внутрішній еміграції» та в умовах тоталітарного режиму оберігав вогник національного життя, намагаючись робити щось корисне. Отже, проблема людини в Революції та після неї багато в чому ще чекає на поглиблене дослідження. Так само, як і тема підспудної, зовні непомітної за років радянської влади передачі ідей і традицій Української революції від покоління до покоління.

На жаль, названі наскрізні проблеми розробляються переважно лише «класичними» істориками та літературознавцями, хоча уже на основі залучення значного за обсягом матеріалу, пов'язаного з конкретними особами, іноді з великою кількістю осіб. Для біографістів тут – велике неоране поле, попри те, що ніби зроблено й опубліковано так багато. Позитивне значення мало б також розширення вивчення групової біографії та біографії поколінь. На увагу дослідників заслуговують і постаті з «іншого табору», а особливо ті, хто опинився «між таборами». На жаль, нині історики не зрідка не готові ще вповні сприйняти усю складність, суперечливість і ситуативність перипетій людського життя. А це, можливо, є найважливішим, що необхідно для глибокого аналізу сучасного українського соціуму крізь призму людських дол, людського потенціалу нашої Батьківщини.

Саме з огляду на драматизм подій, котрі нині переживає Україна, та досвіди, яких набувають українці та науковці зокрема, доба Української революції 1917–1921 рр., що стала поворотною і на століття визначила напрям розвитку української спільноти, набуває особливої актуальності й розкривається в нових неочікуваних ракурсах. Відбувається нове прочитання минулого і його постатей, пошук як історичної правди, так і втрачених століття тому орієнтирів, виявлення раніше замовчуваного

фактажу та його узагальнення. З цього погляду – постать як маяк, що дає змогу орієнтуватися у вирі карколомних подій, і постать як тріска, закручена цим виром у безвість, гуртування як випадковий наслідок руху епохи та як свідомо праця в ім'я втілення великих ідей, формування дієвої спільноти чи задля виживання – сотні складних запитань постають перед дослідниками біографічного простору, покликаними нині відтворити на загал живе обличчя українського соціуму.

Пропонований читачеві тематичний випуск «Української біографістики» – певною мірою саме така спроба сфокусованого, глибокого та різнобічного розгляду Української революції 1917–1921 рр. у її людиноцентричному гуманітарному вимірі.

У першому розділі збірника **«Людина у просторі Української революції (1917–1921 рр.): теоретичні та методичні проблеми ідентифікації»** вміщено чотири дослідження, кожне з яких пропонує певний методологічний інструментарій для розкриття сутнісних сторін постатей гуманітаріїв, які жили та діяли в умовах революційного катаклізму сто років тому. Поєднує ці роботи намагання авторів відтворити цілісний суб'єктивний світ діяча у всій повноті, у драмі неминучих виборів і внутрішній логіці дій, без ідеологічних ярликів чи ретуші. Водночас кожна стаття – яскравий зразок глибоко індивідуальної наукової рецепції. Учені добирали для дослідження постаті, найбільше суголосні їм самим, і віднаходили форми їх репрезентації, найбільш адекватні суб'єктивному проживанню життя та формам діяльності кожного з персонажів. Так, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ **Л. І. Буряк** у розвідці **«Інсталяція як конструкт біографіки: Гнат Павлович Житецький»** вводить до наукового дискурсу поняття біографічної інсталяції як методу реконструкції біографії багатограних персонажів у межах переломних періодів історії. Біографія революційної доби осмислюється нею як різновид соціопсихологічного феномена, що втілює трансформацію різноманітних світоглядних, психологічних і поведінкових елементів особи в екстремальних умовах. Біографічна інсталяція дає змогу створювати біографічний конструкт, враховуючи композиційну багатовимірність живого людського життя. Її базову основу складає біографія людини, що містить внутрішній і зовнішній світ. Увага зосереджується як на переміщенні персони у просторі та часі, так і на елементах, які

охоплюють психологічну, комунікаційну, приватну, публічну, професійну та побутову сфери її життя, а також репрезентують протиріччя характеру, позиціоновані та приховані симпатії/антипатії, зміни ролей і статусу, вчинки та мотивації. Біографія Г. П. Житецького революційної доби представлена авторкою у вигляді полісюжетного колажу, символічної конструкції, складовими якої є калейдоскоп його бібліотечної та педагогічної діяльності, редакторської роботи, світоглядних орієнтирів, системи моральних цінностей, літературних смаків, наукових преференцій, професійних інтересів, родинних стосунків, спілкування з оточенням. Доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства НАН України імені М. Грушевського **І. Б. Гирич** у статті **«Творчість націолога Ольгерда Бочковського та справа видання його спадщини»** зосереджується на позиціонуванні поглядів на націю та національні проблеми визначного українського суспільствознавця, теоретика нової соціологічної дисципліни «націології» О. І. Бочковського. На тлі доробку класиків націософської думки М. Гроха, Е. Сміта, Е. Гелнера та ін., а також українських теоретиків національної проблеми (В. К. Липинський, Д. І. Донцов, М. С. Грушевський) автор окреслює чіткий образ представника демократичної та соціалістичної течії в національній думці початку минулого століття. Вписуючи свого героя в контекст традиції народо- і соціалістів-реформістів, протиставляючи його світогляд позиції В. К. Липинського та Д. І. Донцова, дослідник подає портрет українського республіканця, мислителя та діяча засобами інтелектуальної біографії. Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України **Л. С. Генералюк** у розвідці **«Витоки трагедії 1917–1922 рр.: погляд Максиміліана Волошина»** теж у межах інтелектуальної біографії інтерпретує поетичну світоглядну реконструкцію трагічних подій початку ХХ ст. українцем за походженням М. О. Волошином. Рецепція цього митця й мислителя щодо витоків російської революції, червоного терору та штучно розв'язаного голоду заснована на ґрунтовних знаннях з історії Європи та Росії. По суті, він виводить формулу катастроф 1917–1922 рр., до якої включає масштабну духовну кризу свідомості мас, стиль правління вождів, одержимих агресією, а також сформовану протягом століть геополітичну модель поведінки Росії як

держави. Доктор філософії, докторант Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського **В. Т. Петрикова** у дослідженні «**Методологія історії української бібліографії М. І. Ясинського**» також зосереджує увагу на поглядах одного з фундаторів бібліологічного знання в Україні. Представник київської історичної школи початку ХХ ст. М. І. Ясинський одним із перших застосував еволюційний підхід до визначення бібліографічної практики в якості соціальної потреби для становлення і розвитку національного наукового простору ХІХ – початку ХХ ст. Розкриваючи цю постать, дослідниця (відповідно його світобаченню) відстежує хронологію еволюції думки вченого впродовж продуктивної професійної діяльності, логіку появи окремих праць і зміст наукової концепції вченого відносно особливостей історичного процесу розгортання бібліографічної діяльності в Україні в якості суспільного явища.

Наступний розділ збірника «**Доба Української революції (1917–1921 рр.) у дискурсі біографістики**» розкриває механізми осмислення подій столітньої давнини вченими-біографістами різних поколінь, а також подає зразки новітньої «колективної біографії» тогочасних інтелектуальних спільнот (товариств, наукових і мистецьких громад, редакцій тощо). Зокрема, спільне дослідження доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень НБУВ **С. М. Міщука** та кандидата історичних наук **К. С. Мацелюх** «**Студії Петра Абрамовича (1881–1944) з історії Української революції 1917–1921 рр. на Волині**» присвячене автобіографічному і джерелознавчому контекстам опрацювання значних документальних масивів означеного періоду відомим вітчизняним ученим-краєзнавцем. Стаття кандидата історичних наук, доцента, завідувача кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій **С. Г. Іваницької** «**Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти**» зосереджує увагу читача на актуальній біографіці видатного літературознавця, покликаний до життя діяльністю тогочасного потужного культурного осередку (редакція та спільнота читачів часопису «Книгарь»). Йдеться про 47 публікацій – рецензії, бібліографічні нотатки, книгознавчі та літературознавчі статті, некрологи тощо. Натомість кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету імені

І. І. Мечникова О. Є. Музичко в розвідці **«Актуалізація біографій героїв українського минулого за доби Української революції 1917–1921 рр. на півдні України»** досліджує процес формування новітньої пам'яті українців шляхом використання образів героїв минушини в історичній думці у Південній Україні за доби Української революції 1917–1921 рр. Йдеться про переосмислення постатей Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи в популярних виступах істориків півдня України (Д. І. Яворницького, В. О. Біднова, А. Ф. Кащенко та ін.).

У формі «колективної біографії» розкриває вплив подій столітньої давнини на інтелектуальне середовище українства кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ І. І. Стамбол у статті **«Вплив Української революції 1917–1921 рр. на долі її натхненників (на прикладі учасників «Братерства Тарасівців»)»**. На основі аналізу складу та життєвих доль «Братерства Тарасівців» ним окреслено коло учасників революційних подій 1917–1921 рр. (найпомітнішою була діяльність братів Сергія і Володимира Шеметів, Івана Липи та Євгена Тимченка), а також доведено, що для більшості Тарасівців революція стала останньою активною фазою діяльності та лише кілька діячів змогли продовжити власну наукову і політичну кар'єру. Так само через «колективну біографію» вчених-істориків Одеси кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових і мовних дисциплін Одеського національного морського університету В. В. Левченко у статті **«Українська революція 1917–1921 років – історичний рубіж у долях учених-істориків Одеси»** розкриває проблеми, що стояли на шляху інтелектуалів, серед яких більшість були російськомовними та не сприймали ідеї створення Української держави. Йдеться найперше про заходи, які здійснювала місцева влада для розширення сфери вживання української мови, та форми адаптації науковців до змін у часи існування українських національних урядів. Про консолідацію громади навколо непересічної особистості та формування колективного «агента впливу» йдеться у статті **«Микола Садовський та його театр у період революційних подій в Києві 1917–1919 рр.»** театрознавця, головного спеціаліста відділу довідкового апарату документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв А. М. Марченко. Авторкою проаналізовано

життєвий шлях М. К. Садовського та розкрита просвітницька та консолідаційна роль створеного ним театру (тут гуртувалися І. М. Бурячок, І. А. Кочерга, Ф. Г. Кричевський, Олександр Олесь, С. Ф. Черкасенко та ін.).

Розділ **«Біографічні розвідки про діячів доби Української революції (1917–1921 рр.)»** містить зразки новітніх біографічних персональних досліджень діячів означеної доби, заснованих на методології нелінійної багатоаспектної біографії. Всіх їх об'єднує намагання авторів відтворити цілісний образ людини початку минулого століття у всьому розмаїтті її проявів, зацікавлень і цілепокладань. Привертає увагу незвичність добору вченими персонажів. Це люди так званого «другого» чи й дальших історичних «ешелонів», чий внесок до історії нині цікавий найперше глибиною їх занурення у живу стихію буття мас. Так, розвідка **«Депутат Конгресу трудового народу Микола Жерліцин та слідство в його справі. 1921–1922 рр.»** доктора історичних наук, професора кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету **О. О. Коника** стосується маловивченої проблеми персонального складу активних учасників Української революції 1917–1921 рр. Шляхом реконструкції біографії одного з «пересічних» діячів місцевого рівня автор розкриває інформаційний потенціал слідчих справ радянських каральних органів як історичного джерела для виявлення складу та характеристики учасників Української революції, а також доходить висновку про хибність стереотипу щодо проросійських національних цінностей жителів Південної України. Доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» **І. О. Демуз** у статті **«Участь Петра Стебницького у подіях Української революції 1917–1921 рр.»** окреслює внесок у розбудову української державності та науки **П. Я. Стебницького**, котрому в силу обставин випало обіймати на початку минулого століття низку громадських і урядових посад. Зосереджуючись водночас на калейдоскопічності проблем, які потребували негайного вирішення, та внутрішній цілісності й розважливості натури діяча, авторка творить зримий образ непересічної особистості у вирі карколомної доби. Специфіку життєписів фахових військових – українців, які після падіння Російської імперії прийшли до усвідомлення необхідності будівництва національної

держави, на окремому прикладі долі розкриває кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України **О. Б. Кудлай** у статті «**Сторінки біографії військового міністра доби Української Центральної Ради Олександра Жуковського**». Саме за його керівництва був обраний шлях створення національних збройних сил за принципом загальної військової повинності, а до військових частин повернуті дисципліна та суворота субординація. Так само й дослідження «**Післяреволюційна політична імміграція українців до Канади: історико-біографічний вимір**» кандидата історичних наук, наукового співробітника відділу зарубіжної україніки НБУВ **О. І. Дзири** відображає загальні особливості другої хвилі імміграції українців до Канади, зокрема спричиненої поразкою Української революції 1917–1921 рр., шляхом життєписання активного учасника українських визвольних змагань, офіцера легіону Українських січових стрільців та армії УНР, а згодом засновника й очільника гетьмансько-державницької організації «Січ» у Канаді, видавця та редактора Володимира Босого.

Розділ «**Ресурси біографічної інформації про Українську революцію (1917–1921 рр.)**» розкриває специфіку джерельної бази біографістики щодо обраного періоду. Йдеться як про переосмислення раніше введених до наукового обігу джерел, так і про творення принципово нових інформаційних масивів, форми та методики роботи з різнотипними джерелами, методологію структурування та аналізу новітніх ресурсів і засобів їх тематичного сегментування. Так, кандидат історичних наук, завідувач відділу Інституту біографічних досліджень НБУВ **Н. І. Любовець** у дослідженні «**Мемуарії Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри**» ґрунтовно аналізує авторський склад та основні жанрові різновиди спогадових джерел даного періоду. Науковець бере до уваги багатовекторність подій в Україні 1917–1921 рр. та різницю у поглядах і розумінні ситуації мемуаристів, зумовлену їхнім професійним і громадсько-політичним досвідом. Розглянуто традиційні жанри мемуарів (спогади, щоденники й автобіографії) та нові, синтетичні праці, що носять історико-мемуарний, дослідницький, археографічний характер і містять у собі елементи наукового дослідження, власне спогадів та публіцистики. У розвідці «**Наукові осередки України в період Української революції 1917–1921 рр. як передумова розвитку віртуальних**

наукових спільнот сьогодення» науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ **Ю. В. Вернік** простежує еволюцію комунікаційних процесів при вирішенні спільних задач, пошуку оптимальних форм організації наукових об'єднань, механізмів управління наукою в цілому тощо, засновуючись на аналізі основних тенденцій розвитку та функціонування наукових товариств початку ХХ ст. Розглянуті саме і лише як явище соціальної комунікації загальновідомі факти історії вітчизняної науки розкриваються дослідницею в неочікуваному їй перспективному для подальшої роботи аспекті. Традиційну краєзнавчу діяльність щодо встановлення кола діячів певного періоду на місцевих теренах, а також пошуку достовірних джерел інформації щодо них розкриває спільна робота кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка **Т. П. Демченко** та завідувача відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка **І. Я. Каганової** **«Уродженці Чернігівщини — діячі Української революції доби Центральної Ради у сучасній біографістиці»**. Кандидат філологічних наук, старший викладач Інституту філології та журналістики ТНУ імені В. І. Вернадського **І. В. Левичев** у статті **«Меморіальна бібліотека Максиміліана Волошина — національна гордість України»** вперше вводить до наукового обігу обґрунтований аналітичний огляд меморіальної бібліотеки Максиміліана Волошина, що нині перебуває в Будинку-музеї М. О. Волошина в Коктебелі (Крим, Україна). Дана детальна характеристика українського, іноземного та російського відділів бібліотеки, вперше публікуються автографи академіка А. І. Білецького, П. Г. Тичини та унікальний «масонський диплом» М. О. Волошина.

Традиційно збірник завершує розділ **«Бібліографія, рецензії, інформація»**, що містить розлогі аналітичні роздуми **Л. І. Буряк** із приводу творчої зустрічі з Петром Кралюком в Інституті біографічних досліджень НБУВ **«Казус біографії як поштовх до нових досліджень»**, повідомлення заступника генерального директора Національної історичної бібліотеки України **С. І. Смілянець** про наявні й такі, що формуються, у книгозбірні цікаві біографістські джерела **«Інформаційні ресурси Національної історичної бібліотеки України — джерельна база біографічних досліджень про діячів Української революції 1917–1921 рр.»**, а також звіт про Біо-

графічні читання, які відбулися в Інституті біографічних досліджень НБУВ у червні 2017 р., зібравши значну аудиторію зацікавлених у поступі біографічних досліджень науковців із різних куточків України.

Редакційна колегія висловлює сподівання, що матеріали збірника викличуть інтерес дослідників-професіоналів, так само як і аматорів-біографістів, краєзнавців, сприятимуть ширшому та зацікавленому обговоренню актуальних проблем біографістики та новітньої біографіки, розширенню діапазону та вдосконаленню методів біографічних досліджень, подальшому згуртуванню дослідницького активу вітчизняних біографістів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

ЛЮДИНА У ПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.): ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

УДК 929+94(477)“1917/1921”Житецький

*Лариса Іванівна БУРЯК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ)*

ІНСТАЛЯЦІЯ ЯК БІОГРАФІЧНИЙ КОНСТРУКТ: ГНАТ ПАВЛОВИЧ ЖИТЕЦЬКИЙ

Обґрунтовується запровадження у науковий дискурс біографічної інсталяції як форми і методу реконструкції біографії Г. П. Житецького (1866–1926), у житті якого Українська революція стала переломним моментом. Біографія революційної доби осмислюється як соціопсихологічний феномен, що втілює мережеве переплетіння, рухливість і трансформацію різноманітних світоглядних, психологічних, поведінкових елементів у житті людини, яка опинилася в екстремальних умовах.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., біографічна інсталяція, Г. П. Житецький.

The introduction of a biographical installation into the scientific discourse as a form and method of reconstructing the biography of H. P. Zhytetsky (1866–1926), in whose life the Ukrainian revolution became a turning point, is substantiated. The biography of the revolutionary era is conceived as a kind of socio-psychological phenomenon, which embodies network interweaving, mobility, transformation of various philosophical, psychological, and behavioral elements of the person in extreme conditions.

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917–1921, biographical installation, Н. Р. Zhytetsky.

Обосновывается введение в научный дискурс биографической инсталляции как формы и метода реконструкции биографии Г. П. Житецкого (1866–1926), в жизни которого Украинская революция стала переломным моментом. Биография революционной эпохи осмысливается как социопсихологический феномен, воплощающий взаимное переплетение, подвижность и трансформацию различных мировоззренческих, психологических, поведенческих элементов в жизни человека, оказавшегося в экстремальных условиях.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., биографическая инсталляция, Г. П. Житецкий.

Революції кардинально змінюють не лише суспільно-політичні системи та їх ідеологічні та морально-етичні орієнтири. Вони виявляються нещадними до людей, втягуючи у свою турбулентність усіх, кому випадає жити у цей час. Одним надають шанс для втілення власних проєктів, задумів і амбіцій. Інші стають їхніми жертвами.

Українська революція 1917–1921 рр. була тією масштабною подією, що докорінно змінила усталені норми життя. Активізувавши політичні та інтелектуальні сили суспільства, вона змусила людей визначити свої дії на тлі драматичного калейдоскопу різноманітних державно-політичних моделей, загострила проблеми їхнього вибору, спонукаючи до конформізму/нонконформізму, адаптації до нових реалій чи втечі від них.

Багатовимірність і неоднозначність революцій зумовлює практичну невичерпність проблем наукового дискурсу, антропологічної складової революційного минулого зокрема. Біографія особи, котра опинилася в екстремальних суспільно-політичних умовах, спричинених революційними змінами, викликає особливий науковий інтерес. І не лише в контексті історичного минулого, а й з огляду на глобальні трансформації, місце і роль України у геополітичних процесах кінця ХХ — початку ХХІ ст.

Складна мозаїка біографічного полотна Української революції має рухливий характер, постійно змінюється впродовж останньої чверті століття, розширюючись за рахунок нових постатей і набуваючи різноманітності відповідно до викликів сучасності. Наразі існує великий масив історико-біографічних досліджень, присвячених діячам Української революції, переважно ключовим особам, більшість із яких були її своєрідним уособленням на різних етапах. Втім, не менша, якщо не значно більша, кількість неординарних по-

статей, які жили, діяли, творили у революційні часи, залишається поза вітчизняним біографічним наративом.

Проблема полягає як у їхній актуалізації дослідницькими практиками, так і в осмисленні біографії як соціопсихологічного феномена революційної доби. Революція зумовила появу різних соціальних біографічних моделей екстремального часу, що відрізнялися від попередніх. Біографії інтелектуальної частини суспільства, попри природну неповторну індивідуальність кожної з них, були позначені універсальним алгоритмом. Пріоритетні позиції посідали складні психоемоційні рефлексії (свідомі/підсвідомі), викликані драматичними подіями; намагання гармонізувати внутрішній стан, діючи за світоглядними переконаннями чи за рахунок прийняття компромісних рішень; пошук відповідей на питання стосовно подій і процесів, що відбувалося довкола; прагнення до самореалізації, відсутність якої унеможлиблює життя інтелектуала як таке.

Вирішенню цієї проблеми у межах вітчизняної соціогуманітаристики сприяє міждисциплінарна природа сучасної біографіки як явища полівимірного. Органічно поєднуючи у собі науку та мистецтво [11, с. 74], біографіка орієнтується на вдосконалені механізми та нестандартні прийоми у дослідженні життя людей, розкриття складних модифікацій (світоглядних, психологічних, поведінкових) під час глобального суспільно-політичного зламу. Зокрема, нові перспективи щодо біографічних реконструкцій відкриває залучення прийомів інсталяції як сучасної форми мистецтва та водночас художньої композиційної техніки, що має усі підстави бути органічно екстрапольованою у площину біографіки.

За своєю суттю інсталяція є багатовимірною композицією різноманітних за наповненням, структурою і форматом елементів, розміщеною у просторі. Всі разом вони утворюють цілісну картину. Як мистецький жанр інсталяція використовує для створення композицій матеріали, що оточують людину у її повсякденні, виступають частиною життєвого простору¹. При цьому акцент робиться, поперше, на віднайденні та вивченні найактуальніших елементів оточуючого середовища, по-друге, на мистецтві їх монтажу. Найважливішою місією інсталяції вбачається подолання відокремлення мистецтва від життя і навпаки. Тому основні зусилля цього мистецького жанру спрямовуються на досягнення ефекту максимального проникнення глядача до творчої композиції.

¹ Прийнято вважати, що мистецтво інсталяції бере свій початок від провокативних проєктів Марселя Дюшана, зокрема його знаменитого «Фонтана», представленого широкій аудиторії у знаковому для європейців і українців 1917 р.

Однією з основних особливостей мистецької інсталяції виступає зміна контекстів/ракурсів, що забезпечує модифікації змісту та створює привід для різноманітних асоціацій, гри смислів, їх розширення/звуження, актуалізації/ігнорування. Константами залишаються лише простір і час, решта змістів позначені мінливістю. Точки фокусування, як і лінії розривів або перетину, можуть бути рухливими та змінюватися. Часом сам глядач безпосередньо бере участь у видозміні конструкції.

За аналогією з мистецтвом біографічна інсталяція як метод і форма дає змогу створювати біографічний конструкт за законами жанру, враховуючи композиційну багатовимірність. Особливе значення надається добору матеріалів / структурних компонентів / елементів біографії та їх органічному поєднанні. Базову основу біографічної інсталяції складає біографія людини, що містить її внутрішній і зовнішній світ². Увага зосереджується на переміщенні людини у межах темпорально-просторових координат та на калейдоскопічності елементів, що охоплюють розмаїття сфер людського життя — психологічну, комунікаційну, приватну, публічну, професійну, побутову, а також репрезентують протиріччя характеру, позиціоновані і приховані симпатії/антипатії, зміни ролей і статусу, вчинки та їх мотивації.

Структура біографічної композиції визначається заданими умовами, відповідно до яких біографія особи виступає: 1) складовою часопростору на макро- і мікрорівнях, нерозривно пов'язаною з ними (світ, країна, місто, родина, оточення); 2) віддзеркаленням внутрішнього світу (емоції, рефлексії, асоціації, думки, світоглядні цінності, уподобання); 3) об'єктом конструкції/монтажу на відстані часу (за Т. Адорно, «дистанція» є основною умовою розуміння змісту будь-якого явища).

Прийоми біографічної інсталяції, як і форма — полісюжетний колаж, уможливають багатовимірне відтворення картини біографічного світу людини. Зауважимо, що оповідальність не виступає текстовою домінантою, а підпорядковується структурній композиції, через що біографічний світ героя інсталяції з його плюсами та мінусами, правильними чи хибними поглядами, оціночними судженнями залишається за межами авторських коментарів. Отже, зберігаючи ін-

---

² У цій інтерпретації концепт «біографія» близький за значенням до іншого, подібного за змістом, — «біографічний світ», який розглядає український вчений Грина Колесник. Запроваджуючи до сучасної вітчизняної соціогуманітаристики концепт «біографічний світ», вона інтерпретує його як «нелінійну структуру», «культурний простір», у якому переміщується особа, «комунікаційну модель», «культурний світ людини та афілійованих з нею груп» [7].

тригу, біографічна інсталяція надає можливість читачеві «дописати» біографію, скористатися правом на власні висновки.

Гнат Павлович Житецький (1866–1929) — людина складної біографії. Інтелектуал, який здобув гарну освіту (2-га Київська гімназія, Колегія Павла Галагана, історико-філологічний факультет Університету святого Володимира в Києві), педагог, історик, літературознавець, громадський діяч, син відомого українського вченого П. Г. Житецького — одного з визнаних лідерів українського національного руху, належить до тих, кого в сучасному науковому дискурсі прийнято останнім часом ідентифікувати як постать «другого плану». Тривалий час він залишався поза межами інтересів науковців і лише нещодавно з'явилися публікації, присвячені окремим сюжетам біографії, його бібліотечній і частково редакторській діяльності [1; 2; 12].

Г. П. Житецький оцінював себе більше, ніж скромно, наголошуючи: «Не пощастило мені стати науковим чоловіком: ні методу наукового я не набув, ні наукової обмеженої певної спеціальності не мав, ні серйозного наукового досліду не дав. Так сталося, як не бажалося...» [5, спр. 46911]. Утім, така самооцінка особи, котрій силою обставин довелося тривалий час перебувати на «другому плані», не збігалася з думкою про нього оточення. Оцінюючи професійні, інтелектуальні та комунікативні здібності Г. П. Житецького, П. Я. Стебницький називав його «главнейшим представителем украинской колонии» в імперській столиці. Звертаючись із проханням виступити на зібранні з приводу ювілею Д. Л. Мордовцева, він писав до Г. П. Житецького у 1905 р.: «Вы, кажется, единственный в состоянии сказать приличное слово в приличном обществе...» [5, спр. 49283]. Промовистим також був той факт, що у 1911 р. саме Г. П. Житецькому була доручена місія виголосити доповідь на урочистому засіданні Академії наук у Петербурзі, присвяченому 50-й річниці смерті Т. Шевченка [5, спр. 46737].

Переломним моментом у долі Г. П. Житецького виявилися події, спричинені кардинальними суспільно-політичними зрушеннями, що відбулись упродовж 1917–1921 рр. Як і багато інших представників його покоління, він опинився перед необхідністю непростого вибору. У серпні 1918 р. залишив Петербург, де провів майже тридцять років життя, і переїхав до Києва, отримавши запрошення від В. І. Вернадського з пропозицією увійти до Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української Держави при ВУАН³.

³ На першому засіданні Комітету, що відбулось 23 серп. 1918 р., Г. П. Житецького не було. Як член Комітету він присутній уже на другому засіданні 30 серп. 1918 р. і бере участь в його роботі упродовж наступних зібрань (Див.: *Вернадський В. І. Листування з українськими вченими. Т. 2, кн. 2. Київ, 2011, с. 174–175*).

Нові перспективи, що відкрилися перед Г. П. Житецьким, дали йому змогу долучитися до найважливіших процесів культурного відродження як органічної складової Української революції. Йому судилося опинитися серед тих, хто стояв біля витоків заснування Національної бібліотеки України, взяти участь у розробці концепції її створення, формувати відділ рукописів і очолювати його роботу у надзвичайно складних умовах.

Біографія Г. П. Житецького періоду революції віддзеркалює мережеве переплетіння різноманітних елементів: розгалуженої діяльності професіонала (педагог, науковець, член Тимчасового комітету по створенню Національної бібліотеки, завідувач відділу рукописів, редактор «Книжного вістника»⁴), думки та рефлексії інтелектуала, зумовлені світоглядною позицією. З огляду на багатоманітність, різножанровість, рухливість елементів біографічного світу, інсталяція постає найоптимальнішою формою, що дає змогу здійснити реконструкцію біографії Г. П. Житецького у просторі революційних подій.

Матеріалами для біографічної інсталяції служать листи, щоденники, записні книжки, що вміщують спостереження, зауваження, міркування Г. П. Житецького з приводу подій, що відбувалися. Вони доповнюються занотованим конспектом відомого філософського твору В. Віндельбанда «О свободі воли» як важливим елементом, що віддзеркалює тогочасні думки Г. П. Житецького. У біографічній інсталяції використовується також його науково-творчий доробок (надруковані праці, рукописи, тексти промов, лекцій). «Книжний вістник» і вміщені у ньому публікації так само відіграють роль елемента біографічної конструкції Г. П. Житецького, презентуючи його ставлення до створення Національної бібліотеки, вказуючи на коло професійного спілкування, дешифруючи життя особи.

Метаморфози «революційності».

Революційність була характерною рисою інтелігенції, найперше як реакція на несправедливість суспільно-політичного устрою та вияв критичного ставлення до існуючих порядків. Революція очікувалась, на неї покладалися сподівання як у Києві, так і в Петербурзі. Проте реальна картина подій, що розгорнулися починаючи з 1917 р., була далекою від уявлень про «соціальну революцію». Попри властиву Г. П. Житецькому революційність, як одну зі світоглядних рис, події в столиці Російської імперії 1917 р. викликали у нього різке

---

⁴ Назва періодичного видання «Книжний вістник» (1919 р.) мала такий варіант правопису. Надалі у тексті застосовується саме він.

несприйняття та негативні емоції. Відбулася зміна поглядів, революційні ілюзії обернулися глибоким розчаруванням.

Наукові ілюзії.

Ще у 1908 р. у журналі «Вестник Европы» Г. П. Житецький опублікував «Литературные воспоминания о семидесятих годах». Це була літературно-критична розвідка, присвячена спогадам В. К. Дебогорія-Мокрієвича, П. О. Кропоткіна, С. М. Кравчинського, С. С. Синегуба, де висловлювалися симпатії до революційних ідей та їх виразників. Основна увага приділялась авторам спогадів як яскравим постатям визвольного руху⁵. Попри неоднозначність їхніх методів боротьби, Г. П. Житецький вважав цих діячів людьми високого духовного пориву, моральними авторитетами, що присвятили життя боротьбі за визволення народу. З огляду на поширені суспільні настрої це було природним, адже ідея діяльності заради наступних поколінь, готовність до самопожертви, відмова від особистого благополуччя була однією із домінуючих в інтелігентських колах.

Аналізуючи життєвий шлях і літературний талент тогочасних революціонерів, Г. П. Житецький щиро шкодував, що не справдилися їхні прогнози стосовно революції, яка мала би відбутися за чверть століття. «Да, мы ожидали тогда социальную революцию раньше двадцати пяти лет, не то что какую-то конституцию! Но жизнь жестоко посмеялась над нами...» — підсумував він власні відчуття [4, с. 619].

Дещо згодом життя справді зіграло злий жарт із тими, хто мріяв про революцію та чекав на неї. Реальність, викликана подіями 1917 р., стала шокуючою для Г. П. Житецького, змінивши його ставлення до революції та змусивши переосмислити це явище. Але чи відмовився він від революційності як ідеї, виплеканої поколінням свого батька?

Епістолярні емоції.

Ставлення до революційних подій яскраво відображені у листах до матері — Варвари Семенівни, надісланих із Петрограда до Києва впродовж жовтня 1917 — квітня 1918 р. Це — своєрідний епістолярний колаж настроїв і переживань, проникнутих розпачем, розчаруванням, тривогою, інколи — іронією, що служила рятувальним колом у безодні навколишнього хаосу. Щотижня надсилаючи листи до матері, Г. П. Житецький докладно повідомляв про події, своє

⁵ Примітно, що всі автори спогадів (П. О. Кропоткін, С. М. Кравчинський, С. С. Синегуб, В. К. Дебогорій-Мокрієвич) у той чи інший спосіб були пов'язані з Україною.

сприйняття всього, що відбувалося, власні емоції, виявляючи водночас постійну турботу про неї.

У переддень більшовицького перевороту (лист від 25 жовтня 1917 р.) він так описав обстановку, що склалася у місті: «В городе беспокойно; я, конечно, осторожен. Смута и бунты, ложно именуемые громким словом „революция“, продолжают все на той же почве под лозунгами: отнять, захватить, ограбить, не работать, не сражаться и т. д. Очень трудно с провизией и с вещами первой необходимости: третью неделю нет керосина, спасаюсь от темноты с 5 ч. дня до 8 ут[ра] остатком свечей, о мясе и молоке не может быть и речи. Почти не горит электричество, только что после 4–5 ч. дня уже в городе темно — воровства, грабежи и убийства на каждом шагу. Впрочем, и у вас, и во всей России разруха во славу немцев. Кое как идут уроки, но все заняты другим. Хорошо, что я еще в полном здоровье и благополучии...» [6, спр. 22, арк. 1]. Из тривогою про Варвару Семенівну він писав: «Ничего не знаю, как твое здоровье. Напиши хоть два слова...»

Він переживав з приводу скрутного матеріального становища матері, пропонуючи продати його ордени Станіслава, Анни (за деякий час — Володимира), аби отримати кошти на життя. «...Они мне совсем не нужны», — писав Г. П. Житецький з гіркотою, розуміючи, що прийшов інший час, для якого попередні нагороди вже втратили значення і треба дбати найперше про виживання. Водночас він просив залишити з орденів стрічки як знак пам'яті.

До свого остаточного переїзду до Києва Г. П. Житецький, попри навколишній хаос і власну напружену ситуацію, турбувався про прості, але необхідні для матері речі. Прагнучи, аби вона не відчувала самотності, орієнтувалась у подіях, що відбувалися в столиці, він регулярно пересилає до Києва «подпольные, запрещенные газеты», відправляє посилку з борошном, щоб Варвара Семенівна змогла до свого дня народження спекти пиріг [6, спр. 25, арк. 10, 12], не забуває про нитки для вишивання, яким вона захоплювалась, і переживає, що внаслідок різкого погіршення ситуації з постачанням наприкінці 1917 р. важко було роздобути необхідний товар [5, спр. 47968, арк. 1]. Він згадує про таку, на перший погляд, дрібницю в її одязі, як калоші, повідомляючи: «Очень постараюсь тебе купить калоши, хотя это весьма трудно, если не невозможно: здесь высоких совсем нет. Запоздали мы, надо было про запас купить год назад. Буду искать и рыскать» [6, спр. 25, арк. 10].

Турбота у листах про повсякдення найближчої для Г. П. Житецького людини вплетена у контекст його розмірковувань із приводу навколишньої ситуації. У листі до матері від 19 листопада 1917 р.

він намагався проаналізувати популярність соціалістичних ідей, їх поширення у суспільстві та практичне втілення на російському та українському ґрунті:

«Что здесь происходит, один позор, мерзость и подлость! Да, так вот что такое социализм и еще в русском понимании и выполнении!»⁶ Человек сколько-нибудь порядочный и честный должен от него решительно и безусловно отвернуться... Еще немного и понятия „негодяй”, „хулиган” и „социалист” будут однозначущи. А ведь украинцы все объявили себя социалистами; не социалистов украинцев нет...

Впрочем, большевики-социалист[ы] восстанавливают теперь рабоче-солдатское самодержавие при помощи монархистов, которые, надо полагать, во благо времени все перевернут на старый образец и будет у нас прежняя, да еще усиленная гнусность царского режима. Свободы, права и законности уже нет никаких, но даже и внешнего царского порядка нет, а гады уже ползут и шипят. И не останется ничего от «завоеваний» революции, республики, самостоятельности... Тогда Раи всякие станут верными рабами ради своих appetitов, чем они были суть и будут всегда.

А 12-ти тысячные оклады подозрительны. Не из Российской казны они идут...» [6, спр. 24, арк. 6–7].

Менш ніж за місяць, у листі від 16 грудня 1917 р., Г. П. Житецький стверджував, зробивши підкреслення:

«Вообще не может никто понять, что былого дореволюционного Петербурга нет: есть завоеванный, на осадном положении город, оплеванный, загаженный, в котором люди (кроме солдат, красносотен[цев] и отчасти фабричных) чуть не пухнут от голодухи, почти не имеют хлеба (уже не везде и по ½ фунта можно получить после долгой очереди). Лавки и магазины пусты, вся торговля в солдатских и жульнических руках — и едва кое-что небольшое можно получить по страшным ценам (фунт сахару 5–7 руб., карамели 15–18 р., масла 12–18 руб.).

Как бы только доехать до вас... Все же вместе легче, чем в одиночестве» [5, спр. 47968, арк.1].

Картини безладу, голоду, руйнації, що спостерігалися в Петрограді після жовтневого перевороту 1917 р., зафіксовані у кожному з тогочасних листів Г. П. Житецького до матері. «Здесь грязь, бестолочь, произвол, — передавав він свої відчуття, — но и в Киеве знают, что такое большевистское «правление» и потому могут представить, что делается здесь, где господствует не народ, конечно, а

⁶ Тут і далі в листуванні курсив наш. — Л. Б.

обнаглевшие социалисты и хулиганский пролетариат. Голод — форменный и за деньги почти ничего нельзя достать...

Люди ходят худые, тощие, как скелеты, злые и, как волки, рыщущие и голодные. *Это и называется свободной, социалистической жизнью в раю, называемом „трудовой коммуной“*. Так — днем, а с вечера — никакого освещения, не ходят трамваи...» [6, спр. 27, арк. 18 зв., 19 зв.].

Несприйняття російської більшовистської влади та її вимог до інтелігенції змусило Г. П. Житецького припинити педагогічну діяльність у Петрограді. Своє рішення залишити місто він так пояснював Варварі Семенівні: «Говорят, что и для продолжения службы в Учительском институте надо давать подписку о признании власти пролетарских советов и Петерб[ургской] социалистической коммуны. Я, конечно, этого признать не могу и никакой подписки не дам. Одним словом, я окончательно ликвидирую, очевидно, дела и расстанусь с Петербургом» [6, спр. 27, арк. 18]. Слова Г. П. Житецького красномовно відображали принципову позицію щодо більшовиків, його моральне кредо, засвідчували неможливість співпраці з новою владою. Далі він іронічно зауважував, що до Києва доведеться їхати без пенсії, оскільки її «...коммуны, оберегающие труд, не дают, хотя она и выслужена и 28 лет мною оплачивалась».

Продовжуючи 29 квітня (12 травня) листування з матір'ю, він знову наголошував: «Сегодня состоялось общее собеседование всех сослуживцев моих по Никол[аевскому] корпусу. Почти все служащие увольняются, конечно, без всяких пенсий; неизвестно, рассчитаются ли хоть за летние месяцы и выплатят ли полагающее жалованье до осени; *требуют точного обозначения убеждений, партий, признания совдепов, коммуны и т. д. Понятно, что на это я не могу пойти*. Все дни, как в котле: собрания, совещания, постоянные посещения моей квартиры сослуживцами, приятелями, земляками» [6, спр. 27, арк. 20].

Нарешті Г. П. Житецький повідомляв стосовно остаточно прийнятого ним рішення: «Иду из артели в корпус подавать свою анкету с отзывами, как отношусь к насильств[енной] власти; это, собственно, прошение об отставке (из корпуса лишь) без пенсии и т. д. В среду буду у Котляревского и Стебницкого. Может что узнаю о возможности выезда отсюда, тогда скоро и увидимся... Совершенно здоров, бодр, даже в хорошем настроении духа. Мечтаю о Киеве. Киев[ские] припасы еще не доел и в общем неголодно. Будь же ты здорова и спокойна — все по-хорошему устроится» [6, спр. 27, арк. 21].

Достатньо критично Г. П. Житецький поставився до подій, що відбувалися в Україні. Ще у листопаді 1917 р. він писав: «В „твердое

положение” українцев не верю. Их большевистские требования могут держаться лишь при анархии и неисполнимых обещаниях для черни, которые разжигают только жадность, грабительство, шкурные и желудочные аппетиты. Печально, что, когда жизнь рассеет обманы, у украинцев ничего своего прочного не останется и прежде всего, народной школы» [6, спр. 25, арк. 11].

Жодних ілюзій він не мав і до інших урядів в Україні, називаючи гетьманат П. Скоропадського «історичною комедією», а плани керівників УНР — не більше, ніж «авантюрою». На переконання Г. П. Житецького, державницька модель, запропонована П. Скоропадським, виглядала кращою за інші. «А знаєш, — ділився він своїми думками з матір’ю у квітні 1918 р. перед тим, як назавжди залишити Петроград, — оставляя в стороне вопрос о немцах, которых Украина не скоро сбудется, мне весьма в приемлемых формах выясняется положение дел на Украине: гетьманство, конечно, историческая комедия, но анулирование социализма, насильственной украинизации, шовинизма, а также планы подготовки нового Учредит[ельного] Укр[аинского] Собрания симпатичны. Во всяком случае, все это куда лучше и серьезнее всей авантюры Грушевских, Винниченков, Голубовичей и др. Можно приветствовать и поворот к российской «ориентации», как теперь говорят. В такой сфере можно работать на украинском поприще, хотя бы и находя многие дефекты...» [6, спр. 27, арк. 20–20 зв.]. При всій неоднозначності висловлених оцінок, вони є важливим елементом у біографічній реконструкції як чинник мотивацій і прийняття рішень.

Алегорії, метафори, рефлексії у записних книжках.

У революційному Києві Г. П. Житецький продовжував фіксувати свої думки, асоціації, занотовувати рефлексії з приводу подій, що відбувалися довкола, у записних книжках⁷. На відміну від листів, надісланих із Петрограда, ці тексти мають завуальовану форму. Побачене, почуте, прочитане, осмислене об’єднане промовистою назвою «Человеческое — умное и глупое». Це — сукупність алегорій і метафор, представлених уривками зі священних книг, класичної літератури, прислів’їв, вуличного фольклору тощо.

Слова з книги пророка Наума «Город крови, весь лживый, полный неправды, в котором не прекратится грабеж» — алюзія на події, що відбувалися у Києві [5, спр. 46933, арк. 24.]. У чому був сенс фіксації цього афоризму? Ймовірно, пророцтво щодо падіння

⁷ Г. П. Житецький мав давню професійну звичку вести записні книжки, які у його практиці були чимось на кшталт щоденника.

Ніневії — столиці могутньої Ассирійської держави, алегоричні біблійні образи відображали тогочасний апокаліптичний настрій Г. П. Житецького, передавали відчуття невідвратної катастрофи, що насувалась на Київ.

Міркування з приводу дій урядів, що декілька разів змінювались у Києві впродовж революції, викликали різноманітні асоціації. Поміж іншими записами Г. П. Житецький занотував французьке прислів'я, що передавало зневіру у революційних перетвореннях: «Чем более это меняется, тем более остается одним и тем же» [5, спр. 46933, арк. 23].

Нагадуванням/попередженням для наділених владою людей і водночас своєрідною рефлексією на безапеляційні заяви радикальних політичних сил звучав вислів із Талмуду: «Ничто так не ожесточает сердце, как сознание своей правоты». Тут же цитувався лист М. К. Михайловського до П. Л. Лаврова (1873 р.): «Откровенно говорю, я не так боюсь реакции, как революции (в России)». Цілком ймовірно, що Г. П. Житецький поділяв це щире зізнання одного з провідних теоретиків народництва.

Дії більшовиків не могли не викликати асоціацій із якобінцями, їхньою ідеологією та практикою. Актуальними для Г. П. Житецького виявилися критичні оцінки Великої французької революції, що в умовах подій початку ХХ ст. набули особливо загостреного звучання. Він занотував низку класичних міркувань, зокрема з приводу ідеї рівноправ'я, якою активно маніпулювали різні політичні сили. Спостереження популярної французької письменниці мадам де Сталь стосовно того, що «главной причиной господства якобинцев было дикое опьянение химерической системой равенства...» доповнювалось у записній книжці співзвучною думкою Шарля де Монтеск'є: «...дух крайнего равенства ведет к деспотизму одного, а деспотизм одного кончается завоеванием», висловленою філософом задовго до початку революції у Франції [5, спр. 46936, арк. 36 зв.].

Попри негативне ставлення Г. П. Житецького до революційних подій, намагання осмислити феномен соціалізму та поширення соціалістичних ідей залишалось. Не випадково у записній книжці того часу з'явився запис/нагадування про твір Е. Бернштейна «Исторический материализм» (1901 г.) [5, спр. 46936, арк. 26]. У пошуках відповіді на свої питання Г. П. Житецький, очевидно, збирався звернутися до першоджерел, зокрема до праці одного із визнаних лідерів європейської соціал-демократії, на переконання якого соціалізм був ідеалом суспільного розвитку.

Записи Г. П. Житецького віддзеркалюють широку палітру міркувань стосовно революцій як історичного явища, їх природи, форм і

наслідків, а також причин, що їх обумовлювали. Розмаїття прочитаного створювало ґрунт для асоціацій, пояснення сумнівів чи підтвердження думок.

Риторика у публічному дискурсі.

У публічних виступах Г. П. Житецького 1921 р. знову з'явилися елементи риторики, співзвучної з його дореволюційними настроями. На цей раз — у контексті творчості Т. Г. Шевченка. Лекція «Соціально-революційні теми у творчості Шевченка» та промова на відкритті Шевченківської виставки у Всенародній (Національній) бібліотеці засвідчили реанімацію та актуалізацію революційної термінології в академічно-публічному лексиконі. Наголошуючи на революційній традиції українців, Г. П. Житецький не приховував свого захоплення тим, що «...гайдамаки подняли *революцію* на 25 лет раньше, чем французы поднялись во время своей Великой революции», та наголошував, що «Шевченко преклоняется перед жестокими поборниками народной воли» [5, спр. 46735].

Виступаючи на відкритті Шевченківської виставки, він зазначив, що поет «...був одним із попередніх протестантів *самого революційного типу* проти жорсткого царського і бюрократичного уряду, проти неправдивого побутового і економічно-клясового складу життя, одним із перших представників політичного і соціального радикалізму...» [5, спр. 46730]. Звертає на себе увагу виправлення, зроблене Г. П. Житецьким в автографі виступу: викресливши початковий напис «рішучого типу», він замінив його на «революційного типу».

Осмилення революційних ідей у творчості Т. Г. Шевченка може інтерпретуватися як данина часові та крок назустріч політичній кон'юктурі, у відповідності до якої революційність Т. Г. Шевченка визначалася домінантою творення його нового образу. Водночас цей сюжет служить підтвердженням того, що революційні ідеї та роздуми про революцію для Г. П. Житецького залишались актуальними і мали цілком конкретне втілення, асоціюючись на цьому відрізьку його біографії, передусім, із революційністю Т. Г. Шевченка. Продовжуючи плекати «революційність» як невід'ємну складову свого внутрішнього світовідчуття, виступаючи в опозиції до всього несправедливого, що відбувалося навколо, Г. П. Житецький навряд чи змінив думку стосовно подій, свідком яких був і про які склав уявлення у 1917 р.: «...смута и бунты, ложно именуемые громким словом „революция”».

Служіння національним інтересам.

Повернення Г. П. Житецького до Києва зумовило підпорядкування його діяльності українським інтересам і внесло суттєві корек-

тиви у біографію, розширюючи та водночас наповнюючи новим змістом професійне амплуа. Причетність до основних питань розбудови Бібліотеки, формування її фондів, визначення принципів діяльності, заснування та редагування бібліотечного видання «Книжний вістник» змінили статус Г. П. Житецького в українському середовищі, як і його роль у культурних національних процесах. Відтепер він являвся одним із засновників Національної бібліотеки Української Держави при ВУАН, фундатором і першим завідувачем відділу рукописів — національного рукописного сховища.

Знаний педагог.

Бібліотечна робота у київських революційних реаліях поєднувалася з попередньо набутим педагогічним досвідом. Одразу після приїзду до Києва, з 1918 і по 1924 р. Г. П. Житецький працював у Фундуклеївській жіночій гімназії. Викладання у цьому навчальному закладі багато що значило для нього. Важливим був той фактор, що свого часу у Фундуклеївській гімназії викладав його батько і, з огляду на це, вона набувала особливого значення для Г. П. Житецького як «місце пам'яті» про нього та старше покоління інтелектуалів, відданих українській справі. Плекаючи пам'ять про близьких людей, він таким чином продовжував їхню справу на українському ґрунті, чого був позбавлений, працюючи у навчальних закладах Петербурга/Петрограда⁸.

Викладацька робота у відомому жіночому закладі, як і бібліотечна діяльність, загострили українську ідентичність Г. П. Житецького, визначаючи її пріоритетність на цьому етапі життя. У його гімназійній практиці українська тематика стала домінуючою. Записні книжки вміщують промовисту добірку літератури для читання з українознавства. До неї були включені основні твори В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, М. І. Костомарова, П. Г. Житецького, О. Я. Єфименко, С. О. Єфремова, І. І. Огієнка, О. М. Пипіна, П. П. Чубинського. Ключовими напрямками лекцій були обрані хмельниччина, історія козацтва, українська автономія та її втрата.

Запропоновані теми свідчили, що Г. П. Житецький уникав банальних підходів, налаштовуючи свою аудиторію на розкриття гострих історичних проблем, серед яких були такі: «Причини, заставивши Богдана Хмельницького заключити Переяславський договір», «Насколько искренна была дипломатия Богдана Хмельниц-

---

⁸ Докладніше див.: Буряк Л. І. Ментальний світ українського інтелектуала модерної доби: Гнат Павлович Житецький // Ейдос, 2017. Вип. 9. С. 287–303.

кого по отношению к Польше, Московии, Турции», «Участие крестьянства (посполитых) в восстании Богдана Хмельницкого», «Козацкие восстания 1591–1638 гг. с точки зрения экономической, правовой, религиозной и национальной», «Потеря украинской автономии и самостоятельности», «Образование козачества и отношения между старшиной и низами козачества».

Особливої актуальності у контексті тогочасних подій в Україні набували теми лекцій, присвячені історії українсько-російських відносин. Враховуючи історичні реалії, Г. П. Житецький запропонував лекції з відповідною тематикою: «Роль Украины в культурном росте Московского и Российского государств», «Федерация древнерусских земель, ее достоинства и недостатки», «Что сближает и разъединяет малорусскую и великорусскую народности?».

Домашні завдання для своїх учениць він формував, враховуючи два важливі фактори — національний і гендерний. На Різдво 1918/1919 рр. учениці гімназії отримали завдання прочитати твори І. П. Котляревського («Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник») і Т. Г. Шевченка («Наймичка», «Катерина», «Гайдамаки», «Варнак», «Гамалія», «Тополя» та ін.). Твори мали бути підґрунтям для обговорення запропонованих тем: «Женщины решительного нрава в сочинениях Котляревского», «Изображение парубков и дивчат в произведениях Котляревского», «Украинская природа в поэзии Шевченка» [5, спр. 46933. арк. 13 зв.].

Враховуючи і поцінуючи майже тридцятирічний педагогічний досвід Г. П. Житецького, Міністерство народної освіти УНР запропонувало йому взяти участь у роботі Комісії із забезпечення підручниками українських шкіл. Лист від міністра освіти В. К. Прокоповича з пропозицією долучитися до цієї роботи був надісланий ще 12 квітня 1918 р., тобто напередодні перевороту, внаслідок якого відбулося проголошення Павла Скоропадського гетьманом України.

Цей лист не лише відображає певну пропозицію як мотивацію до змін у біографії Г. П. Житецького, а й, виступаючи важливим елементом інсталяції, засвідчує шанобливе ставлення до адресата уряду УНР і міністра освіти зокрема, завдяки прийомам епістолярної етики. «Високоповажний Ігнат Павлович, — говорилося у листі. — Звертаюсь до Вас з щирим проханням взяти участь в історичній комісії, яка заклалась при видавничому відділі Департаменту Вищої і середньої школи для забезпечення українських шкіл підручниками. Ваша прихильність до справ освітніх і педагогічний досвід дають надію на те, що Ви не одмовитесь од участі у цій культурній роботі по відродженню українського народу» [6, спр. 34].

Із подібними пропозиціями Міністерство народної освіти знову звернулось до Г. П. Житецького у грудні 1918 — січні 1919 рр. уже після ліквідації Української Держави та відновлення УНР. Але примітно, що на цей раз листи вже не мали поважної тональності попереднього. Персональне, підкреслено шанобливе звернення у них було замінене на аббревіатуру «В. Ш. Д.» («високошановний добродій»), що, очевидно, мало демонструвати поширення демократичного стилю в епістолярно-офіційній комунікації та розрив із попереднім етикетом листування.

Відгукнувшись на пропозицію, Г. П. Житецький взяв участь у роботі Комісії. Втім, до жодної з політичних сил, що змінювалися в Україні впродовж революційного часу, він не мав довіри і не поділяв задекларованих ними ідеологій. У цій ситуації прийняття ним пропозицій може розглядатись як компромісне рішення. Щиро вболіваючи за українську справу, служіння якій лишалось для нього пріоритетним, він не мав особливих сподівань та ілюзій на її успішність.

Окрім можливості реалізовувати свій педагогічний талант і відданості учительському амплуа, робота в гімназії та в міністерській комісії була однією з необхідних умов виживання в екстремальних умовах, давала додатковий прибуток. Скрутне матеріальне становище давалося взнаки, на що вказували ретельно підраховані (до копійки!) записи надходжень і витрат, внесені Г. П. Житецьким до записних книжок. Перед тим, як залишити назавжди Петроград, він писав до матері: «...я ищу в Кіеве работы и какого-нибудь места, так ты, пожалуйста, скажи и приятелям, и знакомым, кого увидишь. А то в Кіеве придется с голода помирать» [6, спр. 27, арк. 18].

Померти від голоду не довелося завдяки напруженій повсякденній праці у різних установах, яка забирала багато сил, часу і знову гальмувала наукову роботу, не давала змоги втілити омріяні плани. Г. П. Житецький мав давній задум написати книгу про М. В. Гоголя. Життя та творчість цього письменника цікавили його впродовж тривалого часу, про що свідчила велика кількість досліджень (надрукованих і рукописних), присвячена М. В. Гоголю. Одна з розвідок, «Двенадцать лет скитаний Гоголя», була закінчена вже під час революції, у серпні 1917 р. і мала стати складовою його великої книги, як і решта підготовлених матеріалів, серед яких були: лекція «О Гоголе», «Заметки о Гоголе и его письмах», «Заметки об учености, профессуре Гоголя и об его гражданственности, религиозности и мистицизме», «Loci vitae et itinevavium Гоголя до 1826 г. (странствования Гоголя за границей)» тощо.

Записи Г. П. Житецького революційної доби підтверджують його прагнення продовжувати розпочату роботу над книгою про М. В. Го-

голя. Окрім ретельно підготовленого розлогого змісту книги [5, спр. 46936, арк. 41 зв.], занотовано вислови з джерел і літератури під рубрикою «Для Гоголя». Серед них — цитата з Г. Ібсена («Жизнь — борьба с темными силами души и сердца; творить — значит вершить суд над самим собой»), уривок із автобіографії М. О. Максимовича («Назначение нового университета в Киеве повлекло меня туда с неодолимою силою. Туда же согласился со мною переместиться и мой незабвенный земляк Гоголь, но ему не удалось этого») [5, спр. 46936, арк. 40].

У березні 1928 р. під час відзначення 40-річчя наукової діяльності Г. П. Житецького президія історичної секції ВУАН акцентувала увагу на тому, що у його науковому «портфелі» «...спочиває... недокінчена праця, котрої появи нам треба побажати якнайскорше — це монографія про Гоголя...» [3, с. III]. «Книга про Гоголя» так і залишилася нездійсненою мрією науковця, яку він плекав до кінця життя.

Конспект праці В. Віндельбанда «Про свободу волі» та біографічні сюжети довкола нього.

Серед архівних автографів Г. П. Житецького привертає увагу конспект праці німецького філософа В. Віндельбанда «О свободе воли», складений у 1918 р. (дата на рукописі уточнює: 20–27 лютого). Конспект із російськомовного видання 1905 р. являє собою ретельно занотовані дванадцять лекцій («Свобода действия», «Свобода выбора», «Ответственность» тощо) [5, спр. 46775].

У контексті біографічної реконструкції конспект виступає фрагментом, цінність якого зумовлена не так стислим викладенням філософських ідей першоджерела, як їх екстраполяцією на образ мислення Г. П. Житецького та не менш важливою актуалізацією сюжетів його біографії. Що могло привабити Г. П. Житецького у праці В. Віндельбанда та підштовхнути до конспектування філософського твору на початку 1918 р.? Довколишній революційний хаос, на перший погляд, ніяк не сприяв зануренню в осмислення філософських проблем. Відповіді на питання, що постають довкола цього конспекту, реконструкція можливих/ймовірних мотивацій конспектування твору відкривають перспективи розширення уявлень про біографічний світ автора конспекту, доповнюючи біографічну палітру.

Багато з того, що упродовж життя конспектував або занотовував Г. П. Житецький, було вмотивовано його професійними інтересами. Багаторічний викладацький досвід виробив правило, яким він не поступався, а саме: попри обставини прагнути до нового знання, чи-

тати та конспектувати прочитане, використовуючи записи у педагогічній і комунікативній практиці. Не останню роль відіграло ставлення до конспектування як до одного з перевірених і поширених способів запам'ятовування / тренування пам'яті, що було актуальним для сфери його діяльності⁹.

Внутрішній світ та власні інтелектуальні запити Г. П. Житецького зумовили те, що він не залишався осторонь знакових творів, які з'являлись у глобальному науковому просторі. В. Віндельбанд був одним із найбільш популярних філософів початку ХХ ст., визнаним класиком-неокантіанцем. Його філософія вибудовувалася на новітньому на той час підході до знань — синтезі етики, психології, культури. Одним із ключових постулатів було твердження, що світ моральних норм перебуває понад дійсністю. Згідно з філософією В. Віндельбанда, цінності хоча й визнавалися об'єктивними, та не існували у дійсності, а лише «значили».

Особливо актуальними на тлі подій, що відбувалися, виглядали філософські ідеї В. Віндельбанда стосовно свободи у її різноманітних конотаціях. Занотовуючи твір, Г. П. Житецький спробував у такий спосіб знайти пояснення діям, учинкам, вибору людини у революційний час. Можливо, саме ця фраза містила ключ до розуміння навколишніх подій у контексті загальних історичних трансформацій і революцій як їх найрадикальнішої форми: «В истории под знаком свободы совершалось много великого, но под этим же знаком совершалось и много грехов. Преступление и глупость, заблуждение и страсти украшали себя и украшают тем же именем, при мысли о котором сильнее бьется сердце» [5, спр. 46775, арк. 33].

У контексті революційних подій актуально звучали міркування німецького філософа з приводу співвідношення між метою та засобами її досягнення: «При известных обстоятельствах сам по себе завершенный выбор целей может быть ниспровергнут выбором средств... При выборе средств решающее значение имеют наряду с теоретическими усмотрениями и взглядами... оценки того, что надо предвидеть (54)»¹⁰. В умовах революції ця проблема набула не лише теоретичного, а й практичного виміру.

---

⁹ Один із записів Г. П. Житецького у його книжці 1919–1920-х рр. складається з переліку праць із журналу «Вестник Европы» кінця ХІХ — початку ХХ ст. Примітка, яка супроводжує перелік «Прочтено и надо сделать выписки», розкриває механізм опрацювання літератури, професійне ставлення до неї та асоціюється з певним механізмом сприйняття прочитаного.

¹⁰ У дужках позначені сторінки російськомовного видання твору В. Вільдельбанда, які вказує Г. П. Житецький у конспекті.

Революція загострила іншу, не менш важливу проблему особистого вибору. Що означало для Г. П. Житецького несприйняття/неприйняття революційної дійсності, політичних лідерів і державницьких моделей, із якими вони експериментували? На які вчинки та кроки можна було спромогтися, з огляду на таку позицію? Чи розглядав він можливість емігрувати, як зробив дехто з оточення, зокрема його близький приятель Нестор Котляревський, який потім все ж повернувся до Петербурга. Чи навпаки, прикладом служили дії П. Я. Стебницького, М. П. Василенка, Є. О. Квилицького, Б. Л. Модзалевського та інших, хто обрали шлях служіння українській справі, повернувшись до Києва? Враховуючи життєві обставини Г. П. Житецького, а саме: похилий вік матері, яка залишилася самотньою у Києві, міцний ментальний зв'язок з київськими «місцями пам'яті», психологічні особливості власного характеру (у 1917 р. йому виповнився лише 51 рік, але він вже називав себе «старим» чоловіком) — еміграція навряд чи була ймовірною. Єдиним можливим виходом для нього лишалася внутрішня еміграція¹¹. Ймовірно, гостро відчуючи обмеженість власного вибору, зумовлену обставинами, він занотував із твору німецького філософа кілька актуальних для себе висловів: «Только в известных границах верно, что человек может делать то, что он хочет. Не все, что он делает, есть то, что он хочет, и не все, что он хочет, он в состоянии сделать... (16). Свобода действий простирается только до тех пор, пока я хочу то, для чего (у каждого, конечно, различно и изменчиво от времени, возраста, положения и т. д.) достаточно человеческих сил (20)».

Яків Миколайович Колубовський — один із оточення.

Тогочасне київське оточення Г. П. Житецького виступає суттєвим компонентом біографічної інсталяції, який значно збагачує та урізноманітнює загальну картину, створюючи додаткові сюжетні композиційні лінії. Конспект праці В. Віндельбанда, як важливий елемент біографічної інсталяції Г. П. Житецького, виводить з тіні та включає у простір композиції одну із постатей його оточення — Я. М. Колубовського (1863–1929). Будучи випускником Колегії Павла Галагана, він, як і Г. П. Житецький, належав до тісного кола колегіантів і української громади у дореволюційному Петербурзі. Знаний історик філософії і педагог, він разом з іншими інтелектуа-

---

¹¹ Як стверджує С. І. Білокінь, Г. П. Житецький, протестуючи проти утвердження більшовицького правління у Києві у 1920 р., відійшов від роботи у Комітеті, залишаючись працювати у рукописному відділі Всенародної (Національної) бібліотеки (<http://www.s-bilokin.name/Personaliala/Mijakovskij/>).

лами із середовища українських петербуржців переїхав 1918 р. до Києва, отримавши посаду директора Колегії Павла Галагана. Г. П. Житецький згадував про нього в одному з листів до Варвари Семенівни: «Сейчас от меня ушел Колубовский, который как и я, и другие, в хлопотах о переезде навсегда в Киев; мы обмениваемся слухами о возможности выезда и содействуем друг другу. Между прочим, Колубовский обещал добыть мне ящики для книг и вещей, которые придется переправить в Киев» [6, спр. 27, арк. 17].

Конспект праці В. Віндельбанда вміщує підказки, котрі виводять на новий рівень асоціацій, реконструюючи часопростір, де перетиналися інтелектуальні запити та професійні інтереси Я. М. Колубовського і Г. П. Житецького. Філософія, німецька зокрема, психологія, педагогіка і, нарешті, бібліотечна справа на київському ґрунті були спільним полем їхніх наукових інтересів.

Я. М. Колубовський був визнаним фахівцем із німецької філософії, членом Філософського товариства при Петербурзькому університеті. Після закінчення університету він деякий час провів у Німеччині, слухаючи лекції знаменитих філософів у Лейпцизькому університеті. Переклад праці «История новой философии» Ібервега — Гейнца, фундаментальний нарис із історії філософії Росії, інтелектуальні здібності, а також літературний талант забезпечили йому авторитет у тогочасному науковому філософському середовищі.

У 1890-х рр. він був запрошений до роботи у редакції московського журналу «Вопросы философии и психологии», брав активну участь у діяльності психологічного товариства¹². На тлі цих біографічних сюжетів Я. М. Колубовського спостерігається один цікавий збіг, що може видатися не зовсім випадковим. Цикл засідань психологічного товариства був присвячений проблемам свободи волі, тим самим проблемам, що на початку ХХ ст. знайшли висвітлення у філософському трактаті В. Віндельбанда і були актуалізовані Г. П. Житецьким, який законспектував його у розпал революційних подій. Чи не велися з початком революції розмови з приводу цих проблем між давніми знайомими? Цілком ймовірно, що Я. М. Колубовський ініціював інтерес Г. П. Житецького до твору німецького філософа.

Асоціації, що на перший погляд справляють враження випадкових, на київському ґрунті трансформуються у площину сталих професійних контактів двох давніх знайомих. Сферою їхніх спільних професійних інтересів став, найперше, бібліотечний простір. У Києві Я. М. Колубовський, так само як і Г. П. Житецький, долучився до

¹² Про засідання Московського психологічного товариства та проблеми, що обговорювалися під час засідань, Я. М. Колубовський написав у спогадах, пригадуючи своє перебування у Москві [8].

створення Всенародної (Національної) бібліотеки, формування фондів і розробки її концепції. Він виступив автором основного каталогу книг із філософії (*Desiderata*), що мали бути у книгозбірні, та взяв на себе роботу зі складання подібного педагогічного каталогу.

«Книжний вістник».

Я. М. Колубовський, очевидно не без ініціативної участі Г. П. Житецького, виступив автором статей до кожного з двох випусків журналу «Книжний вістник», що вийшли друком упродовж 1919 р.¹³. Обидві публікації не випадково присвячувалися найбільшим бібліотекам світу. Вони прозвучали в унісон зверненню Тимчасового комітету для заснування Всенародної (Національної) бібліотеки, опублікованому там само, де, зокрема, зазначалося, що майбутня книгозбірня «...має стати на Україні таким же огнищем світової культури, яким є світового значіння публічно-наукові національні бібліотеки Америки, Англії, Франції, Германії та Росії» (1919, № 2, с. 1). Нариси Я. М. Колубовського були не лише історичними есеями. Вони служили своєрідним орієнтиром для всіх, причетних до справи заснування бібліотеки, передусім для влади, котра несла відповідальність за створення необхідних умов для існування національної книгозбірні.

За своєю суттю ці яскраві тексти можуть розглядатися віддзеркаленням поглядів самого Г. П. Житецького як редактора видання, члена Тимчасового комітету, і в цьому контексті вони так само беруть безпосередню участь у біографічній конструкції на правах одного з її важливих елементів.

Однією з найгостріших проблем була відсутність приміщення. Ось як виглядала ситуація, про яку повідомлялось у звіті Комітету, оприлюдненому у другому числі «Книжного вістника»: «Ще в травні у Всенародної бібліотеки забрані були ті кімнати на розі Фундук[леївської] та Пушкін[ської] вул[иць], що вона наймала за гроші для частини своїх книжок. Їх викинуто було з помешкання, де *відчинили амбулаторію для венеричних*. Припало хапкама переносити книжки до буд[инку] Колегії, що залишався таким же знищеним, як і в минулі місяці. Але з кінця того ж травня і на цей будинок знайшлися інституції з своїми претензіями забрати його для військових справ, і після трьохтижневої тяганини увесь будинок занято для радянс[ьких] команд[них] курсів технічного приладдя військ[ової] боротьби. Тільки книжок Всенародної бібліотеки вже нікуди було, крім

¹³ У 1919 р. вдалося налагодити випуск науково-практичного бібліотечного журналу, редактором якого став Г. П. Житецький. Далі в дужках — посилання на це видання.

міських вулиць та площ, перевозити, і залишилися вони, хоча і в замкненій 1-ій кімнаті Колегії, але в дуже сумнівній безпеці... А бібліотек і книжок передається жертводавцями і набувається купівлею сила...» (1919, № 2, с. 15). У примітках до звіту повідомлялося, що за розпорядженням «воєнного уряду» вимагалось звільнити й цю кімнату, а «...книжки вивезти хоть світ за очі і в самий негайний час». Це звучало кричущим дисонансом на тлі буття провідних бібліотек світу.

У форматі протиставлення у цьому ж номері була надрукована стаття Я. М. Колубовського, присвячена бібліотеці Британського музею. Автор знайшов необхідну форму, аби передати велич однієї з найбільших книгозбірень світу (на той час вона нараховувала понад два млн книг), наголошуючи: «Християнин мріє собі побувати в Єрусалимі, магометанин — в Мецці, католик — в Римі, а вечний — в Лондоні з його Британським музеєм» [10, с. 88].

Із вишуканою майстерністю описувались умови, в яких створювалася та функціонувала Британська бібліотека. Особлива увага приділена будинку: «Перед усяким державним книгосховищем і музеєм найголовнішим питанням з'являється збудування власного спеціально пристосованого помешкання. При будуванні потрібно рахуватися з силою вимог не тільки для сучасного, але і для далекого майбутнього» [10, с. 89]. Поміж іншим підкреслювалося, що у створенні й організації бібліотеки найвиразніше виявилися національні риси англійців, якими були невідступність, любов до сивої старовини, пошана до традицій, прихильність до просвіти й аристократизму духу, працьовитість, національний егоїзм тощо [10, с. 88].

Попри традиційний пієтет наукової спільноти перед лондонською бібліотекою, Я. М. Колубовський віддавав пріоритет бібліотеці Конгресу у Вашингтоні, якій було присвячено інший нарис. На його думку, пріоритетність серед провідних бібліотек світу визначалася не кількістю томів (на той момент бібліотека посідала лише четверте місце, поступаючись Парижу, Лондону та Петербургові), а принципами та системою організації бібліотечної і наукової роботи. Попри особливий статус «книгозбірні конгресу і при конгресі США», вражаючою була її доступність («...справочники, словники, що найчастіше вимагаються, можна брати, не запитуючи...») для кожного, «...без натяку на якісь формальності...».

Але майбутнє цієї бібліотеки та її місце у світі безпомилково пов'язувались із діяльністю Смітсонівського інституту — унікальної на той час наукової установи, що була покликана стати центром координації світових наукових досліджень, «...куди сходяться і звідки виходять шляхи наукового спілкування...» [9, с. 45–47]. «І поки-

даючи будинок книгозбірні, — писав про свої враження від бібліотеки Конгресу Я. М. Колубовський, — одвідувач проймається особливою пошаною до американського народу, представники якого так щедро йшли назустріч потребам своєї національної книгозбірні» [9, с. 53].

У контексті кризового становища, в якому 1919 р. опинився проєкт створення української бібліотеки, публікації Я. М. Колубовського були відгуком, спрямованим на підтримку діяльності з розбудови бібліотечної справи. Друкуючи ці матеріали, «Книжний вістник» і його редакція у такий спосіб привертала увагу до катастрофічної ситуації з приміщенням для національної книгозбірні, що склалася на той момент. Не лише зміст, а й тональність нарисів зі всією очевидністю апелювали до патріотичних почуттів українців, до тих, від кого залежав успіх розбудови Всенародної бібліотеки, що за задумом мала стати національною гордістю за аналогією з найвідомішими бібліотеками світу.

Таким чином, «Книжний вістник», відбиваючи іманентну (концептуальну, організаційну, авторську) присутність Г. П. Житецького, водночас актуалізує важливі елементи його біографії, унаочнює ідейні переконання, коло авторів, залучених до співпраці.

Революція 1917–1921 рр. загострила й актуалізувала українську ідентичність Г. П. Житецького, надала йому шанс долучитися до масштабних культурних і освітніх проєктів. Водночас неоднозначність багатьох явищ, якими супроводжувався революційний процес в Україні, хаос, а головне — незавершеність Української революції та несприйняття встановленої більшовицької диктатури, спричинили опозиційність внутрішнього світу достойника дійсності при збереженні його цілісності. Постійний інтерес до літератури, філософії, улюблена викладацька робота, обов'язок перед пам'яттю батька, турбота про мати Варвару Семенівну, якій він напередодні переїзду до Києва пообіцяв, що «все по-хорошому устроїться», давали насагу до життя. Попри все це, випробовування, з якими доводилося весь час боротися, унеможливили втілення багатьох задумів. Окрім ненаписаної книги «Про Гоголя», серед планів, які залишилися нездійсненими, були спогади про батьків і про трьох міністрів освіти — Миколу Василенка, Володимира Науменка та Петра Стебницького — й багато іншого.

Біографічна інсталяція Г. П. Житецького складається з окремих фрагментів, кожен з яких може інтерпретуватись окремо, а може — у сукупності з іншими створювати колаж різноманітних фактурних матеріалів-сюжетів. Віднаходячи найпереконливіші маркери його суперечливого стану, інсталяція демонструє біографічну модель життя людини, що опинилася заручником зовнішніх обставин.

Біографія Г. П. Житецького у форматі інсталяції не завжди має чітко окреслені біографічні лінії. Вона наближається більше до символічної конструкції з окремими деталями — «атрибутами», являючи собою біографічний калейдоскоп, складовими якого виступають світоглядні орієнтири, система моральних цінностей, інтелектуальний потенціал, літературні смаки, наукові преференції, професійні інтереси, родинні стосунки, оточення. За принципом інсталяції зміна ракурсу може спричинити композиційну зміну. Водночас біографічна конструкція/реконструкція базується на об'єктивності біографічних фактів і підкріплюється ними, хоча й не виключає суб'єктивності їх інтерпретації.

- 1 *Герасименко Н.* Листи Г. П. Житецького: з епістолярної спадщини О. М. Лазаревського [Текст] / Н. Герасименко // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: зб. наук. праць. – Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Вип. 16. – С. 141–166.
- 2 *Дубровіна Л. А.* Житецький Гнат Павлович [Текст] / Л. А. Дубровіна // Українські архівісти (XIX–XX ст.) : бібліограф. довідник. – Київ, 2007. – С. 231–233.
- 3 *Житецький И. П.* Київська громада за 60-х років [Текст] / И. П. Житецкий. – Київ, 1928. – 35 с.
- 4 *Житецкий И. П.* Литературные воспоминания о семидесятих годах [Текст] / И. П. Житецкий // Вестник Европы. – 1908. – № 10. – С. 598–619.
- 5 IP НБУВ. Ф. 1.
- 6 IP НБУВ. Ф. 86.
- 7 *Колесник Ірина.* Біографічний світ Тараса Шевченка [Текст] / Ірина Колесник // Укр. істор. журнал. – 2014. – № 3. – С. 78–99
- 8 *Колубовский Я. Н.* Из литературных воспоминаний [Текст] / Я. Н. Колубовский // Истор. вестник. – 1914. – № 136. – С. 134–149.
- 9 *Колубовський Я. М.* По першорядних книгозбірнях [Текст] / Я. Н. Колубовский // Книжний вістник. – 1919. – № 1. – С. 45–53.
- 10 *Колубовський Я. М.* По першорядних книгозбірнях. Британський музей [Текст] / Я. Н. Колубовский // Книжний вістник. – 1919. – № 2. – С. 87–95.
- 11 *Попова Т. Н.* Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. – Одеса, 2017. – 456 с.

- 12 Степченко О. П. Житецький Гнат Павлович. Член Тимчасового комітету для заснування ВБУ, завідуючий відділом рукописів Бібліотеки в 1918–1929 рр. [Текст] / О. П. Степченко // Українські вчені — фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (1918–1934). – Київ, 2008. – С. 35–52.

REFERENCES

- 1 Herasyenko, N. (2010). *Lysty H. P. Zhytetskoho: z epistoliarnoi spadshchyny O. M. Lazarevskoho* [Letters by G. P. Zhitetsky: from the epistolary heritage of O. M. Lazarevsky]. In *Spetsialni istorychni dystsypliny: Pytannia teorii ta metodyky: Zbirka naukovykh prats* [Special historical disciplines: theory and methods]. (Vol. 16, pp. 141–166). Kyiv. [in Ukrainian].
- 2 Dubrovina, L. A. (2007). *Zhytetskyi Hnat Pavlovych* [Zhythecky Hnat Pavlovich]. In *Ukrainski arkhivisty (XIX–XX st.): Biobibliografichniy dovidnyk* [Ukrainian archivists (XIX–XX centuries): bibliographic guide]. (Pp. 231–233). Kyiv. [in Ukrainian].
- 3 Zhytetskyi, Y. P. (1928). *Kyivska hromada za 60-kh rokiv* [Kyiv community in the 60's]. Kyiv. [in Ukrainian].
- 4 Zhiteckij, I. P. (1908). *Literaturnye vospominanija o semidesjatyh godah* [Literary memories of the seventies]. In *Vestnik Evropy* [Herald of Europe], 10, 598–619. [in Russian].
- 5 Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, fund I.
- 6 Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, fund 86.
- 7 Kolesnyk, Iryna. (2014) *Biohrafichniy svit Tarasa Shevchenka* [The biographical world of Taras Shevchenko]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Magazine], 3, pp. 78–99. [in Ukrainian].
- 8 Kolubovskij Ja. N. (1914). *Iz literaturnykh vospominanij* [From literary memories]. In *Istoricheskij vestnik* [Historical Herald], 136, 134–149. [in Russian].
- 9 Kolubovskiy, Ia. M. (1919). *Po pershoriadnykh knyhozbirniakh* [In the best bookshops]. In *Knyzhnyi vistnyk* [Book bulletin board], 1, 45 – 53. [in Ukrainian].
- 10 Kolubovskiy, Ia. M. (1919). *Po pershoriadnykh knyhozbirniakh. Brytanskyi muzei* [In the best bookshops. The British Museum]. In *Knyzhnyi vistnyk* [Book bulletin board], 2, 87–95). [in Ukrainian].
- 11 Popova, T. N. (2017). *Zhizneopisanie uchenogo-istorika na perekrestke istoriograficheskikh tradicij. Teorija. Metodologija. Praktika* [Life-history of a scholar-historian at the crossroads of historio-

- graphic traditions. Theory Methodology. Practice]. Odesa. [in Russian].
- 12 Stepchenko, O. P. (2008). *Zhytetskyi Hnat Pavlovych. Chlen Tymchasovoho komitetu dlia zasnuvannia VBU, zaviduiuchy viddilom rukopysiv Biblioteky v 1918–1929 rr.* [Zhythecky Hnat Pavlovich. Member of the Interim Committee for the Establishment of the ULU, Head of the Department of Library Manuscripts in 1918–1929]. In *Ukrainski vcheni — fundatory spetsializovanykh viddiliv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (1918–1934)* [Ukrainian scholars — founders of specialized departments of the National Library of Ukraine. VI Vernadsky (1918–1934)]. (Pp. 35–52). Kyiv, [in Ukrainian].

Стаття надійшла 30.09.2017 р.

Інсталяція як біографічний конструкт: Гнат Павлович Житецький.

Буряк Л. І., доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 13–42.

Обґрунтовується запровадження у науковий дискурс біографічної інсталяції як форми та методу реконструкції біографії Г. П. Житецького (1866–1926), у житті якого Українська революція стала переломним моментом. Біографія революційної доби осмислюється як соціопсихологічний феномен, що втілює мережеве переплетіння, рухливість, трансформацію різноманітних світоглядних, психологічних, поведінкових елементів у житті людини, яка опинилася в екстремальних умовах.

За своєю суттю мистецька інсталяція є багатовимірною композицією, розміщеною у просторі, що складається з фрагментів, які разом утворюють цілісну картину. Однією з основних особливостей мистецької інсталяції виступає зміна контекстів/ракурсів, що забезпечує модифікації змісту і створює привід для різноманітних асоціацій, гри смислів, їхнього розширення/звуження, актуалізації/ігнорування.

За аналогією з мистецтвом біографічна інсталяція дозволяє створювати біографічний конструкт, враховуючи композиційну багатовимірність. Акцент робиться на підборі матеріалів / структурних компонентах / елементах біографії та їх органічному поєднанні. Базову основу біографічної інсталяції складає біографія людини, що

включає її внутрішній і зовнішній світ. Увага зосереджується не лише на переміщенні людини у просторі і часі, а й на калейдоскопічності елементів, що охоплюють розмаїття сфер людського життя — психологічну, комунікаційну, приватну, публічну, професійну, побутову, а також репрезентують протиріччя характеру, позиціоновані та приховані симпатії/антипатії, зміни ролей і статусу, вчинки та їх мотивації.

Українська революція надала шанс Г. П. Житецькому долучитися до масштабних культурних і освітянських проєктів, актуалізувала національну ідентичність. Водночас вона спричинила опозиційність його внутрішнього світу, викликану критичним ставленням до політичних сил, що приходили до влади упродовж 1917–1921 рр. У цій ситуації професійна діяльність Г. П. Житецького розглядається як компромісне рішення і водночас як прагнення до самореалізації та прояв щирого служіння українській справі.

Віднаходячи найпереконливіші маркери суперечливого стану Г. П. Житецького, інсталяція конструює біографічну модель його життя на істинних біографічних фактах. Структура біографічної композиції визначається заданими умовами, у відповідності до яких біографія виступає складовою часопростору на макро- та мікрорівнях (світ, країна, місто, родина, оточення); об'єктом конструкції/монтажу на відстані часу. Водночас вона інтегрує професійну діяльність (педагог, науковець, член Тимчасового комітету по створенню Національної бібліотеки, завідувач відділу рукописів, редактор «Книжного вістника»); віддзеркалює внутрішній світ (емоції, рефлексії, асоціації, думки, моральні цінності, уподобання).

Біографія Г. П. Житецького революційної доби представлена у вигляді полісюжетного колажу, символічної конструкції, складовими якої є калейдоскоп його бібліотечної та педагогічної діяльності, редакторської роботи, світоглядних орієнтирів, системи моральних цінностей, літературних смаків, наукових преференцій, професійних інтересів, родинних стосунків, спілкування з оточенням. При цьому плюси і мінуси героя інсталяції, правильні чи хибні оціночні судження залишаються за межами авторських коментарів. Таким чином, зберігаючи інтригу, біографічна інсталяція надає читачеві можливість скористатися правом на власні висновки, «дописуючи» біографію.

Ключові слова: Українська революція, біографічна інсталяція, Г. П. Житецький

Installation as a biographical construct: Hnat Pavlovich Zhytetsky.
Larysa Buryak, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading

Research Fellow of Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 13–42.

The introduction of a biographical installation into the scientific discourse as a form and method of reconstructing the biography of H. P. Zhytetsky (1866–1926), in whose life the Ukrainian revolution became a turning point, is substantiated. The biography of the revolutionary era is conceived as a kind of socio-psychological phenomenon, which embodies network interweaving, mobility, transformation of various philosophical, psychological, and behavioral elements of the person in extreme conditions.

By its very nature, the artistic installation is a multidimensional composition placed in a space consisting of fragments, which together form a coherent picture. One of the main features of the artistic installation is the change of contexts/angles, which provides modifications to the content and creates an occasion for various associations, the game of meanings, their extension/narrowing, updating/ignoring.

By the analogy with art, biographical installation allows to create a biographical construct, taking into account compositional multidimensionality. The emphasis is on selecting the materials / structural components / elements of the biography and their organic combination. The main basis of a biographical installation is the biography of a person, which includes its internal and external world. Attention is focused not only on the movement of man in space and time, but also on kaleidoscopic elements that cover the diversity of spheres of human life – psychological, communicative, private, public, professional, everyday, and also represent contradictions in character, positioned and hidden sympathies/antipathies, changes in roles and status, actions and their motivations.

The Ukrainian revolution gave H. P. Zhytetsky a chance to engage in large-scale cultural and educational projects, to update the national identity. At the same time, it caused the opposition of its inner world, raised by the critical attitude towards the political forces that came to power during 1917–1921. In this situation, the professional activity of H. P. Zhytetsky is considered as a compromise solution, and at the same time as a desire for self-realization and a manifestation of genuine ministry to the Ukrainian cause.

Finding the most compelling markers of the contradictory state of H. P. Zhytetsky, the installation represents a biographical model of his life on the true biographical facts. The structure of the biographical compo-

sition is determined by the given conditions, according to which, the biography acts as a component of the time and space at the macro and micro levels (world, country, city, family, environment); object of design/installation at a distance. At the same time, it integrates professional activities (a teacher, a scientist, a member of the Interim Committee on the establishment of the National Library, the head of the department of manuscripts, the editor of the «Knyzhny vistnyk»); reflects the inner world (emotions, reflections, associations, thoughts, moral values, preference).

H. P. Zhitetsky's biography of revolutionary era is presented in the form of a collage, symbolic construction, the components of which are the kaleidoscope of his library and pedagogical activity, editorial work, ideological landmarks, the system of moral values, literary tastes, scientific preferences, professional interests, family relationships, communication. In this case, the pros and cons of the hero of the installation, correct or false valuation judgments remain outside the author's comments. Thus, while preserving the intrigue, the biographical installation gives the reader the opportunity to take advantage of the right to own conclusions, «endorsing» the biography.

Keywords: Ukrainian Revolution of 1917–1921, biographical installation, H. P. Zhytetsky.

Инсталляция как биографический конструкт: Игнат Павлович Житецкий.

Буряк Л. И., доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 13–42.

Обосновывается введение в научный дискурс биографической инсталляции как формы и метода реконструкции биографии И. П. Житецкого (1866–1926), в жизни которого Украинская революция стала переломным моментом. Биография революционной эпохи осмысливается как разновидность социопсихологического феномена, воплощающего взаимное переплетение, подвижность, трансформацию различных мировоззренческих, психологических, поведенческих элементов в жизни человека, оказавшегося в экстремальных условиях.

По аналогии с искусством биографическая инсталляция позволяет создавать биографический конструкт, где внимание сосредоточивается не только на перемещении человека в пространстве и во

времени, но и на калейдоскопичности разнообразия жизненных сфер (психологической, коммуникативной, частной, публичной, профессиональной, бытовой), отражаются противоречия характера, позиционированные и скрытые симпатии/антипатии, изменения ролей и статуса, поступки и их мотивации.

Украинская революция предоставила шанс И. П. Житецкому обратиться к масштабным культурным и образовательным проектам, актуализируя национальную идентичность. В то же время она сформировала оппозиционность его внутреннего мира, вызванную критическим отношением к различным политическим силам, боровшимся за власть в течение 1917–1921 гг. В этой ситуации профессиональная деятельность И. П. Житецкого рассматривается как компромиссное решение и одновременно как стремление к самореализации и проявление искреннего служения украинским интересам.

Биография И. П. Житецкого революционной эпохи представлена в виде полисюжетного коллажа, символической конструкции, состоящей из калейдоскопа его библиотечной и педагогической деятельности, редакторской работы, мировоззренческих ориентиров, системы нравственных ценностей, эмоций, рефлексий, размышлений, литературных интересов, научных предпочтений, родственных отношений, общения с окружающими.

Ключевые слова: Украинская революция, биографическая инсталляция, Г. П. Житецкий.

Ігор Борисович ГИРИЧ,
доктор історичних наук,
завідувач відділу Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. Грушевського
НАН України (Київ)

ТВОРЧИСТЬ НАЦІОЛОГА ОЛЬГЕРДА БОЧКОВСЬКОГО ТА СПРАВА ВИДАННЯ ЙОГО СПАДЩИНИ

У статті йдеться про погляди на національне відродження серед недержавних народів Європи визначного українського суспільствознавця, фахівця з проблем національного відродження, теоретика нової соціологічної дисципліни «націології» Ольгерда Іполита Бочковського (1885–1939).

Ключові слова: націологія, національне відродження, недержавні народи Європи, демократичний націоналізм, європейська інтеграція.

The article is describing the views of Olgerd Bochkovsky (1885–1939), a distinguished Ukrainian social scientist, specialising on national rebirth, and a theorist of a new sociological discipline — natiology, on the national renaissance period among the non-state nations of Europe.

Keywords: natiology, national renaissance, non-state nations of Europe, democratic nationalism, European integration.

W niniejszym artykule przedstawiono poglądy wybitnego socjologa, specjalista od problemów odrodzenia narodowego, założyciela nowej dyscypliny socjologicznej «naciologii» Olgerda Ipolita Boczkowskiego (1885–1939) na odrodzenie narodowe niepaństwowych narodów Europy.

Słowa kluczowe: nacjologia, odrodzenie narodowe, niepaństwowe narody Europy, nacjonalizm demokratyczny, integracja europejska.

В статье подаются взгляды на национальное возрождение негосударственных народов Европы выдающегося украинского обществоведа, специалиста по вопросам национального возрождения, теоретика новой социологической дисциплины «нациологии» Ольгерда Ипполита Бочковского (1885–1939).

Ключевые слова: нациология, национальное возрождение, негосударственные народы Европы, демократический национализм, европейская интеграция.

Ольгердові Бочковському (1985–1939) належить системний погляд на проблему нації та націоналізму. Він визначив предмет і об'єкт нової науки — націології, запропонував її оригінальну термінологію та складові частини. Коли у 1990-ті – 2000-ні роки відбувся справжній бум націологічних досліджень в Україні, до вітчизняного читача прийшли роботи класиків світової націологічної думки. Проте це не дуже позначилося на дослідженні постаті О. Бочковського. Його творчість не пропагується і мало вивчається, а праці майже не перевидаються. І це не може не викликати подиву. Наполовину виданий 50-томник творів М. Грушевського, десять томів праць Д. Донцова, вісім томів із 25-томника В. Липинського. Перевидаються тексти М. Драгоманова. Але за кадром опинився О. Бочковський. Окрім урізаного втричі видання «Вступу до націології» [3] та кількох статей і спогадів, опублікованих часописом «Кур'єр Кривбасу», в Україні нічого не з'являлося. Малий розголос постаті і праці вченого мають також у ЗМІ (науково-популярні статті щодо О. Бочковського вміщувала здебільшого газета «День»¹).

Щодо власне наукового осмислення цієї непересічної постаті в Україні, то нині можемо назвати єдиного фахового дослідника творчості О. Бочковського — Ірину Каневську, котра захистила кандидатську дисертацію біографічного характеру [7]. Щоправда, статі довідкового характеру по цій персоналії для низки вітчизняних енциклопедій підготували С. Віднянський (Енциклопедія історії України, 2003, т. 1, с. 360; Українська дипломатична енциклопедія, 2004, т. 1, с. 760), В. Потульницький (Енциклопедія сучасної України, 2004, т. 3, с. 405) та В. Пономарів (Політична енциклопедія, 2011, с. 72). Також опубліковано низку наукових статей здебільшого біографічного характеру².

На сьогодні найповажніше дослідження постаті О. Бочковського як суспільного мислителя та соціолога здійснив знаний польський

---

¹ *Гваті І.* Прозріння Ольгерда Бочковського // День, 2009, 18 груд.; *Його ж.* Український політолог Ольгерд І. Бочковський (1185–1939) // Радіо Свобода. Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/1873419.html>; *Каневська І.* Трибун поневолених народів // День, 2006, 18 лист.; *Панченко В.* Націологія за Ольгердом Бочковським // День, 2002, 8 лист.; *Пономарьов В.* «Ольгерд Бочковський: „Європа була мою духовною батьківщиною”» // Тиждень, 2012, 23 трав. Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/50989>; *Грабовський С., Пономарьов В.* «Українець, бо європесць» // День, 2015, 12 бер.

дослідник Томаш Стрик [10]. Він перший вписав О. Бочковського у контекст тодішньої української суспільно-політичної еліти та порівняв його погляди з доробком класиків європейського націоналізму середини ХХ ст.

О. Бочковський створив демократичну версію українського націоналізму (своєрідний націоналізм «із людським обличчям») і намагався вписати його у контекст всеєвропейської демократії. Його позитивно-піднесений образ нації мав привабливий характер, у ньому превалювали пріоритети загальнолюдських цінностей, заперечувався тоталітаризм нацизму та більшовизму. З повагою ставився мислитель і до свободи особистості. Демократичний націоналізм О. Бочковського, зважаючи на стратегію входження України в структури ЄС, виявився актуальним для наших днів. Адже вчений передбачив наднаціональний союз народів Європи, який врівноважив вузьконаціональне та вселюдське. До того ж О. Бочковський продовжив егалітаристську народолюбську традицію української суспільної думки, розвинувши справу кирило-мефодіївців, В. Антоновича і М. Драгоманова, М. Грушевського та С. Петлюри. У добу домінування у суспільній думці антидемократичних віянь він виявився вірним майстріму лівого демократизму, що завжди характеризувало українське суспільствознавство.

На сьогодні важко підрахувати написане О. Бочковським. Бібліографія, складена І. Каневською, містить близько 350 позицій [6, с. 74–86]. Але до неї не увійшли статті О. Бочковського з «Вісника СВУ» (а він там друкувався досить часто), «Студентського вісника», газети «Діло» та низки інших суспільно-політичних періодичних видань української еміграції та Галичини. Отже, навіть на дуже приблизні підрахунки він може мати близько півтисячі публікацій, із них книжкових видань було більше півсотні (останні — переважно науково-популярні брошури «Просвіти»). Для порівняння скажемо,

---

² *Каневська І.* Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) — чесько-український науковець, публіцист, громадсько-політичний діяч // *Наук. записки.* 36. пр. молодих вчених і аспірантів, т. 21, Київ, 2010, с. 391–411; *Ї ж.* Ольгерд Іполит Бочковський: формування національної ідентичності в умовах еміграції // *Ucraina Magna*, т. 1, Київ, 2016, с. 17–27; *Піскун В.* Актуальні питання доби в публіцистиці Ольгерда Бочковського // *Там само*, с. 8–16; *Коломієць Т.* Націологічні погляди О. Бочковського: детермінанти і характеристика // *Нова парадигма*, вип. 71, Київ, 2007, с. 10–18; *Турчин Я.* Інституційні механізми захисту прав національних меншин у політологічній концепції О. Бочковського // *Укр. нац. ідея: реалії та перспектива розвитку*, вип. 25, Київ, 2013, с. 44–49; *Шевченко С.* Письменники-поляки — уродженці Єлисаветградщини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Архіви України*, 2005, № 4, с. 169–176; *Zilynskyj B.* Ukrajinci v Čechách a na Moravě. 1917–1945. – Praha, 1995; *Hlaváček P., Fesenko M.* (Ne)šťastná Ukrajina. Osobnosti Ukrajinské svobodné univerzity v Praze / 1921–1945. – Praha, 2015, s. 88–91.

що М. Грушевський мав більше двох тисяч, а В. Липинський — близько ста публікацій.

Перший, із ким напрошується порівняти нашого націолога, — Мирослав Грох. Маючи чеське походження, він єдиний із теоретиків нації знав націологічну літературу чеською мовою та міг читати О. Бочковського. Відома його трифазна градація національного відродження у бездержавних народів. Він дуже близько до Ольгерда Іполита класифікує нації світу на дві великі групи: повно структуровані нації та малі, неповні нації. У Бочковського: нації державні (великі) та нації поневолені. М. Грох наводить три фази національного відродження «малих» народів. О. Бочковський так само не цікавився націотворенням у державних націях, а студював лише поневолені народи.

Характеристичний такий збіг. М. Грох говорить про три фази націотворення. «А» — період наукового зацікавлення, коли національна інтелігенція формує лінгвістичне, історичне та соціально-психологічне підґрунтя національного відродження, досліджує сферу етнографії, літератури, історії, формуючи образ нації. На другій фазі «В», періоду патріотичної агітації, наукові дослідження трансформуються в ідеологічні конструкції. У цей період формується національна свідомість. На третій фазі «С» виникає масовий національний рух, який має привести до національної незалежності [8, с. 222].

Розрізняють два основні підходи в оцінці природи нації: конструктивістський і етніцистський (етно-політичний) [9, с. 199–211]. До першого відносять знаменитий тріумвірат — Еріха Гобсбаума, Ернеста Геллнера та Бенедикта Андерсена. Серед других найвідомішим є Ентоні Сміт. Перші — скептики націоналізму в сучасну добу (іноді їх називають «націофобами»). Вони творили, коли існувало суспільне замовлення на космополітизм державних націй, оскільки виникали нові наднаціональні союзи, такі як ЄС. Визволення народів Африки й Азії свідчило, що транснаціональним структурам ще доведеться вести боротьбу з окремими націоналізмами. Розвал Союзу був далекий.

Для конструктивістів нація — штучне утворення, вони намагалися мінімізувати етнічний чинник постання нації. Карл Дойч висунув ідею, що націоналізм — засіб мобілізації індивідуальностей для створення єдиного простору комунікації. Е. Геллнер цілком слушно стверджував, що нації — продукт і знаряддя суспільної модернізації. Набуття культурної гомогенності для владних структур було потрібне, щоб кордони нації збігалися з кордонами держави. Усі конструктивісти заперечують зв'язок попередньої донаціональної епохи (кін. XVIII – поч. XIX ст.) із добою постання націй. Більше того, вони були адептами великих, повноструктурних «справжніх»

націй. Якщо етнос не має держави, то такий етнос нацією не може вважатися. Отже, політичний чинник нації превалював над етнічним. Б. Андерсен висунув метафору про необхідність уявити спочатку націю для того, щоб потім її будувати за рецептами інтелектуалів. Треба наголошувати на принциповій різниці, говорити не про уявні (фальшиві), а уявлені, штучно вибудовані тривалою працею національної еліти спільноти.

Е. Сміт пропонував природний підхід — існування етнічної серцевини, ядра в нації. Нації закорінені у минулій історії етносу. Це вроджена вдача людей, які прагнуть відчувати психосоціальний комфорт від перебування у групі подібних до себе. Духовним батьком етніцистів був німецький соціолог Макс Вебер. Він казав, що мета нації — культивування власної культурної індивідуальності. Але не всі культурні спільноти стають націями, а лише ті, що досягають своєї держави [8, с. 58–60]. Отже, нація — це політизована етнічність. У цьому можна побачити спільність між конструктивістами й етніцистами. Є подібності також між Бенедиктом Андерсеном та Едвардом Шилзом, який сказав, що національність — це стан колективної самосвідомості.

У підходах О. Бочковського щодо визначення нації побачимо міркування конструктивістів і етніцистів. Звісно, як прихильник націй-паріїв він, поряд з іншими українськими націологами, радше був етніцистом. І це зрозуміло, бо для українців тяглість культурної традиції можна було довести через історію українського етносу. З державою справи стояли значно складніше і доводилося чіплятися за різні натягнення (напівдержавні стани), які не завжди переконували сусідів.

Думки О. Бочковського були скорше комбінованими етніцистсько-конструктивістичними, ніж однополюсно етнополітичними. Він погоджувався з Е. Геллнером за тридцять років до його писань, що не можна ставити знак рівності між етносом і нацією. Це два відмінні та протилежні поняття. Перше досліджує етнографія, етнологія, фольклористика, друге — націологія. Головна відмінність для О. Бочковського полягала саме у біологічності поняття «етнос», бо для виходу на арену нації вимагається суб'єктивний чинник — процес самоусвідомлення своєї належності до культурної спільноти, що називається «нація». Отже, не вживаючи терміна «уявлена спільнота» Б. Андерсона, О. Бочковський фактично говорив про те саме, що й видатний англійський націолог, але ще у 1930-ті роки, і навіть раніше — в часи Першої світової.

Для О. Бочковського національна свідомість — ключова деталь у визначенні поняття «нація», бо саме національна свідомість створила націю. Ольгерд Іполит був примордіалістом і визнавав, як і

Е. Сміт, генетичний зв'язок між етносом і нацією не лише на історичному, а й на природному рівні. Головна відмінність між народністю (етносом) і нацією у тому, що остання з'явилася лише на модерному етапі історії під впливом свідомої національної самоідентифікації. «Модерна нація, — писав О. Бочковський, — є кінцевим виявом новітнього культурно-історичного процесу. Нарід — це старий витвір не лише історичного, але й природного процесу... Модерна нація є витвором... національної свідомості та волі до незалежного існування» [8, с. 11]. Отже, національна свідомість для О. Бочковського — це передусім наголошення культурно-політичної окремішності, заклик до побудови власної держави. Як бачимо, для нього актуальною була теза Е. Реннана про націю як щоденний плебісцит. Він цю цитату не один раз наводить у своїх працях. Таке розуміння нації цілком вкладається у сучасне трактування цього поняття та цілком відповідає модерним уявленням класиків націоналістичної думки.

Для О. Бочковського існує два головні типи націоналізмів:

1) націоналізм панівної нації, який пропагує національну виключність, нав'язує свою волю малим націям, прагне їх асимілювати, витворити великодержавну національну спільноту на базі титульної нації;

2) націоналізм гнобленої нації, «поневоленого народу». Останній є демократичним і людським націоналізмом, який будується на засадах національної рівноправності та толеранції.

О. Бочковський вводить поняття «демократичного націоналізму», який на засадах вселюдності та взаємоповаги між народами протистоїть тоталітарному державному націоналізму, який пропагує старі віджилі цінності влади сильного, насаджуючи деспотичні режими, що прославляють великодержавність і заперечують право поневолених народів на свою незалежність і плекання власної національної культури.

Український націоналіст не просто досліджував націю та національні рухи, його не цікавили великі державні нації, він увесь був сконцентрований на дослідженнях поневолених народів, бо бажав їхнього звільнення з-під гніту «історичних» націй-держав. Терміна «історичні нації» Іполит Аполонович не любив, вважав його невідповідним реальному стану речей. Недержавні нації умовно можуть вважатися недержавними, бо деякі з нині недержавних народів у різні проміжки історичного часу мали свою державу. Тому О. Бочковський вводить до науки про націю термін «поневолена нація» і під кутом зору цих поневолених народів розглядає національне питання усіх держав світу і, передусім, Європи.

На думку О. Бочковського, піонери націології виходили з поневолених народів. Цікава думка, у якій не можна не побачити наперед заданого упередження. Насправді більшість націологів дали якраз традиційні державні народи. Закладали основу знань про націю німці та французи, зовсім не поневолені нації. Хоча і в цьому розрізі О. Бочковський подає оригінальну трактовку, датуючи початок епохи націоналізму «Промовою до німецького народу» Й. Фіхте — 1808 р. Не так Велику французьку революцію він вважав початком національної доби (як це в більшості приймають сучасні філософи нації), а німецьку філософію «жреця чистої людяності» Й. Гердера та Й. Фіхте. Перші ремінісценції німецького національного духу виникали у часи інвазії наполеонівської Франції на Пруссію, коли німці потребували знову здобути власну національну самобутність [3, с. 4]. Отже, виходить, на початок ХІХ ст. німці були поневоленою нацією!

Оскільки державу представляли державні (імперські) нації, О. Бочковський перестає бачити за державою панівний етнос (націю), а бачить вже симбіоз — державу-націю. І виносить ще одну оригінальну тезу про одвічний непримиренний конфлікт між державою (історичною нацією) та нацією (поневоленою). Він писав, що нація — це природний орган людства, а держава — штучний витвір, тому «...ідеал всесвітньої людяності здійсниться в національних державах» [3, с. 16].

О. Бочковський бачить цей постійний непримиренний конфлікт між державою та нацією і вважає його історично зумовленим. Він наголошує на частому незбігу понять «держава» та «нація». «Нація, як політично організаційний чинник, — писав О. Бочковський, — є, порівнюючи, недавнім фактом історії. Натомість, держава є одним із найстарших факторів громадської інтеграції людського суспільства. Не дивно, що держава стала немов природнім критерієм історичної та культурної вартості народів» [2, с. 74].

Держава для нього щось таке, що минає, змінюється, піддається корекції. Натомість нація — явище більш стале та тривке. Держава — вторинна, нація — первинна. Не держава мусить видозмінювати націю, а навпаки, під націю себе підлаштовувати. Празький українець закликає до визволення нації з ярма держави [2, с. 75]. Він цитує Т. Масарика, який писав, що нація та національність — мета суспільних прямувань, а держава — засіб, тому кожний свідомий народ прямує до своєї власної держави. О. Бочковський погоджується зі своїм учителем, коли той не погоджувався з трактовкою нації у виключно державному аспекті, заперечував гегемонію держави над нацією. Наш націолог, слідуючи за Т. Масариком, вважав

ментально відмінними позиції Заходу та слов'янських країн. У дихотомії «держава-нація» Західна Європа ототожнює державу та націю, а слов'яни, на його думку, роз'єднують ці два поняття.

О. Бочковський вживає і пропагує новий термін — «націократія». Більшу популярність і відомість одержала націократія М. Сціборського. Проте при спільній назві обидва ці терміни мали протилежну семантичну наповненість. Чесько-український націолог пояснював, що розрізняє два поняття: «націоналізм» і «паннаціоналізм». Паннаціоналізм — вчення про крайній або радикальний націоналізм, що веде не до інтернаціональної співпраці націй, а до національної автаркії. Він же націократію бачив як торжество демократичного націоналізму.

О. Бочковський вважав помилковим припускати, що мовознавство або література самі собою творять народ і націю. Вирішальним фактором, на його думку, є централізація та концентрація політичних сил. Так вважав і Т. Масарик, полемізуючи в австрійському парламенті з галицькими москвофілами: «Якщо русини... почувують себе народом, якщо вони мають для цього силу і політично консолідуються, тоді мовознавцям лишається мало що сказати з цього приводу і взагалі філологічні моменти не є тут рішачими... Русини, розуміється, мають свої історичні спогади, свої історичні страждання, свої історичні чини» [2, с. 122]. Отже, О. Бочковський не лише погоджувався з Масариком із приводу не першорядного значення мови для формування нації, а й вважав, що важливішим, або рівнозначним, є історична пам'ять і спільні герої історії, колективні знання про спільні поразки та перемоги. Цілковитим сучасним розумінням важливості проблеми колективної пам'яті.

Мовне питання є для нас дуже важливим у контексті з'ясування російсько-українських взаємин і права українців на власну державу. І тут О. Бочковський послідовно відмовляється від мовного принципу вирішення цієї проблеми. Відразу на пам'ять приходять і становище Володимира Антоновича, який для українців брав приклад ірландців, які втратили мову, але за політичним принципом вимагали від англійців державної окремішності [4, с. 52–57]. О. Бочковський пише, що мовний момент має підрядне значення, головне — існування стійкої антитези двох національних типів. В одній зі своїх статей [1, с. 21–23] наш націолог висловлює припущення, що навіть коли б українці говорили однією мовою з росіянами, все одно були б двома різними народами, відрізняючись національним світоглядом і вдачею [2, с. 221].

Культура — така царина суспільної діяльності нації, яка, власне, і виправдовує існування не лише державних, а й поневолених народів. О. Бочковський — прихильник багатокультурності та культурної

багатоманітності у глобальному світі. Він погоджується з Т. Масариком, який вважав, що «...кожен народ мусить випрацювати свою культуру сам і незалежно, а не приймати її так просто від іншого народу, хоча б він посідав вищу культуру. Пасивне переймання може бути вигідне, але й небезпечне і загублююче. Культуру неможливо силоміць накидати народові» [2, с. 81].

О. Бочковський критикує ідеолога євросоціалізму Карла Каутського за заклик до асиміляції дужими націями націй недержавних. Індивідуальність нації проявляється якраз крізь культуру. Навіть нерозвинута культурна нація може дати світовій цивілізації те, чого не спроможна створити великодержавна культура. О. Бочковський писав: «Суто національне в культурі того чи іншого народу стає надбанням світової культури і збагачує її. Це немов веселка, що відбиває різні кольори окремих національних культур» [2, с. 123].

Багато поламано списів навколо питання співвідношення понять «федерація» та «самостійність». Із важкої руки істориків-державників і суспільствознавців-консерваторів в українській суспільній думці утвердилося розуміння про розведення в опозиції цих термінів. Хто за федеративні стосунки, той заперечує ідею української державності. Наслідком цього українські федералісти-автономісти до 1917 р, усі радикально-демократи, еседеки, ТУПівці: Грушевські, Єфремови, Чикаленки, Петлюри — оголошувалися як інтегральними націоналістами, так і гетьманцями, протидержавниками. Проте немає жодних підстав казати, що республіканці були меншими державниками за консерваторів чи правих націоналістів.

О. Бочковського важко запідозрити у небажанні української самостійності. Він працював у виданнях Союзу визволення України, у дипломатичних установах УНР у Чехословаччині, але й визнавав необхідність федералізму як попередньої стадії перед самостійністю. Есефи та їхній лідер Сергій Єфремов писали після проголошення III і IV Універсалів Центральної Ради про те, що федералісти ніколи не заперечували українську самостійність і одночасно не зраджували федералістичних гасел, бо виступали за федерацію народів Європи, яка складалася б із незалежних держав. М. Грушевський у своїй самостійницького характеру книжці «На порозі Нової України» (1918) писав, що федерація не знімається з революційних прапорів українців, бо самостійність не заперечує світової федерації народів [5, с. 30]. Ця федерація нагадує собою Організацію Об'єднаних Націй чи, скоріше, сучасний Європейський Союз.

О. Бочковський різко розрізняв націоналізм традиційний — XIX ст. і націоналізм модерний, агресивний, ксенофобний, у вигляді українського інтегрального націоналізму, італійського фашизму, ні-

мецького нацизму. Він пропонував для старого націоналізму зберегти його назву, а вже новий визначати як «неонаціоналізм», або «паннаціоналізм». Такий націоналізм ставить усі проблеми людства у співвідносність до інтересів нації, ставить ці інтереси вище за загальнолюдські цінності. Для паннаціоналізму характерний надзвичайний культ держави — панетатизм.

Не мав О. Бочковський жодних сентиментів і сподівань щодо більшовизму. Для нього це явище — такі ж манівці історії як і інші тоталітарні націоналістичні збочення: фашизм чи нацизм. «Большевізм», за О. Бочковським, «соціально-патологічне явище» тодішньої доби, що пророкувало світову революцію, котра, на щастя, вщухла на початок 1930-х років. Він не мав сумніву, що у майбутньому весь «болшевицько-комуністичний» експеримент кваліфікують як «трагічно невдалий „аборт історії“» [2, с. 35].

Незалежність здобувається нацією у ході тривалої боротьби за неї з метрополією. Така боротьба вимагає виховання особливого типу політичного та суспільного-культурного діяча, який послідовно та принципово провадить боротьбу за здійснення самостійності свого народу. Шлях України та українців не відрізняється від тернистого шляху інших націй. Її незалежність сама на голову не впаде, необхідна тривала тяжка праця в цьому напрямі. О. Бочковський наводить слова французького історика Е. Дені: «Тільки ті народи заслуговують незалежності, які її здобули довгими і тяжкими зусиллями» [2, с. 222].

Серед цитат О. Бочковського про неминучість незалежності України знаходимо слова, котрі можна кваліфікувати маніфестом української самостійності, як-от: «Український нарід скине кайдани своєї політичної неволі і збудує свою власну державу та зможе вільно плекати культуру у всіх її проявах, то мабуть виправдається захоплення Гердера, що саме на Україні умістив Ельдорадо майбутньої культури» [2, с. 235].

***

Праці О. Бочковського варто перевидати. Більше того, він заслуговує на максимально повне видання своєї багатогранної спадщини, цікавих і блискучих публіцистичних праць. Така повнота могла б скласти і п'ять-шість томів. О. Бочковський знав багато мов, писав українською, чеською, російською. Але його праці не були знаними головними європейськими мовами. Тому і сталося з його спадщиною те, що й із відкриттям нашого фізика Івана Пулюя. Той був українець і не належав до історичних націй, Рентген був французом, а отже, і відкриття пулюйських променів приписали Франції. Коли

ми сьогодні покажемо загаломі принаймні праці О. Бочковського, хоч би й українською, то повернемо світові видатного націолога, який не став, на жаль, відомим, як М. Грох чи Е. Сміт. Справедливість мусить торжествувати.

- 1 *Бочковський О.* «Semper idem» [Текст] / О. І. Бочковський // Студентський вісник. – 1925. – Ч. 9–10. – С. 21–23.
- 2 *Бочковський О. Т. Г.* Масарик: національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації) [Текст] / О. І. Бочковський. – Подєбради, 1930. – 244 с.
- 3 *Бочковський О.* Вступ до націології [Текст] / О. Бочковський. – Київ : Генеза, 1998. – 144 с.
- 4 Володимир Антонович за модель для України брав Ірландію [інтерв'ю Б. Завітія з І. Гиричем] // Країна. – 2014. – №4 (207), 30 січ. – С. 52–57.
- 5 *Гирич І.* Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917–1919) [Текст] / І. Б. Гирич // Грушевський М. Повороту не буде! : соціально-політичні праці 1917–1918 рр. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – С. 9–42.
- 6 *Каневська І.* Бібліографія праць О. Бочковського [Текст] / І. Каневська // *Ucraina magna*. – Vol. I: Українська політична еміграція у ХХ столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі. До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського. – Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. – С.74–86.
- 7 *Каневська І. О.* Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905–1939 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 [Текст] / Каневська Ірина Олександрівна ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2009. – 19 с.
- 8 *Касьянов Г. В.* Теорії нації та націоналізму [Текст] / Г. В. Касьянов. – Київ : Либідь, 1999. – 351 с.
- 9 *Колодій А.* Проблеми націй і націоналізму в сучасній західній науковій літературі [Текст] / А. Колодій // Народознавчі зошити. – 2002. – № 2. – С. 199–211.
- 10 *Stryjek T.* *Ukrainska idea narodowa okresu miedzywojennego* [Text] / T. Stryjek. – Torun, 2013. – S. 97–263.

REFERENCES

- 1 Bochkowskyi, O. (1925). «*Semper idem*». (Vol. 9–10, pp. 21–23). *Studentskyi visnyk* [Student review]. [in Ukrainian].

- 2 Bochkowskyi, O. (1930). *Masaryk: natsionalna problema ta ukrainske pytannia (sproba kharakterystyky ta interpretatsii* [Tomas Masaryk: the national issue and Ukrainian question (attempt to description and interpretation)]. (P. 244). Poděbrady. [in Ukrainian].
- 3 Bochkowskyi, O. (1998). *Vstup do natsiolohii* [Introduction for nation study]. Kyiv. [in Ukrainian].
- 4 *Volodymyr Antonovych za model dlia Ukrainy brav Irlandiiu [interv'iu B. Zavitiia z I. Hyrychem]* [Volodymyr Antonovych consider Ireland as the best model for Ukraine [Conversation between Ihor Hyrych and Zavitiia]]. (2014, 30 January). *Kraina*, 52–57. [in Ukrainian].
- 5 Hyrych, I. (2015). *Mykhailo Hrushevskyyi: publitsystyka ukrainskoi revoliutsii (1917–1919)* [Mykhailo Hrushevskyyi: the papers dedicated to Ukrainian revolution (1917–1919)]. In *Hrushevskyyi M. Povorotu ne bude! : sotsialno-politychni pratsi 1917–1918 rr.* [Hrushevskyyi M. It would not back! Social and political papers 1917–1918]. (Pp. 9–42). Kharkiv. [in Ukrainian].
- 6 Kanevska, I. (2016). *Bibliografia O. Boczkowskiego [Olherd Bochkowskyi's bibliography]*. (Vol. 1, pp. 74–86). In *Ucraina Magna*. Kyiv. [in Ukrainian].
- 7 Каневська, І. О. (2009). *Hromadsko-politychna ta naukova diialnist Olherda Bochkovskoho v emihratsii (1905–1939 rr.)* [Olherd Bochkowskyi's the social and political activity in emigration]. *Extended abstract of PhD dissertation (History)*. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine named after Mykhailo Hrushevsky. Kyiv. [in Ukrainian].
- 8 Kasyanov, G. (1999). *Teorii natsii ta natsionalizmu* [The nation and nationalism theories: monograph]. Kyiv. [in Ukrainian].
- 9 Kolodiy, A. (2002). *Problemy natsii i natsionalizmu v suchasni zakhidni naukovi literaturi* [The issue of nation and nationalism in modern western papers]. *Narodoznavchi zoshyty* [People studies collection], 2, 199–211. [in Ukrainian].
- 10 Stryjek, T. (2013). *Ukrainska idea narodowa okresu miedzywojennego*. (Pp. 97–263). Torun. [in Polish].

Стаття надійшла 19.07.2017 р.

Творчість націоналога Ольгерда Бочковського та справа видання його спадщини.

Гурич І. Б., доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 43–57.

У статті йдеться про погляди на національне відродження серед недержавних народів Європи визначного українського суспільствознавця, фахівця з проблем національного відродження, теоретика нової соціологічної дисципліни націології — Ольгерда Іполита Бочковського (1885–1939). Порівнюються його погляди на націю та національні проблеми з працями класиків націософської думки М. Гроха, Е. Сміта, Е. Геллнера та ін. Зроблена спроба порівняння О. Бочковського з іншими українськими теоретиками національної проблеми: В. Липинським, Д. Донцовим, М. Грушевським. Автор визначає О. Бочковського як представника демократичної та соціалістичної течії в національній думці. Він продовжував традицію народовців-громадівців та соціалістів-реформістів, протиставляючи свій світогляд консервативному світогляду напряду В. Липинського і інтегрального націоналізму Д. Донцова. О. Бочковський був республіканцем і тримався УНРівської версії української окремішності.

Ключові слова: націологія, національне відродження, недержавні народи Європи, демократичний націоналізм, європейська інтеграція.

Olgerd Bochkovsky's scholar researches of nation study and publication his collection of papers.

Ihor Hyrych, Doctor of Historical Sciences, Head of Department of Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 43–57.

The article is describing the views of Olgerd Bochkovsky (1885–1939), a distinguished Ukrainian social scientist, specialising on national rebirth, and a theorist of a new sociological discipline — natiology, on the national renaissance period among the non-state nations of Europe. His views on nationalism and national problems are compared with the conclusions found in the works of the classics of nationalistic thought, such as Miroslav Hroch, Anthony D. Smith, Ernest Gellner, etc. An attempt was made to compare the ideas of Bochkovsky with the opinions of other Ukrainian theorists of the national problem: Vyacheslav Lypynsky, Dmytro Dontsov, Mykhailo Hrushevsky. The author defines Bochkovsky as a representative of the democratic and socialist movement in national thought. He continued the tradition of socialist-reformists, contrasted his worldview with the conservative worldview of Lypynsky and

Dontsov's integral nationalism. Bochkovsky was a Republican and was the supporter of the UNR version of Ukrainian separatism.

Keywords: natiology, national renaissance, non-state nations of Europe, democratic nationalism, European integration.

Prace nacjologa Olgierda Boczkowskiego ta sprawa publikacji jego spuścizny.

Ihor Hyrycz, dr. hab., Kierownik Działu Instytutu Archeografii Ukraińskiej i Źródłoznawstwa im. Mychajła Hruszewskiego NAN Ukrainy (Kijów).

Biografika ukraińska = Biographistica ukrainica. – Kijów, 2017. – Wyd. 15. – S. 43–57.

W niniejszym artykule przedstawiono poglądy wybitnego socjologa, specjalista od problemów odrodzenia narodowego, założyciela nowej dyscypliny socjologicznej «nacjologii» — Olgierda Hipolita Boczkowskiego (1885–1939) na odrodzenie narodowe niepaństwowych narodów Europy. Poglądy Boczkowskiego na temat narodu i nacji przedstawione w porównaniu z dziełami klasyków myśli nacjosofskiej M. Hrocha, A. Smitha, E. Gellnera i innych. Dokonano spróby porównania O. Boczkowskiego z innymi teoretykami ukraińskimi problematyki narodowej: W. Lipińskim, D. Doncowym, M. Hruszewskim. Autor definiuje O. Boczkowskiego jako przedstawiciela demokratycznego i socjalistycznego nurtu myśli narodowej. On kontynuował tradycję hromadowców-narodowców i socjalistów reformatorów w odróżnieniu do światopoglądów konserwatywnych W. Lipińskiego i nacjonalizmu integralnego D. Doncowa. O. Boczkowski był republikaninem i trzymał się URLowskiej wersji ukraińskiej odrębności.

Słowa kluczowe: nacjologia, odrodzenie narodowe, niepaństwowe narody Europy, nacjonalizm demokratyczny, integracja europejska.

Творчество нациолога Ольгерда Бочковского и дело издания его наследия.

Гирич І. Б., доктор исторических наук, заведующий отделом Института украинской археологии и источниковедения имени М. Грушевского НАН Украины (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 43–57.

В статье подаются взгляды на национальное возрождение негосударственных народов Европы выдающегося украинского обществоведа, специалиста по вопросам национального возрождения,

теоретика новой социологической дисциплины нациологии — Ольгерда Ипполита Бочковского (1885–1939). Подаются сравнительные параллели его взглядов на нацию и национальные проблемы с классиками нациософской мысли М. Грохом, Э. Смитом, Э. Геллнером и др. Сделана попытка сравнения О. Бочковского с украинскими теоретиками национальной проблемы: В. Липинским, Д. Донцовым, М. Грушевским. Автор относит О. Бочковского к представителям демократического и социалистического течения национальной мысли. Он продолжал традицию народников-громадовцев и социалистов-реформистов, противопоставляя свое мировоззрение консервативному мировоззрению направления В. Липинского и интегрального национализма Д. Донцова. О. Бочковский был республиканцем и держался УНРовской версии украинской государственности.

Ключевые слова: нациология, национальное возрождение, негосударственные народы Европы, демократический национализм, европейская интеграция.

Леся Станіславівна ГЕНЕРАЛЮК,
доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка
НАН України (Київ)

ВИТОКИ ТРАГЕДІЙ 1917–1922 РОКІВ: ПОГЛЯД МАКСИМІЛІАНА ВОЛОШИНА

У статті запропонована інтерпретація М. Волошином, українцем за походженням, трагічних подій початку ХХ ст.

Ключові слова: війна, революція, самодержавство, воєнізація держави, червоний терор, програма циклічних катастроф, історіософія Волошина.

In article interpretation a sight by M. Voloshin, the Ukrainian origin, tragically events of the beginning of the XXth century is offered.

Keywords: war, revolution, autocracy, state militarization, red terror, the program of cyclic accidents, Voloshin's historical philosophy.

Artykuł przedstawia interpretację tragicznych zdarzeń początku XX wieku według M. Wołoszyna, Ukraińca z pochodzenia.

Słowa kluczowe: wojna, rewolucja, samodziarżawie, militaryzacja państwa, czerwony terror, program katastrof cyklicznych, historiozofia Wołoszyna.

В статье предложена интерпретация М. Волошиным, украинцем по происхождению, трагических событий начала ХХ в.

Ключевые слова: война, революция, самодержавие, военизация государства, красный террор, программа циклических катастроф, историсофия Волошина.

У травні 2017 р. минуло 140 років із дня народження Максиміліана Волошина — поета, художника, мислителя. Хоча ця дата в українському просторі практично не позначена, навряд чи варто відмежовуватися від постаті митця, знакового для вітчизняної куль-

тури у різних сенсах. Він, нащадок старовинного роду Кирієнків-Волошиних, народився у Києві, в будинку купця Адама Сніжка на розі Бібіковського бульвару (нині бульвару Шевченка) та вул. Пирогова (будинок за № 22-24/9 сьогодні є одним із корпусів Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова). Хрестини відбулися у Старокиївській Іоано-Золотоустівській церкві (була розташована на теперішній площі Перемоги, перед сходами до цирку, зруйнована в 1930-х рр.). Метричний запис № 99 у церковній книзі свідчить, що дійство провів священник Микола Успенський, хрещеними Волошина були дідусь по батьковій лінії, статський радник Максим Кирієнко-Волошин та бабуся по материнській — удова, статська радниця Надія Глазер. Оскільки батько, Олександр Максимович, рано помер, вихованням хлопця займалася мати, Олена Оттобальдівна з родини Глазерів, зросійщених остзейських німців, колишня випускниця Київського інституту шляхетних дівчат.

Поет пишався своїм українським походженням, тим, що рід Кирієнко-Волошиних по батьківській лінії мав предками козаків Запорізької Січі [7, с. 40], відсилався на розповідь Костомарова про бандуриста Матвія Волошина, якого в XVI ст. поляки закатували за політичні погляди. Навіть якщо це легенда, митець підкреслював у всіх автобіографіях: «...народився я в Києві й коренями роду пов'язаний з Україною» [2, с. 36]. Хоча й говорив, що «...у своїй вітчизні я ніколи не жив» [2, с. 36], відомо, що коротко відвідував Київ — інформації мало, однак, можливо, лакуна колись буде заповненою.

Біографи Волошина не надто вникають у його родовід. Традиційно імперія, відтягуючи з України колосальну когорту талантів — від Боровиковських, Лосенка, Гоголя до братів Маковських, Горенко-Ахматової, Короленка, ігнорувала, наскільки було можна, український генокод своїх культуртрегерів. Так, у джерелах практично відсутні відомості про дворянський рід батька Волошина, про його особистість, окрім побіжної констатації, що він працював статським радником палати цивільного та кримінального суду в Києві. Водночас є загадкою його постійні переводи в судочинній системі імперії: Житомир, Київ (1872–1878), Одеська судова палата, Таганрозький окружний суд. Із розповідей матері Волошин знав, що батько його був «людиною доброї душі», в юності писав і декламував вірші: «...пам'ятаю, правда, дуже невиразно, як декламував вірші мій батько» [5, с. 289].

Не акцентується і той факт, що саме родина Кирієнків-Волошиних (дід і бабуся) фінансували гімназійну освіту онука, згодом і його навчання на юридичному факультеті Московського університету,

власне, й знамениті подорожі. Так само, попри відомі дифірамби Дому Волошина, чомусь випускається з уваги матеріальне підґрунтя, без якого не було б цього поетичного будинку-корабля. А саме — батькова спадщина: дванадцять тисяч рублів і Житомирське помістя, подароване матері. Відтак Олена Оттобальдівна змогла ради хворого астмаю сина купити 16 соток землі в Коктебелі, збудувати дім. Пізніше ця ж спадщина дала можливість 26-річному Волошину докупити ще 9 гектарів землі, спроектувати та збудувати в 1903–1913 рр. фантастичну будівлю з майстернями, кімнатами для гостей (15 кімнат із 22). Поет насадив чудовий парк, а потім усе це, створене власноруч, заповів Спілці письменників країни, яка роками таврувала його як небезпечного, нелояльного до влади, замовчувала до 1970-х рр. і дивом не піддала репресіям і фізичному знищенню. Дотепер відомості про нього росіяни подають вкрай тенденційно: Волошин із його клеймом парижанина-дивака абсолютно не вписується в ідеологічні межі їхньої культури.

Гадаю, лише українські дослідники можуть внести корективи — передусім у студії над поетичною творчістю (цей текст як аргумент) і в студії біографічного характеру: реальна біографія Волошина відрізняється від того життєпису, який «закріпили» за ним у радянські часи. Індивідуаліст, філософ, який жив за принципом «повної духовної свободи» (лист до О. Петрової від 25 січня 1915 р.) [8], він і сьогодні є непрочитаним. Викривлена рецепція поезії цього унікального провіденціаліста і його історіософських прозрінь, курс на перекручене трактування та заниження масштабу його спадщини помітні у більшості публікацій. Досить порівняти інформацію, подану в російському та українському варіантах Вікіпедії, як впадає у вічі явна насмішка російських укладачів. Що ж, Волошин завжди був і є, його ж словами, «пасинком Росії» (детальніше див. [11]). Його продовжують використовувати напоказ у загальній картині «велічія» значною мірою спогорда, пам'ятаючи: дивак, чужинець, ідіот.

Українські волошинознавці перебувають під гіпнозом російських тлумачень і не враховують сили спротиву системи. Бо саме він, Майстер-митець, із властивою йому прямолінійністю вивів 100 років тому формулу системи влади, заявивши: «... в мире нет истории страшней, / Безумней, чем история России» [9, с. 200], сформулював розгорнутий концепт імперії — недвозначне попередження для майбутніх поколінь. Обминути таку потужну постать (я не бачу, хто у той період так тверезо оцінював би реальність і так глибоко трактував би масові трагедії, як Волошин) система не могла, отже — маємо ретуш біографії та спадщини, синдром шахової дошки в тумані, маємо викривлений образ дуже цікавого універсального митця початку ХХ ст.

Таким чином, є поле досліджень і для вітчизняної біографістики, і для крос-галузових студій українських філософів, істориків, мистецтвознавців, філологів. Волошин — вдячний об'єкт у багатьох сенсах. Особливо вражає його профетичне мислення: як у всіх універсалістів, воно ґрунтується на синтезі наукових підходів із образним парадоксальним методом творчості. Евристичність, прориви зумовлені його цілісним сприйняттям релігій, історії, філософії, езотеричних і природничих знань, мистецтва та конкретики життя. Енциклопедист і практик, він міг як ніхто «в смутах усобиц и войн постигать целокупность». Саме перебування поета в «плавильному горні всеросійських ордалій» вкупі з обраною ним місією літописця-аналітика, котрий розкриває задум драми, яка розгортається на його очах, наближують його тексти до рівня документалістики. А футурологічний прогноз тільки сьогодні можемо оцінити сповна: у 1919 р. — чітка візія сталінізму, диктатури. Власне, пишучи, що шляхом насилля «Москва сшивает снова лоскуты / Удельных царств», Волошин означив алгоритм і подальшого «зшивання»: від Фінляндії та «союзних» республік — до країн так званого соцтабору та нинішніх клаптів на південно-західному кордоні. І хоча Бунін кепкував, що поета «возвели в пророки й провидці прийдешнього російського катаклізму» [1, с. 279], проте історія (подальші сто років із усіма подіями, до яких причетна Росія) підтвердила волошинські концепції.

Глобальні витоки цивілізаційних катастроф мислитель бачив у самій структурі цивілізації кайнітів. Увесь хід суспільної еволюції (поема «Шляхами Каїна») підтверджує тезу: в основі усіх трагедій, конфліктів, ворожнечі між народами — синдром Каїна, гіпертрофоване «я» індивіда, бажання домінувати та володіти чужим. Жадібність загарбника спотворює ідею прогресу, і науковий поступ служить у першу чергу завойовникам — вдосконаленню засобів нищення людей людьми. Насильство фізичне та ментальне стало нормою для мас, що прогинаються під потреби найбільш жадібних і жорстоких: вони диктують свою волю і свій порядок. Держава завжди антигуманна та зацікавлена у «зnezаражених» від вільного інтелектуального розвитку, «кастрованих» громадянах. Структура її інституцій не еволюціонувала тисячі років: держава володіє монополією на гроші, монополією на суд і вбивство. Імморалізм цей схвалюють маси: суддя, «исполнитель Каиновых функций, / Непогрешим и неприкосновенен», уряд і парламент, включно з правителями, — «воры, бандиты и разбойники», бо «только руки / Грабителей достаточно глубоки, / Чтоб удержать награбленное», власне «парламентским вождем / Является всегда наинаглейший / ...из всех. / Политика есть дело грязное... / Но избиратели доселе верят, /

В возможность из трех сотен негодяев / Построить честное правительство в стране» [9, с. 238–239].

Рушійні механізми війн і революцій початку ХХ ст. Волошин вбачає насамперед у захланності кількох державно-промислових «організмів», які недавно сформувалися і «починають самостійне біологічне існування з пожирання один одного» (стаття «Пекельні війни», газета «Биржевые ведомости» від 7 серпня 1915 р.) [12, с. 161]. У листі до О. Петрової (7 лютого 1915 р.) він пише: «Брехня, що це війна рас. Це боротьба декількох державно-промислових восьминогів. Вони здійснюють свої огидні процеси перетравлювання» [8]. Та сама думка присутня в листі до матері (13 липня 1915 р.): «Це війна не національна, не за свободи. Це все видумано, аби зробити її популярною. Просто декілька восьминогів (промисловості) прагнуть вбити один одного. А заманують благородною брехнею. Ідуть на війну і святі, й мученики. Однак усе це для того, щоби стати шлунковим соком у травленні восьминога» [12, с. 161]. Подібним чином пацифіст Г. Манн писав, що «...війну веде буржуазія в інтересах її гаманця та її ідеології; війна так чудово сприяє поповненню гаманця».

Перша світова війна як боротьба державно-промислових монстрів, за Волошином, і стала причиною російських переворотів 1917 р. Тоді у клубка хижаків, що нищили один одного у смертельній сутичці, ставки йшли на виживання. Слід було нейтралізувати мілітаризовану «Азіопу». Не випадково Горький восени 1915-го заявляв: «Я боюся російської перемоги, того, що дика Росія насуне стомільйонним черевом на Європу». Волошин допускав, що сценаристом-замовником «Мартобря» (лютневих і жовтневих подій) був німецький уряд, який профінансував більшовиків, і писав О. Петровій 15 червня 1917 р.: «...ми уже переможені Німеччиною, і повалення самодержавства було тим шматком сала, за яким ми не могли не полізти в мишоловку». Причому його враження, «...що вся наша революція врешті виявиться грандіозною німецькою провокацією... дедалі міцнішало» [8]. Взагалі, відбулася не революція, а переворот і його здійснили одержимі ідеологією групи маргіналів на кошти німецького капіталу. Гіпотезу (сьогодні підтверджену істориками) він повторив у статті «Демократизація мистецтва»: «...російська революція підозріло схожа з грандіозною німецькою провокацією, настільки вона відповідає інтересам і планам Німеччини, настільки у факті її здійснення є порятунок Німеччини від залізного кільця, яким вона вже була оточена» [4, с. 145].

Окрім зовнішніх причин: німецький фактор, боротьба капіталу, війна (навіть естетка З. Гіппіус писала у вірші «Веселощі», датова-

ному 29 жовтня 1917 р.: «Блевотина войны — октябрьское веселье!», власне й передбачила наслідки агресії низів: «Смеются дьяволы и псы над рабьей свалкой. / Смеются пушки, разевая рты... / И скоро в старый хлев ты будешь загнан палкой, / Народ, не уважающий святынь») — Волошин аналізує внутрішні витоки трагедій 1917–1922 рр.

Внутрішні причини вказує чітко: це і геополітична модель поведінки Росії як держави, і народ, для якого нема нічого святого, і одержимі агресією правителі. Головний чинник — духовне виродження мас, говорить він у статті «Пророки і месники (Передвістя великої революції)» (1906). Оскільки усі політичні та соціальні перевороти провокує велика духовна криза, то насильство в ім'я ідеї стає виправданим: «...страшні не ті страти, не ті вбивства, що здійснюються ради злоби, ради особистої помсти, ради стихійного звірячого почуття, а ті, що здійснюються ради любові до людства й ради людини». Сьогодні нам відомо, що ідея знищення народів ради умовного блага, чи, словами поета, «пароксизм ідеї справедливості, це — безумство революцій» [6, с. 194], отримала підтвердження в радянсько-гітлерівському, сучасному ісламістському варіантах. Російський бунт в очах Волошина — кров, жертви, терор — виключно поза межами здорового глузду: «Росія вже переступила коло безумства справедливості й помсти» [6, с. 207].

Більшість текстів поета, написаних після 1917 р., розвивають концепцію Росії як квінтесенції терору на всіх рівнях — від персонально-побутового, соціального до внутрішньо- й зовнішньополітичного. Порівнюючи ситуацію з революціями в європейській історії, яку досконало знав, доходить висновку, що тільки Росія могла породити довготривале масове божевілля: «При добродушьи русского народа, при сказочном терпении мужика, — / Никто не делал более кровавой / И страшной революции, чем мы. / ...никто / С такой хулой не потрошил святыни, / Так страшно не кощунствовал, как мы» [9, с. 199].

«Соучастник судьбы, раскрывающий замысел драмы» — так позиціонує себе Волошин в роки терору. Прожив їх у Криму, вважає, що жив **«на дне преисподней»** (однойменний вірш 1922 р.). Зафіксував у віршах і статтях безчинства влади, змалював найжахливіші кадри вбивств, різанини, голоду, створив низку портретів не людей — личин, породжених уседозволеністю та насильством. Давши оцінку ідіотизму люмпена: «родину народ / Сам выволоч на гноище, как падаль» (1917) — номінував ситуацію як вихід на волю інфернального Зла, «древнього Жаху», викликаного з безодні червоним терором: «...я был / Брошен в плавильные горны России /

И в сумасшествие Мартобря. / Здесь, в тесноте, на дне преисподней, / Я пережил испытанье огнем: / Страшный черед всероссийских ордалий... / В шквалах убийств, в иступленьи усобиц / Я охранял всеединство любви...» [9, с. 249–250]. У вірші «Нащадкам (Під час терору)» (1921) означив початок століття несподівано розверстою безоднею серед дороги, мороком, бойовищем, безумством рас і апокаліпсисом революцій.

Грудень 1920 р. назвав «страшними часами», «ішли суцільні розстріли: усе життя було в пароксизмі терору»; 12 лютого 1921 р. писав матері: «Довелося переживати ці часи і бачити те, що стоїть за межами жаху». Відомо, що з 16 листопада 1920 р. Кримський ревком (його очолили Бела Кун і Розалія Залкінд) страчував і катував військовослужбовців, інтелігентів, священників, жінок, дітей, старих — цілі родини в декількох поколіннях; до 1922 р. розстріляв близько 150 тисяч людей. У вірші «Бійня» (підзаголовок «Феодосія, грудень 1920») Волошин назвав цифри страчених, місця розстрілів, описав смертельну блідість іще живих, конвої солдат. Документалістика у віршах «Червона Паска» (21 квітня 1921 р.), «Терор» (26 квітня 1920 р.), «Термінологія» (29 квітня 1921 р.) справді — поза межами людського сприйняття. У листі до К. В. Кандаурова від 24 квітня 1921 р. читаємо: «Страшніших часів Крим не переживав. За ці п'ять місяців страчено близько 30 тисяч (тобто стільки, скільки у всій Франції за всі 10 років Великої революції!). Але стверджують, що цифра значно вища... Я весь час борюся з терором (хоча за клопотання страчують!), декілька десятків удалося вирвати, та це краплі в Океані...» [3, с. 359–360].

Насправді ще страшніші часи прийшли після терору: голод у Криму (з осені 1921-го до весни 1923-го), зумовлений продподатком. Його жертвами стали майже 100 тисяч жителів. Якщо терор знищив інтелігенцію, то голод пройшовся по селянству — здебільшого це були кримські татари: їх, за підрахунками, загинуло близько 76 тисяч. Мотив Страшного суду в європейському малярстві, Гойя чи В. Верещагін із його антивоєнними полотнами та навіть сарказм Дж. Свіфта, котрий в одному з памфлетів пропонував «порятувати» ірландських бідняків від голоду шляхом поїдання дітей (1729) — усе блякне перед реальністю, яку забезпечили народу більшовики: «...кожного тижня ми робимо такий прогрес в області жахить, що жодна найжорстокіша фантазія не може наздогнати» [3, с. 475]. У волошинських листах до В. Вересаєва від 12–18 березня, 23 та 30 квітня 1922 р. — їх фрагменти Вересаєв опублікував у статті «В Криму» («Московский понедельник», № 1 від 12 червня 1922 р.) — задокументовано страшні картини мору, факти канібалізму, розстрі-

лів за злочини убивств, зумовлених голодом [3, с. 433, 468, 475–476]. Терор і голод зумовили макабричні масштаби Зла. У листах Волошина йдеться про епідемії тифу, холери, про потяги з людьми, котрі гинули від аварій/хвороб, рятуючись від голодної смерті, про розстріли голодних дітей у порту, власне і про причини голодомору («хлеб от земли, а голод от людей» [9, с. 174]): «Продподаток у Криму був узятий повністю, і більшість тайників із хлібом були викриті. Звідси цей голод у селах» [3, с. 435]. Вірш Волошина «Голод» (1923), написаний замість запланованого ним циклу, — документ, пророцтво, реквієм, крик і плач філантропа-очевидця, співмірний зі спогадами свідків Голодомору в Україні.

Де криються витоки цих «ордалій»? Чим зумовлена духовна патологія, котра стоїть за тотальним знищенням людей у цивілізованому ХХ ст.? За Волошином, розгортається **програма циклічних катастроф**, які в країні повторюються, щораз із новою силою. Суть і форми їх, із алюзіями на Достоєвського, подані у вірші «Северовосток» (липень 1920 р.) через традиційні в характеристиці Росії образи вітру, ночі, бісів, льодової пустелі: «...Черный ветер ледяных равнин, / Ветер смут, побоищ и погромов... / ...В этом ветре вся судьба России — / Страшная, безумная судьба. / В этом ветре — гнет веков свинцовых, / Русь Малют, Иванов, Годуновых, / Хищников, oprичников, стрельцов, / Свежевателей живого мяса... / Быль царей и явь большевиков» [9, с. 168–169].

Історія Росії — не зміни, не розвиток, не поступальність, а вічне повторювання одного сюжету: «Нам нет дорог: нас водит на болоте / Огней бесовская игра» [9, с. 131]. Тут Волошин повністю погоджується з Бердяєвим, котрий у статті «Чи була в Росії революція?», опублікованій 19 листопада 1917 р., писав: «Усе, що відбувається, є лише ілюстрацією до «Бісів» Достоєвського... Все безнадійно, як у кошмарі, все повторюється й повертається, біси крутяться, і неможливо вирватися з цього бісівського кола». Бунін, говорячи в «Окаянных днях» про циклічність кривавих періодів, подібним чином відсилається на думку В. Ключевського про «виняткову повторюваність» російської історії. За Волошином, повтори безконечні: «дурь самодержавья» проглядає в комісарах, а тюрми, катування, страти — просто норма існування держави, яка, не задумуючись, усі ці методи правління може, пише він, «швырнуть вперед через столетья / Вопреки законам естества». Передбачення його точне. «Что менялось? Знаки и возглавья? / ...Ныне ль, даве ль? — все одно и то же: / Волчьи морды, машкеры и рожи, / Спертый дух и одичалый мозг, / Сыск и кухня Тайных Канцелярий, / Пьяный гик осатанелых тварей, / Жгучий свист шпицрутенов и розг...» [9, с. 169].

Витоками терору, сталінських репресій (і це поет пише у 1920 р., ще до так званих «плясок смерті» в Криму) є психопатична маячня правителів і садизм чекістських методів, які у всі часи, починаючи від формування Московії, були державною стратегією. Незалежно від епохи, ці методи присутні в країні завжди: «Сотни лет тупых и зверских пыток, / И еще не весь развернут свиток, / И не замкнут список палачей...» [9, с. 169].

Оскільки модератором насильства є бездуховна **постать при владі**, котра маніпулює простолюдинами та вельможними васалами, поет у вірші «Кітеж» (1919) показує її роль протягом усієї російської історії, від початкових стадій розвитку московського царства: «Скупые дети Калиты / Неправдами, насильем, правежами / Ее собирали лоскуты... / Как лютый крестовик-паук, / Москва пряла при Темных и при Грозных / Свой тесный безысходный круг... / Ломая кость, вытягивая жилы, / Московский строился престол» [9, с. 131]. Волошин коментує політику «збирання земель», вказує методи, якими московіти завойовували нові території: «С топором, да с косой, да с оралом / Уходили на север — к Уралам, / Убегали на Волгу, на Дон. / Их разлет был широк и несвязен, / Жгли, рубили, взымали ясак. / Правил парус на Персию Разин, / И Сибирь покорял Ермак» [9, с. 134]. Та й пізніша «...історія Петербурзького періоду полягала в принесенні духовного розвитку народу в жертву несамовитому [чудовищному] територіальному розширенню» [8].

У сукупному портреті російських правителів поет говорить про їхню зовнішність, зазвичай «неказистую», їхнє тюркське/німецьке походження, закланність, перераховує діяння. Причому вважає, що не Золота Орда наклала іго на московське царство, а «московские Иоанны / на татарские веси и страны / наложили тяжелую пядь / И пятой наступили на степи...» [9, с. 134]. Вірші «Писання про царів московських» та «Дметріус-імператор» (обидва — 1919) деталізують стиль правління царів. Ідеться і про їхні криваві методи здобуття влади, і про абсолютний цезаризм, коли один подих царя паралізує країну («Москва дыхнула дыхом злобным»), і про блягузливність та патологічну жорстокість. Плюгавий Іван Грозний «жестокосерд, / В пролиты крови неумолим... / И множество народа / Немилостивой смертью погубил»; для Бориса Годунова головним є «ко властолюбию несытое желанье»; не меншу огиду викликає «раздерганный и полоумный Павел». Водночас, із сарказмом говорить поет, «всех добрей был Николай Второй», адже «закон самодержавия таков: / Чем царь добрей, тем больше льется кровь».

Жителі Московії мали бути не лише у стані постійної бойової готовності, агресії, а й знекровлені злиднями. Щоправда, такий народ

легко ставав на шлях стихійного бандитизму. У вірші «Стенькін суд» (1917) Разін погрожує владомощам: «За мною не токмо что драния / Гольтьба, а — казной расшибусь — / Вся великая, темная, пьяная, / Окаянная двинется Русь. / Мы устроим в стране благолепье вам...» [9, с. 130]. Криваві методи здобуття влади, маніпуляції над підданими методом штучно поширюваного голоду: «Проклинай царство Годунова, / В городе без хлеба и без крова / Мерзли у набитых закровов» [9, с. 126–127] — усе це культ насильства, що тривав століттями та формував певний психотип. Із людини вичавлювалися гідність, моральні імперативи — відтак вона стає «звіром, найлютішим із звірів».

Корені червоного терору — і у **воснізації держави**, котру розбудовував «антихрист Петр», як називає Волошин реформатора. Власне — у формуванні імперії на військовий лад: вона стала «немецкой, чинной, мерзкой. / Штыков сияньем озарен / В смеси кровей Голштинской с Вюртембергской / Отстраивался русский трон» [9, с. 131–132]. Жорстокі методи правління, мілітаризація («...Дикий сон военных поселений, / Фаланстер, парадов и равнений, / Павлов, Аракчеевых, Петров, / Жутких Гатчин, страшных Петербургов, / Замыслы неистовых хирургов / И размах заплечных мастеров» [9, с. 169]) призвели до того, що процеси в Росії на початку ХХ ст. набрали трагічних обертів — відтак, писав М. Бердяєв, більшовики тільки продовжили самодержавне рабство, започатковане політикою Петра. Волошин, констатує: «Великий Петр был первый большевик... / Он, как и мы, не знал иных путей, / Опрочь указа, казни и застенка, / К осуществленью правды на земле» [9, с. 195], вважав антигуманний стиль правління здавна вкоріненим у країні. Перманентність періодів насильства на території імперії зумовлена мілітарною психологією правителів і населення, готовністю до вбивства, здатністю раптово нищити усталене буття: «В России революция была / Исконнейшим из прав самодержавья, / Как ныне в свой черед утверждено / Самодержавье правом революций» [9, с. 198–199].

Роль народу, психологія представників мас. Духовна криза у формах девальвації особистості у державі-казармі, у неосвіченості, цькуванні достойних та поклонінні негідним, а також безвідповідальності й анархії, які ще називають широтою душі («У нас в душе некошеные степи»), особливо виразна в пасивній свідомості та психології раба («Вчерашний раб, усталый от свободы, / Возропщет, требуя цепей»). Усе це здатне тільки множити катастрофи. Суттєві елементи психотипу, що склався протягом кількох століть, поет артикулює у віршах із циклу «Личини» (курсивом подано заголовки).

Більшовик — «зверем зверь», що був звичайним вантажником у порту; татуйований *матрос*, переповнений агресією («Взгляд мутный, злой, как у дворян... / Устроить был всегда не прочь / Варфоломеевскую ночь. / Грабил дома, искал наживы, / Награбленное грабил, пил»), який планує: «Возьмем Париж... весь мир... а после / Передадимся Колчаку» [9, с. 160]; грабіжник *червоноармієць*, доля якого — «умереть под канавой / Расстрелянным за грабеж» [9, с. 159], — це характерні типи російської історії. Квінтесенцією перелицювання людини в личину, своєрідним результатом селекції культом насильства є конформіст, пристосованець-*спекулянт*, здатний до блискавичної мімікрії. Він умить перекидається «торговцем, попом и офицером, / То русским, то германцем, то евреем», оскільки за всіх режимів має одну мету — стати «неистребимым, / Всеpronикающим, всеядным, вездесущим». Єдине, на що він здатен, це «жонглировать то совестью, то ситцем, / То спичками, то родиной, то мылом... / В два года распродать империю, / Замызгать, заплевать, загадить, опозорить, / Кишет, как червь, в ее разверстом теле, / И распозтись, оставив в поле кости / Сухие, мертвые, ошмыганные ветром» [9, с. 163–164]. Візуальна символіка таких мікроконцептів вичерпна. Самодостатнім символом є й колективний портрет народу, що перебуває в летаргічному сні (вірш «На вокзалі», 1919), де змальовані представники різних класів країни, призначеної на самотуртури.

Інтелігенцію Волошин вважав абсолютно недієздатною. Збірний образ інтелігента — «Гомункула, возвращенного Петром / Из плесени в реторте Петербурга» — він візуалізує в поемі «Росія»: «Его мы помним слабым и гонимым, / В измятой шляпе, в сношенном пальто, / Сутулым, бледным, с рваною бородкой, / Страдающей улыбкой и в пенсне, / Прекраснодушным, честным, мягкотелым... / Он был с рожденья отдан под надзор, / Посажен в крепость, заперт в Шлиссельбурге, / Судим, ссылаем, вешан и казним... / Но — пасынок, изгой самодержавья — / И кровь кровей, и кость его костей — / Он вместе с ним в циклоне революций / Размыкан был, растоптан и сожжен. / Судьбы его печальней нет в России» [9, с. 196]. Інтерполюючи на кожне індивідуальне життя існування країни, котра постійно провокує мікроапокаліпсиси та породжує хаос («В анархии всё творчество России»), в якій «вся жизнь ощерилась годами / Расстрелов, голода, усобиц и вражды» [10, с. 167], Волошин діагностує низку комплексів у тих, хто мав би представляти культурний авангард країни. За відсутності поступальної еволюційності, інституту спадкоємства, нерівними скачками (поет їх іронічно називає «исконными народными путями») форму-

ється інтелігентське усвідомлення власної ущербності: «В России нет сыновнего преемства / И нет ответственности за отцов. / Мы нерадивы, мы нечистоплотны, / Невежественны и ущемлены. / На дне души мы презираем Запад, / Но мы оттуда в поисках богов / Выкрадываем Гегелей и Марксов... / ...в нас нет / Достоинства простого гражданина» [9, с. 199]. Хистка, а по суті, дезінтегративна позиція Бакуніних, за Волошиним, покайний дар Толстих і Достоевських сприяли розгортанню трагедій 1917–1920-х рр.

Саме «выверты мышления», творення «культуры взрыва», сервільність до влади взамін генерування логічної картини світу — те, що продукують російські передові уми, приймаючи або виправдовуючи абсурдність шляху імперії, чи не найбільше дратує Волошина. Він як ніхто бачить, що під поверхневим, начебто цивілізованим, шаром у Росії постійно вирує прагнення до розширення без кордонів, ненаситна воля до знищення всіх форм цивілізованого життя, які сприймаються нею як перешкоди. Відтак його історіософський аналіз зводиться до центральної думки: «...не Запад, а Россия / Зажжет собою мировой пожар» [9, с. 197]. Подібно А. де Кюстін передбачив, що не пройде і 50 років, як «під'яремний народ», котрий «вартує свого ярма», стане загрозою для інших народів: «...або цивілізований світ знову підпаде під іго варварів, або в Росії спалахне революція набагато страшніша, ніж та, наслідки якої Західна Європа відчуває досі» [13, с. 451].

У статті «Росія розіп'ята» (1920) Волошин констатує: «На наших очах здійснюється великий історичний абсурд... Союзники чинять розумно, коли остерігаються втручатися у внутрішні справи Росії й не хочуть брати активної участі в нашій громадянській війні. Англійці тисячу разів мають рацію, коли, боячись торкнутися нас, протягують нам їжу й припаси з палі, як прокаженим» [9, с. 322]. Криваве «перекроювання історії» в російському варіанті викликає відразу в цивілізованого світу. Для Європи протипоказані щільні контакти з Москвою, тому, запозичивши стилістику в Маяковського, поет застерігає: «Кто там? Французы? Не суйся, товарищ, / В русскую водоверт! / Не прикасайся до наших пожарищ! / Прикосновение — смерть» [9, с. 140]. Силами власних істориків, політологів, мандрівників Захід був добре поінформованим щодо Росії. Поза дипломатичним сленгом, по суті, напряду Волошин озвучив тодішню позицію європейської спільноти. Його суб'єктивне бачення причинно-наслідкового зв'язку в катастрофі, яка спіткала Росію, власне, й Україну на початку ХХ ст., його розгорнута аргументація — літописця-учасника кривавих подій, філософа, гуманіста, який у складні роки червоного терору врятував десятки чи й сотні життів, — гадаю, заслуговує уваги.

- 1 Бунин И. Волошин [Текст] / И. Бунин // Бунин И. Собр. соч. – В 6 т. – Москва : Худ. литература, 1988. – Т. 6. – С. 279–287.
- 2 Волошин М. Автобиография [Текст] / М. Волошин // Воспоминания о Максимилиане Волошине. – Москва : Советский писатель, 1990. – С. 36–39.
- 3 Волошин М. А. Собр. соч. [Текст] / М. Волошин ; сост. А. В. Лавров. – Т. 12. Письма 1918–1924. – Москва : Эллис Лак, 2013. – 992 с.
- 4 Волошин М. Демократизация искусства [Текст] / М. Волошин ; публикация В. П. Купченко // Кодры. – 1989. – № 12. – С. 142–145.
- 5 Волошин М. История моей души [Текст] / М. Волошин. – Москва : Аграф, 2000. – 480 с.
- 6 Волошин М. Лики творчества [Текст] / М. Волошин. – Ленинград : Наука, 1988. – 848 с.
- 7 Волошин М. О самом себе [Текст] / М. Волошин // Воспоминания о Максимилиане Волошине. – Москва : Советский писатель, 1990. – С. 40–46.
- 8 Волошин М. Письма к А. М. Петровой (1911–1921 гг.); публ., подг. текста и примечания В. П. Купченко [Электронный ресурс] / М. Волошин // Максимилиан Волошин. Из литературного наследия. – Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. – Режим доступа : http://az.lib.ru/w/woloshin_m_a/text_1921_pisma_k_petrovoy.shtm. – Название с экрана.
- 9 Волошин М. Стихотворения. Статьи. Воспоминания современников [Текст] / М. Волошин. – Москва : Правда, 1991. – 480 с.
- 10 Воспоминания о Максимилиане Волошине. – Москва : Советский писатель, 1990. – 720 с.
- 11 Генералюк Л. Пасинок Росії. Максиміліан Волошин у силовому полі катастроф початку ХХ ст. [Текст] / Л. Генералюк // Слово і Час. – 2017. – № 5. – Ч. 1 – С. 4–17.
- 12 Куприянов И. Судьба поэта (Личность и поэзия Максимилиана Волошина) [Текст] / И. Куприянов. – Киев : Наук. думка, 1978. – 230 с.
- 13 Кюстин А. де. Россия в 1839 году [Текст] / Астольф де Кюстин // Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев. – Ленинград : Лениздат, 1991. – С. 421–660.

REFERENCES

1. Bunyn, Y. (1988). *Voloshyn* [Voloshin]. In *Bunyn, Y. Sbranie sochineniy* [Bunin, Y. Collected Works]. (Vol. 3, pp. 279–287). Moscow: Khud. Lyteratura. [in Russian].

2. Voloshyn, M. (1990). *Avtobyohrafiya* [Autobiography]. In *Vospomy-nanyya o Maksymylyane Voloshyne* [Memories of Maximilian Voloshin]. (Pp. 36–39). Moscow: Sovetskyu pysatel. [in Russian].
3. Voloshyn, M. A. (2013). *Sobranie sochineniy* [Collected Works]. (Vol. 12. Letters 1918–1924). Moscow: Эллыс Лак. [in Russian].
4. Voloshyn, M. (1989). *Demokratyzatsyya yskusstva* [Democratization of art]. *Kodri* [Codri], 12, 142–145. [in Russian].
5. Voloshyn, M. (2000). *Ystoryya moey dushy* [The history of my soul]. Moscow: Ahraf. [in Russian].
6. Voloshyn, M. (1988). *Lyky tvorchestva* [Faces of creativity]. Leningrad: Nauka. [in Russian].
7. Voloshyn, M. (1990). *O samom sebe* [About myself]. In *Vospomy-nanyya o Maksymylyane Voloshyne* [Memories of Maximilian Voloshin]. (Pp. 40–46). Moscow : Sovetskyu pysatel. [in Russian].
8. Voloshyn, M. (1999). *Pys'ma k A. M. Petrovoy* (1911–1921 rr.) [Let-ters to A. M. Petrova (1911–1921 rr.)]. available at : http://az.lib.ru/w/woloshin_m_a/text_1921_pisma_k_petrovoy.shtm l. (accessed 7 January 2017).
9. Voloshyn, M. (1991). *Stykhotvorenyya. Stat'y. Vospomynanyya sovremennykov* [Poems. Articles. Memoirs of contemporaries]. Moscow : Pravda. [in Russian].
10. *Vospomynanyya o Maksymylyane Voloshyne* [Memories of Maxim-ilian Voloshin]. (1990). Moscow : Sovetskyu pysatel. [in Russian].
11. Heneralyuk, L. (2017). *Pasynok Rosiyi. Maksymilian Voloshyn u sylovomu poli katastrof pochatku XX st.* [Stepchildren of Russia Maxi-milian Voloshin in the field of catastrophes of the early twentieth cen-tury.]. *Slovo i Chas* [The word and the Time], 5 (1), 4–17. [in Ukrainian].
12. Kupryyanov, Y. (1978). *Sud'ba poeta (Lychnost' y poeziya Maksymylyana Voloshyana)* [The fate of the poet (Personality and po-etry of Maximilian Voloshin)]. Kiev : Nauk. dumka. [in Russian].
13. Kyustyn, A. de. *Rossyya v 1839 roku* [Russia in 1839]. In *Rossyya pervoy polovyny XX v. hlazamy ynostrantsev* [Russia in the first half of the nineteenth century. eyes of foreigners]. (Pp. 421–660). Leningrad : Lenyzdat, 1991. [in Russian].

Стаття надійшла 27.09.2017 р.

Витоки трагедій 1917–1922 років: погляд Максиміліана Во-лошина.

Генералюк Л. С., доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН Ук-раїни (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 58–73.

У статті запропонована інтерпретація М. Волошиним, українцем за походженням, трагічних подій початку ХХ ст. Його рецепція витоків російської революції, червоного терору та штучно розв'язаного голоду базується на ґрунтовних знаннях з історії Європи й Росії. Він виводить формулу катастроф 1917–1922 рр., у яку включає масштабну духовну кризу свідомості мас, стиль правління вождів, одержимих агресією, а також сформовану протягом декількох століть геополітичну модель поведінки Росії як держави.

Ключові слова: війна, революція, самодержавство, воєнізація держави, червоний терор, програма циклічних катастроф, історіофілія Волошина.

Sources of tragedies of 1917–1922: Maximilian Voloshin's sight.

Lesia Generaliuk, Doctor of Philological Sciences, Senior Research Fellow of Taras Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 58–73.

In article interpretation a sight by M. Voloshin, the Ukrainian origin, tragically events of the beginning of the XXth century is offered. His perception sources of Russian Revolution of 1917, red terror and hunger it is based on all-round knowledge of history of Europe and Russia. It deduces the formula of accidents 1917–1922. This formula includes extensive spiritual crisis of weights, style of board of leaders afflicted with aggression, and also the geopolitical model of behaviors of Russia as a states generated throughout several centuries.

Keywords: war, revolution, autocracy, state militarization, red terror, the program of cyclic accidents, Voloshyn's historical philosophy.

Źródła tragedii lat 1917–1922: pogląd Maksimiliana Wołoszyna.

Generaluk Ł. S., doktor nauk filologicznych, starszy pracownik naukowy Instytutu Literatury im. T. H. Szewczenki NAN Ukrainy (Kijów).

Biografika ukraińska = Biographistica ukrainica. – Kijów, 2017. – Wyd. 15. – S. 58–73.

Artykuł przedstawia interpretację tragicznych zdarzeń początku XX wieku według M. Wołoszyna, Ukraińca z pochodzenia. Jego odbiór początków rosyjskiej rewolucji, czerwonego terroru i sztucznie

rozwiązanego głodu opiera się na solidnej wiedzy o historii Europy i Rosji. On dedukuje formułę dla katastrof w latach 1917–1922, który obejmuje wielki duchowy kryzys masowej świadomości, styl przywództwa przywódców, obsesję na punkcie agresji i tworzył przez kilka stuleci geopolityczny model zachowania Rosji jako państwa.

Słowa kluczowe: wojna, rewolucja, samodzięzawie, militaryzacja państwa, czerwony terror, program katastrof cyklicznych, historiozofia Wołoszyna.

Истоки трагедий 1917–1922 годов: взгляд Максимилиана Волошина.

Генералюк Л. С., доктор филологических наук, старший научный сотрудник Института литературы имени Т. Г. Шевченко НАН Украины (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 58–73.

В статье предложена интерпретация М. Волошиным, украинцем по происхождению, трагических событий начала XX в. Его рецепция истоков российской революции, красного террора и голода основана на всестороннем знании истории Европы и России. Он выводит формулу катастроф 1917–1922 гг. Эта формула включает обширный духовный кризис масс, стиль правления одержимых агрессией вождей, а также сформировавшуюся на протяжении нескольких столетий геополитическую модель поведения России как государства.

Ключевые слова: война, революция, самодержавие, военизация государства, красный террор, программа циклических катастроф, историософия Волошина.

*Валентина Теодорівна ПЕТРИКОВА,
доктор філософії, докторант
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (Київ)*

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОГРАФІЇ М. І. ЯСИНСЬКОГО

Розглянуто бібліологічну спадщину українського вченого М. І. Ясинського (1889–1967) на предмет інноваційності у методології дослідження історії бібліографії в Україні. Проаналізовано етапи наукової та професійної діяльності, в яких проходив процес творчої еволюції наукової думки вченого. Розкрито зміст методологічної концепції щодо історії бібліографії. Зроблено висновки відносно соціальних витоків формування наукової концепції.

Ключові слова: бібліологія, методологія науки, наукова біографія, наукова школа, теорія еволюції, М. І. Ясинський.

Considered the bibliological heritage of the Ukrainian scientist M. I. Yasinsky (1889–1967) on the subject of novelty in the methodology of the study of the history of bibliography in Ukraine. The stages of scientific and professional activity, in which the process of creative evolution of scientific thought of the scientist passed was realized. The content of the methodological concept concerning the history of bibliography. Conclusions are made regarding the social origins of the formation of a scientific concept.

Keywords: bibliography, science methodology, scientific biography, scientific school, theory of evolution, M. I. Yasinsky.

Рассмотрено научное наследие в области библиологии украинского ученого М. И. Ясинского (1889–1967) на предмет инноваций в сфере методологии исследования истории библиографии в Украине. Проанализированы этапы научной и профессиональной деятельности, в которых проходил процесс творческой эволюции научной мысли ученого. Раскрыто содержание методологической

концепции исследования истории библиографии. Сформулированы выводы относительно условий формирования научной концепции.

Ключевые слова: библиология, методология науки, научная биография, научная школа, теория эволюции, М. И. Ясинский.

В історії бібліографічної думки ім'я Михайла Ілліча Ясинського (1889–1967) згадується переважно у науковому комплексі «Книгознавство. Бібліотекознавство. Бібліографознавство». Присутність діяча в історичному процесі розгортання організаційних, наукових і методичних засад наук бібліологічного циклу в Україні та його наукову спадщину, зважаючи на її змістовність і далекосяжність висновків, беззаперечно слід вважати національним надбанням. Поряд із Ю. О. Меженком М. І. Ясинський посідає почесне місце в біографічному вимірі української бібліології. Сукупно наукова спадщина вченого в цьому галузевому спрямуванні почала вивчатися лише сучасним поколінням дослідників. Найбільш системно його життєвий шлях і науковий доробок представлені у працях Ф. К. Сарани, І. І. Корнейчика, Н. Ф. Королевич, М. В. Геращенко, С. А. Арутюнкової [1; 6; 7; 8]. Однак ці дослідження не слід розглядати як такі, що остаточно підсумовують науковий внесок М. І. Ясинського до національної науки про книгу. Кожна з цих праць закінчується своєрідним науковим вербальним кліше: «...науково-бібліографічна діяльність М. І. Ясинського заслуговує на подальше вивчення».

Сучасні наукові інтереси, обумовлені потребою підсумування фундаментального внеску інституту науки в український соціум, поширюють завдання біографічних досліджень за межі лінійного викладу життєвого шляху науковця та пояснення фактів і явищ професійної діяльності з позицій досягнутого. Натомість життя та професійна діяльність М. І. Ясинського, визначення його наукових і практичних заслуг на ниві розбудови бібліографічної справи в Україні, констатування значущості його винаходів у більшості публікацій досі розглядаються переважно у межах усталеної традиційної лінійності. Проти такої лінійної описовості у науковому розгляді предмету дослідження завжди був сам учений.

Все вище означене потребує дослідити шлях формування непересічної особистості вченого, його інтелектуальне життя, відтворене у публікаціях, на тлі революційної епохи українського відродження.

За статистикою опублікованих робіт М. І. Ясинського, поданою першим біографом вченого Федором Кузьмовичем Сараною, його науковий доробок становить понад 55 робіт [6, с. 156–158]. Публікації за змістом відтворюють весь комплекс бібліологічного знання, котре у 1920-ті рр. у зв'язку з інституціональним оформленням ук-

раїнської науки починає розгалужуватися на книгознавство, бібліотекознавство, теорію та історію бібліографії. Наукову спадщину М. І. Ясинського можливо умовно розподілити за цими трьома галузями бібліології. Розпочинає дослідження молодий науковець у 1920 р. із бібліотекознавчої тематики, яка захоплює його до 1928 р. У цей час М. І. Ясинський обіймав посади помічника бібліотекаря, а згодом директора Фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1923 рр.) та завідувача відділу «Україніка» Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук (далі — ВБУ при ВУАН) у Києві в 1923–1933 рр.

Історію книги в напрямі книгознавства М. І. Ясинський зацікавився, досліджуючи праці Українського наукового інституту книги (далі — УНІК). У 1923 р., вже завідуючи відділом «Україніка» ВБУ при ВУАН, вчений пише для «Бібліологічних вістей» рецензію на статтю В. Ігнатієнка «Історія української преси та її вивчення» — «До питання про початок української преси» [12]. Впродовж тривалої професійної діяльності у ВБУ при ВУАН, Науковій бібліотеці Київського університету імені Т. Шевченка та редакції «Українська радянська енциклопедія» у 1950–1960-х рр. історія книги на Україні та історія української книги володіли думками науковця. Останньою публікацією цієї проблематики у його доробку стала довідкова стаття «Енциклопедичний словник у виданні Брокгауза і Ефрона» у першому виданні «Української радянської енциклопедії» (далі — УРЕ) (1961 р.) [1, с. 47]. Загальна кількість наукових публікацій з історії та теорії книги ученого становить більше десяти. Хронологічно більшість із них припадає на 1923–1929 рр., коли Україна приймала доленосні рішення щодо організаційної та наукової позиції в царині книгознавства, книгодрукування та книгорозповсюдження.

Найбільшу кількість (23) наукових досліджень, які були опубліковані, здійснив М. І. Ясинський у галузі «теоретичної» та «практичної» бібліографії. Саме такий поділ учений ввів до наукового обігу та підтримував його як домінуючу теоретичну позицію, що розповсюдилася в 1920-ті рр. в Україні в якості наслідування європейського знання. Праці з бібліографічної тематики у науковому доробку М. І. Ясинського з'явилися у 1926 р., і динаміка їх виходу нарощувалася до 1965 р. Соціальним фактором активізації творчої думки науковця став Перший з'їзд наукових бібліотек України у Києві (1925 р.). Багатозмістовність самого поняття «бібліографія» та розгляд її реальних практичних можливостей визначили системну програму розвитку бібліографічної справи в Україні в культурно-просвітницькій і науковій діяльності соціальних інститутів держави.

М. І. Ясинський активно включився в розробку національно змістовної частини бібліографічної справи в Україні — проблеми «національного бібліографічного репертуару» [6; 8]. Домінування бібліографічної спрямованості наукової спадщини ученого, її поаспектний науковий аналіз дав змогу багатьом сучасним дослідникам визначити місце М. І. Ясинського як «фундатора історії української бібліографії», «засновника напряму дослідження бібліографії української бібліографії». Фактом наукового визнання заслуг ученого в царині національної бібліографії може слугувати державне замовлення довідкової статті «Розвиток і стан бібліографічної справи в Україні» від Головної редакційної колегії «Української радянської енциклопедії» у 1963 р. Стаття була написана у співавторстві з Ф. К. Сараною для 17-го тому першого видання УРЕ як складова розділу «Видавнична справа УРСР». Історію її появи на матеріалах архіву М. І. Ясинського, що зберігається у Київському державному університеті культури і мистецтв, докладно виписано в дисертаційному дослідженні С. А. Арутюнової [1, с. 47].

Серед наукових праць ученого привертають увагу рецензії, які у переважній більшості писалися М. І. Ясинським на книгознавчі та бібліографічні теми: «До питання про початок української преси» (1923), «Куфасєв М. М. Книга як поняття й предмет науки та бібліографія як документальна наука про книгу» (1925), «Маслова О. М. Рукописна книга» (1925), «Дубняк К. Матеріали сільськогосподарської бібліографії України» (1925, 1927), «Матер'ялы до Беларускае бібліографії» (1927), «Праці Одеської центральної наукової бібліотеки» (1927), «Записки Українського Бібліографічного товариства в Одесі» (1928), «Бібліографічний збірник «Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства та етнології за 1917–1927 роки» (1930). Наукові дослідження М. І. Ясинського, подані у формі рецензії, відповідали вимогам європейської позитивної критики щодо розгляду предметно-об'єктного середовища гуманітарного знання. Фактом обізнаності ученого з критеріями раціональної критичної праці, котра була привнесена в українську наукову школу з європейського наукового простору, можуть слугувати написані ним дві рецензії на іноземні видання у 1925 та 1927 р. і опубліковані у фаховій періодиці тих років — «Бібліотечному журналі» і «Журналі бібліотекознавства та бібліографії» [6, с. 156–158]. Завдяки ґрунтовній історико-філологічній освіті учений володів німецькою та польською мовами. Це давало можливість орієнтуватись у документальному масиві іноземних наукових публікацій із тематики, що становила для нього науковий інтерес. Акцент в своїх рецензіях М. І. Ясинський робив на

визначенні проблеми, поставленої та розробленої автором статті, монографії, довідника, покажчика для української бібліологічної науки, концептуальних положеннях, які відповідають практичній і теоретичній площині напрямку, перспективності застосування для окремої сфери соціокультурної діяльності. Як історик, М. І. Ясинський був дуже вимогливим до викладу історичних фактів, їх пошуку, правильності опису в контексті історичного процесу та, особливо, змістовному трактуванні причинно-наслідкового позиціонування окремого факту в дослідженні предметно-об'єктної сфери науки. В такому цільовому визначенні значущості рецензії для науки М. І. Ясинського слід відзначити як поважного представника української історико-бібліографічної школи 1920-х рр. Неодмінний секретар ВУАН А. Кримський із приводу актуалізації рецензійної справи у відділах Академії у 1920-ті рр. писав у своєму службовому начерку «Рецензування на службу методологічному озброєнню»: «Попереднє рецензування, за нормальної постановки цієї справи, повинно допомагати авторові усвідомити свої помилки, виправити хиби, посилити методологічну зброю, поглибити ерудицію» [4].

Наукові студії М. І. Ясинського, відображені у рецензіях 1920-х рр., знайшли логічний підсумок в останній науковій роботі вченого «До історії української бібліографії XIX ст.», написаній у 1967 р. [3, с. 191–214]. У формі рецензії на лекційний курс доцента Харківського державного інституту культури І. І. Корнейчика «Розвиток бібліографії на Україні» у п'яти випусках (1961 р.) М. І. Ясинський подає завершальний виклад власної наукової концепції історії української бібліографії в цілісному історичному процесі формування української державності. Рецензію написано з окрасою революційності думки стосовно визначеності бібліографічного компонента в українському відродженні. Рецензія має машинописний вигляд і зберігається в Інституті рукопису НБУВ як частина неопублікованого наукового збірника статей ЦНБ АН УРСР «Питання бібліографії», підготовленого до друку для видавництва «Наукова думка» у 1967 р. [3]. Факт написання цієї роботи як останньої наукової студії М. І. Ясинського подавали Н. Королевич, М. Геращенко, С. Арутюнова. У 1967–1971 рр. автор рецензованої праці І. І. Корнейчик намагався оприлюднити її у міжвідомчому збірнику «Бібліотекознавство та бібліографія». Рецензія донині залишається неопублікованою зі статусом архівного джерела.

При уважному розгляді згадуваного вище архівного збірника статей «Питання бібліографії» постає питання про сам факт включення до нього роботи на той час уже померлого пенсіонера М. І. Ясинського, далекого від проблем бібліографічної практики ЦНБ АН

УРСР у 1960–1970-ті рр. Перелік авторів збірника наводить на думку про ініціативу Ю. О. Меженка щодо включення рецензії М. І. Ясинського «До історії української бібліографії XIX ст.» до збірника. Ю. О. Меженко знав про існування цього рукопису в архівній спадщині М. І. Ясинського, був ознайомлений з його змістом і міг упевнено визначити значущість вміщеного історичного матеріалу, розлогої аналітики, заключних висновків відносно місця рецензованої праці у науковому дослідженні справи української бібліографії. Така ініціатива була даниною пам'яті другові, колезі по закоханості в бібліологію та товаришу по наукових діалогах і етичних поглядах на наукову працю. Остання письмова листівка Ю. О. Меженка до М. І. Ясинського датована 7 січня 1967 р., за п'ять місяців до смерті Михайла Ілліча [1, с. 46].

Науковий діалог між Ю. О. Меженком і М. І. Ясинським розпочався у буремні роки Української революції 1917–1921 рр. Досліджуючи біографії двох учених, можливо припустити, що перша зустріч відбулася у Кам'янці-Подільському, куди у 1919 р. переїхав із Києва уряд УНР та прогресивно налаштована інтелігенція. М. І. Ясинський прибув до міста у січні 1919 р. За спогадами соратників, у викладенні С. А. Арутюнової, «вчорашній студент з болем в серці сприймав події громадянської війни, що котилася по Україні» [1, с. 17]. Як випускник історико-філологічного факультету Київського університету 1914 р., М. І. Ясинський наслідував історіософію еволюційного розвитку суспільства. Ідеї суспільного еволюціонування надалі вчений апробував у дослідженні історії бібліографії, резюмуючи: «...історія української бібліографії це по суті сторінки історії культури українського народу», маючи на увазі повільний рух явищ бібліографічного порядку в цілісний еволюційний процес [3, с.191].

Також можливо припустити, що перші розмови Ю. О. Меженка та М. І. Ясинського відбувалися у стінах Українського державного університету. Їхні наукові діалоги вплинули на визначення змістових орієнтирів у науці та професійній діяльності останнього. Ю. О. Меженко прибув у Кам'янець-Подільський на початку вересня 1919 р. і вже «приблизно 1–5 жовтня» виїхав із міста [10, с. 26]. Змістовність діалогів визначалася музейно-архівно-бібліотечною справою, що доводить зміст перших публікацій молодого вченого у місцевій пресі за час його «подільського» періоду творчості (1919–1923 рр.) [6, с. 156]. Ю. О. Меженко не міг не розповісти про свою, теж історико-філологічну, освіту в Московському університеті, особливо про свого наукового керівника, відомого в світі бібліології професора Миколу Михайловича Лісовського, під чиєю

щільною увагою була написана його дипломна робота. У науковому спадку М. М. Лісовського представлені всі галузеві межі дореволюційної бібліології. Стає очевидним, що масштаби наукової праці професора сприяли зародженню бібліологічних проектів у молодого Ю. О. Меженка. Також очевидним є ведення діалогу в цьому предметному полі між М. І. Ясинським та Ю. О. Меженком. Останній на час спілкування в Кам'янець-Подільському державному українському університеті мав практику в архівно-бібліотечному відділі Міністерства народної освіти у 1918 р. у Києві та міг дати чіткі орієнтири в науковій площині науковцю-початківцю. З автобіографії М. І. Ясинського відомо, що, закінчивши у 1914 р. Київський університет, молода освічена людина готувала себе до наукової роботи [1, с. 16]. З метою визначеності у предметному полі історії М. І. Ясинський, добираючи нову літературу з історіографії історії, постійно відвідував книгарні відомих у Києві видавничих домів, цікавився їх історією та сучасною практикою роботи. Згодом юнацький інтерес став у нагоді, коли вчений рецензував історичний матеріал про книготорговельну бібліографію у лекційному курсі І. І. Корнейчика [3, с. 202–203].

Перші кроки наукової професіоналізації М. І. Ясинського пов'язані з Фундаментальною бібліотекою Кам'янець-Подільського державного українського університету, активною роботою у «Бібліографічному семінарі» кафедри історії українського письменства того ж університету, Кам'янець-Подільським бібліотечним товариством. Окремі відомості свідчать про участь М. І. Ясинського у видавничому товаристві «Зірка» м. Кам'янець-Подільський. На ниві історико-літературній, бібліотечній, архівній, видавничій, бібліографічній М. І. Ясинський мав стосунки у Кам'янець-Подільському із С. Сірополком, Л. Биковським, М. Плеваком, М. Білецьким, В. Бідновим, Д. Дорошенком, М. Драй-Хмарою.

Із огляду на дослідницьку спадщину М. І. Ясинського, системна праця над проблематикою бібліологічного циклу знання розпочата ним у 1919 р. у двох напрямках. Практичний був пов'язаний із розгортанням соціальних інститутів книги. Теоретичний напрямок мав зв'язок зі створенням цілісного, національно особливого бібліологічного знання та його позиціонуванням крізь усталене європейське наукове бачення бібліологічного циклу людського знання. Піднесення революційних перетворень у науці України доби 1920-х рр. і активна наукова позиція самого вченого сприяли появі у 1927 р. його першої системної праці — статті «Головні моменти з історії української бібліографії» [11]. І. І. Корнейчик, аналізуючи її зміст у 1971 р., констатує, що використання історичного підходу «до бібліографіч-

них явищ виявилось в цій праці недостатнім» [6, с. 151]. Але науковою метою автора було, найперше, простежити історичний процес розгортання бібліографічних подій і явищ у межах наукового комплексу українського знання. Історія науки та історія бібліографії у цій статті еволюційно обумовлені автором, який мав суто історичну освіту та міг за допомогою вивіреної методології історії передбачити соціальний рух бібліографічної справи. Скрупульозність підходу до визначення методологічних засад історії бібліографії в Україні, як характерна ознака наукового мислення М. І. Ясинського, підтверджується знайденим автором цієї статті в Інституті рукопису НБУВ НАН України архівним документом. Перебуваючи на посаді завідувача відділу «Україніка» ВБУ при ВУАН, М. І. Ясинський не залишає суто історичну тематику своїх досліджень. Знайдений архівний документ свідчить, що методологічним підґрунтям історії бібліографії вченим було обрано українознавство як комплекс історичного знання. М. І. Ясинський у неопублікованій науковій розвідці, котру детально розглянуто у «Наукових працях НБУВ» (2007, вип. 19), аналізує існуючі концепції поняття «українознавство», виділяє ті змістові аспекти, які, на його думку, вплинули на формування соціальних потреб відносно цього комплексу знання, і, головне, як історик подає своє бачення змісту поняття «українознавство», визнаючи його багатогалузевим комплексом [9].

Копітка праця над дослідженням і формулюванням методологічних засад історії української бібліографії визначила також головний метод науковця по вивченню цього питання — бібліографічний: «У нього був особистий інструментарій (набори карток з відповідних галузей знань — історії, філософії, економіки тощо) і цей підручний матеріал був надійною опорою вченого під час роботи...» [1, с. 33]. Висока інтелектуальна культура М. І. Ясинського, яку відзначали колеги по професійній діяльності, сприяла миттєвому визначенню вченим наукового значення друкованих лекцій І. І. Корнейчика «Розвиток бібліографії на Україні» для українського бібліографознавства. «Праця ця заслуговує на увагу як праця „потрібна”», — писав М. І. Ясинський [3, с. 214]. Рецензія на друкований лекційний матеріал стала і для самого автора, і для автора лекцій тим методологічним орієнтиром, який штучність опису окремих бібліографічних явищ дореволюційної доби розвитку бібліографії визнав за цілісний еволюційний історико-культурний процес. Поелементно історія української бібліографії представлена М. І. Ясинським так: дослідження життя і діяльності бібліографів, дослідження їхньої бібліографічної спадщини, дослідження участі відповідних організацій і преси [3, с. 191]. Обсяг бібліографічного знання, за М. І. Ясинським,

повинен бути представлений усіма бібліографічними розгалуженнями (видами бібліографії). За твердженням ученого, цільове призначення бібліографії формується історичним часом. Вербальний вимір цього теоретичного твердження має такий зміст: «Бібліографія своїми відомостями повинна триматись висот знання своєї епохи» [3, с. 196]. Наука, за визначенням М. І. Ясинського, є об'єктом середовищем для формування завдань бібліографічної праці та прогнозування результатів наукової діяльності засобами бібліографії. Практична значимість бібліографії завжди ідентифікується з призначенням її у розвитку науки. Саме ця методологічна спрямованість поглядів М. І. Ясинського була відзначена І. І. Корнейчиком у статті-спомині: «М. І. Ясинський спеціально розробляв методику бібліографії для наукової мети» [6, с. 150].

Методологія історії бібліографії ученого чітко визначала і методи бібліографічної роботи. М. І. Ясинський мав чітку наукову позицію з приводу застосування історичного методу. Як випускник київської історичної школи з позитивістським озброєнням, учений неодноразово в рецензії «До історії української бібліографії XIX ст.» за текстом наголошував: «Автори далеко не завжди говорять про ті мотиви, які безпосередньо стимулювали заняття бібліографією» [3, с. 197]. Включення бібліографії в історичний процес для бібліографів-практиків як дореволюційної доби, так і післяреволюційної стало проявом об'єктивізму. М. І. Ясинський одним із перших у теоретичному доробку бібліографії відійшов від трактування суто довідково-практичних функцій бібліографічних праць і наблизився до їх характеристики як результатів фундаментальної наукової роботи зі значним апаратом пошуку, ідентифікації, опису, визначення цільового призначення, розкриття змісту відібраних документів. Така методологія розгляду бібліографічних явищ М. І. Ясинського дозволила ще у 1920-х рр. підійти до вирішення проблеми визначення бібліографії у системі історичного знання та позиціонування її у наукознавстві. Особисто застосування цієї методології було здійснено ученим у дослідженні бібліографічної спадщини М. Ф. Комарова [13]. Наукові розвідки М. І. Ясинського вражають логічністю задуму, оперуванням науковою термінологією, аргументованістю й актуальністю висновків. Саме тому в 1920-х рр. науковий доробок ученого сприймався оточуючими як ускладнюючий фактор щодо поставлених питань. Навіть С. П. Постернак, перебуваючи на посаді директора ВБУ при ВУАН, робив зауваження М. І. Ясинському щодо наукового стилю написання ним статей: «...дозволю собі дати дружню пораду почати уперту систематичну роботу над способом викладу Ваших думок... Головний мінус Ва-

шого стилю — це непрозорість його в цілому і непрозорість багатьох речень, виразів зокрема. Мені здається, що Вам треба працювати над кожною написаною Вами статтею в цілому... Ця робота колосальна, але, мені здається, що вона окупиться згодом в сто крат, бо непрозорий стиль — найстрашніша річ для багатьох авторів» [5, арк. 3].

Так званий «непрозорий» стиль у 1920-х рр., у роки ідеології масового читача у бібліотеках, для сучасних науковців стає ознакою серйозного, фундаментального підходу М. І. Ясинського до розгляду предмету дослідження, віддзеркаленням ерудиції та високого знанневого потенціалу науковця. За М. І. Ясинським усталено було закріплено визначення «представника старого покоління бібліографів». У нього був свій стиль діяльності, «у роботі він більше покладався... на особисту ерудицію» [1, с. 32]. Для самого М. І. Ясинського зразком ерудованості в бібліографічній справі завжди був Михайло Федорович Комаров. У постаті подвижника бібліографічної справи дореволюційного періоду в Україні учений знайшов ідеал наукової об'єктивності, методологічної та методичної вивірності, соціальної визначеності та наукової самодостатності. Упродовж усього професійного життя М. І. Ясинський досліджував цього ученого. Наукова розвідка про М. Ф. Комарова вийшла друком тільки у 2001 р. Виключна скромність особистих наукових амбіцій не дали М. І. Ясинському можливості запропонувати для друку свою головну наукову працю за життя.

Резюмуючи дослідницький матеріал щодо методологічної значимості науково-бібліографічних праць М. І. Ясинського, слід зробити такі висновки. Українська революція 1917–1921 рр. створила умови у науковому середовищі України для розвитку державних інститутів науки та змістового наповнення їх галузевих спрямувань ситуативним (бібліографічним) знанням. Наслідки реорганізації суспільства стали мотивацією дослідницької діяльності М. І. Ясинського щодо питань історії української бібліографії дореволюційної доби. Дослідницький процес хронологічно охопив практично все професійне життя вченого від 1914 до 1967 р. Це наближає М. І. Ясинського до таких постатей української бібліології, як Ю. Меженко, Л. Биковський, С. Сірополко, Ф. Максименко, М. Годкевич та багатьох інших українських науковців, про яких пишуть у світовій науковій літературі. Загалом епоха революції в Україні сформувала плеяду ідеологів національної бібліології. Їхні погляди на галузеві розгалуження бібліології становлять методологічне надбання сучасної науководослідної роботи. Методологія соціальної мотивації бібліографічної діяльності М. І. Ясинського в історичному процесі відпрацьована самим ученим в особистій професійній діяльності упродовж півсто-

літньої творчої праці та довершено-науково доведена в останній теоретичній публікації автора — рецензії «До історії української бібліографії XIX ст.». Зміст цього наукового документа слід розглядати як обґрунтування загальнонаукового методу розгляду бібліографії як самодостатньої галузі науки.

1. *Арутюнова С. А.* Бібліографічна спадщина Михайла Ілліча Ясинського [Текст] / С. А. Арутюнова : дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1998. — 191 с.
2. *Богдашина О. М.* Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX — 20-ті рр. XX ст.): [Текст] / О. М. Богдашина ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2013. — 560 с.
3. Питання бібліографії : зб. ст. — Київ : Наук. думка, 1967. — 214 с. // ІР НБУВ. Архів НБУВ, оп 2, спр. 138.
4. *Кримський А.* Рецензування на службу методологічному озброєнню // ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 7111, 1 арк.
5. Постернак С. П. до Ясинського М. І. Лист 18 вересня 1925 р. [з Криму] до Києва // ІР НБУВ, ф. 52, од. зб. 320, 3 арк.
6. *Корнейчик І. І.* Михайло Ілліч Ясинський [Текст] / І. І. Корнейчик // Бібліотекознавство та бібліогр. — Харків, 1971. — Вип. 11. — С. 147–158.
7. *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття : навч. посіб. [Текст] / Н. Ф. Королевич ; Кн. палата України. — Київ, 1998. — 327 с.
8. *Королевич Н. Ф.* Бібліограф М. І. Ясинський (1889–1967) : біо-бібліогр. нарис [Текст] / Н. Ф. Королевич, М. В. Геращенко ; Нац. парлам. б-ка України. — Київ, 1995. — 32 с. — (Видатні діячі української книги ; вип. 2).
9. *Петрикова В. Т.* Архівні ресурси ВБУ при ВУАН у формуванні сучасної теорії українознавства [Текст] / В. Т. Петрикова // Праці НБУВ. — Київ, 2007. — Вип 19. — С. 425–431.
10. *Стрішинець Н.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка : монографія [Текст] / Н. Стрішинець. — Київ, 1997. — 146 с.
11. *Ясинський М. І.* Головні моменти з історії української бібліографії [Текст] / М. І. Ясинський // Бібліотечний збірник. — Ч. 3. Бібліографія на Україні. — Київ, 1927. — С. 8–34.
12. *Ясинський М. І.* До питання про початок української преси: про статтю В. Ігнатієнка «Історія української преси та її вивчення», вміщену в «Бібліологічних вістях» (1923, № 3) [Текст] / М. І. Ясинський // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 4. — С. 43–46.
13. *Ясинський М. І.* Михайло Комаров: монографія [Текст] / М. І. Ясинський ; уклад. М. В. Геращенко ; Кн. палата України. — Київ, 2001. — 68 с.

REFERENCES

1. Arutiunova, S. A. (1998). *Bibliohrafichna spadshchyna Mykhaila Illicha Yasynskoho* [Bibliographic heritage of Mikhail Ilyich Yasin-sky]. *Extended abstract of PhD dissertation (History)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bohdashyna, O. M. (2013). *Pozytyvizm v istorychnii nauksi v Ukraini (60-ti rr. XIX – 20-ti rr. XIX st.)* [Positivism in Historical Science in Ukraine (60s, 19-20th years of the 20th century)] Kharkiv. [in Ukrainian].
3. *Pytannia bibliohrafii: zb. st.* [Bibliography questions]. (1967). Kyiv: Nauk. dumka. In *Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine*, Archive of VNBUR, inventory 2, case 138]. [in Ukrainian].
4. Krymskyi, A. *Retsenzuvannia na sluzhbu metodolohichnomu ozbroi-enniu* [Reviewing the service for methodological weapons]. In *Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine*, fund X, storage unit 7111, 1 p. [in Ukrainian].
5. *Posternak S. P. do Yasynskoho M. I. Lyst 18 veresnia 1925 r. [z Krymu] do Kyieva* [Posternak S. P. To Yasin-sky M. I. Late 18 Sep-tember 1925 yar [with Krym] to Kyiv]. In *Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine*, fund 52, storage unit 320, 3 p. [in Ukrainian].
6. Kornieichyk, I. I. (1971). *Mykhailo Illich Yasynskiy* [Mikhail Ilyich Yasin-sky]. In *Bibliotekoznavstvo ta bibliohrafija* [Library Science and Bibliography]. (Vol. 11, pp. 147–158). Kharkiv. [in Ukrainian].
7. Korolevych, N. F. (1998). *Ukrainski bibliohrafy XX stolittia: navch. posib.* [Ukrainian bibliographers of the twentieth century]. Kyiv: Kn. palata Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Korolevych, N. F. & Herashchenko, M. V. (1995). *Bibliohraf M. I. Yasynskiy (1889–1967): biobibliohr. narys* [Bibliographer MI Ya-sinsky (1889–1967)]. (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Petrykova, V. T. (2007). *Arkhivni resursy VBU pry VUAN u formu-vanni suchasnoi teorii ukrainoznavstva* [Archival resources of the Military Academy with the VUAN in the formation of the modern theory of Ukrainian studies]. In *Pratsi NBUV* [Proceedings Vernad-sky National library of Ukraine]. (Vol. 19, pp. 425–431). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Strishynets, N. (1997). *Bibliohrafichna spadshchyna Yurii Mezhenka* [Bibliographic legacy by Yuri Mezhenko]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yasynskiy, M. I. (1927). *Holovni momenty z istorii ukrainskoi bib-liohrafii* [Highlights from the history of Ukrainian bibliography]. In

- Bibliotechnyi zbirnyk* [Бібліотечний збірник]. (Vol. 3, pp. 8–34). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Yasynskyi, M. I. (1923). *Do pytannia pro pochatok ukraïnskoi presy: pro stattiu V. Ihnatiienka «Istoriia ukraïnskoi presy ta yii vyvcheniia», vmishchenu v «Bibliolohichnykh vistiakh» (1923, № 3)* [On the issue of the beginning of the Ukrainian press: on the article by V. Ignatienko “The History of the Ukrainian Press and its Study,” contained in the Bibliographic Messages (1923, №. 3)]. *Bibliolohichni visti* [Бібліологічні вісті], 4, 43–46. [in Ukrainian].
  13. Yasynskyi, M. I. & Herashchenko, M. V. (Ed.) (2001). *Mykhailo Komarov* [Mikhail Komarov]. Kyiv: Kn. palata Ukrainy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 07.07.2017 р.

Методологія історії української бібліографії М. І. Ясинського.
Петрикова В. Т., доктор філософії, докторант Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 74–88.

Актуальність теми пов’язана з дослідженням наукової спадщини одного з фундаторів бібліологічного знання в Україні часів Української революції (1917–1921 рр.) та 1920-х рр. М. І. Ясинського. Вченому належить обґрунтування методологічних засад розгляду бібліографічного руху в історії українського відродження та визначення його соціальної ролі для будівничих процесів у науковому просторі новоутвореної держави України. Історик за фахом, представник київської історичної школи початку ХХ ст., М. І. Ясинський одним із перших в історії національної бібліологічної думки застосував еволюційний підхід до визначення бібліографічної практики як соціальної потреби для становлення і розвитку національного наукового простору ХІХ – початку ХХ ст. Тема розглядається з позицій сучасної історіософії української науки. Акцент зроблено на виявленні видового складу наукових праць вченого, як друкованих, так і архівних джерел, відомих науковій громадськості і знайдених вперше. Визначено хронологію еволюції думки автора впродовж продуктивної професійної діяльності. Розкрито зміст наукової концепції вченого відносно особливостей історичного процесу розгортання бібліографічної діяльності в Україні як суспільного явища.

Ключові слова: бібліологія, методологія науки, наукова біографія, наукова школа, теорія еволюції, М. І. Ясинський.

Methodology of the history of the Ukrainian bibliography of M. I. Yasinsky.

Valentyna Petrycova, Doctor of Philosophy, Doctoral Student of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 74–88.

The urgency of the topic is related to the research of the scientific heritage of one of the founders of the bibliological knowledge in Ukraine during the Ukrainian Revolution (1917–1921) and the 1920s M. I. Yasinsky. The scientist is to determine the methodological principles for considering the bibliographic movement in the history of Ukrainian revival and determine its social role for the construction processes in the scientific space of the newly formed state of Ukraine. Historian on specialty, representative of the Kyiv historical school of the early twentieth century, M. I. Yasinsky, one of the first in the history of national bibliological thought, applied an evolutionary approach to the definition of bibliographic practice as a social need for the formation and development of the national scientific space of the 19th and beginning of the 20th century. The theme is considered from the point of view of modern historiography of Ukrainian science. The emphasis is on identifying the species composition of scientific works of the scientist, both printed and archival sources of well-known scientific communities and found for the first time. The chronology of the evolution of the author's thoughts during productive professional activity is determined. The content of the scientific concept of the scientist concerning the peculiarities of the historical process of the development of bibliographic activity in Ukraine as a social phenomenon is revealed.

Keywords: bibliography, science methodology, scientific biography, scientific school, theory of evolution, M. I. Yasinsky.

Методология истории украинской библиографии М. И. Ясинского.

Петрикова В. Т., доктор философии, докторант Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 74–88.

Актуальность темы связана с исследованием научного наследия одного из основателей библиологической науки в Украине периода Украинской революции (1917–1921 гг.) и 1920-х гг. М. И. Ясинского. Ученому принадлежит формулирование методологических основ

исследования библиографического процесса в истории украинского возрождения и определение его социальной роли в организации научного пространства новообразованного государства Украина. Историк по специальности, представитель киевской исторической школы начала XX в., М. И. Ясинский одним из первых в истории национальной библиологической мысли применил эволюционный подход к исследованию библиографической деятельности в качестве социально востребованной для становления и развития национального научного пространства XIX – начала XX в. Тема рассматривается с позиций современной историософии украинской науки. Акцент сделан на выявлении видового состава научных трудов ученого, как печатных, так и архивных источников, известных научной общественности и найденных впервые. Проанализирована хронология эволюции мысли автора на протяжении всей профессиональной деятельности. Раскрыто содержание научной концепции ученого относительно особенностей исторического процесса развертывания библиографической деятельности в Украине как социального явления.

Ключевые слова: библиология, методология науки, научная библиография, научная школа, теория эволюции, М. И. Ясинский.

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.) У ДИСКУРСІ БІОГРАФІСТИКИ

УДК 929(477)Абрамович П."1917/1921"

*Сергій Миколайович МІЩУК,
доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (Київ);
Катерина Степанівна МАЦЕЛЮХ,
кандидат історичних наук (Житомир)*

СТУДІЇ ПЕТРА АБРАМОВИЧА (1881–1944) З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА ВОЛИНІ

У статті висвітлено період життя та студії Петра Абрамовича доби Української революції 1917–1921 рр. Джерельною базою дослідження став його особовий фонд, який зберігається в Державному архіві Житомирської області. Він має значну наукову цінність, що дає можливість доповнити інформацію про вченого, ввівши до обігу нові документи, та розкрити потенціал цього фонду.

Ключові слова: П. Абрамович, Українська революція 1917–1921 рр., Житомир, Волинь, краєзнавчі дослідження, громадський діяч, педагогічна діяльність.

The article covers the period of life and research of Petr Abramovich during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. His personal foundation was the basis of the research, which was preserved in the State Archive of Zhytomyr Region. It has a significant scientific value, which allows you to add information about a scientist, putting in circulation new documents and revealing the potential of his personal fund.

Keywords: P. Abramovich, The Ukrainian Revolution of 1917–1921, Zhytomyr, Volyn, regional studies, public figure, pedagogical activities.

В статті освітлен етап життя і діяльності Петра Абрамовича періода Української революції 1917–1921 гг. Історикознавчої базою дослідження став його особистий фонд, зберіганий в Державному архіві Житомирської області. Він має значительну наукову цінність, що дозволяє доповнити інформацію про вченого, ввести в оборот нові документи, і розкрити потенціал фонду.

Ключеві слова: П. Абрамович, Українська революція 1917–1921 гг., Житомир, Волинь, краєзнавчі дослідження, громадський діяч, педагогічна діяльність.

Одним із важливих завдань сучасної вітчизняної соціогуманістики є збереження національної пам'яті співвітчизників. Бурхливий розвиток суспільної практики та науки в цьому напрямі, спричинений драматичними подіями сьогодні, зумовлює розвиток методології та нові тенденції соціогуманітарного пізнання. У ньому все більшої ваги набувають інтегровані методи та міждисциплінарні підходи. Найбільш повно ці тенденції виявляються в біографічних дослідженнях. Пропонуючи комплексне розуміння особи як суб'єкта діяльності, новітні біографічні студії спрямовані на те, щоб вивчати особистість у процесі її розвитку та деталях особного буття.

Українська революція 1917–1921 рр. дала могутній поштовх державотворчим процесам і національно-культурному відродженню, створила можливості для бачення обривів майбутнього поступу України. Досвід національно-визвольних змагань і роль в них особи став предметом студіювання багатьох дослідників. Аналіз революційних подій викликав гостру полеміку серед учених, виявив ідеологічні розбіжності у трактуванні історичних фактів та сприяв створенню розмаїтої історіографічної площини для подальших історичних розвідок. Першочерговим історіографічним джерелом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стали роботи самих учасників Української революції, які перебували безпосередньо у вирі подій. Проте менше представлені в сучасній історіографії дослідження регіонального характеру, подані крізь призму «провінційного» сприйняття тогочасних подій представниками місцевої еліти. До таких робіт варто віднести працю очевидця та учасника цих подій на Волині Петра Абрамовича «Матеріали до історії Жовтневої революції в Житомирі (1917–...)» [7].

Характерною прикметою новітньої доби є також повернення із забуття імен людей, які творили й утверджували українську куль-

туру, науку, освіту, національну свідомість і творча спадщина яких має надзвичайно важливе значення для сьогодення. У цьому сенсі набуває актуальності також вивчення життя та багатогранної діяльності самого Петра Никандровича Абрамовича (1881–1944). Доля та громадська і наукова праця цього сподвижника впродовж тривалого часу замовчувалися й стали об'єктом дослідження лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Одним із перших про нього, як дослідника Волині, написав М. Ю. Костиця [8]. І. І. Ярмошик розглядає історіографічний аспект наукового доробку П. Н. Абрамовича та подає короткий біобібліографічний нарис його життя й основні праці [15]. Значення рукописних робіт П. Н. Абрамовича у дослідженні історії єврейської громади у Житомирі простежив Ю. І. Меламед. Дослідник зазначив, що рукописні роботи П. Н. Абрамовича мають ґрунтовну джерелознавчу базу та вводять до наукового обігу вже втрачені на сьогодні історичні документи [10]. Проблематику етнографічних та історіографічних студій П. Н. Абрамовича висвітлює Л. Г. Гарбузова [2]. С. М. Мішук розглядає археографічно-бібліографічну, науково-організаційну діяльність П. Н. Абрамовича [11] та його внесок у дослідження рукописної та книжкової спадщини Волині [12]. Діяльність П. Н. Абрамовича як ученого, освітянина, громадського діяча та його внесок у розвиток бібліотечно-бібліографічної справи Волині відображена в публікаціях і кандидатській дисертації К. С. Мацелюх [9].

Водночас постать П. Н. Абрамовича як учасника та дослідника національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Волині розкрита фрагментарно, без тісного зв'язку з регіональною історією та краєзнавством. Саме тому метою нашої статті є шляхом систематизації й аналізу наявного джерельного матеріалу реконструювати цілісну картину дослідження вченим національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на Волині, очевидцем яких він був.

Дослідник протягом усього життя спирався на моральність, почуття національної свідомості та патріотизм, які сформувалися на ґрунті українських духовних традицій і звичаїв, під впливом навчання та виховання. Петро Абрамович здобув початкову освіту в Милецькому духовному училищі, закінчив Волинську духовну семінарію у Кременці (1900), словесний відділ Санкт-Петербурзької духовної академії (1904) і Санкт-Петербурзький археологічний інститут. У 1904 р. був направлений на Поділля та два роки викладав світський предмет — російську мову в Тиврівській духовній школі. Влітку 1906 р. П. Абрамович перевівся на викладацьку роботу до Волинської духовної семінарії, що на той час вже знаходилася у Житомирі, помінявшись посадами з українським літературознавцем,

істориком, бібліографом, книгознавцем і співробітником «Киевской старины» та «Волинских епархиальных ведомостей» Ю. І. Тиховським, і викладав церковнослов'янську мову. Педагогічні здібності, здатність зрозуміло пояснювати матеріал, організаційні вміння сприяли затребуваності П. Абрамовича у навчальних закладах Житомира: він викладав у Приватній жіночій гімназії Н. В. Овсянникової та Приватній жіночій гімназії Н. В. Прокламович, а згодом і в Жіночій гімназії Святої Анастасії та Волинському жіночому училищі духовного відомства. У Волинській духовній семінарії, незважаючи на реакційну політику російського уряду, як серед учнів, так і серед викладачів панували національно-патріотичні погляди: щорічно вшановували пам'ять Тараса Шевченка, вимагали ввести викладання української мови, у 1908 р. семінаристи за підтримки викладачів створили організацію «Волинский союз учащихся», що діяла до 1910 р. Бібліотека семінарії була укомплектована українською літературою (твори Лесі Українки, М. Грушевського тощо), якою користувалися викладачі й учні.

Період визвольних змагань 1917–1921 рр. створив умови для активізації національного руху в більшості регіонів України. Не стала винятком і Волинь. У період повалення самодержавства та створення українських органів влади у Києві інтелігенція Волині була залучена до процесу національного відродження. Демократизація суспільного життя, що розпочалася з революцією, дуже швидко докотилася до Волині. Перші дні революції пройшли у Житомирі в атмосфері національно-патріотичного піднесення, 9 березня 1917 р. відбулися маніфестації на підтримку Тимчасового уряду та Української Центральної Ради. Виявом національного відродження на Волині було відновлення діяльності товариства «Просвіта» у Житомирі, забороненого в 1912 р. Саме у цей час було відкрито якісно нову сторінку в житті П. Абрамовича. Активізація його громадсько-політичної діяльності припала на період національно-визвольних змагань. Дослідник пізніше писав про революційні події: «Нам всім тяжко після перенесених грозивих ударів. Але чуємо, що бринить десь щось нове і радісне» [6, арк. 4]. Протягом 1917–1921 рр. П. Абрамович бере участь у створенні та організації громадсько-політичних товариств, таких як: товариство «Просвіта» у Житомирі, Братство святого Спаса, Українська партія соціалістів-революціонерів та ін. Зокрема, з квітня 1918 р. нетривалий час П. Абрамович очолює редакцію щоденної газети «Молот» — органу Волинського губерніального комітету Української партії соціалістів-революціонерів. На шпальтах газети висвітлювалися основні тогочасні проблеми: земельне питання, питання українізації і

культурного відродження Волині та Житомира зокрема, партійне життя, загальнополітичні питання тощо. Під час участі у просвітницькому русі в цей період він проводить лекційні заняття для жителів Житомира та його околиць на різноманітні теми: наукові, економічні та освітні.

Велику увагу П. Абрамович приділяв освітньо-організаційній діяльності: керував відділом позашкільної освіти у Волинському губернському земстві (1918–1919 рр.), працював у губернському відділі народної освіти на посаді завідувача бібліотечною секцією; із середини 1917 р. брав активну участь у відкритті Товариства Волинського народного університету, був призначений секретарем його Правління. Університет офіційно відкрився 17 вересня 1917 р. у складі історико-філософського, соціально-юридичного, медичного, фізико-математичного факультетів. Із початком занять в університеті нараховувалось 200 слухачів, набір яких проводився без іспитів і майнових чи національних обмежень, на основі простого запису. Проте з початком воєнних дій навесні 1918 р. університет припинив своє існування. Пізніше, у 1925 р., П. Абрамович напише: «1917-й рік. В повітрі весняні пориви. <...> Жити можна, вчитися можна. Правда, шкіл нема, але можна їх строїти. І от по всій країні оці творчі інстинкти вимагають праці, культурних сил. Село і містечко відкриває школи, і не прості школи, а вищі початкові, просить учителів, бо думає, що вони десь є. Воно не знає, що їх, отих самих учителів, треба ще десь виховати, треба їх ждати. І в Житомирі різні організації задумуються над цим питанням» [1, с. 4].

Проте інтелігенція Волині не покинула ідеї створення вищої школи в регіоні. Збільшення кількості середніх навчальних закладів, переважно шкіл, викликало гостру потребу в педагогічних кадрах, які могли би поповнювати лави вчителів і викладачів волинського краю. У 1918–1919 рр. П. Абрамович долучився до організації вищого навчального закладу Волині — Житомирського учительського інституту (був його першим ректором і взяв участь у офіційному відкритті 16 жовтня 1919 р.). Також він викладав тут на першому і другому курсах українську мову та літературу і теорію словесності. У 1920 р. інститут мав три відділи — словесно-історичний, фізико-математичний і природничий — і нараховував 350 студентів (фактично навчалось 180). У грудні 1920 р. П. Абрамович за власним бажанням відмовився від посади ректора інституту, але продовжував викладати та обійняв посаду завідувача книгозбірні та читальні вузу.

По завершенні національно-визвольних змагань громадсько-політична діяльність П. Абрамовича частково припиняється. Після конфлікту з керівництвом військової частини Червоної армії за будівлю

Інституту народної освіти в Житомирі у 1920 р. П. Абрамович намагається не втручатися у політичні події [13, арк. 10]. Його громадська діяльність обмежилася лише культурно-просвітницькою роботою.

Волинський учений П. Абрамович залишив численну наукову спадщину, що складається з філологічних, етнографічних та історико-краєзнавчих студій. До його наукової спадщини входить низка опублікованих праць і рукописів. Проводячи науково-дослідну роботу, він увів до наукового обігу невідомі або ж маловідомі джерела, уточнив окремі факти та підтвердив їх достовірність. До наших днів дійшов неповний науковий спадок ученого, що відкриває нові напрями у студіюванні творчості П. Абрамовича.

Попри відсутність конкретних досліджень рукописної спадщини П. Абрамовича, ми вважаємо її найбільш цінною з усього його наукового доробку. Вчений писав: «Перебуваючи на Волині під впливом оточення, яке давило мене в безпосередній зв'язки з науковими установами Житомира, і за порадами деяких співробітників ВУАН я почав велику роботу над історичним минулим Житомира» [6, арк. 5]. У Державному архіві Житомирської області зберігається 4 справи з історії Житомира від найдавніших часів до 1921 р. До них належать: «Минуле міста Житомира. З найдавніших часів до кінця 16-го ст.», «Житомирський замок (історичний нарис)», «Місто Житомир в останній чверті 18-го століття. Доби комісії Boni Ordinis (1778–1793)», «Матеріали до історії Жовтневої революції в Житомирі (1917–...)». Це рукописні роботи історико-краєзнавчого характеру загальним обсягом у 1406 аркушів [4, 5, 6]. Для дослідження історії міста краєзнавець залучив широке коло історичних джерел: «Я використав величезну кількість рукописного матеріалу і майже всю [доступну] мені друковану літературу. Кілька років напруженої праці дали мені можливість простежити це життя, починаючи від надання Житомирові магдебургії і кінчаючи подіями жовтня та громадянської війни» [5, арк. 5].

«Матеріали до історії Жовтневої революції в Житомирі (1917–...)» [7] хронологічно є останнім дослідженням П. Абрамовича. Воно не завершене повною мірою, можна стверджувати, що це просто зібрані та систематизовані для наукового опису та аналізу виписки та копії з історичних джерел, спогади — як власні, так і знайомих, вирізки з газет і журналів. Половина матеріалу проаналізована та збережена у вигляді авторського рукопису, інша частина збережена як вирізки та виписки. Науковець висвітлює основний матеріал, використовуючи періодику 1917–1921 рр., монографічні праці очевидців, спогади та документи. У роботі автор подає національно-українські, польські та більшовицькі позиції щодо революції та війни в одна-

ковому співвідношенні, що не відповідало соціалістичному реалізму, який панував як у художній, так і в науковій літературі того часу, і не презентувало марксистсько-ленінської ідеології, хоча назва роботи відповідає тогочасній комуністичній ідеології.

Аналізуючи нотатки вченого, ми припускаємо, що П. Абрамович планував виділити у майбутньому дослідженні чотири чи п'ять розділів, відповідно до кожного року національно-визвольних змагань. При тому дослідник не вказав дати завершення цих історичних процесів у Житомирі, оскільки у назві роботи він не закрив її хронологічні межі: «(1917–...)». Проте зібрана інформація відповідає хронологічним рамкам від 1917 до 1921 рр.

Матеріали сформовані архівістами не у хронологічній послідовності, і різні періоди революції хаотично розкидані по всій справі — на 282 аркушах як писаного, так і друкованого тексту. Цікавим є те, що, читаючи роботу на одному з аркушів, ми зустрічаємо заідеологізований радянський виклад матеріалу, а на наступному вже опис історичних подій із характерною прихильністю до Української Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Зокрема, автор вводить два відокремлені поняття «російська революція» та «українська революція», розуміючи під «російською» — лютневу 1917 р., а під «українською» — діяльність Української Центральної Ради, зовсім упускаючи значення Жовтневого перевороту, що було недопустимо у радянській історіографії [7, арк. 25]. Аналізуючи історичні події з позиції очевидця, П. Абрамович відкрито висловлює прихильність до українських національних сил.

Особливу увагу варто звернути на представлений автором список громадських організацій, що виникли у Житомирі протягом 1917–1918 рр. Коментуючи подану інформацію, П. Абрамович писав: «1917-й рік в Житомирі дав відчуті волю в різних відношеннях. Надзвичайно характерно хотілось би перелічити ті організації, що почали рости, як гриби в добру літню пору. Вони різноманітні своїм характером. Найкраще дати їх список, як він представлений в певних реєстраційних установах серед підприємств, що не мають в своїй меті прибутки — по місту Житомиру» [7, арк. 47].

У списку перераховано 40 організацій різного роду діяльності: наукового, соціального, культурного тощо. До переліку ввійшли «Общество содействия среднему образованию», «Общество Волинского народного университета», «Общество Житомирской Русской Публичной Библиотеки», «Товариство „Волинська Просвіта”» та ін. Із деякими організаціями П. Абрамович тісно співпрацював у міру своїх посадових обов'язків завідуючого відділом позашкільної освіти та дошкільного виховання при Волинському губернському зем-

стві [3, арк. 81], тому окрім назви цих організацій дослідник вказує більш широку інформацію. Зокрема, «душою» «Общества Житомирской Русской Публичной Библиотеки» науковець називає колишнього члена суду Олександра Олександровича Тугенгольда, який згодом очолив бібліотеку та здійснював її українізацію [14, арк. 47].

Автор вказує джерело, з якого була отримана інформація про громадські організації, зазначаючи: «Матеріали ці нами запозичені з архівних даних Окрарху. В них ми не находимо нічого про працю кожного з наведених товариств. Але зразу видно, які різноманітні мотиви викликали до життя організації, як направлено йшла, чи краще розпочиналась боротьба міжкласова, по всіх місцях Житомир стояв, розуміється, на першому місці. Коли порівняємо, що за той же час виникло в інших повітових центрах, взагалі на периферії, різниця буде дуже помітною» [7, арк. 52]. Для підтвердження цього факту П. Абрамович наводить статистику таких самих організацій у Рівенському, Житомирському (без губерньського центру), Луцькому, Ізяславському, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському та інших повітах. Кількість громадських організацій у кожному з них не перевищувала 14, що безпосередньо підтверджує лідерство Житомира у цьому питанні.

Події періоду гетьманату П. Скоропадського П. Абрамович називає «Гетьманський переворот в Житомирі» і у трактуванні подій відкрито не критикує діяльність уряду, проте зважає на повернення монархічної влади та згортання демократичних перетворень, введення Українською Центральною Радою. Аналізуючи реакцію громадськості міста на переворот, П. Абрамович відзначив, що населення сприйняло цю подію спокійно, чи то в міру необізнаності, чи то в міру розчарування від попередньої влади. Вивчаючи періодику цього часу, науковець чітко визначає, що на сторінках житомирських часописів була представлена лише прогетьманська позиція (ймовірно, завуальовано натякаючи на закриття владою частини періодичних видань, зокрема газети «Молот», редактором якої був П. Абрамович).

Цікаву сторінку житомирської історії періоду Української революції 1917–1921 рр. наводить вчений на 34–39-му аркушах. Назвавши цю подію «В історії Житомира історія одної нещасної експедиції 1918 р.», автор розповідає про сформований на основі учнів Волинської духовної семінарії військовий корпус, який був використаний у воєнних діях того часу. Особливу увагу дослідник звертає на те, що учні не підтримували політику уряду П. Скоропадського, але 160 з них змушені були стати основою одного з військових формувань Гетьманату. За спогадами одного з учасників тих подій, із усього корпусу вижило всього декілька чоловік [7, арк. 34–39].

Розкриваючи роль Директорії, П. Абрамович не приховує свого прихильного ставлення до її політики: «Директорія, що досі була для Житомира неясним... тепер показує своє обличчя. Загальнодемократичні ідеали... Всі нації рівні» [7, арк. 72]. Не оминув увагою автор і питання польсько-російської війни 1921 р. Основними джерелами для розгляду цієї теми була радянська історична література та виписки і вирізки з польського видання «Tygodnik Kresowy» («Тижневик Кресовий»). Проте матеріали за 1919–1921 рр. представлені у справі набагато скромніше, аніж матеріали 1917–1918 рр.

Історіографічні матеріали та джерела, використані дослідником у роботі, репрезентовані ним у роботі «Бібліографія Житомира». На 121–126-му аркушах дослідження П. Абрамовича вміщений перелік усіх наявних на той час у автора найменувань газет: «Известия Волинского губернского комитета рабоче-крестьянской обороны», «Известия Волынской губернии», «Коммунист», «Красный клич», «Новая Волинь» и «Пролетарская борьба». Серед них однією з найчастіше використовуваних є газета «Літопис революції», у якій представлені ідеологічно забарвлені історичні роботи про причини, передумови та перебіг Жовтневого перевороту. Роботи Є. Гацкевича, Г. Михайлова, С. Майя, А. Заславського та І. Дашковського у переліку бібліографічних документів знаходяться під 1926 р. і присвячені подіям 1917 р. на Волині [5, арк. 141–142].

У матеріалах дослідника збережена інформація різного походження з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Серед робіт із цієї проблематики дослідження Б. Лекаша «Когда Израиль умирает...», де зібрані матеріали про ситуацію з єврейськими погромами на території України у цей період [5, арк. 141]. П. Абрамович подає історичну довідку про автора як учасника суду над убивцею С. Петлюри та історію видання книги, яку відмовилися публікувати у Франції.

Окрім згаданих періодичних видань радянського періоду, дослідник відзначив низку інших газет, які склали основу бібліографічного посібника та що описують історію міста, датовану 1917–1937 рр. Серед них газети: «Волинский пролетарий», «Селянська біднота», «Красный вестник», «Бюллетень житомирской товарной биржи», «Робітник», «Радянська Волинь» та ін. [5, арк. 135–161].

Аналізуючи підготований П. Абрамовичем матеріал, можна стверджувати, що дослідник планував опублікувати виклад не лише політичних подій у Житомирі, а й подати комплексне бачення ситуації того часу. У зібраних вченим матеріалах представлені відомості про культурне, освітнє, театральне та побутове життя житомир'ян періоду національно-визвольних змагань.

На останніх аркушах роботи збережені вирізки з газети «Радянська Волинь» за 30-ті роки ХХ ст. із адресою отримувача «Суми, вул. Сільська 40. Абрамович П. Н.». Це підтверджує небайдужість дослідника до долі малої батьківщини навіть після «вигнання». Вирізки з газети стосуються важливих змін в організації державного управління, бібліотечної, освітньої та культурної справи на Волині. Зокрема, аналізуючи статтю «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР», дослідник переймається проблемою втрати самоврядування Житомиром і перепідпорядкування його безпосередньо столиці УСРР, наслідком чого, ймовірно, стане сповільнення громадського, культурного та освітнього життя міста [7, арк. 60].

Незавершена праця П. Абрамовича з історії Української революції 1917–1921 рр. у Житомирі, у тому форматі, у якому планував її видання автор, була б заборонена цензурою. Ймовірно, П. Абрамович мав намір її переробити. На це вказують збережені у справі номери газети «Известия» з «Планом Издания «Истории Гражданской войны» [7, арк. 55–60]. Але праця лишилася у первісному вигляді, тому є актуальною для сучасних дослідників цього історичного періоду. Це краєзнавче дослідження менш завершене, ніж попередні, проте, як і інші рукописні роботи вченого, містить широкий історіографічний матеріал та є цінним джерелом для дослідження історії міста Житомира та Волині періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Отже, маємо визнати, П. Абрамович — один із плеяди видатних діячів української науки і культури ХХ ст., чия активна громадська діяльність органічно доповнила його освітньо-культурну та наукову роботу в період Української революції 1917–1921 рр.

1. *Абрамович П. Н.* До історії заснування Волинського інституту Народної Освіти в Житомирі [Текст] / П. Н. Абрамович // Записки Волинського ін-ту народ. освіти. – 1925. – 8 бер. – С. 4–16.
2. *Гарбузова Л. Г.* Петро Никандрович Абрамович — дослідник народної культури краю, історіограф міста Житомира [Текст] / Л. Г. Гарбузова // Житомирщина: минуле, сьогодні, поступ у майбутнє : наук. зб. – Житомир, 2007. – С. 218–224).
3. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. Р–31. Волинский губернский отдел Народного образования исполнительного комитета Совета рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов. г. Житомир Волинской губернии. 1919–1925 гг., оп. 1, спр. 13. Списки и анкеты преподавателей и студентов института народного образования, 1 февраля 1920 – 30 декабря 1921 гг., арк. 81, 34.

4. ДАЖО, ф. Р–3409. Абрамович П. Н. — преподаватель Житомирской мужской гимназии (после октябрьской революции — Житомирский педагогический институт), оп. 1, спр. 1. Тексты статей и подборок документов для местной печати, радио и архивных журналов, 398 арк.
5. ДАЖО, ф. Р–3409. Абрамович П. Н. — преподаватель Житомирской мужской гимназии (после октябрьской революции — Житомирский педагогический институт), оп. 1, спр. 2. Библиография Житомира, 164 арк.
6. ДАЖО, ф. Р–3409. Абрамович П. Н. — преподаватель Житомирской мужской гимназии (после октябрьской революции — Житомирский педагогический институт), оп. 1, спр. 4. Киевские воеводы, арк. 5.
7. ДАЖО, ф. Р–3409. Абрамович П. Н. — преподаватель Житомирской мужской гимназии (после октябрьской революции — Житомирский педагогический институт), оп. 1, спр. 5. Разгром помещичьих селений, еврейские погромы, 282 арк.
8. *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті [Текст] / М. Ю. Костриця. — Житомир : М.А.К., 2001. — С. 31–32.
9. *Мацелюх К. С.* Петро Абрамович як вчений, освітянин, громадській діяч та його внесок у розвиток бібліотечно-бібліографічної справи Волині (10–20-ті рр. ХХ ст.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / Мацелюх Катерина Степанівна. — Житомир, 2015. — 20 с.)
10. *Меламед Е. І.* К истории поселения евреев в Житомире (По вновь найденным архивным материалам) [Текст] / Е. І. Меламед // Материалы восьмой ежегод. междунар. междисциплинар. конф. по иудаике / Центр науч. работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер» ; International Center for University Teaching of Jewish Civilization, Hebrew University of Jerusalem ; Ин-т Славяноведения Рос. Акад. Наук. М., 2001. — Ч. 1. — (Академ. серия, вып. 8). — С. 206–213, 214
11. *Міщук С. М.* Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія, склад, дослідження [Відп. ред. О. С. Онищенко] [Текст] / С. М. Міщук. — Київ, 2007. — С. 22–31.
12. *Міщук С. М.* Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (дуга половина ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) [Відп. ред. Л. А. Дубровіна] [Текст] / С. М. Міщук. — Київ, 2009. — С. 276–277.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управ-

- ління України (далі — ЦДАВО України), ф. 166. Народний комісаріат освіти України, оп. 2, спр. 291. Звіт Житомирського ІНО за липень 1920 р. і матеріали до нього. Автобіографії викладачів цього інституту 22 листопада 1921 р., арк. 10, 3.
14. ЦДАВО України, ф. 166. Народний комісаріат освіти України, оп. 4, спр. 629. Бюлетені та звіти Житомирського ІНО і листування з ним про складання учбових програм та перевод студентів. Звіт про роботу Житомирських 3-річних Вищих українських педагогічних курсів за 1923/24 н. р., 7 лютого – 30 грудня 1924 р., арк. 47, 5.
15. Яρμοшик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть : монографія [Текст] / І. І. Яρμοшик. – Житомир : Вид-во “Волинь”, ПП “Рута”, 2006. – 216 с.

REFERENCES

1. Abramovich, P. (1925, 8 March). *Do istorii zasnuvania Volinskogo institutu Narodnoi Osviti v Zitomiry* [The history of the Volyn Institute of Folk Education in Zhytomyr]. *Notes of the Volyn Institute of Public Education* [Notes of the Volyn Institute of Public Education]. (Pp. 4–16). [in Ukrainian].
2. Garbusova, L. (2007). *Petro Abramovich — doslidnik narodnoi kultury kray, istoriograf mista Zhitomyra* [Peter Nikandrovich Abramovich is a researcher of the national culture of the region, a historiographer of the city of Zhytomyr]. Zhytomyr. [in Ukrainian].
3. State Archives of Zhytomyr Region, fund R–31. *Volyn Provincial Department of the People’s Education of the Executive Committee of the Council of Workers ‘and Peasants’ and Red Army Deputies. Zhitomir, Volyn province. 1919–1925, inventory 1, file 13. Lists and questionnaires of teachers and students of the Institute of Public Education, February 1, 1920 – December 30, 1921.*
4. State Archives of Zhytomyr Region, fund R–3409. *Abramovich P. N. — teacher of Zhytomyr male gymnasium (after the October revolution — Zhytomyr Pedagogical Institute)*, inventory 1, file 1. *Texts of articles and document collections for local print, radio and archive magazines.*
5. State Archives of Zhytomyr Region, fund R–3409. *Abramovich P. N. — teacher of Zhytomyr male gymnasium (after the October revolution — Zhytomyr Pedagogical Institute)*, inventory 1, file 2. *Bibliography of Zhytomyr.*
6. State Archives of Zhytomyr Region, fund R–3409. *Abramovich P. N. — teacher of Zhytomyr male gymnasium (after the October*

- revolution — Zhytomyr Pedagogical Institute*), inventory 1, file 4. Kyiv voivodes.
7. State Archives of Zhytomyr Region, fund R–3409. *Abramovich P. N. — teacher of Zhytomyr male gymnasium (after the October revolution — Zhytomyr Pedagogical Institute)*, inventory 1, file 5. *The plunder of landed villages, Jewish pogroms.*
  8. Kostritsa, M. (2001). *Tovaristvo doslidnykiv Volyni: istoria, diialnist, postati* [Volyn Society of Researchers: History, Activities, Figures]. Zhytomyr : M. A. K. [in Ukrainian].
  9. Matselyukh, K. (2015). *Petro Abramovich iak vcheniy, osvitianin, gro-madskiy diach ta yogo vnesok u rozvitok bibliotecno-bibliographich-noi spravy Volyni (10–20 roky XX st.)* [Petro Abramovich as a scientist, educator, public figure and his contribution to the development of library and bibliographic case in Volyn (10–20-ies XX century)]. Extended abstract of PhD dissertation (Historical). Kyiv : National Library of Ukraine named after V. Vernadsky. [in Ukrainian].
  10. Melamed, E. (2001). *K istorii poselenia evreev v Zitomyre (Po novonaidenum archivnim materialam)* [To the history of the settlement of Jews in Zhytomyr (According to new-found archival materials)]. Moskow. [in Russian].
  11. Mishchuk, S. (2007). *Rukopisny ta knizhkovi zibrannia Volyni u fondach Nationalnoi biblioteki Ukrainu imeni V. I. Vernadskogo: istoria, sklad, doslidzhennia* [Volyn’s Handwritten and Book Collections in the Funds of the VI Vernadsky National Library of Ukraine: History, composition, research]. Kyiv. [in Ukrainian].
  12. Mishchuk, S. (2009) *Zbirannia ta naukove opisuvannia rukopisno-knizhkovoї spadchyny Ukraini (druga polovina XIX – 30 roky XX st.)* [Collection and scientific description of the handwritten heritage of Ukraine (arc half of the 19th and 30th years of the twentieth century)]. Kyiv. [in Ukrainian].
  13. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 166. People’s Commissariat of Education of Ukraine, inventory 2, file 291. Report of Zhytomyr INO for July 1920 and materials to it. Autobiography of the teachers of this institute on November 22, 1921.
  14. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 166. People’s Commissariat of Education of Ukraine, inventory 4, file 629. Bulletins and reports of the Zhytomyr Institute of International Affairs and correspondence with him on the syllabus and transfer of students. Report on the work of Zhytomyr 3-year Higher Ukrainian Pedagogical Courses for 1923/24 n. R., February 7 – December 30, 1924.

15. Yarmochik, I. (2006). *Volyn v istoriko-kraeznavcich doslidgennykh XIX-XX stolit* [Volyn in historical-ethnographic studies of the 19–20th centuries]. Zhytomyr: Volyn, Ruta. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 23.09.2017 р.

Студії Петра Абрамовича (1881–1944) з історії Української революції 1917–1921 рр. на Волині.

Мищук С. М., доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ);

Мацелюх К. С., кандидат історичних наук (Житомир).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 89–104.

Стрімке зростання біографічних досліджень в Україні та суспільний запит на дослідження минулого привертають увагу до видатних постатей ХХ ст. У статті висвітлено період життя та студії Петра Абрамовича доби Української революції 1917–1921 рр. Джерельною базою дослідження став його особовий фонд, який зберігається в Державному архіві Житомирської області. Він має значну наукову цінність, що дає можливість доповнити інформацію про вченого, ввівши в обіг нові документи та розкрити потенціал його особового фонду. Вчений надавав велику увагу вивченню джерел наукових досліджень.

Незавершену працю з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у Житомирі П. Абрамович мав намір переробити. Проте праця лишилася у первісному вигляді, тому є актуальною для сучасних дослідників цього історичного періоду. Для дослідження історії міста періоду 1917–1921 рр. краєзнавець залучив широке коло історичних джерел. П. Абрамович подає список громадських організацій, що виникли в Житомирі протягом 1917–1918 рр. У списку перераховано 40 організацій різного роду діяльності: наукового, соціального, культурного та ін. Із деякими організаціями П. Абрамович тісно співпрацював у міру своїх посадових обов'язків, тому окрім назви цих організацій дослідник вказує більш широку інформацію.

Краєзнавче дослідження П. Абрамовича не завершене, проте, як і інші рукописні роботи вченого, містить широкий історіографічний матеріал і є цінним джерелом для дослідження історії міста Житомира та Волині періоду Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: П. Абрамович, Українська революція 1917–1921 рр., Житомир, Волинь, краєзнавчі дослідження, громадський діяч, педагогічна діяльність.

Studies of Peter Abramovich (1881–1944) on the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 in Volhynia.

Serhii Mischuk, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of the Institute of Biographical Studies of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Kateryna Matselyukh, Candidate of Historical Sciences (Zhytomyr).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 89–104.

The rapid growth of biographical in Ukraine and public request for reconsideration passed draw attention to the figures late XX century. The article covers the period of life and research of Petr Abramovich during the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. His personal foundation was the basis of the research, which was preserved in the State Archive of Zhytomyr Region. It has a significant scientific value, which allows you to add information about a scientist, putting in circulation new documents and revealing the potential of his personal fund. He attached great importance to the study of sources of research.

Unfinished work on the history of the national liberation struggle of 1917–1921. In Zhitomir P. Abramovich intended to remake. However, the work remained in its original form, so it is relevant for modern researchers of this historical period. To study the history of the city in the period 1917–1921. The regional expert drew a wide range of historical sources. P. Abramovich submits a list of public organizations that arose in Zhytomyr during 1917–1918. The list lists 40 organizations of various activities: scientific, social, cultural, etc. With some organizations, P. Abramovich closely cooperated as far as his duties are concerned, therefore, in addition to the names of these organizations, the researcher indicates broader information.

P. Abramovich's study of local history is incomplete, but like other manuscript works of the scientist, he has a great historiographic material and is a valuable source for researching the history of Zhytomyr and Volhynia during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Keywords: P. Abramovich, The Ukrainian Revolution of 1917–1921, Zhytomyr, Volyn, regional studies, public figure, pedagogical activities.

Студии Петра Абрамовича (1881–1944) по истории Украинской революции 1917–1921 гг. на Волыни.

Мищук С. Н., доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев);

Мацелюх К. С., кандидат исторических наук (Житомир).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 89–104.

Стремительный рост биографических исследований в Украине и общественный запрос на исследования прошлого привлекают внимание к выдающимся личностям XX в. В статье освещен этап жизни и деятельности Петра Абрамовича периода Украинской революции 1917–1921 гг. Источниковедческой базой исследования стал его личный фонд, который хранится в Государственном архиве Житомирской области. Он имеет значительную научную ценность, что позволяет дополнить информацию об ученом, введя в оборот новые документы и раскрыть потенциал его личного фонда. Ученый уделял большое внимание изучению источников научных исследований.

Незавершенную работу по истории национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг. в Житомире П. Абрамович намеревался переделать. Однако работа осталась в первоначальном виде, поэтому актуальна для современных исследователей этого исторического периода. Для исследования истории города периода 1917–1921 гг. краевед привлек широкий круг исторических источников. П. Абрамович подает список общественных организаций, возникших в Житомире в течение 1917–1918 гг. В списке перечислено 40 организаций разного рода деятельности: научного, социального, культурного и др. С некоторыми организациями П. Абрамович тесно сотрудничал ввиду своих должностных обязанностей, поэтому кроме названия этих организаций приводит более широкую информацию.

Краеведческое исследование П. Абрамовича не завершено, но, как и другие рукописные работы ученого, содержит большой историографический материал и является ценным источником для исследования истории города Житомира и Волыни периода Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: П. Абрамович, Украинская революция 1917–1921 гг., Житомир, Волынь, краеведческие исследования, общественный деятель, педагогическая деятельность.

*Ігор Іванович СТАМБОЛ,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського (Київ)*

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА ДОЛІ ЇЇ НАТХНЕННИКІВ (НА ПРИКЛАДІ УЧАСНИКІВ «БРАТЕРСТВА ТАРАСІВЦІВ»)

У статті проаналізовано кількісний склад «Братерства Тарасівців» і визначено, хто з його учасників долучився до революційних подій 1917–1921 рр. Відзначено вплив Української революції на життєві шляхи «тарасівців». З'ясовано, що для більшості з них революція стала останньою активною фазою діяльності і лише кілька діячів змогли продовжити власну наукову та політичну кар'єру.

Ключові слова: «Братерство Тарасівців», інтелігенція, Українська революція 1917–1921 рр.

In the article the quantitative composition of «Brotherhood of Tarasivtsi» — one of the earliest Ukrainian political proindependent organization, was analyzed and which of its participants contributed to the revolutionary events of 1917–1921 was determined. The influence of the Ukrainian Revolution on the life's ways of «Tarasivtsi» was noted. It has been found that for most of them, the Revolution became the last active phase of activity and only a few were able to continue their own scientific and political career.

Keywords: «Brotherhood of Tarasivtsi», intelligentsia, Ukrainian Revolution of 1917–1921.

В статье проанализирован количественный состав «Братства Тарасовцев» и определено, кто из участников присоединился к революционным событиям 1917–1921 гг. Отмечено влияние Украинской

революции на жизненные пути «тарасовцев». Установлено, что для большинства из них революция стала последней активной фазой деятельности и лишь несколько деятелей смогли продолжить свою научную и политическую карьеру.

Ключевые слова: «Братство Тарасовцев», интеллигенция, Украинская революция 1917–1921 гг.

Будь-яку революцію задумують романтики,
здійснюють фанатики,
а користуються її плодами відверті негідники.

Томас Карлайл

Українська революція 1917–1921 рр., як і будь-яке інше явище, не розвинулася на пустому місці, а мала значний фундамент, що формувалася українофільськими організаціями, громадами, культурницькими та науковими об'єднаннями і, зрештою, політичними партіями та безпартійними утвореннями. Однією з визначальних для національного руху Наддніпрянщини стала організація не партійного, а скоріше «орденського» типу — «Братерство Тарасівців». Започаткована у 1891 р. на базі студентських громад Харкова, Києва, Катеринослава (Дніпра) та міст півдня сучасної України, ця організація ставила своїм завданням вирвати український рух із нерадикального, українофільського напрямку та повернути у бік політичних цілей. Кінцевим завданням мала стати автономія, або ж самостійність, українського народу.

Поява «Братерства Тарасівців» пов'язана зі складанням присяги на вірність справі визволення українського народу. Причому присягу було принесено на могилі Т. Шевченка у Каневі — важливому духовному, навіть «паломницькому» центрі для національно свідомої частини українців. В основному програмному документі «Profession de foi молодих українців» (опублікованому у львівській газеті «Правда» у 1893 р.) «братчики» обіцяли робити все, що потрібно для відродження України, знищити всі обставини, які шкодять національним інтересам і виховати з молодих українців інтелігенцію «в самому високому розумінні сього слова», припинити ворожість між українськими силами, зробити все можливе, аби українська мова запанувала скрізь в Україні. Таке бажання революційних змін, тобто від менш якісної моделі розвитку українського суспільства до більш якісної, дає змогу зараховувати їх до апологетів, або «романтиків», Української революції, адже саме вона мала стати кульмінацією для втілення їхніх прагнень. Хоча, безперечно, на кінець

XIX ст. вони не могли уявляти, якого саме варіанта розвитку набуде національна революція.

Учасники «Братерства Тарасівців» займались книговидавничою діяльністю та поширенням українськомовної літератури, створювали книгозбірні, тобто працювали на перспективу. Передбачити падіння Російської імперії, що ззовні виглядала міцною, було неможливо, але існувала потреба підготувати народ до подібного моменту. Як романтиків революції «тарасівців» характеризує і те, що вони виховували своїх дітей у відповідному українському дусі. Причому навіть ім'я синів за, невідомо, чи писаним, правилом бралося саме Юрій, тобто за релігійною міфологією — «змієборець». Так синів назвали І. Липа, В. Боровик, М. Коцюбинський та інші. Варто відзначити також, що «Братерство Тарасівців» було надзвичайно законспірованою організацією і, навіть після арештів, поліції не вдалося з'ясувати характер її діяльності та назву [22].

Більшість досліджень, присвячених вказаній політичній організації Наддніпрянщини, свідчать, що «тарасівці» виконали свою «історичну місію» і передали ініціативу Всеукраїнській демократичній безпартійній організації, яка, в свою чергу, стала основою для першої політичної партії Наддніпрянщини — Революційної Української партії.

Проте виникає питання: як той очікуваний момент, заради якого «тарасівці» доклали стільки зусиль — революція — вплинув на їхні життєві шляхи? Чи стала Українська революція винагородою за багаторічну громадсько-політичну діяльність, чи, навпаки, зламала долі «романтиків»? Відповідь на це питання дає змогу ширше зрозуміти загальний контекст революції, без героїчного пафосу поглянути на трагічність ситуації. З'ясувати це, проаналізувавши біографії учасників «Братерства Тарасівців», є метою даної статті.

«Братерство Тарасівців» найбільш широко досліджене у працях С. Наумова [15], Т. Геращенко [2], а також у розвідках О. Рябініна-Скляревського, С. Козуба, Т. Демченко, І. Стамбола, О. Шалак, Л. Козар, Ф. Турченка та інших, присвячених окремим представникам організації. Праці цих авторів, а також джерела, серед яких листування та спогади І. Липи, М. Грінченко, М. Конононенка, С. Русової, дають змогу простежити місце «тарасівців» у громадсько-політичних процесах до і після Української революції.

За основу дослідження було взято список, складений С. Наумовим, що містить 49 прізвищ «тарасівців». Певна річ, що він неповний і, можливо, має неточності, але іншого досі не було складено. Серед тих, хто потрапив до списку: В. Боровик, І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, М.. Міхновський, Г. Міхновський, В. Сочавів,

М. Петренко, П. Срединський, Туркевич, Тхоревський, Єремійв, Т. Шкуркіна (Левицька), В. Шемет і С. Шемет, Є. Тимченко, В. Андрієвський, В. Боржковський, М. Дмитрієв, М. Кононенко, Т. Мальований, М. Яценко, Л. Булченко, В. Степаненко, Олександр і Софія Русови, О. Чернявський, Є. Чернявський, О. Кривко, С. Левандовський, Я. Трутовський, І. Якимовський, Ф. Заїкін, О. Столбін, О. Бурлюк, І. Зозуля-Спілка, В. Дейша, Д. Антонович (немає його особистих згадок про участь у діяльності товариства, але міг бути причетний опосередковано), Д. Сигаревич, А. Ждаха, В. Климович, О. Катренко [15]. Ю. Коллард у своїх спогадах називає ще Г. Чубенка, тож насправді йдеться про 48 прізвищ.

Із моменту перших арештів учасників Братерства російською поліцією у 1893 р. до початку Української революції 7 діячів організації померли: М. Коцюбинський, Б. Грінченко, О. Русов, М. Яценко, О. Кривко, Д. Сигаревич, М. Дмитрієв. Причому М. Яценко захворів на сухоти у в'язниці після арешту 1893 р. і помер у 1897 р. [8, с. 6]. О. Кривко помер на рік раніше через погіршення стану здоров'я, зокрема внаслідок розчарування у просвітництві серед селян [11]. Наразі внесеними у науковий контекст є 17 осіб зі списку, про інших існують лише фрагментарні відомості, що не дають змоги розкрити вплив революційних подій на їхню долю.

Спільною рисою для більшості учасників «Братерства Тарасівців» є активна громадсько-політична діяльність. Проте їхнє професійне спрямування, що впливало на спосіб вираження політичних і культурних прагнень, було різним. Професія та додаткові форми занять позначалися на зайнятості, фінансовому становищі та авторитеті діячів у суспільстві. Крім того, рід діяльності, разом із реалізацією політичних прагнень, є одним із найпомітніших маркерів, що сприяє визначенню положення діяча до і після національної революції. Тому, розглядаючи окремі особистості, варто звернути увагу на їхню фахову приналежність. За видом діяльності відомих на сьогодні учасників «Братерства Тарасівців» можна умовно поділити на три групи.

До першої умовної групи відносимо професії соціального спрямування, тобто ті, що пов'язували «тарасівців» із великою кількістю випадкових людей різних прошарків: лікарі, педагоги, юристи та ін. До цієї групи належить один із найпомітніших діячів Української революції, що починав політичну діяльність у «Братерстві Тарасівців», — Микола Міхновський (1873–1924), юрист, публіцист, громадсько-політичний діяч. Важливим аспектом його адвокатської практики є те, що він захищав у суді незаможних українських селян [21, с. 8–9]. На початку століття він став основоположником

самостійницького напрямку в українській політиці та заснував Українську народну партію, метою якої була боротьба за самостійну соборну Україну. Така позиція М. Міхновського не знаходила розуміння та підтримки більшості тогочасної «політичної еліти», та, водночас, визначила чимале коло однодумців діяча, проте не достатню кількість, аби він зміг ефективно впливати на події революції.

У 1917 р. М. Міхновський брав активну участь у створенні Центральної Ради та розвитку військового руху [21, с. 218–227]. За Гетьманату П. Скоропадського, як представник Української демократично-хліборобської партії (далі — УДХП), розглядався як кандидат на керівництво урядом, щоправда безрезультатно, чому причиною стала невизначеність гетьмана у національному питанні. Зі встановленням совєцької влади М. Міхновський займався педагогікою, намагався сприяти політиці «коренізації» та збирався долучитися до підпільної боротьби проти окупантів [21, с. 278]. Із закріпленням більшовиків при владі почалися утиски «інакодумців», тож у 1924 р. один із найяскравіших самостійників початку ХХ ст. був доведений до самогубства, або ж убитий більшовицькою владою. Незважаючи на те, хто саме закинув зашморг на шию М. Міхновському, беззаперечно, що він не мав можливості для подальшої діяльності, всі його ідеали залишилися не реалізованими, тому очевидно, що поразка революції виявилася особистою трагедією, яку йому не вдалося пережити.

Дещо менш яскравим у плані ідеології, але з найвищим кар'єрним здобутком серед «тарасівців» у часи Української революції є Іван Липа (1865–1923) — лікар, письменник, видавець, громадський діяч, активний учасник одеських культурницьких організацій. Активно долучився до видавництва українськомовної літератури, зокрема, видав альманах «Багаття», що ввів Одесу до загальноукраїнського літературного контексту. Сприяв становленню авторитету в суспільстві і лікарська діяльність: самовіддана праця, співчуття та готовність допомагати без грошей зробила І. Липу «своїм» у робітничих колах Одеси (про це писав у спогадах про лікаря І. Гаврилук). Напередодні революції входив до товариства «Українська Хата», на базі якого утворився український Керівничий комітет та інші органи української влади у 1917 р. За роки революції обіймав посади: комісара міста Одеси, Міністра культів і віросповідань, Міністра здоров'я й опікування [20]. Сприяв становленню автокефалії Української православної церкви та впровадженню українськомовного діловодства в уряді.

В еміграції керував філією Української партії самостійників-соціалістів у Тарнуві та став помітною персоною (старійшиною) у пе-

редпарламенті УНР [20]. Відійшов від політики внаслідок поразки Другого Зимового походу, що мав підняти загальноукраїнське антибільшовицьке повстання. Розчарувавшись у політичних демагогіях урядовців-емігрантів, оселився на околиці Львова, де відновив лікарську практику. Помер від хвороби. Революція розлучила І. Липу з родиною, примусивши стати між вибором: повернутися до дружини в край, окупований більшовиками, чи залишитися на чужині, заради майбутнього свого сина Юрія. Йому довелося чимало, з різним успіхом, поклопотатися, аби влада Другої Речі Посполитої дозволила йому працювати, що не могло не позначитися на здоров'ї.

До цієї самої групи можна віднести і Софію Русову (1856–1940) — педагога, публіциста і громадську діячку, яка до революції більше займалася педагогікою на практиці, ніж в теорії, хоча вже мала і методичні розробки у цій галузі [19, с. 14]. У 1917 р. вона брала участь у кількох з'їздах учителів, виступила співзасновником Педагогічної академії, згодом викладала педагогіку у Кам'янець-Подільському університеті. В еміграції С. Русова продовжила дослідження та викладання педагогіки, долучилася до світового жіночого руху та брала участь у жіночих конгресах [19, с. 17]. Революція лише змінила її місце проживання, але не зламала її особистості й не перекреслила наукових пошуків. Післяреволюційний період життя С. Русової виявився не менш яскравим, ніж попередні, та певною мірою навіть якіснішим.

Двоє вчительок — Віра Коцюбинська (1863–1921), дружина М. Коцюбинського, та Феодосія Шкуркіна (Левицька) (?–?) — проживали у Чернігові й входили до місцевої «Просвіти». Про Ф. Шкуркіну, її погляди та діяльність майже нічого не відомо, крім того, що вона товаришувала з родиною Коцюбинських [23, с. 16]. Немає також відомостей і щодо ставлення до українського питання В. Коцюбинської. Відомо, що вона у 1919 р. виїздила, «евакуювалася» (вочевидь, рятувалася від обставин війни, адже навряд чи їй потрібно було втікати від української влади) з Чернігова до Москви.

Дружба чоловіка В. Коцюбинської та їхніх дітей із поетом і відомим більшовицьким агітатором М. Горьким, а також перебування Юрія Коцюбинського у перших лавах совєцького військово-політичного апарату зумовила її подальшу приналежність до пробільшовицьких сил, як і її дітей [10, с. 44]. Померла В. Коцюбинська наприкінці Української революції від хвороби, що розвинулася внаслідок кількарізних переїздів. Як опосередкована учасниця змагань «з іншого боку», тобто з «контрреволюційного», вона також може сприйматися як людина, що зазнала значних поневірянь внаслідок буремних подій. Також доля В. Коцюбинської як учасниці «Братер-

ства Тарасівців» є єдиним прикладом переходу на антиукраїнський (у кінцевому рахунку) бік.

Ще двоє діячів пов'язані із громадськістю як дрібні службовці. Це Віталій Боровик (1864–1937) — громадський діяч, публіцист. Його світоглядна позиція була найрадикальнішою серед «тарасівців», він вже наприкінці XIX ст. відкидав будь-яку можливість відносин з Росією та виступав за якнайшвидший вихід України з імперії (про це є згадки в спогаді І. Липи «Братерство Тарасівців»). На початку XX ст. В. Боровик заснував і тримав разом із родиною українську книгарню «Діло» в Одесі, що було досить відчайдушним і, водночас, дуже потрібним кроком для розвитку української громади міста. У роки Першої світової війни він очолив одеський комітет допомоги українцям, переселеним російською владою із Західної України [13, с. 148].

У 1917 р. В. Боровик активно долучився до організації українських шкіл в Одесі та став учасником кількох національних з'їздів. Також його здобутком є заснування у цей час видавництва «Воля й доля», що в 1917–1918 рр. видало п'ять одиниць українськомовної друкованої продукції [13, с. 149]. У 1918 р. його обрано заступником голови осередку Української партії самостійників-соціалістів (далі — УПСС). Після поразки національної революції В. Боровик залишився в Одесі, займався літературною діяльністю та складав тлумачний словник української мови [13, с. 153]. У грудні 1937 р. його було заарештовано совєцькими каральними органами «як активного діяча контрреволюції» та розстріляно.

Дрібним службовцем також був Василь Андрієвський (1861–1918) — публіцист, громадський діяч, один із засновників чернігівського товариства «Просвіта» [3]. Під час революційних подій він очолив українців містечка Кролевець та потрапив до Чернігівської губернської ради. Проводив проукраїнську агітацію у Кролевці, писав статті до місцевих і чернігівських газет щодо стану громадських справ [3, с. 176–177]. Деякий час був повітовим комісаром освіти та повітовим гласним. Наприкінці 1917 р. В. Андрієвський долучився до створення загонів «Вільного козацтва» на Чернігівщині, що боролися проти більшовиків. У березні 1918 р. захоплений у полон більшовиками і вбитий [3, с. 179]. Тож, як і більшість «тарасівців» із цієї групи, В. Андрієвський не мав шансу продовжити свою діяльність. Кульмінаційний момент світоглядних пошуків став останнім у житті, що є трагедією як однієї особистості, так і цілого народу.

Другу умовну групу становлять митці: літератори, художники. Одним із найпомітніших українських поетів-сатириків на рубежі

XIX–XX ст. став Володимир Самійленко (1864–1925). Участь у «Братерстві Тарасівців» не зробила його політиком, тому, незважаючи на яскраво-патріотичний характер художніх творів, на момент початку революції поет не опинився серед когорти постатей, які визначали напрям визвольних змагань. Маючи значний літературний доробок, у роки національної революції він працював лише як дрібний чиновник [17]. Сподіваючись на кращу долю, у 1920 р. емігрував разом із українським урядом, проте, зазнавши поневірянь і злиднів, не зміг закріпитися та повернувся в Україну. За більшовицького панування йому, щирій і безхитрісній людині не вдалося увійти в довіру до нової влади, вочевидь, він того і не збирався робити. Помер від хвороби, якої набув внаслідок емігрантського побуту у злиднях [17].

Ще один літератор, який мав здобутки також як видавець і громадський діяч, Мусій Кононенко (1864–1922), не особливо відзначився на загальноукраїнському рівні як політичний діяч, проте, крім літератури, активно пропагував створення кооперацій на Полтавщині. Такий розвиток дрібного підприємництва мав підняти економічний рівень українського селянства. У 1917–1918 рр. його було обрано членом правління Полтавського кредитного союзу. Водночас М. Кононенко активізував свою поетичну діяльність і видав п'ять збірок власних творів [9, с. 12]. Після арешту більшовиками у 1919 р. і поневірянь у зв'язку зі звільненням з роботи загострилася хвороба М. Кононенка — туберкульоз. Від нього, так і не одужавши, він помер. На відміну від розстріляних більшовиками «братчиків», устиг написати спогади про товариство і національний рух XIX ст., що є цінним джерелом для дослідників [9].

На протигагу своєму чоловікові, Марія Грінченко-Загірня (Гладилина) (1863–1928), громадська діячка, літератор і перекладач, пережила і революцію, і навіть НЕП. До революційних подій займалася, переважно, видавничою та педагогічною діяльністю. Зокрема, після смерті чоловіка з 1910 до 1918 р. керувала видавництвом імені Б. Грінченка [4, с. 42]. Також займалася педагогічними проблемами, випустила підручник «Українська читанка». Високих посад під час революції не займала, незважаючи на співпрацю із першими особами молодого Української республіки.

Після поразки Української революції М. Грінченко долучалася до роботи спеціальних комісій ВУАН. Старість зустріла у бідності, зокрема, її важкою долею переймався С. Єфремов, про що вміщував у своїх щоденниках чимало зауваг. Вочевидь, для М. Грінченко революція не була найбільшим зламом у житті, адже її «творча лабораторія» втратила набагато більше зі смертю доньки Анастасії та

чоловіка Б. Грінченка, але за більшовицької влади її було позбавлено достойних її внеску у національне відродження почестей і визнання.

Відомі самостійники брати Шемети не належали до письменницької когорти, проте активно розвивали видавничу та журналістську справу в Україні, тому, за своїм внеском у розвиток друкованого публіцистичного слова, вони радше належали до митців, ніж до чиновників чи науковців. Доля двох братів склалася по-різному. Так, Володимир Шемет (1873–1933) після «Братерства Тарасівців» активно боровся за громадянські права в роки Російської революції 1905–1907 рр., став депутатом від Полтави до російської Першої Державної думи. Долучився до українського освітнього руху [18, с. 39]. У 1917 р. став членом УЦР і долучився до створення Української демократично-хліборобської партії (далі — УХДП), яка стала основною опорою гетьмана П. Скоропадського. Після втечі гетьмана й еміграції українського уряду у 1919–1923 рр. співпрацював із ВУАН, складав словник українських технічних термінів, згодом був усунений від цієї роботи та до смерті працював як дрібний чиновник в УРСР [18, 40].

Молодший брат Сергій (1875–1957) на початку ХХ ст. входив до самостійницької УНП і разом із братами видавав газету «Хлібороб». У добу Української революції долучився до створення УДХП і був активним прибічником та ідеологом монархізму. Емігрував разом із П. Скоропадським і був його особистим секретарем [16, с. 230]. Працював співредактором видання «Хліборобська Україна». З Європи переїхав до Австралії, де до старості займався організаційною діяльністю. Приклад братів Шеметів свідчить, що самостійник міг, ведучи тихий спосіб життя, протриматись у СРСР більше десятка років, але без права на політичну чи наукову працю, в еміграції ж навпаки, провадилась активна політична робота, але її прикладне значення було значно меншим, ніж могло бути.

Художник і громадський діяч Амвросій Ждаха (1855–1927) своєю творчістю втілював прагнення «тарасівців» до розвитку національної культури. Серед його робіт початку ХХ ст. — серія листівок на тему українських народних пісень, що отримала значне поширення в Україні, надавши оригінального нового значення цим пам'яткам народної творчості. Незважаючи на те, що існують опосередковані свідчення, що художник долучився до українських культурницьких організацій Одеси початку ХХ ст., немає відомостей про його позицію під час Української революції та якісь суперечності із більшовицькою владою [7]. Напевне, А. Ждаха сконцентрував власну діяльність лише на мистецтві, хоча воно, як відомо, у 20-х рр. ХХ ст. уже перебувало на службі совєцької пропаганди.

Третя група представлена науковцями, більшість із яких виявили себе у цій ролі вже після завершення діяльності «Братерства Тарасівців». Фольклорист Василь Степаненко (1861–1930?), який до революції 1917 р. збирав і видавав фольклор, відомий за спогадами сучасників насамперед як незмінний керівник книгарні «Київської Старовини». Цей напрям його діяльності прямо пов'язаний із завданням «Братерства»: збирання духовних багатств народу й уможливлення доступу до них, чому значно сприяють книгарні та бібліотеки. Невідомо про його участь у революційних подіях, але свою посаду він втратив із приходом більшовиків [6]. Тож навіть таку «невинну» діяльність, як керівництво книгарнею, що напевно була чимось більшим, ніж просто робота для В. Степаненка, стало неможливо виконувати за нового режиму. Це також трагедія однієї долі.

Іншому фольклористу, етнографу та історику Валеріану Боржковському (1864–1919), котрий проживав на Поділлі, поталанило ще менше. Як член «Братерства Тарасівців» він відзначився поїздкою до Сибіру, метою якої була просвітницька робота серед тамтешніх українців [12]. У дореволюційний період займався збиранням фольклору, долучився до заснування у Вінниці Староміського товариства садівництва та комісії з будівництва Пироговської лікарні. Фольклористичні нариси В. Боржковського є цінним джерелом для сучасних дослідників. На початку революції 1917 р. він обійняв посаду вінницького комісара від Тимчасового уряду [12, с. 4]. Про інші посади В. Боржковського в українських урядах невідомо, але у квітні 1919 р. його, у числі представників вінницької інтелігенції, було схоплено та розстріляно більшовиками.

Ще одним відомим дослідником, який за вказаним вище списком також міг належати до «Братерства Тарасівців», був історик мистецтва, організатор першої політичної партії Наддніпрянщини РУП Дмитро Антонович (1877–1945) [14]. Він належав до київської громади 90-х років, яку навряд чи можна вважати частиною «Братерства Тарасівців». На сьогодні немає прямих джерельних свідчень, які б доводили його стосунок до «братчиків», тому його можна вносити у контекст цієї організації лише умовно.

Немає сумнівів щодо участі у «Братерстві» іншого видатного науковця, філолога і фольклориста, члена-кореспондента АН СРСР Євгена Тимченка (1866–1948). Не відходячи від ідеалів товариства, з початку ХХ ст. Є. Тимченко займався наукою: у 1914 р. захистив дисертацію та працював викладачем Варшавського університету (доцент, професор) [5]. У зв'язку з подіями Першої світової у 1916 р. виїхав разом з університетом до Ростова. Наступного року його було обрано членом Української Центральної Ради від Київщини та ко-

дифікаційної комісії Генерального Секретаріату судових справ [1]. За Гетьманату — член Комісії з вироблення законопроекту про заснування Академії наук та Комісії для вироблення української правничої термінології Міністерства юстиції Української держави.

За періоду Директорії УНР Є. Тимченко 1919 р. працював у Кам'янець-Подільському університеті. Відмовившись від подальшої еміграції, він протягом 1919–1930 рр. очолював Комісію для складання історичного словника української мови при УАН–ВУАН (встиг підготувати два томи). Зазнав репресій і був засуджений у 1939 р. терміном на 5 років. Проте витримав усі негаразди та завершив життєвий шлях на посаді старшого наукового співробітника Інституту мовознавства АН УРСР. Є. Тимченко виявився тим із «тарасівців», хто найдовше зміг протриматися в УРСР і, незважаючи на утиски, продовжував діяльність до середини ХХ ст. та досяг великих наукових успіхів у галузі української філології.

Отож, проаналізувавши життєвий шлях відомих «тарасівців», варто відзначити, що більшість із них припинили свою політичну діяльність після поразки Української революції. Майже половина з них загинули в ході революції або померли на початку 20-х рр., і фахова приналежність тут не мала значення. Хто залишився живим, потрапили у вир репресій і підозр совєцького режиму, не могли більше реалізувати власні погляди та переконання і діяти згідно з власними принципами. Лише четверо з «тарасівців» продовжили свій життєвий шлях: С. Русова, Є. Тимченко, С. Шемет і Д. Антонович. Рятівною для них, за винятком Є. Тимченка, стала еміграція, де С. Русовій вдалося стати однією з найвідоміших організаторок українського жіночого руху, С. Шемет продовжив розвивати монархічний гетьманський рух, а Д. Антонович (його участь в організації є сумнівною) зумів опублікувати помітні для світової та української історіографії дослідження. Є. Тимченко, як для учасника першої самостійницької організації, став справжнім старожилом в СРСР, і його видатні досягнення у мовознавстві є гідними подиву. Проте його доля є радше винятком, ніж закономірністю. Такі фактичні дані дають підстави стверджувати, що дійсно Українська революція виявилася фатальною для більшості її натхненників, якими були «тарасівці», винятком є меншість, для якої визвольні змагання стали проміжним етапом для подальших досягнень.

- 1 *Бажан О.* Академік Євген Тимченко: «Прошу тільки одне...» [Текст] / О. Бажан // *Голос України*. – 2016. – 12 листопада. – С. 4.
- 2 *Геращенко Т.* «Братерство Тарасівців» у спогадах і документах [Текст] / Т. Геращенко // *Розбудова держави*. – 1996. – № 1. – С. 35–39.

- 3 *Демченко Т.* Василь Андрієвський: штрихи до біографії [Текст] / Т. Демченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2013. – Вип. 9. – С. 168–180.
- 4 *Думанська М.* Громадська і видавнича діяльність Марії Грінченко-Загірньої [Текст] / М. Думанська // Поліграфія і видавнича справа. – 2007. – № 2. – С. 39–44.
- 5 Євген Костянтинівич Тимченко // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України [Електронний ресурс]: <http://inmo.org.ua/history/famous-workers/evgen-kostyantynovich-timchenko.html>
- 6 *Козар Л.* Подвижницька праця культурно-освітнього діяча і збирача українського фольклору [Текст] / Л. Козар // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 1. – С. 33–39.
- 7 *Козигород І.* Амвросій Ждаха — художник-ілюстратор // Одеський історико-краєзнавчий музей [Електронний ресурс]: <http://www.history.odessa.ua/publication8/stat02.htm>
- 8 *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів 1897–1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП) [Текст] / Ю. Коллард. – Торонто : Срібна сурма, 1972. – 223 с.
- 9 *Кононенко М.* Спогади [Текст] / Мусій Кононенко. – Полтава, 1998. – 183 с.
- 10 *Кульбицький О. Ю.* Доля дітей Михайла Коцюбинського [Текст] / О. Ю. Кульбицький. – Чернігів, 2004. – 56 с.
- 11 *Липа І.* Над могилою Олександра Кривка [Текст] / І. Липа // Зоря. – 1896. – Ч. 19. – С. 375–377.
- 12 Матеріали до української етнології : щорічник. Зб. наук. пр. Вип. 9 [Текст] / гол. ред. Г. Скрипник ; ІМФЕ ім. М. Рильського. – Київ, 2010. – С. 4–11.
- 13 *Мисечко А. І.* Віталій Боровик в українському національному русі: «одеський слід» [Текст] / А. І. Мисечко, В. М. Хмарський // Записки історичного факультету. – 2009. – Вип. 20. – С. 141–158.
- 14 *Мушинка М.* Дмитро Антонович і музей Визвольної боротьби у Празі [Текст] / М. Мушинка // Народна творчість та етнографія: № 6 / НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2007. – С. 116–124.
- 15 *Наумов С.* Братство тарасівців [Текст] / С. Наумов // Укр. істор. журнал. – 1999. – № 5 (ч. 1). – С. 36–44.
- 16 *Осташко Т.* Листи С. Шемета до Д. Дорошенка як джерело вивчення українського гетьманського руху 1940–1941 рр. [Текст] / Т. Осташко, О. Чечина // Укр. консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ, 2008. – Вип. 14. – С. 228–274.

- 17 *Погребеник Ф.* «Не вмере поезія, не згине творчість духа» [Електронний документ] / Ф. Погребеник // Боярка інформ. – 2014. – 31 січня. – Режим доступу : [http://boyarka-inform.com/uploads/files/2\(236\).pdf](http://boyarka-inform.com/uploads/files/2(236).pdf)
- 18 *Ревегук В.* Полтавщина в перший рік Української Революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] / В. Ревегук. – Полтава, 2016. – 187 с.
- 19 Софія Русова — педагог, державний діяч, просвітитель : до 155-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського, Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя ; упоряд. : А. М. Доркену, Т. В. Лога ; наук. ред.: П. І. Рогова, А. М. Доркену ; наук. консультант, авт. вступ. ст. Є. І. Коваленко. – Київ, 2010. – 175 с.
- 20 *Стамбол І.* Діяльність Івана Липи в Тарнівській філії Української партії Самостійників Соціалістів [Текст] / І. Стамбол // Українознавчий альманах. – Київ, 2014. – Вип. 15. – С. 228 – 230.
- 21 *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: Життя і Слово [Текст] / Ф. Г. Турченко. – Київ : Генеза, 2006. – 320 с.
- 22 Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп. 1, ч. 1, спр. 344, 139 арк.
- 23 Чернігівська «Просвіта» : бібліогр. покажч. / скл. І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова ; відп. за вип. П. В. Грищенко. – Чернігів, 2008. – 67 с.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2016, 12 November). *Akademik Yevhen Tymchenko: «Proshu tilky odne...»* [Academician Yevhen Tymchenko: «I only one ask...»]. In *Holos Ukrainy* [The Voice of Ukraine]. (P. 4). [in Ukrainian].
2. Herashchenko, T. (1996). «*Braterstvo Tarasivtsiv*» u spohadakh i dokumentakh [«Brotherhood of Tarasivtsi» in the the memories and documents]. In *Rozbudova derzhavy* [The Development of the state], 1, 35–39. [in Ukrainian].
3. Demchenko, T. (2013) *Vasyl Andriievskiy: shtrykhy do biohrafii* [Vasyl Andriievskiy: sketches to biography]. In *Problemy vyvchenia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [The Problems of studying of the history of Ukrainian Revolution of 1917–1921]. (Vol. 9, pp. 168–180). [in Ukrainian].
4. Dumanska, M. (2007). *Hromadska i vydavnycha diialnist Marii Hrinchenko-Zahirnoi* [Social and publishing activity of Mariya Hrinchenko-Zahirnya]. In *Polihrafiia i vydavnycha sprava* [The Printing and publishing]. (Vol. 2, pp. 39–44). [in Ukrainian].

5. *Ievhen Kostiantynovych Tymchenko* // O. Potebnya Linguistics Institute of NAS of Ukraine [Digital source]: <http://inmo.org.ua/history/famous-workers/evgen-kostyantynovich-timchenko.html> [in Ukrainian].
6. Kozar, L. (2005). *Podvyzhnytska pratsia kulturno-osvitnoho diiacha i zbyracha ukrainskoho folkloru* [Selfless work of cultural-educational figure and collector of Ukrainian folklore]. In *Narodna tvorchist ta etnografii* [The National Art and ethnography], 1, 33–39. [in Ukrainian].
7. Kozyhorod, I. *Amvrosii Zhdakha — khudozhnyk-iliustrator* [Amvrosiy Zhdakha — painter-illustrator] // Odesa Historical and Local Museum [Digital source]: <http://www.history.odessa.ua/publication8/stat02.htm> [in Ukrainian].
8. Kollard, Iu. (1972). *Spohady yunatskykh dnev 1897–1906: Ukrainska studentska hromada v Kharkovi i revoliutsiina ukrainska partiia (RUP)* [The memories of young days: Ukrainian students' community in Kharkiv and Revolutionary Ukrainian Party]. Toronto. [in Ukrainian].
9. Kononenko, M. (1998). *Spohady* [The memories]. Poltava. [in Ukrainian].
10. Kulbytskyi, O. Iu. (2004). *Dolia ditei Mykhaila Kotsiubynskoho* [The faith of M. Kotsiubynsky's children]. Chernihiv. [in Ukrainian].
11. Lypa, I. (1896). *Nad mohyloi Oleksandra Kryvka* [Over the Olexander Kryvko's grave]. In *Zoria* [Star], 19, 375–377. [in Ukrainian].
12. *Materialy do ukrainskoi etnologii : shchorichnyk. Zbirnyk naukovykh prats* [The materials for Ukrainian ethnology: annual collection of scientific works]. (2010). (Vol. 9, pp. 4–11). Kyiv [in Ukrainian].
13. Mysechko, A. I. & Khmarskyi, V. M. (2009). *Vitalii Borovyk v ukrainskomu natsionalnomu rusi: «odeskyi slid»* [Vitalii Borovyk in Ukrainian national movement: «Odesa's trase»]. In *Zapysky istorychnoho fakultetu ONU* [the Notes of historucal faculty of ONU]. (Vol. 20, pp 141–158). [in Ukrainian].
14. Mushynka, M. (2007). *Dmytro Antonovych i muzei Vyzvolnoi borotby u Prazi* [Dmytro Antonovych and The Museum of Liberating struggle]. In *Narodna tvorchist ta etnografii* [Natoinal Art and ethnography], 6, 116–124. [in Ukrainian].
15. Naumov, S. (1999). *Bratstvo tarasivtsiv (ch. 1)* [Brotherhood of Taras (part 1)]. In *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [The Ukrainian historical jornal], 5, 36–44. [in Ukrainian].
16. Ostashko, T. & Chechyna, O. (2008). *Lysty S. Shemeta do D. Doroshenka yak dzherelo vyvchennia ukrainskoho hetmanskoho*

- rukhu 1940–1941 rr.* [The letters of S. Shemet to D. Doroshenko as a source of study of Ukrainian Hetman movement of 1940–1941]. In *Ukrainskyi konservatyzm i hetmanskyi rukh: istoriia, ideolohiia, polityka* [Ukrainian conservatism and Hetman movement: history, ideology, politics]. (Vol. 14, pp. 228–274). [in Ukrainian].
17. Pohrebenyk, F. (2014, 31 December) «*Ne vmre poeziia, ne zghyne tvorchist dukha*» [«Poetics and spirit's art will not die»]. In *Boiarka inform* [News of Boiarka]. Digital source : [http://boyarka-inform.com/uploads/files/2\(236\).pdf](http://boyarka-inform.com/uploads/files/2(236).pdf) [in Ukrainian].
  18. Revehuk, V. (2016). *Poltavshchyna v pershyi rik Ukrainiskoi Revoliutsii. Doba Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.)* [Poltava region in the first year of Ukrainian Revolution. The age of Central Soviet (March of 1917 – April of 1918)]. Poltava. [in Ukrainian].
  19. *Sofiia Rusova – pedahoh, derzhavnyi diiach, prosvyitel : do 155-richchia vid dnia narodzhennia : biobibliohr. pokazhch* (2010) [Sofiia Rusova – pedagogue, statesman, enlightener: for 155 anniversary: Bibliographic index]. Kyiv. [in Ukrainian].
  20. Stambol, I. (2014). *Diiialnist Ivana Lypy v Tarnivskii filii Ukrainiskoi partii Samostiinykiv Sotsialistiv* [The activity of Ivan Lypa in Tarnow chapter of Ukrainian party of Independents-Socialists]. In *Ukrainoznavchyi almanakh* [The Ukrainian studies almanac], 15, 228 – 230. [in Ukrainian].
  21. Turchenko, F. H. (2006). *Mykola Mikhnovskyi: Zhyttia i Slovo* [Mykola Mikhnovsky: life and word]. Kyiv. [in Ukrainian].
  22. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv, f. 274, in. 1, p. 1, c. 344 [in Ukrainian].
  23. Chernihivska «Prosvita»: bibliohr. pokazhch [«Prosvita» of Chernihiv: Bibliographic index]. (2008). Chernihiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 03.09.2017 р.

Вплив Української революції 1917–1921 рр. на долі її нахненників (на прикладі учасників «Братерства Тарасівців»).

Стамбол І. І., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 105–121.

У статті проаналізовано кількісний склад «Братерства Тарасівців» і визначено, хто з його учасників долучився до революційних

подій 1917–1921 рр. 17 із 49 відомих на сьогодні учасників організації в різний спосіб долучилися до революційних подій. Найбільш помітною у 1917–1921 рр. була діяльність братів С. і В. Шеметів — відомих монархістів, І. Липи — кількарязового міністра урядів УНР, Є. Тимченка — науковця й організатора УАН. Відзначено вплив Української революції на життєві шляхи «тарасівців». Безкомпромісність у національному питанні, яку проявляли більшість «тарасівців», була неприйнятною для нової більшовицької влади, тому той, хто не був знищений під час революції, залишившись в СРСР, зазнавав різноманітних утисків протягом усього життя. З'ясовано, що для більшості з них Українська революція стала останньою активною фазою діяльності і лише кілька діячів змогли продовжити наукову чи політичну кар'єру.

Ключові слова: «Братерство Тарасівців», інтелігенція, Українська революція 1917–1921.

The influence of Ukrainian Revolution of 1917–1921 on its masterminds' fates (on the example of the participants of the «Brotherhood of Tarasivtsi»).

Ihor Stambol, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of the Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 105–121.

In the article the quantitative composition of «Brotherhood of Tarasivtsi» — one of the earliest Ukrainian political proindepend organization, was analyzed and which of its participants contributed to the revolutionary events of 1917–1921 was determined. 17 out of 49, known today's members of the organization, have participated in revolutionary events in various ways. The activities of the brothers S. and V. Shemet — the famous monarchists, I. Lipa — the multiple minister of the governments of the UPR, and E. Timchenko — a scientist and organizer of the UAN most notable in 1917–1921 were the most notable. The influence of the Ukrainian Revolution on the life's ways of «Tarasivtsi» was noted. Uncompromising in the national question, which was shown by the majority of «Tarasivtsi», was unacceptable to the new authorities — bolsheviks; therefore, one who was not killed during the revolution, suffered various oppressions, remaining in the USSR. It has been found that for most of them, the Revolution became the last active phase of activity and only a few were able to continue their own scientific and political career.

Keywords: «Brotherhood of Tarasivtsi», intelligentsia, Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Влияние Украинской революции 1917–1921 гг. на судьбы ее вдохновителей (на примере участников «Братства Тарасовцев»).

Стамбол И. И., кандидат исторических наук, научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 105–121.

В статье проанализирован количественный состав «Братства Тарасовцев» и определено, кто из его членов был причастен к Украинской революции 1917–1921 гг. 17 из 49 известных на сегодня участников организации различными способами присоединились к революционным событиям. Наиболее заметной в 1917–1921 гг. была деятельность братьев С. и В. Шеметов — известных монархистов, И. Липы — неоднократно министра правительств УНР, Е. Тимченко — ученого и организатора УАН. Отмечено влияние Украинской революции на жизненные пути «тарасовцев». Бескомпромиссность в национальном вопросе, которую проявляли большинство «тарасовцев», была неприемлемой для новой большевистской власти, поэтому тот, кто не был уничтожен во время революции, оставшись в СССР, испытывал различные притеснения на протяжении всей жизни. Установлено, что для большинства из них революция стала последней активной фазой деятельности и лишь несколько деятелей смогли продолжить свою научную или политическую карьеру.

Ключевые слова: «Братство Тарасовцев», интеллигенция, Украинская революция 1917–1921.

Валерій Валерійович ЛЕВЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету (Одеса)

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ – ІСТОРИЧНИЙ РУБІЖ У ДОЛЯХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ОДЕСИ

У статті визначено роль і значення Української революції 1917–1921 рр. у долях одеських учених-істориків. Встановлено, що більшість учених-істориків Одеси не входили до складу основної рушійної сили процесів українізації у місті.

Ключові слова: Українська революція, Одеса, вчені-історики, історичний рубіж, наукове співтовариство, генерації.

The article defines the role and importance of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years in the lives of Odesa historians. Found that most historians of Odesa were not part of the main driving forces Ukrainization processes in the city.

Keywords: The Ukrainian revolution, Odesa, historians, historical milestone, scientific society, generations.

В статье определены роль и значение Украинской революции 1917–1921 гг. в судьбах одесских ученых-историков. Установлено, что большинство ученых-историков Одессы не входили в состав основной движущей силы процессов украинизации в городе.

Ключевые слова: Украинская революция, Одесса, ученые-историки, исторический рубеж, научное сообщество, генерации.

Унаслідок збігу об'єктивних і суб'єктивних обставин у вир Української революції 1917–1921 рр. Одеса була залучена у політичному та хронологічному (до 1920 р.) вимірах набагато менше, ніж до подій російських революційних потрясінь і громадянської війни.

Явища всіх цих суспільно-політичних викликів стали серйозним випробуванням для населення Південної Пальміри. Мешканці міста ставали прихильниками різних протилежних політичних таборів: «червоних», «білих», «зелених» тощо. У результаті цього для одеситів рушилися мирне існування, повсякденні устої, звичайний спосіб життя тощо.

Наслідком карколомних революційних подій 1917–1921 рр. в Одесі стало не прийняте у радянській історіографії у різні періоди «двовладдя», «тривладдя» та «багатовладдя», а невпинно наростаюча загальна криза влади, що посилювалася упродовж цих чотирьох років з приходом кожного нового політичного режиму і позначалася не зростанням політичної активності та культури населення, а наростанням елементів анархії та свавілля. Ірраціональні очікування населенням громадсько-політичних і соціокультурних змін породили комплекс політичних ілюзій, знайшли відображення у процесах руйнування існуючих і щойно сформованих різного роду нових владних структур, що обернулося загостренням суспільно-політичної ситуації, котра негативно відбилася на всіх верствах населення. Не стали винятком і представники інтелектуального співтовариства, зокрема одеські вчені-історики.

Упродовж 1920–1980-х рр. у науковій історичній літературі сюжетні лінії, пов'язані з культурною складовою епохи 1917–1921 рр., були зведені до історії позитивних перетворень, здійснюваних більшовицькою владою. У радянській історіографії було сформоване стійке уявлення щодо «народження Жовтнем» «нового» інтелектуального співтовариства на території колишньої Російської імперії, до якої входила й Одеса, хоча насправді формування генерації радянської наукової спільноти відбулося у 1920-х рр., а для переважної більшості вчених події 1917–1921 рр. стали історичним рубіжем у долях, своєрідним рубіконом щодо вибору подальшого життєвого шляху. Зазначений аспект історії розвитку соціокультурного простору на теренах України досі залишається малодослідженим.

У цьому контексті розглянемо життєві історії вчених-істориків — представників наукового простору Одеси за часів подій національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на перехресті негативних явищ Першої світової війни, Лютневої та Жовтневої революцій 1917 р., громадянської та радянсько-польської війни, інтервенції та появи на геополітичній арені УСРР, коли карколомні суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні зміни вплинули на всі сфери життя. Отже, метою статті є вивчення кризь призму суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних позицій історичної долі одеських учених-істориків.

Із повноцінних офіційних наявних даних відомо, що станом на 1 червня 1917 р. до штату історико-філологічного факультету Новоросійського університету — провідного осередку діяльності професійних одеських істориків — входило 27 учених-гуманітаріїв (М. М. Ланге, І. М. Малінін, М. І. Гордієвський, Г. В. Флоровський, С. Д. Пападімітріу, Б. В. Варнеке, М. І. Мандес, Б. О. Алмазов, О. І. Томсон, Ф. Г. Александров, В. М. Мочульський, С. Г. Вілінський, П. Й. Потапов, М. Г. Попруженко, Б. М. Ляпунов, П. О. Бузук, Є. М. Щепкін, П. М. Біциллі, О. Л. Коцейовський, К. П. Добролюбський, І. А. Линниченко, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, Є. О. Загоровський, В. Ф. Лазурський, О. П. Доброклонський, М. Л. Окунів) [5], до сфери наукових уподобань яких були залучені різні аспекти історичної науки та яким належала провідна роль у здійсненні науково-дослідної роботи у цій галузі знання. На початку ХХ ст. різні складові історичної науки (нова історія, історіографія тощо) як наукові та навчальні дисципліни тільки починали набувати статусу самостійних. За традицією на 1917 р. в основі діяльності викладачів Новоросійського університету лежав статут університетів Російської імперії, останній проект якого було опубліковано у липні 1916 р. та за яким він входив до відомства Міністерства народної освіти (далі — МНО) і перебував під особливим покровительством імператора, у зв'язку з чим іменувався «Імператорським». Із поваленням самодержавства у березні 1917 р. ця складова назви Новоросійського університету, рівно як і в назвах інших двох класичних університетів, що існували на теренах Наддніпрянської України — Харківського та Київського, була ліквідована. Згідно з другим параграфом проекту статуту 1916 р. університет мав на меті «... содействовать развитию наук и сообщать лицам высшее образование», а «подготовка студентов к государственной и общественной деятельности должна явиться следствием, а не целью университетского образования» [20, с. 121]. Із цих тез зрозуміло, що в основі ідеології переважної більшості університетських викладачів лежали імперські погляди, за якими українське питання заперечувалося та перебувало у площині антиімперської політики.

Події Лютневої революції не вплинули на структуру, управління, навчальні плани та штат Новоросійського університету. Від повалення монархії до захоплення влади більшовиками 1920 р. різні аспекти його діяльності були реформовані існуючими у різні часи політичними режимами. Діяльність українських урядів встановлювалася в Одесі чотири рази: 1) жовтень 1917 р. – січень 1918 р., коли Центральна рада вела боротьбу з пробільшовицьким Румчеродом за вплив у регіоні; 2) 30 квітня – 26 листопада 1918 р. — період співіс-

нування Української держави гетьмана П. Скоропадського та окупаційних австро-німецьких військ; 3) від 26 листопада до 17 грудня 1918 р. — тривладдя Директорії, сербських добровольців і польської стрілецької бригади, Добровольчої армії; 4) 6–8 лютого 1920 р. — Українська Галицька армія. Кожен із цих урядів привносив свої зміни у різні аспекти життя населення Одеси, зокрема й учених-істориків.

Після Лютневої революції та повалення монархічного ладу на теренах України з'явилася політична сила, що, ґрунтуючись на націонал-політичних поглядах, утворила конфронтацію у внутрішній політиці колишньої Російської імперії. Цією політичною силою стала Українська Центральна Рада (далі — УЦР) як представницький орган київських українських громадських організацій, створена у Києві 4 березня 1917 р. і очолювана вченим-істориком, професором М. С. Грушевським. Одним із аспектів у політиці національного уряду була реформа народної освіти, яка у свою чергу стосувалася вищих навчальних закладів і зокрема державних російських університетів, розташованих на теренах України. Йшлося про Харківський, Київський і Новоросійський університети, де через протистояння викладацьких кадрів, які читали лекції виключно російською мовою, і студентів, які не мали підготовки у володінні українською мовою, було зрозуміло, що впровадження української мови у системі навчання буде проблематичним [1, с. 128, 130]. Найбільш консервативну позицію у питанні українізації серед трьох російських державних університетів займали професори Київського університету. Про це точилися суперечки на засіданнях Малої Ради УЦР, де також дуже гостро обговорювалося питання про автономію університетів і представництво студентів у Раді університетів [24, т. 1, с. 262]. Питання українізації вищих навчальних закладів і системи освіти загалом, як показує історія, ще довго було відкритим і лишається актуальним досі.

Перед УЦР стояло завдання побудувати українську національну систему шкіл різних рівнів. Головною метою у розробці конкретних способів, спрямованих на формування нової системи вищої освіти, була ідея прискореної дерусифікації навчальних закладів. Саме у цьому напрямі велася активна робота УЦР. Реформу вищої освіти почала провадити шкільна комісія президії УЦР, утворена 19 березня 1917 р. на чолі з І. М. Стешенком. Згодом, при створенні 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату вона була перейменована у секретаріат народної освіти [24, т. 1, с. 37–38, 43–45, 116, 225, 260, 264]. 11 травня 1917 р. делегація УЦР передала Тимчасовому урядові наказ щодо негайного затвердження при попечителях навчальних ок-

ругів помічниками або окружними інспекторами представників української влади. З Одеси до Києва був направлений В. М. Чехівський, який вже 21 червня 1917 р. на п'ятій сесії УЦР як представник від Одеського навчального округу доповідав про проведення націоналізації шкіл. Також делегація поставила питання про звернення МНО з інструкціями до вищих шкіл про термінове відкриття кафедр українознавства [24, т. 1, с. 85–86, 110]. І лише 19 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд дав офіційний дозвіл на відкриття цих кафедр у 1917/18 навчальному році [22, с. 268]. Хоча адміністрація та професура Новоросійського університету не підтримала введення української мови до навчального процесу вишу [23, с. 220–221].

На восьмій сесії УЦР 14 грудня 1917 р. І. М. Стешенко у своєму виступі заявив про можливість читання лекцій у вищих школах «в крайньому випадку» різними мовами та про демократичний підхід уряду до вирішення цього питання: «Учителів москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаються українській мови, коли хочать працювати на Україні». Вирішенням питання українізації вишів можна вважати проект закону, розроблений генеральним секретарем освіти та розглянутий 8 січня 1918 р. на засіданні Генерального секретаріату, де йшлося про встановлення штатної посади викладача української мови та української літератури у середніх і вищих навчальних закладах усіх відомств [24, т. 2, с. 22, 97]. В останні місяці роботи УЦР дій, спрямованих на реструктуризацію вишів, не було. У підсумку за більш ніж річне існування УЦР ніяких змін в академічному житті українських класичних університетів не відбулося. Незважаючи на бурхливе політичне життя країни та руйнуючі революційні рухи, університети, що знаходилися на наддніпрянських теренах України, як і раніше залишалися російськими та були підпорядковані відомству МНО. Власними силами вони вирішували питання внутрішнього характеру та здійснювали навчальний процес. У вирішенні питання українізації вони проводили самостійні заходи з полярним поглядом на цю проблему. Так, керівництво Київського університету оголосило про скликання з'їзду представників російськомовних вишів Наддніпрянської України. Він відбувся 14–17 квітня 1918 р. і мав на меті представити владі та суспільству альтернативну позицію у питанні доцільності реформування існуючої системи вищої школи. Представники Київського та Новоросійського університетів, Київської духовної академії, Київського політехнічного інституту та Ніжинського історико-філологічного інституту категорично не погоджувалися з планами МНО щодо українізації діючих вишів. У п'ятому та шостому пунктах резолюції, прийнятої Першим з'їздом вищих навчальних закладів України, було зазна-

чено: «Съезд полагает, что вопрос о языке преподавания в высшей школе, как и общий вопрос о государственном языке на Украине, должен получить окончательное разрешение только от той Учредительной власти, которая установит конституцию страны. Съезд выражает, однако, свое глубокое убеждение, что ныне существующие на Украине очаги научной деятельности и высшего научного образования будут сохранены в полной неприкосновенности в интересах культурного развития Украины, и никакие стеснения русского языка в высшей школе не будут допущены. Такие стеснения не могут быть оправданы ни с точки зрения права, ни с точки зрения интересов науки и преподавания. Вместе с тем съезд относится с полным сочувствием к справедливым стремлениям культурных представителей украинского народа создать украинскую науку и высшую украинскую школу. <...> Кроме того, в согласии с резолюцией 5-й, Съезд находит, что устройство новых украинских просветительных учреждений не должно производиться за счет существующих теперь университетов и институтов и в какой либо ущерб им, а должно осуществляться в виде самостоятельных украинских высших школ» [7].

Отже, незважаючи на вжиті УЦР зусилля, вона відчула серйозний опір із боку проросійських професорських корпорацій, які продовжували свою діяльність. Та загалом за часів діяльності УЦР долі одеських учених-істориків не зазнали змін. Усі повороти в особистому житті кожного з них були пов'язані виключно з особистими обставинами. Так, на початку липня 1917 р. з Одеси виїхав історик В. Е. Крусман (1879–1922), який 30 червня 1917 р. був направлений Департаментом народної освіти до Пермського університету, де був затверджений на посаді ординарного професора кафедри загальної історії [21, с. 474–485]. Наприкінці 1917 р. з Москви до Одеси переїхав історик православної церкви О. І. Алмазов (1859–1920) [16].

У 1918 р. конфронтація політичних течій в Україні наростала. 28 квітня 1918 р. УЦР була розпущена представниками німецької армії, не здійснивши ніякого опору. 30 квітня було сформовано уряд гетьмана П. Скоропадського, в якому утворилося Міністерство народної освіти (з червня 1918 р. — Міністерство народної освіти і мистецтв) на чолі з М. П. Василенком, у якому питаннями вишів займався Департамент вищої школи. Політика міністерства була спрямована на продовження лінії, обраної попереднім українським національним урядом. У квітні 1918 р. за розпорядженням міністра була створена комісія для розробки нового статуту державних університетів, яку очолив відомий вчений В. І. Вернадський. Російськомовні Харківський, Київський і Новоросійський університети 30 липня 1918 р. були оголошені державними університетами України. У їх складі

були створені кафедри української мови, історії та географії України. Так на наддніпрянських теренах України у класичних університетах з'явилися перші українськомовні структурні підрозділи. Скажімо, 1918 р. на організованій у Новоросійському університеті кафедрі українознавства було введено три посади ординарних професорів (дві на історико-філологічному факультеті та одну на юридичному) та одну посаду екстраординарного професора на історико-філологічному факультеті. Кафедра українознавства функціонувала до грудня 1919 р. (навіть у період від серпня до грудня 1919 р. — час перебування Одеси під владою Добровольчої армії на чолі з А. І. Денікіним [9]).

Політика уряду гетьмана П. Скоропадського у мережі вищої школи в основному була направлена на «безболісне» проведення українізації існуючих на теренах України вишів шляхом створення нових українськомовних вищих навчальних закладів (17 серпня 1918 р. був виданий закон про заснування Кам'янець-Подільського університету, а 17 вересня 1918 р. опубліковано постанову про створення у Києві українського університету). Це є свідченням перспективної та дієвої спрямованості реформування сфери вищої школи в Україні.

За часів уряду гетьмана П. Скоропадського структура, навчальні плани та штати діючих російськомовних класичних університетів відповідно політиці їх націоналізації вагомих змін не зазнали. З усіх переінакшень заслуговує на увагу тільки те, що кількість годин для викладання російської історії було зменшено вдвічі, а навчальні курси з енциклопедії та історії класичної філології переведені з рекомендованих у нормативні дисципліни зі збільшенням годин викладання. До негативних явищ можна віднести те, що на всіх відділеннях історико-філологічних факультетів було скорочено кількість практичних занять, а замість двох іноземних мов обов'язковим ставало вивчення тільки однієї [20, с. 147]. Персонально для кожного з одеських учених-істориків реформи уряду гетьмана П. Скоропадського у мережі вищої школи не принесли змін, все йшло своєю чергою. Так, резолюцією Департаменту вищої школи МНО від 13 вересня 1918 р. (відношення Департаменту Вищої школи на ім'я ректора Новоросійського державного університету від 16 вересня 1918 р.) ординарного професора, історика церкви, декана історико-філологічного факультету (1912–1920), неодноразового виконуючого обов'язки ректора Новоросійського університету (9 червня – 4 липня 1915 р., 17–25 серпня 1915 р., 10 вересня – 11 жовтня 1916 р., 5–22 січня 1917 р., 5 травня – 8 листопада 1917 р.) О. П. Доброклонського було затверджено у званні заслуженого про-

фесора [6]. Із позиції політичної ситуації того часу факт цього затвердження українським урядом на постімперському просторі виглядає більше ніж політкоректним і символічним.

14 листопада 1918 р. відбулася чергова зміна національних урядів. У цей день українська опозиція сформувала альтернативний орган влади — Директорію. Соціально-політична ситуація у країні була надзвичайно складною, але навіть у цій ситуації МНО продовжувало роботу. На цей раз пост міністра 25 грудня 1918 р. обійняв І. І. Огієнко, який уже 5 січня 1919 р. приступив до своїх обов'язків. Та у боротьбі з радянським урядом, який переїхав 14 лютого 1919 р. із Харкова до Києва, інтервентами, а також через відсутність єдності у діях, конкретної спрямованості у проведенні реформ не було.

На цьому тлі доля наукової інтелігенції у різних регіонах складалася по-різному. Не стали винятком і вчені-історики Одеси, без історичних постатей яких складно уявити суспільно-політичні процеси на теренах України у добу національно-визвольних змагань. Аналіз їхньої громадсько-політичної діяльності у цей час дає можливість глибше усвідомити конкретно-історичні події та явища і розкрити зміст і специфіку суспільних рухів, відійти від притаманних радянській історіографії стереотипів щодо місця та ролі особи в історичному процесі. Новітню історію України творило багато непересічних особистостей, які в історіографії за сто років отримали чимало контroversійних оцінок і по-різному сприйняли український національно-визвольний рух 1917–1921 рр. Їхнє життя та діяльність — це неабиякий досвід для нинішнього складного процесу державотворення, становлення демократичного правового суспільства.

Серед 27 учених-гуманітаріїв Новоросійського університету щодо їхнього сприйняття Української революції 1917–1921 рр. умовно можна виділити три табори — «прихильників», «противників» і «лібералів». Серед одеських інтелектуалів-гуманітаріїв більшість належали до другого (П. М. Біциллі, Б. В. Варнеке, С. Г. Вілінський, І. А. Линниченко, І. М. Малінін та ін.) і третього (П. О. Бузук, К. П. Добролюбський, М. М. Ланге, А. В. Флоровський, Є. М. Щепкін та ін.) таборів. Між тим більшість була тих, хто позитивно сприйняли Російську революцію. У першу чергу це Є. М. Щепкін і М. М. Ланге, відомі в одеському науковому співтоваристві як представники революційних поглядів, у 1905–1906 рр. редактори та видавці антиурядового журналу «За свободу». Саме через висловлювання своїх поглядів на шпальтах цього журналу М. М. Ланге потрапив під контроль жандармського управління Одеси [10].

Кількість прихильників українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. серед одеських учених-істориків станом на

1917 р. була незначною — М. І. Гордієвський, В. Ф. Лазурський і О. І. Покровський. Из них теоретично та практично ідеї Української революції активно популяризував і відстоював серед проросійського одеського істеблшменту лише *Михайло Іванович Гордієвський* (1885–1938). Ще в юнацькі роки, починаючи з 1903 р., він захопився політикою. Як діяч української студентської Громади брав участь у студентських вічах товариства, де познайомився з провідниками українського руху в Одесі — М. Є. Слабченком, А. В. Ніковським, П. Г. Клепатським та ін.

У буремні роки Першої світової війни, двох революцій і громадянської війни М. І. Гордієвський брав активну участь у подіях національно-визвольного руху та послідовно відстоював ідею державного, самостійного та демократичного розвитку України. Починаючи з весни 1917 р. в Одесі під редакцією В. М. Чехівського почав виходити часопис «Українське слово», який видавало товариство «Українська хата» спільно з «Просвітою». Поряд із М. Є. Слабченком, І. Л. Липою, С. П. Шелухіним, В. Г. Боровиком і П. Г. Клепатським у цьому виданні друкував свої праці й М. І. Гордієвський. Навесні 1917 р. товариство «Українська хата» делегувало його на Український національний з'їзд, який відбувся 6–8 квітня 1917 р. і надав повноваження Центральній Раді представляти і захищати український народ [14], але він не був обраний до УЦР. Проте був гласним Одеської міської думи скликання 1917 р. [4]. 6 грудня 1917 р. став одним із 79 гласних, присутніх (41 гласний не з'явилися) на екстреному засіданні Одеської міської думи щодо обговорення важливого політичного питання про участь Одеського міського самоврядування в організації виборів до Українських установчих зборів, яке було вирішено позитивно [5]. Як член Української партії соціалістів-революціонерів М. І. Гордієвський 1917 р. став кандидатом до Установчих зборів по Херсонському округу від губернських комітетів селянських депутатів. Також він брав участь у діяльності одеської «Просвіти» та був її членом.

За гетьманства П. Скоропадського 1918 р. опозиційно налаштована до влади група осіб зорганізувала видання часописів «Наше село», «Вільне життя» і «Молодая Україна». Редактором «Вільного життя» був М. Є. Слабченко, який публікував щодня по кілька статей під численними псевдонімами. У цих виданнях разом з І. М. Луценком, І. Л. Липою та ін. свої статті відкрито підписував М. І. Гордієвський. На відміну від багатьох провідників українського національного руху в Одесі, які висловлювалися з широкого спектру проблем, починаючи з мови і церкви та закінчуючи політикою, М. І. Гордієвський зосередився виключно на аналізі проблеми адмі-

ністративного реформування колишньої Російської імперії та місця Української держави у цих процесах. У своїх статтях і доповідях він широко використовував світовий досвід, намагався виявити закономірності державного та національного розвитку. Сила думок М. І. Гордієвського полягала у логічності, відсутності зайвих емоцій. Свою позицію щодо цього питання він сформулював ще влітку 1917 р. У двох статтях у газеті «Українське слово» він проаналізував явище російського централізму та висловив переконаність у необхідності перетворення колишньої Російської імперії у федерацію. На його думку, перехід Російської республіки до федералізму «...не буде дивною метаморфозою, оскільки кожна її частина вже готова до цього, має історичні традиції» [18, с. 319–320]. Свої погляди на федеративний устрій М. І. Гордієвський докладніше висловив під час роботи Херсонського губернського українського національного з'їзду 29 червня 1917 р., зазначаючи, що «...всі держави, які будуть входити до складу Російської федерації будуть тим самим підлягати Російській державі. Вони не будуть мати права сецесії, не будуть самостійними, бо це право буде належати лише Росії. Державність поодиноких країн буде полягати на конституціях, які вони самі собі вироблять. Справи кожної держави будуть підлягати компетенції центрального парламенту, справи краєві — компетенції соймів. Щодо величини території поодиноких держав, то тут певний критерій установити не можна. Можуть бути держави дуже малі і дуже великі. Україна повинна бути одна неподільна, бо немає великої різниці між поодинокими губерніями. При федерації відпадає потреба говорити про автономію України. При автономії центральний парламент може протестувати проти законів, які ухвалюють краєві сойми, а при федерації цього немає. Коли якась країна не годиться на постанови центрального парламенту спір рішає федеративний суд» [18, с. 320–321]. Головним посилом цієї тези була самостійність України. Такі погляди щодо політичного майбутнього України провідний одеський теоретик українського державотворення висловлював і 1918 р. у часописі «Молодая Украина» [2].

Із приходом у квітні 1919 р. до Одеси більшовиків М. І. Гордієвський входив до редакції газети «Боротьба», котра була органом Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), до міського та губернського комітетів яких належали відомі згодом діячі КП(б)У — О. Я. Шумський, П. П. Любченко, Є. М. Щепкін та ін. Можна припустити, що в цей час есер М. І. Гордієвський все більше схиляється до боротьбистів, тобто «лівішає». У співавторстві з М. Є. Слабченком вони написали «Відкритий лист», спрямований проти більшовицької політики «воєнного комунізму» у питанні на-

ціонального відродження. У березні 1920 р. УКП(б) була розпущена більшовиками, а її члени, часто не без тиску на них, перейшли до лав КП(б)У. Проте послідовний у своїх партійних переконаннях М. І. Гордієвський відмовився це зробити. Лише 1925 р. (за іншою версією — 1926 р.) він офіційно оголосив у пресі про вихід із партії боротьбистів і відмовився від попередньої політичної позиції. Зволікання з цим рішенням призвело до встановлення за М. І. Гордієвським постійного негласного нагляду з боку органів ДПУ [15]. Після встановлення 7 лютого 1920 р. в Одесі більшовицької влади він був одним із небагатьох, хто не покинув плідну діяльність у напрямі акумулювання та поширення ідеї українського державотворення. Активно досліджував інтелектуальну спадщину багатьох знаних діячів української культури, зокрема Т. Шевченка. Брав участь у підготовці збірки до 59-річчя від дня народження Кобзаря «„Вінок Т. Шевченкові”». Українському селянству та робітництву про його поета» [3]. У період 1920–1930 рр. написав 12 (стільки виявлено нами) праць на українознавчу тематику, що не могло негативно не відбитися на його долі в умовах боротьби сталінського тоталітарного режиму з надуманим «буржуазним націоналізмом».

Упродовж 1930-х рр. займатися виключно наукою і залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів факультету все тісніше пов'язувалися з ідеологізацією історичної науки, що супроводжувалася посиленням адміністративно-командного тиску на істориків і бажанням держави підкорити цю галузь знань своєму диктатові. Соціальне походження та політична благонадійність поступово ставали визначальними чинниками в оцінці фахової кваліфікації вчених, їх можливостей працювати у наукових установах, вищих навчальних закладах. Більшовицьке керівництво швидко і безжалісно розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей, дозволяв собі прояви вільнодумства. Органи НКВС арештували М. І. Гордієвського 27 березня 1938 р., як «...учасника і керівника контрреволюційної есерівської організації та за проведення шпигунської роботи». Приводом до арешту стала належність в минулому до партії есерів та показання ряду осіб, яких слідчі також зробили учасниками сфабрикованої організації. 11 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі на засіданні, що тривало лише п'ятнадцять хвилин, прийняла виконане того ж дня рішення про розстріл ученого з конфіскацією майна. 4 червня 1992 р. історик був посмертно реабілітований [14].

Можна констатувати, що в одеських подіях Української національно-демократичної революції М. І. Гордієвський відігравав клю-

чову роль, яка полягала передусім у формуванні теоретичних засад українського державотворення. Він яскраво доповнював та зміцнював структуру українського національного руху в Одесі, репрезентуючи його та зрощуючи українську національну ідею на ґрунті інтелектуального співтовариства міста.

Одним із представників плеяди одеських учених-істориків, хто брав участь в Українській революції 1917–1921 рр., був також учений-богослов, професор, державний і громадський діяч **Олександр Іванович Покровський** (1873 – не раніше 1940). Його активна суспільно-політична і релігійна діяльність припала на міжцерковні протистояння 1910–1920-х рр., а згодом відбилася на його долі відлунням репресивної політики.

Із 1916 р. О. І. Покровський обіймав посаду екстраординарного професора Новоросійського університету, де на юридичному факультеті вів курс «Церковне право». Смуту, що охопила країну в період 1917–1920 рр., О. І. Покровський, будучи людиною традиційних переконань і вірним заповітам отців Церкви православним пастирем, сприйняв як загрозу для країни та для всього християнства, що призвело до його активної громадської та релігійної діяльності. У 1917 р. він став співробітником київського журналу «Християнская мысль». Того ж року разом із багатьма демократично та реформаторськи налаштованими церковними діячами як представник Херсонської єпархії брав участь у Всеросійському з'їзді духовенства і мирян. У 1917–1918 рр. — член Помісного Собору Російської Православної Церкви. Як член Передсоборної ради виступав за включення мирян до числа кандидатів у патріархи. У 1918 р. був призначений консультантом Міністерства сповідань уряду гетьмана П. Скоропадського, а згодом входив до складу видавничої комісії під керівництвом професора В. І. Екземплярського та «Комісії в справі підготовки законопроектів церковно-державного характеру» на чолі з професором Ф. І. Міщенком. Метою останньої було вивчення внутрішньої церковної ситуації, загальних і місцевих потреб церкви та духовенства, результатом чого стала підготовка проекту конституції Української церкви, що передбачав надання їй широкої автономії від Московського патріархату [17].

Після встановлення на початку 1920 р. в Одесі радянської влади наступне десятиріччя у житті О. І. Покровського було відзначене діяльністю у педагогічній і релігійній сферах. Як церковний діяч він брав активну участь у обновленських соборах у Москві 1923 і 1925 рр. На першому був обраний кандидатом у члени Вищої церковної ради та членом Священного Синоду, а на другому — членом Пленуму Священного Синоду. У 1924 р. брав участь у обновлен-

ській українській Передсоборній нараді, на якій виступив проти патріаршества, а 1925 р. був активним членом Всеукраїнського церковного собору Синодальної церкви. Причиною ухилу О. І. Покровського в обновленство стало «свавільство єпископа Федора, який для нього уособлював чернецький єпископат». У 1926 р. Священний синод Української православної церкви доручає О. І. Покровському скласти доповідь на тему «Административная организация церкви». Як член Священного синоду брав участь у III Помісному соборі Української православної автокефальної церкви (6–14 травня 1928 р.) [11], на якому виступив із доповіддю «Про собороправність». Під час її обговорення депутати визнавали порушення принципу собороправності, коли єпископат не обирається, а призначається, вибори священників не врегульовані, собороправність на місцях відсутня. Активна та плідна діяльність на ниві реформаторства Церкви зробила О. І. Покровського одним із апологетів українського обновленства [12, с. 320].

Про останні роки його життя матеріали майже відсутні. Відомо, що 1928 р. діяча було звільнено з Інституту народного господарства за характеристикою політкомісара: «Українською мовою викладає калічено. Ідеологічно чужий. Держить курс на духовну кар'єру. З посади звільняється» [17]. За непідтвердженими даними, у 1930-х рр. учений був репресований, але в пам'яті людей залишився як учений глибоких знань, людина твердих і прямих переконань та християнин, відданий інтересам Церкви.

Когорту одеських учених-істориків, які демонстрували активну позицію щодо революційних подій 1917–1921 рр., 1919 р. поповнив *Михайло Єлисейович Слабченко* (1882–1952). У 1919 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету він посів посаду доцента. У 1906–1918 рр. брав активну участь в українському національно-революційному русі як член студентських громад. У 1917–1918 рр. визнавав низку позитивних рис Центральної Ради: демократизм, прагнення до втілення реальної незалежності УНР, підтримка автокефалії українського православ'я. Його погляди щодо взаємин українців і росіян визначалися абсолютною категоричністю. Вчений заперечував будь-які проекти російсько-української федерації. Він зазначав: «Уже бачили ми, як нас федералізували більшовики, «огнем і мечем» зруйнували наші економічні й політичні здобутки і нехтували нашими культурними і національними надбаннями. В цій безглуздій боротьбі загинули багато найкращих синів України... Але чим більше нас тянуть до федерації, тим більше з'являється самостійників... Треба всі ці віковічні спори одкинути нарешті, треба признати, що український народ має право

на власне існування, державність» [19]. Головними ідейними противниками він вважав російських шовіністів і «малоросів». Наприкінці червня 1918 р. М. Є. Слабченко брав участь в акції притягнення до суду (утім, безуспішно) чиновника з Акерману, який обізвав українську мову «собачою». У 1918 р. «поставив діагноз» українцям Одеси: «Раніше український Одесит називав себе малоросом, але тепер він вже не хоче бути і малоросом. І чудно те, що всі євреї, греки, вірмени, сибіряки, великороси хоч і лічуть себе руськими, тягнуться один до одного, здебільшого між собою балакають на своїй своєрідній мові, одстоюють права свого народу, лише одні Малороси-Руські з якимось захопленням плюють на Україну, на свій народ, на самих себе» [25].

Діяльність М. Є. Слабченка у 1920-х рр., як і ідеологів українського державництва, була зумовлена почуттям протесту через поразку українського руху, що пояснювалося не лише діями зовнішніх ворогів, а й комплексами українців, нездатністю інтелігенції їх подолати. Головною метою М. Є. Слабченка було виведення української культури за межі провінційності: «Особливо радію, коли на горизонті з'являється нова зірка. Нетерпеливий я, мені хочеться, щоб хутко, дуже щоб зірки світили величезним світлом і не тільки в Україні, а щоб їх бачили й за кордоном» [19, с. 63]. Він звертав незвично велику увагу на міських українців усупереч традиції сприймати міста України як неукраїнські порівняно із селом. М. Є. Слабченко не вважав себе прибічником більшовизму чи інтернаціоналізму. Україну він бачив як соціалістичну форму української державності. Виходячи зі своїх інтересів, радянська влада абсолютно вірно відчула велику небезпеку М. Є. Слабченка для реалізації своїх ідей щодо остаточного знищення життєвого потенціалу українців. Діяльність академіка М. Є. Слабченка була обірвана наприкінці 1929 р., коли його заарештували та засудили за справою Спілки визволення України, а 1930 р. заслали на Соловки. Після закінчення терміну ув'язнення він повернувся до родини, проте 1937 р. знову був позбавлений волі на 10 років. Після звільнення виснажений М. Є. Слабченко оселився у місті Первомайськ, де певний час викладав французьку мову у школі. Після виступу секретаря Первомайського міськкому КП(б)У І. Ємця, який назвав академіка «фашистом і політичним трупом», був звільнений з роботи. Останні роки провів у злиднях, помер на вулиці 27 листопада 1952 р. Похований на старому кладовищі у Первомайську, проте місцезнаходження могили на сьогодні невідоме.

Для сучасних українців М. Є. Слабченко, безумовно, є одним із національних героїв, як людина, котра намагалася подолати «мало-

російські комплекси» українців у містах, як організатор українознавчої справи в Одесі, пропагандист української культури та один із фундаторів українського державотворення.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. та проголошення автономної Української держави 7 листопада 1917 р. стали періодом наслідування серед одеських учених-істориків, впровадження українотворчих ідей в Одесі. Особливо це відбито в українознавчих доробках представників українських інтелектуалів цього часу, які часто по-різному оцінювали події, що їм доводилося переживати і навіть брати у них активну участь. Піднесення, становлення та їх діяльність проходили складний і багатогранний процес, що залежав від багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин. Одними із головних факторів, що ускладнювали поширення українознавчих ідей в Одесі, були пов'язані з українофобськими настроями різних політичних режимів у зазначений період часу. Когорта одеських учених-істориків — прихильників розбудови української державності була не чисельною, але всі вони були свідомими українцями, активними представниками української спільноти в Одесі та були провідниками української громади, що залишили глибокий слід у загальній культурній, суспільно-політичній історії Одеси, мали авторитет не лише з боку етнічних українців, чим збільшували потенціал української національної ідеї в очах громадян України інших національностей. У цьому контексті окремою площиною є реконструкція біографій та наукова реабілітація вчених, імена яких протягом багатьох років були закреслені в анналах історії.

1. *Алексюк А. М.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія [Текст] / А. М. Алексюк. – Київ : Либідь, 1998. – 560 с.
2. *Гордиевский М.* Самостийность и федерация [Текст] / М. Гордиевский // Молодая Украина. – 1918. – 30 мая, 2, 5, 7 июня.
3. *Гордієвський М.* Шевченко і соціалізм [Текст] / М. Гордієвський // «Вінок Т. Шевченкові». Українському селянству та робітництву про його поета. – Одеса, 1920. – С. 7–9.
4. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 959, арк. 4–4 зв.
5. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, арк. 9–10 зв.
6. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1255, арк. 15 зв.–16, 46–50, 54, 68–70, 103–104.
7. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2017, арк. 146–148.
8. ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 13, арк. 153, 187а–187г.
9. ДАОО, ф. 62, оп. 1, спр. 1650, арк. 7–13.
10. Державний архів Російської Федерації, ф. 63, оп. 104, спр. 415, арк. 1–1 зв.

11. Джерело П. Екстраординарний професор [Текст] / П. Джерело // Чорноморська комуна. – 1930. – 14 жовтня.
12. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) [Текст] / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
13. Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – С. 275–425.
14. Левченко В. В. «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) [Текст] / В. В. Левченко, Е. П. Петровський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 415–432.
15. Левченко В. В. Гордієвський Михайло Іванович [Текст] / В. В. Левченко, Е. П. Петровський // Одеські історики. Енциклоп. видання. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 102–104.
16. Левченко В. В. Алмазов Олександр Іванович [Текст] / В. В. Левченко // Там само. – С. 21–24.
17. Левченко В. В. Ідеолог обновленства О.І. Покровський: життєвий і творчий шлях [Текст] / В. В. Левченко // Держава і церков в новітній історії України. – Полтава, 2010. – С. 102–109.
18. Музичко О. Михайло Гордієвський: одеський теоретик української державності [Текст] / О. Музичко // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: Монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. [та ін.]; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 314–332.
19. Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.) [Текст] / О. Музичко; наук. ред. Н. І. Миронець. – Одеса : ВМВ, 2015. – 360 с.
20. Одесский университет за 75 лет (1865–1940). – Одесса, 1940. – 198 с.
21. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета [Текст] / Т. Н. Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
22. Самойлов Ф. О. До питання про політику Тимчасового уряду у сфері університетської освіти [Текст] / Ф. О. Самойлов // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 260–270.
23. Самойлов Ф. Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р. [Текст] / Ф. Самойлов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 217–222.

24. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Київ : Наукова Думка, 1996.
25. Шкварець В. П. Миколаївські визначні історики і краєзнавці минулого [Текст] / В. П. Шкварець. – Миколаїв : ТОВ Від, 2004. – 105 с.

REFERENCES

1. Aleksyuk, A. M. (1998). *Pedahohika vyshchoi osvity Ukrainy. Istoriiia. Teoriiia* [Pedagogics of Higher Education of Ukraine. History. Theory]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Gordiyevs'ky`j, M. (1918, 30 May & 2, 5, 7 June). *Samostyinnost y federatsyia* [Independence and federation]. *Molodaia Ukraina*. [in Russian].
3. Gordiyevs'ky`j, M. (1920). *Shevchenko i socialism* [Shevchenko and socialism]. In «*Vinok T. Shevchenkovi*». *Ukrayins`komu selyanstvu ta robitny`cztvu pro jogo poeta* [«Вінок Т. Шевченкові». Українському селянству та робітництву про його поета]. (Pp. 7–9). Odesa. [in Ukrainian].
4. State Archives of Odesa Region, fund 4, inventory 1, case 959, fale 4–4 back.
5. State Archives of Odesa Region, fund 4, inventory 1, case 1130, fale 9–10.
6. State Archives of Odesa Region, fund 45, inventory 4, case 1255, fale 15 back –16, 46–50, 54, 68–70, 103–104.
7. State Archives of Odesa Region, fund 45, inventory 4, case 2017, fale 146–148.
8. State Archives of Odesa Region, fund 45, inventory 11, case 13, fale 187a–187g.
9. State Archives of Odesa Region, fund 62, inventory 1, case 1650, fale 7–13.
10. State Archive of the Russian Federation, fund 63, inventory 104, case 415, fale 1–1 back.
11. Dzherelo, P. (1930, 14 October). *Ekstraordynarnyi profesor* [Extraordinary Professor]. *Chornomorska komuna* [in Ukrainian].
12. Ihnatusha, O. M. (2004). *Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)* [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX century – 30s XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf [in Ukrainian].
13. Stanko, V. N. (Ed.). (2002). *Istoriiia Odesy* [History of Odesa]. (Pp. 275–425). Odesa, 2002. [in Ukrainian].
14. Levchenko, V. V. & Petrovskyyi, E. P. (2008). «*Areshtuvaty yak ukrainskoho esera...*» (do biohrafii profesora filosofii ta pedahohiky

- Odeskoho derzhavnoho universytetu Mykhaila Hordiievskoho*) [«Arrested as a Ukrainian SR...» (to the biography of Professor of Philosophy and Pedagogy of the Odesa State University Mikhail Gordievsky)]. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB [Archives VUChK-GPU-NKVD-KGB], 1/2, 415–432. [in Ukrainian].
15. Levchenko, V. V. & Petrovskiy, E. P. (2009). *Hordiievskiy Mykhailo Ivanovych* [Gordievsky Mikhail Ivanovich]. In *Odeski istoriky (pochatok XIX – seredyna XX st.)* [Odesa historians (the beginning of the XIX century – the middle of the XX century)]. (Vol. 1, pp. 102–104). Odesa: Drukarskyi dim. [in Ukrainian].
  16. Levchenko, V. V. (2009). Almazov Oleksandr Ivanovych. In *Odeski istoriky (pochatok XIX – seredyna XX st.)* [Odesa historians (the beginning of the XIX century – the middle of the XX century)]. (Vol. 1, pp. 21–24). Odesa: Drukarskyi dim. [in Ukrainian].
  17. Levchenko, V. V. (2010). *Ideoloh obnovenstva O. I. Pokrovskiy: zhyttievyi i tvorchyi shliakh* [The ideologist of the renewal of O. I. Pokrovsky: life and creative way]. In *Derzhava i tserkov v novitnii istorii Ukrainy* [State and Church in the Newest History of Ukraine]. (Pp. 102–109). Poltava. [in Ukrainian].
  18. Muzychko, O. (2011). *Mykhailo Hordiievskiy: odeskyi teoretyk ukrainskoi derzhavnosti* [Mikhail Gordievsky: Odesa theorist of Ukrainian statehood] In *Chornomorska khvylya Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* [The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917–1920 years]. (Pp. 314–332). Odesa: TES. [in Ukrainian].
  19. Muzychko, O. (2015). *Pivdenna vis Sobornosti: natsiietvorchi protsesy v Ukrainському Prychornomori (kinets XIX – persha polovyna KhKh st.)* [The Southern axis of the Unity: the nation-building processes in the Ukrainian Black Sea region (the end of the XIX – the first half of the XX century.)]. Odesa: VMV. [in Ukrainian].
  20. *Odesskii universitet za 75 let (1865–1940)* [Odesa University for 75 years (1865–1940)]. (1940). Odesa. [in Russian].
  21. Popova, T. N. (2007). *Ystoryohrafiya v lytsakh, problemakh, dystsyphynakh: Yz ystorry Novorossyiskoho unyversyteta* [Historiography in persons, problems, disciplines: From the history of Novorossiysk University]. Odesa: Astroprint. [in Russian].
  22. Samoilov, F. O. (1999). *Do pytannia pro polityku Tymchasovoho uriadu u sferi universytetskoï osvity* [On the issue of the policy of the Provisional Government in the field of university education]. In *Zapysky istorychnoho fakultetu* [Notes of the Faculty of History]. (Vol. 8, pp. 260–270). Odesa. [in Ukrainian].

23. Samoïlov, F. (2002). *Novorosiïskyi universytet v berezni-zhovtni 1917 r.* [Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р.]. In *Problemy istorii Ukraïny: fakty, sudzhennia, poshuky* [Проблеми історії України: факти, судження, пошуки]. (Vol. 6, pp. 217–222). Kyiv. [in Ukrainian].
24. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials.]. (1996). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
25. Shkvarets, V. P. (2004). *Mykolaivski vyznachni istoryky i kraieznavtsi mynuloho* [Nikolayev famous historians and ethnographers of the past]. Mykolaiv: TOV ViD. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 21.07.2017 р.

Українська революція 1917–1921 років — історичний рубіж у долях вчених-істориків Одеси.

Левченко В. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету (Одеса).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 122–141.

У статті визначено роль і значення Української революції 1917–1921 рр. у долях одеських вчених-істориків. Проаналізовано проблеми, що стояли на шляху інтелектуалів, серед яких більшість були російськомовними та не сприймали ідеї створення Української держави. Встановлено форми та методи, що використовувались для практичної реалізації адаптації науковців у часи існування українських національних урядів. Розглянуто різноманітні заходи, які здійснювала місцева влада для розширення сфери вживання української мови у різних напрямках інтелектуального життя — освіти, науки, повсякденності інтелектуалів тощо. Встановлено, що більшість вчених-істориків Одеси не входили до складу основної рушійної сили процесів українізації у місті.

Ключові слова: Українська революція, Одеса, вчені-історики, історичний рубіж, наукове співтовариство, генерації.

Ukrainian Revolution of 1917–1921 — the historic border of the sciences historians of Odesa.

Valerii Levchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, historical-legal and linguistic disciplines Odesa National Maritime University (Odesa).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 122–141.

The article defines the role and importance of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years in the lives of Odesa historians. Analysed the problems standing in the way of intellectuals, most of whom were Russian and did not take the idea of establishment of the Ukrainian state. Established forms and methods that were used for the practical implementation of adaptation scholars during the existence of the Ukrainian national governments. Considered the different activities carried out by the local authority to expand the scope of application of the Ukrainian language in different areas of intellectual life — in education, science, everyday life and the like. Found that most historians of Odesa were not part of the main driving forces Ukrainization processes in the city.

Keywords: The Ukrainian revolution, Odesa, historians, historical milestone, scientific society, generations.

Українська революція 1917–1921 років — історичний рубіж в судбах учених-істориків Одеси.

Левченко В. В., кандидат історических наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових і мовних дисциплін Одеського національного морського університету (Одеса).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 122–141.

В статті определены роль и значение Украинской революции 1917–1921 гг. в судьбах одесских ученых-историков. Проанализированы проблемы, стоявшие на пути интеллектуалов, среди которых большинство были русскоязычными и не воспринимали идеи создания Украинского государства. Установлены формы и методы, которые использовались для практической реализации адаптации ученых во времена существования украинских национальных правительств. Рассмотрены различные мероприятия, которые осуществляла местная власть для расширения сферы применения украинского языка в разных направлениях интеллектуальной жизни — образования, науки, повседневности и т. п. Установлено, что большинство ученых-историков Одессы не входили в состав основной движущей силы процессов украинизации в городе.

Ключевые слова: Украинская революция, Одесса, ученые-историки, исторический рубіж, научное сообщество, генерации.

*Олександр Євгенович МУЗИЧКО,
кандидат історичних наук,
доцент Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова (Одеса)*

АКТУАЛІЗАЦІЯ БІОГРАФІЙ ГЕРОІВ УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

У статті досліджено явища використання образів героїв української минувшини в історичній думці у Південній Україні за доби Української революції 1917–1921 рр. Вказано на те, що у ці роки Південна Україна була охоплена загальним процесом формування новітньої пам'яті українців про своїх національних героїв.

Ключові слова: Південна Україна, Одеса, Катеринослав, історична думка, герої.

The purpose of this article is to study how, during the era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the images of the heroes of the Ukrainian past were formed and used in the historical thought of Southern Ukraine. It is pointed out that in those years Southern Ukraine was embraced by the general process of forming a new Ukrainian memory about its national heroes.

Keywords: Southern Ukraine, Odesa, Katerynoslav, historical thought, heroes.

В статье исследуются явления использования образов героев украинского прошлого в исторической мысли на территории Южной Украины в эпоху Украинской революции 1917–1921 гг. Указано на то, что в эти годы Южная Украина была охвачена общим процессом формирования новой памяти украинцев о своих национальных героях.

Ключевые слова: Южная Украина, Одесса, Екатеринослав, историческая мысль, герои.

Українська революція 1917–1921 рр. була результатом великого національного піднесення українців, що стало закономірним наслідком попереднього розвитку українського національного руху в його культурницькій і політичній фазах. З іншого боку, революція підсилила цей рух на хвилі піднесення демократичних настроїв, що відобразилося у ліквідації пам'ятників російським імператорам, загальній переоцінці пантеону героїв, поширених на теренах Російської імперії [19, с. 153–163]. Ці процеси охопили всю Україну завдяки діяльності місцевої інтелігенції, що реалізовувала накопичений досвід боротьби за права українців, використовуючи також досвід інших народів, передусім слов'янських.

Метою цієї статті є дослідити процес актуалізації видатних постатей української історії в історичній думці у Південній Україні в революційну добу (1917–1921) як чинник українського національного відродження на цій території.

В попередній історіографії маємо окремі згадки про це явище в контексті ширших питань чи окремих біографій [29; 31]. Джерельною базою нашої статті є переважно нарративні матеріали, зокрема праці тогочасних авторів і публікації в українській періодиці південноукраїнських міст революційного періоду.

Одним із рівнів, чи то пак «фронтів», Української революції на Півдні України був історично-пам'яттєвий. У боротьбі за історичну пам'ять південноукраїнського населення, деформовану століттями формування колоніального образу «Новоросії» у Російській імперії, взяли активну участь місцеві історики. Одним із напрямків українського пробудження було формування образу героїв української історії, процес, що охопив усю територію України.

Потужним чинником національного пробудження для Південної України було те, що саме ця територія була колыскою українського козацтва. Козацький образ Півдня ще до 1917 р. просували не лише представники української історіографічної традиції, передусім катеринославці, «козацький батько» Дмитро Яворницький, Адріан Каченко, а й адепти російсько-імперських поглядів, віддані політично та культурно ідеї «Новоросії» (А. Скальковський, П. Андріанов). У популярних читаннях, що влаштовували різні товариства (не лише суто українські) на Півдні України у дореволюційний період, була неодмінно присутня козацька тематика, лекції про Б. Хмельницького. Історики XIX – початку XX ст. фіксували історичну пам'ять про козацтво у населення Південної України.

У 1904 р. Одеська міська дума перейменувала на Молдаванці вулицю Глуху на Запорізьку. У Катеринославі й досі є вулиця Козацька. Існування історичної пам'яті про козацтво підтверджує

наявність у топонімії Півдня України населеного пункту під назвою Сагайдачний на Катеринославщині, що у 1917–1921 рр. набуло символічного значення. Як і раніше, у 1917–1921 рр. населення південноукраїнських міст отримувало історичні знання і за посередництвом мистецтва, передусім театрального. На сценах міських театрів з успіхом демонструвалися п'єса М. Старицького «Богдан Хмельницький» і драма К. Милославського «Мазепа» [21].

Актуалізація постатей героїв української історії відбувалася у кількох основних формах: виданні відповідних брошур і статей; промовах і лекціях; пам'ятних панахидах.

«Залюднення» української свідомості новими героями відбулося завдяки героїзації князів Київської Русі (особливо князя Володимира), які тим самим відбиралися від російської історії та ментальності. Прикладом цього є статті в одеській українській пресі фахового історика, одного з лідерів українського національного руху в Одесі Павла Клепатського та ієромонаха Микити [5]. Наголос на постаті Володимира, що спирався на давню південноукраїнську, щоправда переважно офіційно-православну, традицію вшанування хрещення Русі (кожного року в російсько-імперський період саме Крим був одним із найпомітніших центрів вшанування ювілеїв Хрещення та Володимира, адже панувала теорія, що князь охрестився саме у Корсуні-Херсонесі-Севастополі), дав привід П. Клепатському зробити важливе узагальнення: «Наше минуле слід розглядати в світлі своєї рідної традиції, затемненої згодом московським централізмом, і нашим героям необхідно повернути те значіння, котре їм дійсно належить по праву в міру їх заслуг перед батьківщиною. Слід навчатися у нього сучасному уряду» [27].

Цікавим прикладом перенесення постатей давньої української мившини у цілком прагматичну політичну площину є епізод з історії херсонської журналістики. Певний час у 1918 р. В. Кедровський та Н. Малеча видавали у Херсоні українську газету «Дніпро», підписуючись спільним псевдонімом «Нестор-літописець». Це було тим більше дотепно та доречно, що Малечу справді звали Нестор [7, с. 55].

Історія завжди приваблювала націтворюців, що не мали фаху істориків, часто-густо взагалі не були дотичні до гуманітарних галузей діяльності. Найбільший вплив на сучасників мали численні неоромантичні та неонародницькі нариси працівника катеринославської залізниці Адріана Кащенко, що були перевидані ним у власному видавництві у 1917–1918 рр. Зокрема, він зобразив Костя Гордієнка як останнього лицаря Запорозжя, побудувавши розповідь на протиставленні елітарного гетьмана та народного отамана К. Гордієнка [6]. Героями нарисів А. Кащенко стали також Самійло Кішка

та Петро Сагайдачний. Слід зазначити, що праці А. Кащенко були враховані представниками інших південноукраїнських історіографічних осередків. Так, одеський історик П. Клепатський у лекціях перед учителями, характеризуючи добу І. Мазепи, посилався на працю А. Кащенко про К. Гордієнка [9, с. 31]. Видатний український поет В. Сосюра у відомому автобіографічному романі «Третя рота» визнавав, що саме прочитання творів А. Кащенко вплинуло на його рішення вступити у лави Дієвої армії УНР в грудні 1918 р.

В Одесі найяскравіший внесок у створення картини української історії залишив один із провідників одеських українців початку ХХ ст., включно з революційною добою, лікар Іван Луценко. У 1917–1918 рр. на сторінках української одеської періодики він опублікував цикл статей, присвячених аналізу низки епізодів та явищ української історії [14–16]. Головним питанням, над яким замислювався автор, було виявлення причин, через які Україна не досягла самостійності у минулому. На його думку, Б. Хмельницький був вимушений передати Україну у ще тяжчу, ніж польська, московську неволю. «Так і вмер Хмельницький, запутавшись в союзах», — сухо констатував він, перефразовавши значно більш поетично висловлені думки С. Величка.

Водночас він вважав гетьмана творцем Української держави. Після Богдана, на його думку, лише П. Дорошенко був борцем за народні інтереси, але при тому не до кінця зважав на народ. Тому І. Луценко вважав його трагічною постаттю. Натомість він наголошував усю негативність факту служіння І. Мазепи Москві, хоча й вважав, що гетьман спокутував це у 1708–1709 рр. На відміну від багатьох популяризаторів, І. Луценко стримано, аби не сказати негативно, сприймав постаті І. Сірка та С. Палія, вважаючи їх слугами Москви. Головною негативною тенденцією в історії України («історичною помилкою») він вважав недовіру еліти до сили власного народу. Попри аматорство, І. Луценку вдалося досить глибоко осягнути історію України, стати одним із передвісників державницького напрямку в українській історіографії.

Видатний ідеолог націоналізму Юрій Липа, на думку сучасника «найбільший ерудит у поезії, добре обізнаний не тільки з українською та російською поезією, а й з закордонною», ще в 1917 р., до студіювання в Новоросійському університеті, опублікував в Одесі брошуру «Гетьман Іван Мазепа» [2, с. 61; 13]. Цю працю рецензував Д. Дорошенко у столичному українському виданні «Книгарь». Він закидав авторові тенденційність і глорифікацію історичних явищ та осіб, хоча й виділяв його роботу з числа подібних популярних брошур як написану зі знанням певних подробиць [4].

Актуалізація постатей українських героїв відбувалася також новішими засобами. У 1918–1919 рр. фільм про І. Мазепу зняло товариство «Русь» М. С. Трофімова (Ялта–Одеса) під керівництвом режисера М. Ларіна (оператор О. Левицький, художник В. Симанов).

З історіографії та площини історичної пам'яті козацькі ватажки переходили у цілком практичний вимір. Так, у Сімферополі у 1917 р. місцеві українці заснували «Український військовий клуб ім. гетьмана П. Дорошенка». У 1920 р. повстанське формування під назвою «1-й Надбужанський повстанський полк» на Миколаївщині очолив отаман на псевдо «Дорошенко». У березні 1918 р. був заснований Запорізький імені кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків, що у складі Запорізького корпусу армії УНР брав участь у Кримському поході у квітні 1918 р.

На Катеринославщині та півночі сучасної Одеської області певний час діяла козацька республіка отамана Юхима Божка, який сприймався своїми вояками явно крізь призму образу колишніх козацьких отаманів, оспіваних М. Аркасом, Д. Яворницьким, А. Кашенком та ін. Серед підлеглих йому козаків було чимало осіб, що «приміряли на себе» образ козацьких героїв: Швачка, Бульба та ін. Отаман старанно підтримував культ козацької слави та отаманів-гетьманів. Мемуарист І. Мазепа яскраво зобразив цю «приватизацію» історії: «Божко і Василюк любили говорити, що для боєвого піднесення українського вояка мав велике значення насамперед зовнішня форма організації війська. Нашому дядькові, казали вони, треба вистригти «оселедця», дати шлика й шаровари, підперезати червоним поясом, щоб він почував себе лицарем-оборонцем рідної землі, щоб слухався, для авторитету треба показати йому кошову булаву і прапор, а тоді можна воювати і за рідну землю» [18, с. 66]. Успіх отаману забезпечило те, що, на думку І. Мазепи, саме на Півдні традиції Запорізької вольниці збереглися найбільше. Показово, що Ю. Божко відвідав Катеринославський музей старожитностей, яким завідував Д. Яворницький, і привласнив собі булаву кошового отамана.

Деякі сучасні дослідники намагалися висунути цікаву теорію про те, що знайомство Д. Яворницького та його друга, іншого історика козацтва Я. Новицького з отаманщиною зразка 1918–1919 рр. призвело до того, що вони розчарувалися у самому явищі козацтва [20; 32]. Проте, на нашу думку, підкріпити джерелами цю важливу тезу дослідникам не вдалося, і все залишилося на теоретичному «піску». В помірковано-консервативної частини українських провідників такі настрої справді виникали: так, достеменно відомо, що подібну еволюцію пройшов Євген Чикаленко, який дуже цікавився історією України та глибоко осмислював її.

Визначальне місце у пантеоні українських історичних героїв як моделі для тогочасного націєтворення посіли новітні апостоли української державності, передусім Т. Шевченко та І. Франко. У 1917–1918 рр. П. Клепатський видав чимало нарисів про видатних українських письменників і поетів. У їхній творчості та життєвому досвіді загалом автор шукав насамперед поєднання загальнолюдських принципів зі служінням власній нації [22–28]. Так, звертаючись до постаті Лесі Українки, він наголошував: «...таких поетів зараз і треба, бо зворушені подіями революції, ми занадто скоро скидаємо свою зброю і шукаємо відпочинку» [25]. Статті одеського автора з'являлись і на сторінках провідних київських українських часописів [8].

Вшанування Т. Шевченка було піднесено фактично на релігійний рівень, як національного Пророка. Серед дуже чисельних прикладів його вшанування як національного символу згадаємо те, що в Криму в 1917 р. після українізації Севастопольського флотського півекіпажу матроси виготовили український прапор із портретом Т. Шевченка. На початку українського свята у Херсоні у квітні 1917 р. було відправлено панахиду по Б. Хмельницькому та Т. Шевченку. Закликаючи народ на це дійство, його ідеологи насичували свій текст містично-пафосним змістом: «Нехай в цей день встане перед нами у весь зріст тінь великого гетьмана нашого Богдана Хмельницького. Нехай встануть тіні усіх героїв і мучеників, що склали свої голови за долю і щастя України. Вшануємо ті муки, які прийняв Т. Шевченко — незабутній співець — Кобзар наш» [30]. Учасниками свята були вояки Херсонського гарнізону, причому символічно, що відповідальним був призначений підполковник 44-го піхотного запасного полку Шевченко. Процес вшанування Т. Шевченка охопив найвіддаленіші кутки Південної України та усі соціальні страти. Вечір пам'яті Т. Шевченка відбувся у посаді Висунська Херсонського повіту [1]. Видатний історик Василь Біднов виступав на Шевченківському вечорі в селищі Сагайдачне у приміщенні управління Катеринославської залізниці (на тему «Котляревський та Шевченко») та ін. [11; 12].

Доцент Новоросійського університету, філософ та історик Михайло Гордієвський у 1917–1918 рр. належав до провідників одеських українців. Одним із різновидів його творчості були статті про Т. Шевченка та І. Франка. Автор підходив до вивчення цих постатей не як літературознавець, а як історик суспільної думки, культури та соціолог. У статті про І. Франка 1918 р. М. Гордієвський широкими мазками змалював всесвітнє значення велетня духу, його універсальність. Він поставив І. Франка поряд із Платоном, Леонардо да Вінчі,

Гете як геніями, які найбільше відповідали критеріям універсальності, тобто поєднання низки духовних сфер людства: філософської глибини з поетичною, художника і науковця, поета [3]. Принагідно зазначимо, що звернення автора до постаті велетня духу було зумовлене й особистим досвідом. У 1909 р. саме доповідь М. Гордієвського в Історико-філологічному товаристві при Новоросійському університеті відвідав І. Франко і висловив цінні рефлексії щодо почутого, чим викликав тотальне захоплення аудиторії [7, с. 51–52]. До постаті Т. Шевченка очікувано звертався Д. Яворницький [33]. З іншого боку, у пресі траплялися статті про І. Франка суто політизованого, прикладного змісту [17].

Рівень значення постатей Т. Шевченка та І. Франка чудово усвідомлювали українофоби, котрі боролися проти всього українського на Півдні України. Слід зазначити, що усі матеріали тогочасної доби, зокрема щодо діяльності українських діячів і організацій Півдня, яскраво засвідчують, що у цьому регіоні гострота українофобії у революційний період лише збільшувалася, набуваючи численних adeptів. Так, 5 березня 1918 р. особи, котрі увірвалися до будинку національного театру Херсона, розбили портрет І. Франка та бюст Т. Шевченка [31].

Отже, у період Української національної революції Південна Україна була охоплена загальним процесом формування новітньої пам'яті українців про своїх національних героїв. Ватажки козаків, творці та очільники козацької держави Гетьманщини (П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа), постаті новітнього націєтворення, передусім Т. Шевченко та І. Франко, посіли першорядне місце в історіографічному процесі. У Катеринославі (Січеславі), Одесі, Херсоні відбувалися популярні лекції, видавалися брошури, газетні статті. Найактивнішими поширювачами популярної інформації про козацьких ватажків як героїв України були Д. Яворницький, В. Біднов, А. Кащенко та ін.

Досвід тодішнього протистояння має бути врахований, адже Південна Україна і нині є місцем гострої боротьби за історичну пам'ять українців, особливо в умовах новітньої деколонізації, що, на жаль, не завжди супроводжується деколонізацією. Але безумовним перегуком поколінь і важливим досягненням слід вважати те, що навіть у сьогоденних дуже складних у плані сприйняття української мови та культури південноукраїнських містах останнім часом у топонімії затверджено імена згаданих вище героїв української історії (так, у Дніпрі, Миколаєві, Першотравневому існують вулиці імені Костя Гордієнка, оспіваного А. Кащенко). Зіставлення з численними студіями сучасних науковців згаданих вище праць істориків дає мож-

ливість зробити висновок, що, хоча сучасні автори намагаються зняти романтичне та пафосне напруження на користь наукового дискурсу, основне ядро поглядів залишається незмінним. Переламні часи, в яких знову перебуває Україна, вимагають націєсофського напруження, вкидання історії у маси. Це забезпечує ренесанс подібного історіографічного націєтворчого вибуху, властивого для історіографії 1917–1921 рр., і захищає цей дискурс від спроби його деконструкції з боку сучасних adeptів антинацієтворчого дискурсу, тим більше, що останній надзвичайно суголосний позиціям російської та польської історіографій з їх помітним антиукраїнським наповненням.

1. *Вечір пам'яті Шевченка на селі* // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. – 1917. – 21 трав. – Ч. 6. – С. 3.
2. *Гак А.* Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку. Спогади [Текст] / Мартин Задека. – Новий Ульм-Філядельфія, 1973. – 326 с.
3. *Гордиевский М.* Универсализм Франка [Текст] / М. Гордиевский // Молодая Украина. – 1918. – № 13. – С. 2.
4. *Дорошенко Д.* [Рец. на: Юрій Липа Гетьман Іван Мазепа] [Текст] / Д. Дорошенко // Книгар. – 1917. – № 2. – С. 61.
5. *Ієромонах Микита.* Князь Володимир Святий та хрещення Руси [Текст] / Микита, ієромонах // Вільне життя. – 1918. – 28 липня. – С. 3.
6. *Кашченко А.* Кость Гордієнко: останній лицар Запорожжя [Текст] / А. Кашченко. – Катеринослав, 1917 р. – 50 с. (перевидання: Катеринослав: Українське в-во, 1919 р. – 40 с.).
7. *Кедровський В.* Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року [Текст] / В. Кедровський. – Нью-Йорк; Джерзі Сіті, 1966. – 133 с.
8. *Клепатський П.* Іван Франко педагогом [Текст] / П. Клепатський // Вільна українська школа. – 1918/1919. – № 6–7. – С. 14–29.
9. *Клепатський П.* П'ятнадцять лекцій з історії України [Текст] / П. Клепатський. – Київ, 1919. – 62 с.
10. *Корицька Г. Р.* Творчість А. Кашченка: проблематика і поетика [Текст] / Г. Р. Корицька ; автореф. дис. на здобуття наук. ст. к. філ. наук за спец. 10.01.01 – укр. літ-ра. – Дніпропетровськ, 2006. – 21 с.
11. *Лекції* // Вістник товариства «Просвіта» у Катеринославі. – 1917. – 11 черв. – № 12. – С. 2.
12. *Лекції* // Там само. – 1917. – 9 лип. – № 16. – С. 3.
13. *Липа Ю.* Гетьман Іван Мазепа [Текст] / Ю. Липа. – Одеса, 1917. – 33 с.

14. *Луценко І.* Гетьман Іван Мазепа [Текст] / І. Луценко // Наше село. – 1918. – № 8–9.
15. *Луценко І.* Гетьмани і гетьманська влада [Текст] / І. Луценко // Наше село. – 1918. – № 7.
16. *Луценко І.* Історична помилка [Текст] / І. Луценко // Вільне життя. – 1918. – 4 вер.
17. *М. Т. Франко*, як піонер українського соціал-демократичного руху в Галичині [Текст] / М. Т. // Вільне життя. – 1918. – 15 черв. – С. 3.
18. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. [Текст] / І. Мазепа. – Київ, 2003. – 608 с.
19. *Масненко В. В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) [Текст] / В. В. Масненко. – Київ, Черкаси, 2001. – 440 с.
20. *Митрофаненко Ю. С.* Отаманщина як історичне явище: погляди Д. І. Яворницького та сучасні рефлексії [Текст] / Ю. С. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – 2010. – Вип. 8. – С. 167–177.
21. *Оголошення* про історичну драму «Мазепа» // Дзвін. Вістник Олександрівського відділу Українського національного союзу. – 1919. – 4 січня. – № 8. – С. 3.
22. *Павлович.* В поті чола (І. Франко) [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 9 черв. – С. 2.
23. *Павлович.* Ганна Барвінок [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 4 серп. – С. 3.
24. *Павлович.* Іван Семенович Нечуй-Левицький [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 5 квіт. – С. 3.
25. *Павлович.* Леся Українка [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 1 серп. – С. 3.
26. *Павлович.* Марко Вовчок [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 10 серп. – С. 3.
27. *Павлович.* Памяти Святого Володимира [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 28 лип. – С. 3.
28. *Павлович.* Т. Г. Шевченко — апостол любові, братерства і правди [Текст] / П. Клепатський // Вільне життя. – 1918. – 25 квіт. – С. 2.
29. *Савчук В. С. В. О. Біднов* та Д. І. Яворницький у Катеринославі: 1917–1918 рр. [Текст] / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2010. – Вип. 8. – С. 328–340.
30. *Український мітинг* // Вістник товариства «Українська хата» в Херсоні. – 1917. – 16 квіт. – Ч. 2. – С. 1.

31. Цибуленко Л. М. Чернявський у суспільно-культурницькому житті Херсонщини [Електронний документ] / Л. М. Цибуленко // Scriptorium nostrum. – 2014. № 1. – С. 190–209. – Режим доступу : <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/viewFile/44/39>. – Назва з екрана.
32. Чоп В. Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького [Електронний документ] / В. Чоп // Офіційний сайт Нестора Івановича Махно. – Режим доступу : <http://www.makhno.ru/lit/chop/16.php>. – Назва з екрана.
33. Яворницький Д. Народні основи в поезії Т. Г. Шевченка [Текст] / Д. Яворницький // Споживач. – 1920. – № 4. – С. 1–7.

REFERENCES

- 1 *Vechir pam'iaty Shevchenka na seli* [Evening of memory of Shevchenko in the village]. (1917, May, 21). In *Vistnyk tovarystva «Ukrainska khata» v Khersoni* [Herald of the Society «Ukrains'ka khata» in Kherson]. (Vol. 6, p. 3). [in Ukrainian].
- 2 Hak, A. (1973). *Vid Huliai-Polia do Niu-Iorku. Spohady* [From the Guliay-Polya to New York. Memoirs]. New-Ulm Philadelphia. [in Ukrainian].
- 3 Hordievsky, M. (1918). *Universalizm Franka* [The Franco Universalism]. *Molodaya Ukrainalya* [Young Ukraine], 13, 2. [in Russian].
- 4 Doroshenko, D. (1917). *Rets. na: Yurly Lipa Getman Ivan Mazepa* [Review of: Yury Lypa Getman Ivan Mazepa]. *Knyhar* [The Booker], 2, 61. [in Ukrainian].
- 5 Hieromonk Mykyta. (1918, July, 28). *Kniaz Volodymyr Sviatyi ta khreshchennia Rusy* [Vladimir the Sacred and Baptism of Rus]. *Vilna zhyttia* [Free life]. (P. 3). [in Ukrainian].
- 6 Kaschenko A. (1917). *Kost Hordiienko: ostannii lytsar Zaporozhzhia* [Kost Gordienko — The Last Knight of Zaporozhye]. Katernoslav. [in Ukrainian].
- 7 Kedrovs'ky V. (1966). *Obrysy mynuloho: Deiaki ostanni diiachy-ukrainofily naperedodni revoliutsii 1917 roku* [Sketches of the past. Some recent Ukrainophile figures on the eve of the 1917 revolution]. New York; Dzherzi Syti. [in Ukrainian].
- 8 Klepatsky P. (1918–1919). *Ivan Franko pedahohom* [Ivan Franko as a teacher]. *Vilna ukrainska shkola* [Free Ukrainian school], 6–7, p. 14–29. [in Ukrainian].
- 9 Klepatsky, P. (1919). *P'iatnadtsiat leksii z istorii Ukrainy* [Fifteen lectures on the history of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

- 10 Koritskaya, G. R. (2006). *Tvorchist A. Kashchenka: problematyka i poetyka* [A. Kashchenko's creative work: problematic and poetry]. Extended abstract of candidate dissertation (Philological). Dnipropetrovsk National University. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
- 11 *Lektsii* [Lectures]. (1917, 9, July). *Vistnyk tovarystva «Prosvita» u Katerynoslavi* [Herald of the Societ «Prosvita» in Katerynoslav], 4, 2. [in Ukrainian].
- 12 *Lektsii* [Lectures]. (1917, 9, July). *Vistnyk tovarystva «Prosvita» u Katerynoslavi* [Herald of the Societ «Prosvita» in Katerynoslav], 16, 3. [in Ukrainian].
- 13 Lypa, Yu. (1917). *Hetman Ivan Mazepa* [Het'man Ivan Mazepa]. Odesa. [in Ukrainian].
- 14 Lutsenko, I. (1918). *Hetman Ivan Mazepa* [Het'man Ivan Mazepa]. *Nashe selo* [Our village], 8–9. [in Ukrainian].
- 15 Lutsenko, I. (1918). *Hetmany i hetmanska vlada* [Getman and the hetman power]. *Nashe selo* [Our village], 7. [in Ukrainian].
- 16 Lutsenko, I. (1918, September, 4). *Istorychna pomylka* [Historical error]. *Vilne zhyttia* [Free life]. [in Ukrainian].
- 17 M. T. (1918, June, 15). *Franko, yak pioner ukraïnskoho sotsial-demokratychnoho rukhu v Halychyni* [Franco as a pioneer of the Ukrainian Social-Democratic movement in Galicia]. *Vilne zhyttia* [Free life]. (P. 3). [in Ukrainian].
- 18 Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917–1921 rr.* [Ukraine in the fire and storm of revolution 1917–1921]. Kyiv. [in Ukrainian].
- 19 Masnenko, V. V. (2001). *Istorychna dumka ta natsiotvorennia v Ukraini (kinets XIX – persha tretyna XX st.)* [Historical thought and the national movement in Ukraine (late XIX – early XX century)]. Kyiv, Cherkasy. [in Ukrainian].
- 20 Mytrofanenko, Yu. S. (2010). *Otamanshchyna yak istorychne yavyshe: pohliady D. I. Yavornytskoho ta suchasni refleksii* [Otamanshchyna iak istorychne iavyshe: pohliady D. I. Yavornyts'koho ta suchasni refleksii]. In *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Nadnipyrianska Ukraine: historical processes, events, personalities]. (Vol. 8, pp. 167–177). [in Ukrainian].
- 21 *Oholoshennia pro istorychnu dramu «Mazepa»* [Announcement of the historical drama «Mazepa»]. (1919, January, 4). *Dzvin. Vistnyk Oleksandrivskoho viddilu Ukraïnskoho natsionalnogo soiuzu* [Bell. Herald of Aleksandrovsky department of the Ukrainian National Union], 8, 3. [in Ukrainian].
- 22 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, June, 9). *V poti chola (I. Franko)* [Face sweat (I. Franko)]. *Vilne zhyttia* [Free life], 2. [in Ukrainian].

- 23 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, August, 4). *Hanna Barvynok* [Hanna Barvynok]. *Vilne zhyttia* [Free life], 3. [in Ukrainian].
- 24 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, April, 5). *Ivan Semenovych Ne-chui-Levytskyi* [Ivan Semenovych Nechuj-Levyts'kyj]. *Vilne zhyttia* [Free life], 3. [in Ukrainian].
- 25 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, August, 1). *Lesia Ukrainka* [Lesia Ukrainka]. *Vilne zhyttia* [Free life], 3. [in Ukrainian].
- 26 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, August, 10). *Marko Vovchok* [Marko Vovchok]. *Vilne zhyttia* [Free life], 3. [in Ukrainian].
- 27 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, July, 28). *Pamiaty Cviatoho Volodymyra* [In memory of St. Vladimir]. *Vilne zhyttia* [Free life], 3. [in Ukrainian].
- 28 Pavlovych [Klepatsky, P.] (1918, April, 25). *Shevchenko — apostol liubovi, braterstva i pravdy* [T. Shevchenko — apostle of love, brotherhood and truth]. *Vilne zhyttia* [Free life], 2. [in Ukrainian].
- 29 Savchuk, V. S. (2010). *V. O. Bidnov ta D. I. Yavornytskyi u Katerynoslavi: 1917–1918 rr.* [Bidnov and D. I. Yavornyts'ky in Katerynoslav: 1917–1918 years]. In *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Nadniprovska Ukraine: historical processes, events, personalities]. (Vol. 8, pp. 328–340). [in Ukrainian].
- 30 *Ukrainskyi mitynh* [The Ukrainian meeting]. (1917, April, 16). *Visnyk tovarystva «Ukrainska khata» v Khersoni* [Herald of the Society «Ukrains'ka khata» in Kherson], 2, 1. [in Ukrainian].
- 31 Tsybulenko, L. M. (2014). *Cherniavskiyi u suspilno-kulturnytskomu zhytti Khersonshchyny* [Chernyavsky at the socially and cultural life of the Kherson region]. *Scriptorium nostrum*, 1, 198–209. Available at : <http://sn.kspu.edu/indekh.php/sn/artistsle/vievFile/44/39>. [in Ukrainian].
- 32 Chop, V. (2002). *Stavlennia do makhnovskoho rukhu z boku istorykiv zaporozkoho kozatstva Ia. P. Novytskoho ta D. I. Yavornytskoho* [Attitude to the Makhnovist movement on the part of the historians of the Zaporozhye Cossacks Yakov Novitsky and Dmitry Yavornytsky]. Available at : <http://vww.makhno.ru/lit/chop/16.php> [in Ukrainian].
- 33 Yavornyts'kyj, D. (1920). *Narodni osnovy v poezii T. H. Shevchenka* [Folk basis in the poetry of Shevchenko]. *Spozhyvach* [Consumer], 4, 1–7. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 30.07.2017 р.

Актуалізація біографій героїв української минувшини за доби Української революції 1917–1921 рр. на півдні України.

Музичко О. Є., кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 142–155.

Метою цієї статті є дослідження явища використання образів героїв української минувшини в історичній думці у Південній Україні за доби Української революції 1917–1921 рр. Вказано на те, що у ці роки Південна Україна була охоплена загальним процесом формування новітньої пам'яті українців про своїх національних героїв. Перше місце в історіографічному процесі посідали лідери козаків, засновники та керівники козацької держави Гетьманщини (П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Мазепа). Популярні лекції проводили історики з Південної України, брошури та газети публікувалися в Катеринославі (Січеславі), Одесі, Херсоні, Миколаєві та населених пунктах, що були поблизу них. Найактивнішими з тих, хто поширював популярну інформацію про козацьких вождів як героїв України, були Д. Яворницький, В. Біднов, А. Кащенко та інші. Досвід цієї боротьби слід враховувати зараз, оскільки Південна Україна все ще є місцем різкої боротьби за історичну пам'ять України, особливо в умовах декомунізації, яка, на жаль, не завжди супроводжується деколонізацією.

Ключові слова: Південна Україна, Одеса, Катеринослав, історична думка, герої

Actualization the biographies of the heroes of the Ukrainian past in the South Ukrainian in the era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921.

Oleksandr Muzychko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Odesa I. I. Mechnikov National University (Odesa).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 142–155.

The purpose of this article is to study how, during the era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the images of the heroes of the Ukrainian past were formed and used in the historical thought of Southern Ukraine. It is pointed out that in those years Southern Ukraine was embraced by the general process of forming a new Ukrainian memory about its national heroes. The leaders of the Cossacks, the founders and leaders of the state of the Cossacks of the Hetmanate (P. Sagaidachny, B. Khmelnytsky, I. Mazepa) took the first place in the historiographic process. Popular lectures were conducted by historians from Southern

Ukraine, pamphlets and newspaper articles were published in Katerynoslav (Sicheslav), Odesa, Kherson, Mykolaiv and the settlements that were near them. The most active of those who disseminated popular information about the Cossack chieftains as heroes of Ukraine were D. Yavornytsky, V. Bidnov, A. Kashchenko, and others. The experience of this struggle should be taken into account now, because Southern Ukraine is still a place of sharp struggle for historical memory Ukraine, especially in conditions of decommunization, which, unfortunately, is not always accompanied by decolonization.

Keywords: Southern Ukraine, Odesa, Katerynoslav, historical thought, heroes.

Актуалізація біографій героїв українського минулого в епоху Української революції 1917–1921 років на юге України.

Музычко А. Е., кандидат історических наук, доцент Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова (Одеса).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 142–155.

Целью этой статьи является исследование явления использования образов героев украинского прошлого в исторической мысли в эпоху Украинской революции 1917–1921 гг. Указано на то, что в эти годы Южная Украина была охвачена общим процессом формирования новой памяти украинцев о своих национальных героях. Лидеры казаков, основатели и руководители казачьего государства Гетманщины (П. Сагайдачный, Б. Хмельницкий, И. Мазепа) заняли первое место в историографическом процессе. С популярными лекциями выступили историки из Южной Украины, в Екатеринославе (Сичеславе), Одессе, Херсоне, Николаеве и поселениях, которые были рядом с ними, были опубликованы брошюры и газетные статьи. Наиболее активными из тех, кто распространял популярную информацию о казачьих вождях как героях Украины, были Д. Яворницкий, В. Биднов, А. Кашченко и другие. Опыт этой борьбы должен быть учтен и сейчас, потому что Южная Украина по-прежнему является местом резкой борьбы за историческую память Украины, особенно в условиях декоммунизации, которая, к сожалению, не всегда сопровождается деколонизацией.

Ключевые слова: Южная Украина, Одесса, Екатеринослав, историческая мысль, герои.

УДК 94:929(477)"1917/1920" Єфремов С.

*Світлана Григорівна ІВАНИЦЬКА,
кандидат історичних наук,
доцент Запорізького інституту
економіки та інформаційних технологій
(Запоріжжя)*

ПУБЛІЦИСТИКА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА ШПАЛЬТАХ «КНИГАРЯ» (1917–1920 рр.): ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

Метою статті є систематизація та осмислення змісту текстів видатного критика, публіциста, історика літератури Сергія Єфремова (1876–1939) на сторінках місячника «Книгарь: літопис українського письменства». Це 47 рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи — пам'яті І. Шрага та М. Туган-Барановського, стаття про нищення денікінцями в Києві українських видань.

Ключові слова: Сергій Єфремов, «Книгарь», Українська національно-демократична революція, рецензія, біографіка.

The purpose of the article is to systematize and comprehend the content of the publications of the famous critic, publicist, and literary historian Sergiy Yefremov (1876–1939) on the pages of the bibliographic magazine “Knyhar: litopys ukrainskoho pysmenstva”. There are 47 reviews, bibliographic notes, bibliographic and literary articles, two obituaries for the memory of I. Shrag and M. Tugan-Baranovsky, an article about the Denikin’s destruction of Ukrainian editions.

Keywords: Sergiy Yefremov, “Knyhar”, Ukrainian national-democratic revolution, review, biographical study.

Целью статьи является систематизация и осмысление содержания текстов выдающегося критика, публициста, историка литературы Сергея Ефремова (1876–1939) на страницах журнала «Книгарь: літопис українського письменства». Это 47 рецензий, библиографических заметок, книговедческих и литературоведческих статей, два некролога — памяти И. Шрага и М. Туган-Баранов-

ского, стаття об уничтожении денкинцами в Киеве украинских изданий.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, «Книгарь», Украинская национально-демократическая революция, рецензия, биографика.

Постать Сергія Олександровича Єфремова (6 жовтня 1876 р., с. Пальчик Звенигородського пов. Київської губ. — 31 березня 1939 р., м. Ярославль) — яскрава й неординарна на тлі зоряної плеяди «Молодої України», що сформувалася на зламі XIX–XX ст. Він стрімко пройшов шлях у літературознавстві від критика до творця першої фундаментальної «Історії українського письменства», від журналіста до академіка Всеукраїнської академії наук; у політиці — від члена семінарської громади до лідера Української демократично-радикальної партії (Української партії соціалістів-федералістів), а на початковому етапі Української революції — до заступника голови Центральної Ради. Це була людина напрочуд цілісна, щедра, доброзичлива, лицарськи чесна та порядна. У принципових питаннях С. Єфремов завжди проявляв безкомпромісність, не визнавав подвійних стандартів у житті та творчості, не відокремлював у громадській діяльності мораль від політики, ставив культурні та етичні цінності вище політичної «злоби дня». До сьогодні ця велетенська постать не оцінена як слід. За останні роки з'явилося декілька видань публіцистичних текстів С. Єфремова: підготовлена до друку М. Цимбалюком збірка «Початок нової доби: Радівська публіцистика. Березень – серпень 1917» (Київ, 2011), упорядкований колективом авторів під керівництвом В. Верстюка академічний двотомник «Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)» (Київ, 2014), а також перший том двотомника «Personalialia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, присвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка)» (упорядник С. Іваницька; Запоріжжя–Херсон, 2016). На часі подальше оприлюднення та коментування спадщини С. Єфремова з поля журналістики.

Сьогодні зустрічаємо у Мережі дискусійні твердження щодо «синдрому колоніальності» у студіях Сергія Єфремова (Е. Соловей; <http://litakcent.com/2016/10/07/syndrom-kolonialnosti-u-studijah-serhija-jefreмова/>) або нібито властивого йому «антиестетського еталону» (О. Коцарев; <http://litakcent.com/2017/04/18/antyestettskyj-etalon-serhija-jefreмова/>). Із цим важко погодитися. С. Єфремов — то рафінований естет і проникливий критик, він не вкладається у шаблони, бо значно складніший, форматніший і глибший, він — поза шаблонами і, в певному сенсі, поза контекстами. Конструюючи історичну пам'ять модерного суспільства, мусимо повертатися до першодже-

рел. Спадщина С. Єфремова не втрачає своєї естетичної й етичної ваги й дотепер. Варто її не лише вибірувати, коментувати та популяризувати, а й переосмислювати наново у методологічному просторі «соціології знання», «історії ідей» та «історії поколінь».

Як уявляється, найменш залученими до наукового вжитку є публікації С. Єфремова, вміщені в 1917–1920 рр. на шпальтах критично-бібліографічного місячника «Книгарь: літопис українського письменства». Символічно, що згадки про співпрацю в «Книгарі» не полишали С. Єфремова ніколи. Так, у його потаємному «Щоденнику» знаходимо запис від 3 лютого 1926 р., де йдеться про пам'ятну меморіальну подію, пов'язану з колективом авторів, згуртованим навколо «Книгаря»: «Принесено мені уривок з того збірника, що в 1920-му році прихильні мені люди хотіли були видати на спомин про мій ювілей. Власне, це — кілька промов, сказаних за столом 11 березня. Я переглянув їх тепер. І глибоко зрушили вони мене, розхвилювали. Половини з тих промовців уже нема. Стебницький... Саліковський... Присяжнюк... „А те далече...” поневіряються десь по світах... І так яскраво встав перед мене той вечір... <...> І поза всім ювілейним гіперболізмом все ж почувалося щось єдине, що нас, різних і далеких людей, в'язало тісно в один шар... Дорогі для мене ці уривки, ці замогильні автографи близьких хороших людей, — в цьому вбогому вигляді навіть дорожчі, ніж були б вони пов'язані в пишну книгу... Хай лишаються пам'яткою хорошого горіння, заставою, що не перегоріло воно до краю» [5, с. 337]. Такою пам'яткою «хорошого горіння» є і єфремовські тексти з «Книгаря».

Потужний талант С. Єфремова — журналіста й літературознавця сучасники визнавали безумовно, навіть ті, хто не погоджувався із його трактуванням історії українського письменства. Микола Зеров писав, що «...рано зламавши своє перо белетриста, тільки вряди-годи подаючи той чи інший популярний начерк, С. О. замкнув свою діяльність в сфері публіцистики та літературної критики, теж в великій мірі позначеної нахилами публіциста та історика громадського руху... Авторитетний публіцист, історик письменства, критик, видавець і коментатор (видавнича робота в т-ві «Вік», прекрасне видання творів Котляревського), С. О. являється разом з тим і одним із найкращих українських стилістів. Його літературний стиль виріс з образної і докладної манери популяризатора, зразки якої знаходим у Куліша та Грінченка. Характеристичні її ознаки — багатство словника, досвідчене і зручне користання архаїзмом і провинціалізмом, і нарешті — синтаксис, що всі свої ресурси черпає з укладу народньої мови. Спочатку занадто конкретний, трохи широкомовний, цей

стиль стає згодом лаконічнішим, стислішим, перемагає матеріальність народнього слова і разом з тим не впадає в ту безцвітну, позбавлену всякого запаха, стерилізовану абстрактність, якою грішать іноді українські літератори» [7, стовп. 1–4].

За доби Української революції 1917–1921 рр. С. Єфремов перебував серед політичних провідників українського руху. Активний її учасник Олександр Шульгин більш ніж через сорок років, намагаючись стати на ґрунт об'єктивності в інтерпретації подій 1917 р., писав: «Не можу не згадати зовсім виключної постаті Сергія Олександровича Єфремова, що був моїм політичним патроном і великим другом, до якого я мав і маю незмірний пієтет. Не дивлячись на свою скромність, не дивлячись на те, що він не був добрим промовцем (а в ті часи уміння говорити відогравало колосальну роллю), він був часто дорадником в найважливіших справах і з ним не могли не рахуватися ні Винниченко, ні навіть Грушевський. Його зовнішня сила, це було перо, яким він так блискуче володів, та газета «Нова Рада», що у 1917 р. відогравала величезну роллю. А його внутрішня сила — це моральна бездоганність і глибокий, але критичний патріотизм. <...> Чим далі, тим більше зростала його постать. Цей “лицар безстрашний” виявляв свою незвичайну мужність під час першої большевицької окупації в Києві у 1918 р., коли разом з А. Ніковським (і певно П. Тичиною) щодня приходив до редакції «Нової Ради» і писав свої гострі, сміливі статті. Він написав свого знаменитого листа до сина Коцюбинського, тоді військового комісара Українського Радянського Уряду. І цей уряд не зважився його торкнути... Ставши академіком, створивши велику кількість багаточінних видань, він під большевиками зробився незаперечним лідером всього українського руху, головою Союзу Визволення України; головним обвинуваченим на ганебному процесі, де він так мужньо поведився, взявши всю «вину» на себе, бажаючи (даремно!) врятувати тисячі молодих своїх прихильників» [12, с. 144–145].

На початках революції С. Єфремов був обраний до Київської Ради об'єднаних громадських організацій. У червні 1917 р. очолив Союз українських автономістів-федералістів, а в квітні того самого року був обраний головою Української партії соціалістів-федералістів (далі — УПСФ) — спадкоємиці Української демократично-радикальної партії. Як лідер УПСФ, що делегувала своїх представників до складу Центральної Ради, С. Єфремов уважав, що в своїй діяльності партія повинна орієнтуватися на селянство, як основу української нації; чітко ставити перед собою національно-демократичні цілі — задоволення потреб особистості, народу та нації; змінити назву, оскільки старий зміст поняття «радикал-демо-

кратизм» утрачений і не відображає «соціалістичного характеру партії, сполученого з федеративними устремліннями»; а нова назва («соціал-федералістична», «трудова» або «народницька») зробить партію популярнішою серед широких народних мас. На Всеукраїнському національному конгресі (6–8 квітня 1917 р.) Сергія Олександровича обрали заступником голови Центральної Ради, згодом він увійшов до її виконавчого комітету — Малої ради. У червні 1917 р. С. Єфремов отримав нове призначення — секретаря з міжнародних справ у виконавчому органі Центральної Ради — Генеральному секретаріаті. Був у складі делегації на перемовинах Центральної ради з Тимчасовим урядом із питання надання Україні національно-територіальної автономії. Водночас не випускав із рук гострого пера публіциста, майже щоденно виступав зі статтями на політичні теми у газеті «Нова Рада». За підрахунками І. Гирича, у майже 500 числах газети вміщено близько 1000 публікацій С. Єфремова, тобто на одне число в середньому припадало дві публікації [2, с. 336–337]. У травні 1920 р. С. Єфремов очолив «Український громадський комітет» у Києві. У другій половині 1920 — у 1921 р., після поразки армії Директорії Української Народної Республіки, перебував на нелегальному становищі, переховуючись від «червоного терору» у Києві та його околицях. Після утвердження на Україні радянської влади, завдяки клопотанню керівних органів УАН і особисто академіка В. І. Вернадського, отримав «амністію» та своєрідну «охоронну грамоту» від червоних можновладців і перейшов нарешті на легальне становище. У громадсько-політичному житті С. Єфремов участі не брав, зосередившись винятково на науково-дослідницькій роботі. Не декларуючи публічно свого антибільшовизму та антикомунізму, він виразно дистанціювався від компартійної бюрократії. З початку 1920-х рр. в умовах комуністичного режиму та відсутності свободи слова про реальну та вільну від офіційної марксистсько-ленінської ідеології політичну діяльність годі було й думати.

«Книгарь: літопис українського письменства» виходив із вересня 1917 р. до березня 1920 р. у Києві у видавництві «Час», за редактуванням спочатку Василя Короліва-Старого (1917, чис. 1 — 1919, чис. 18), а далі Миколи Зерова (1919, чис. 19 — 1920, чис. 1–3 (29–31)). Усього побачило світ 31 число. За задумом редакції, часопис повинен був виходити щомісяця, проте з різних причин іноді з'являвся раз на два місяці (чис. 12–13 за 1918 р., чис. 23–24 і 25–26 за 1919 р.), а в 1920 р. — раз на три місяці (чис. 29–31). До роботи було залучено понад 500 критиків. Сучасники-ентузіасти вітали появу часопису про книги. Редактор газети «Нова Рада» А. Ніковський відгукнувся схвальною рецензією на появу першого числа «літопису

українського письменства): «Можна бути впевненим, що видання це згодом поширюватиметься, бо ж не може того бути, щоб наша книжка впала, нехай на місце теперішнім метеликам, політичним брошурам, агітаційним листкам прийде інша книжка — шкоди не буде. Навпаки буде щось краще і замість того, щоб на всі гласи вопіять про автономію України, час вже автономній Україні дати добірне, культурне читання» [цит. за: 11, с. 315–316]. Знавець історії та ресурсів національної преси Аркадій Животко писав, що згодом «...журнал цей розгорнувся в книголюбський орган ширшого характеру. Крім широко поставленого відділу „Критики і бібліографії“, на його сторінках з’являється довга низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики і літератури» [6, с. 269]. В оприлюдненій майже чверть століття тому статті Ярослав Дашкевич наголошував: «Журнал, що виник у Києві часів Центральної Ради, перетривав вісім різних властей. Від початку до кінця він стояв на точці зору незалежного розвитку української культури» [3, с. 28]. Відомий фахівець з історії слов’янських літератур Микола Неврлий, висвітлюючи культурну ситуацію в Україні революційної доби, відзначав: «З найповажніших журналів, що їх видавали „попутники“, треба згадати київський „Книгар“ (1917–1920), що його редагували М. Зеров і В. Королів. Він відзначався високим літературознавчим рівнем, реагував на поточну літературну продукцію, а в розділі видавничої хроніки ретельно інформував про тогочасні видання в Україні. З ним співпрацювали визначні українські філологи С. Єфремов, Б. Якубський, П. Филипович та ін. Порівняно з іншими тогочасними періодичними виданнями, „Книгар“ проіснував найдовше, видавши 31 номер» [10, с. 319]. Очевидно, що і сам «Книгарь», і доробок його авторів не втратили своєї етичної та естетичної ваги. Їхня нещадна «чесність з собою», з читачем, з колегами по цеху не може не викликати повагу й здивування в наші часи конформізму та знецінення вічних істин... Дійсно — «безумні люди, таких більше, мабуть, і не роблять»...

С. Єфремов опублікував у «Книгарі» 47 блискучих рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи — пам’яті І. Шрага та М. Туган-Барановського. Дещо осібно стоїть стаття «Карна експедиція. Епізод з найновішої історії української книги» (1920, чис. 1–3 (29–31), стовп. 73–80)¹ про нищення денікінцями української літератури, що виявилася останньою в циклі «книгарських» публікацій С. Єфремова [4]. Показово, що його навіть невеликі за обсягом праці цілком можна трактувати і як

¹ Тут і далі посилання на: «Книгарь: літопис українського письменства».

суттєвий внесок у науку. Відомий літературознавець Ю. Бойко-Блохин спостеріг: «Літературознавство Єфремова зв'язане тісно з життєвою актуалією. Тому є спокуса розглядати його наукову спадщину як публіцистику. Але в багатьох випадках — це лише спокуса. Бо його публіцистика того позему, який натурально переростає у цікаву, живу, соковиту літературознавчу аналізу. Засушені метелики під склом — це не його рід клясифікації. Він не хоче також скидатися на доктринера-дослідника, який живе голими формулами. Літературно-громадська і критична публіцистика химерно переростає у Єфремова у глибший літературознавчий дослід, і не пробуйте у нього ці дві сфери розняти у тих випадках, коли він сам цього не зробив» [1, с. 49].

Проаналізуємо послідовно репертуар єфремовських публікацій у «Книгарі». Так, книжково-журнальним і видавничим справам революційної доби були присвячені передусім такі статті С. Єфремова, як «Голод на книжку» (1917, чис. 2, стовп. 52–54), «Наші місяшники» (1917, чис. 4, стовп. 175–177), «Про пошану до книги» (1918, чис. 5, стовп. 251–253) [8]. Звичайно, тією чи іншою мірою торкався С. Єфремов цих питань і в інших своїх рецензійних нотатках. Червоною ниткою через тексти С. Єфремова на шпальтах «Книгаря» проходить ідея вартості Книги як духовного надбання, ментальної цінності, культурного скарбу українського народу. Усі ці різножанрові, різнопланові праці передусім об'єднує любов автора до української книги, глибоке розуміння потреби в ній скрізь, де живуть, учаться, працюють чи воюють українці — в селянській хаті, сільській і міській школі, квартирі інтелігента, казармі. Він тішився, що в Україні нарешті наступив інтелектуальний голод, голод на книжку, на друковане слово, і вболівав, що не завжди за змістом та оформленням ця духовна пожива відповідає своєму високому призначенню. «Вперше тепер українська книжка широкою хвилею пішла по Україні, — писав він у статті «Про пошану до книги» (1918, чис. 5, стовп. 251–253), — вперше зазирнула до таких куточків та суточок, до яких не було передніше ходу книжці. Вперше книжка зробилась продуктом масового споживання. І зовсім не байдуже, якою та перша книжка завітає в нові місця й до нових людей, у якому образі й яким виглядом лишить вона по собі перші вражіння. Адже ці перші вражіння часто зафіксуються навіки, з них складатиметься розуміння про книжку взагалі, на них виховуватиметься, кажучи загально, смак тієї публіки, що вперше задовольняє з теперішніх видань свій інтелектуальний голод. З перших вражіннів складається звичайно, непереможний образ річі й тому психологічно вони величезну вагу мають. Які ж будуть ці перші вражіння од

книги, найперше од її зверхнього вигляду? Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом» (там само, стовп. 252). Боротися з цією зовнішньою «сірістю», зумовленою у більшості випадків економічними негараздами, і прагнув автор «Книгаря», звертаючи увагу майже в кожній рецензії на зовнішній вигляд видання. Не менш ретельно він аналізував мову.

Значне місце в доробку С. Єфремова в «Книгарі» посідають роздуми над публіцистичними текстами його сучасників. Звичайно, тексти ці були різного штибу — історіософські, агітаційно-пропагандистські (інколи до примітивізму), агітаційно-інформативні, партійно-популяризаторські. Особливе місце серед них належить праці непересічної особистості та одного з найцікавіших на той час публіцистів Петра Стебницького (П. Смутка) «По-між двох революцій. Нариси політичного життя за р.р. 1907–1918» (Київ : Час, 1918). І рецензія, і низка статей П. Стебницького (вони вміщені у перевиданому нещодавно томі робіт останнього) вражають і сьогодні своєю актуальністю, бо стосуються найзлободеннішого питання — агресії Росії проти суверенної України.

В іншій рецензії, уже на книгу А. Кащенко «За що? Оповідання з часів визвольного руху» (Черкаси : Сіяч, 1917), нищівно відгукнувшись щодо літературної вартості оповідань вельми плодового письменника й популяризатора Адріяна Кащенко, С. Єфремов висловив влучне спостереження щодо можливого відбиття революційної доби у свідомості митців: «Визвольні часи, напевне, довго ще притягатимуть увагу художників. Багато вдячного матеріалу черпатимуть вони з тогочасних подій, чимало знайдуть там і героїчних постатів, і просто людей повинності, що ставали над часом, як і багато психологічних ситуацій, поставлених суперечностями між лютьми вимаганнями обставин та силою людського духа. І справжньому художникові буде це за невичерпане джерело для художніх екскурсій» (1918, чис. 6, стовп. 324–325).

Суголосним кризовим подіям сьогодення є відгук С. Єфремова на переклад Лесем Курбасом праці «Мистецтво вмирає» (виданої в 1911 р.) одного з відомих на той час німецьких есеїстів і культурологів Віктора Обюртена (1919, чис. 22, стовп. 1489–1492): «Життя, сучасне, диференційоване, здрібніле життя з його ознаками переступного часу, з його розпорощенням людськості на дрібні атоми, з нуртуванням якихсь ще не зовсім визначених сил, з потоптанням того, чим жила досі людськість, з жагучою спрагою по чомусь новому, що не набрало ще виразних форм — це життя дійсно не сприяє великому, повному мистецтву» (там само, стовп. 1490). С. Єфремов

явно співчуває провідним тезам В. Обюртена. Одночасно, наполягаючи на синтезі традицій і новацій, формулює думку щодо поваги до надбань реалістичної школи:

«Рано ще навіть у тих обмежених формах, до яких зводить плачі Обюртена перекладчик, підставляючи під категорію засудженої на смерть так звану реальну школу в мистецтві. Це так само абсолют — негодящий вже тим самим, що він абсолют. В творчості, в мистецтві найбільше важить, звичайно, не сюжет, не тема, а виконання, цебто в останній лінії сила таланту й елемент щирості та безпосередності творця. Отже, школа, способи зовнішнього підходу до даного сюжету, виучка — це річ, власне, другорядна. Талант творить школу, а сама школа ще ніколи не творила талантів. Справжній талант, що не зневолює сам себе, раз у раз потрапить сказати нове слово, і, навпаки, скільки гнітючого шаблону й убійчої трафаретності виявляють іноді „самостійні піонери”», які власне тільки пнуться і на самостійність і на піонерство! І я теж думаю, що ми напередодні того часу, коли народитись має велике й сміливе мистецтво, — тільки що маю також сміливість думати, що народиться воно з елементів старого, як синтез внутрішнього й зовнішнього світа, що складається на матеріал для творця, як гармонія форми й змісту.

Так було — так буде і менш усього можна стати цьому неминучому процесові на заваді злостивими вихватками проти „старого” та самим новаторським ентузіазмом. Потрібно ще чогось. І те щось — то, знов кажу, талант і щирість, що знайдуть і нові, свіжі теми, й свіжих їм додадуть фарб. Це буде нове мистецтво і новим бути не перешкодить йому те, що воно органічно з старого вирросло... Та це вже не для рецензії тема, а для трактата» (там само, стовп. 1491–1492).

Ключова для зрілого Єфремова-критика теза стосовно потреби «гармонії форми й змісту» в літературі, театрі, образотворчому мистецтві — наслідок його логічної еволюції від перших епатажних начерків «В поисках новой красоты», «Бонаventura в українській літературі (Уваги читача)» та «На мертвой точке» до цього стисло, яскравого, по суті програмового тексту. Варто також замислитися над його неприйняттям категорії абсолюту як у творчості, так, можливо, й у громадсько-політичному житті.

Чимало С. Єфремов оглянув книжок, в яких висвітлювалась історія українського модерного національного руху, — читаємо його відгуки на перевидання творів Михайла Драгоманова та Бориса Грінченка, на праці Володимира Левинського «Царская Россия и украинский вопрос», Володимира Дорошенка «Українство в Росії», Юліана Охримовича «Короткий нарис розвитку української націо-

нально-політичної думки в XIX ст.» (чис. 1). Свідок, учасник, співтворець багатьох акцій «українського проекту» другої половини 1890-х – 1917 рр., член Старої Київської громади, Загальної української безпартійної організації, Української радикальної та демократично-радикальної партій, провідний діяч ТУП, він не міг не перейматися питаннями системного формування та належної репрезентації історичної пам'яті сучасників, адекватного відтворення «давнього-недавнього минулого» в національній літературі — хай усього-на-всього публіцистичній, — і тому так небайдуже та гарячковито відгукувався на будь-яку більш-менш значущу друковану працю про «новітні часи» українства. Здається, для нього не існувало дрібниць. Він розумів, що згодом ці брошури, безпретензійно-популярні історії, кинуті мимохідь зауваження слугуватимуть джерелами для написання «великих» історій. А тому треба зараз, поки не зникли з пам'яті постаті, події, дискусії, зафіксувати, виправити, відкоригувати. С. Єфремов, перебуваючи між «світом книжок» і «світом політики» в 1917–1919 рр., робив для цього все можливе та неможливе. «Книгарь» давав шанс для своєчасного, відвертого й некомпліментарного обговорення книжково-журнального «потону життя». Історія літератури, громадських рухів, життєвих доль і внеску до скарбниці національної культури видатних діячів українства — усі ці теми перебували у фокусі уваги С. Єфремова. Його праці зі сторінок «Книгаря» — це своєрідний внесок у започаткування національної історіографічної традиції новітньої доби українського руху.

Так, аналізуючи працю Володимира Дорошенка «Українство в Росії, новіші часи» (Відень : СВУ, 1917) (1918, чис. 6, стовп. 316–318), рецензент передусім відзначає її актуальність: «Перегляд подій останнього часу на Україні давно вже зробився дуже потрібною річчю, а тепер, по революції, ця потреба ще виросла. Конче треба було показати, що той розмах, якого набрав національний рух за революційних часів, не був чимсь несподіваним і надприродним, що він спирався на попередню роботу цілих поколінь і що вже перед війною ми бачимо закладеними всі головніші підвалини під домагання останніх днів. Такої історії громадського руху на Україні ми ще не мали, та не маємо й тепер. Проте з'являються вже деякі предтечі її, а з них найперший — праця В. Дорошенка...» А далі пише, що в цій такій важливій нині праці «...трапляється чимало й фактичних помилок, почасти від недогляду, почасти ж певне від того, що авторові доводилось, мабуть, писати без друкованих джерел, покладаючись єдине на саму свою пам'ять». Проте завершує рецензію лояльним висновком: «Звичайно, всі ці й деякі інші помилки великої

ваги не мають, але все-таки бажано б не стрівати їх у книзі, що за браком інших могла б стати поки що в пригоді, як справочник. Та їх і легко буде виправити в новому виданні, яке хотілося б до того ще бачити докладнішим та поширеним завбільшки на „великий том”» (там само, стовп. 316).

Важливою є думка С. Єфремова щодо потреби звернення до інтелектуальної спадщини «батьків» модерної України, зокрема його позитивна оцінка перевидання праці Михайла Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (Київ, 1917): «Четвертий десяток літ минає, як написана „Историческая Польша и великорусская демократия” (вперше надрукована в „Вольном Слове” р. 1881), але багато сторінок книги читаються, наче написано її на теперішню „злобу дня”. І це не тільки через те, що суть питань, які стояли тоді перед Драгомановим, майже не змінилася, а й через те, що автор зумів питання сучасності освітити неугасимим світлом широких ідеалів громадських і дати їм ту постановку, об яку обламається зуб часу. <...> Праця Драгоманова од першої й до останньої сторінки не доводить, а кричить про таку потребу. В наші часи, коли питання федералізму й автономності народів стало на весь зріст і в цілком реальній постановці, ознайомлення з поглядами українського публіциста та його широкою сводкою фактичного матеріалу могло б запобігти не одній помилці та безтактності в сфері національного, і зокрема українського, питання чужим людям, і помогти ясніше ставити свою справу українцям. Це ознайомлення я вважаю обов’язковим для кожної „освіченої” людини» (1917, чис. 1, стовп. 14–15). Уміння «дешифрувати» в координатах революційної доби тексти інтелектуалів «довгого українського ХІХ століття» та виявляти в них суголосне й невмируще — типова риса С. Єфремова як історика громадських рухів. М. Драгоманов — це, без сумніву, найбільш авторитетний «значущий Інший» в конструюванні його світогляду. «Читаючи тепер цю накидану сміливо рукою Драгоманова концепцію останнього періоду української історії, жалусь тільки одного, — пише він у рецензії, опублікованій у 10-му числі за 1918, на 2-ге видання праці «Пропавший час. Україна під Московським царством (1654–1876)» (Київ, 1918), — що це уривок, фрагмент, а не ціла, викінчена праця. Вже з попереднього бо видно, як багато вона обіцяла читачам і як 40 років тому правдиво поставила вона питання нашої минувшини. На жаль, тільки поставила, — розв’язувати доводиться тепер іншим, не маючи за собою голосної думки нашого великого публіциста» (1918, чис. 10, стовп. 567).

Не втрачає значення думка С. Єфремова щодо специфіки для біографічних студій такого джерела особового походження, як власно-

ручний життєпис. «Автобіографія Драгоманова, — власна автобіографія з р. 1883-го й додаток до неї з р. 1884 — в оригіналі, російською мовою, надрукована була вже двічі. Вперше подав її небіжчик Павлик у своїй книзі про Драгоманова р. 1896, вдруге передрукував її журнал «Былое» р. 1906. Тепер маємо цю інтересну річ і в українському перекладі.

Для біографії й характеристики великого українця ці автобіографічні замітки мають вагу першорядну. І це не тільки через те, що вони вийшли з-під пера його ж таки самого, а й через свій, скажу так, метод. Бувши скрізь і всюди надзвичайно точним і по спроможі об'єктивним, Драгоманов і в автобіографічних замітках додержує цієї точності й спокійного об'єктивного тону, і zarazом подає генезу як своїх поглядів, так і більшості визначніших своїх праць. Тому-то в автобіографії, доведений до останніх літ автора, маємо ніби канву для його докладної біографії, — таке щастя не часто трапляється в літературі про визначних людей» (1918, чис. 5, стовп. 260).

Не менш гаряче вітав Єфремов і перевидання праць свого старшого товариша, незабутнього Бориса Грінченка. Так, з приводу передруку його «Листів з України Наддніпрянської» читаємо в «Книгарі»: «Тільки з скасуванням усякої цензури в Росії змогли вийти ці листи, що небіжчик Грінченко, під псевдонімом П. Вартовий, друкував у „Буковині” на початку 90-х років. Що дивніше, не були вони нарізним виданням передруковані навіть за кордоном, для публіки зовсім загубилися в старих річниках газети. А тим часом їх треба знати не тільки історикові нашого життя, а й сучасний читач з їх чимало-таки може дечого навчитись, тим більше, коли ці листи поставити поруч з відповіддю на них Драгоманова — „Листами на Наддніпрянську Україну”, що теж чомусь не зазнали ласки у закордонних видавців і після великої перерви вийшли оце тільки р. 1915 у Відні» (1917, чис. 3, стовп. 121).

На сторінках часопису знаходимо також і більші за обсягом критичні праці класичного типу, які мають значну наукову цінність, часто виступаючи як своєрідна апробація тієї чи іншої літературознавчої розвідки критика й історика літератури. Так, привертають увагу стаття С. Єфремова «Біля початків української критики. Куліш — як літературний критик» (1919, чис. 23–24, стовп. 1529–1538) та нарис «Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка» (1918, чис. 12–13, стовп. 685–692). У першій він пише: «Куліш був першим українським критиком в правдивому того слова розумінні, — критиком, що не випадково прохопився однією-двома замітками, а почав був досить систематично, як на ті, звичайно, часи, освітлювати питання поточного

письменства» (1919, чис. 23–24, стовп. 1531), а наприкінці робить висновок: «Нахиляючись теоретично до естетичного напрямку, Куліш все-таки великою мірою був публіцистом і в критичних своїх працях, як лишався ним занадто часто і в історичних та навіть і в художніх своїх творах. Усе залежало від того, якому богові служив даного часу цей хисткий і надто суб'єктивний письменник. <...> Куліш-критик — це насамперед народолобець і фанатичний прихильник народнього слова, якого одного не зрадив він під темні часи хитаннів, внутрішньої боротьби й тяжких мук поміж Сциллою і Харібдою своєї вдачі та зверхніх обставин» (там само, стовп. 1536–1538). Нарис про Г. Квітку-Основ'яненка С. Єфремов розпочинає такими проникливими рядками: «Доводиться знов до старовини вертатись, згадуючи одного давнього письменника з приводу його літературного ювілея. Ювілей, коли хочете, навіть подвійний: допіру минуло 140 років, як народився, і рівно 75 років, як помер Григорій Квітка. Роки, як бачимо, не малі, але іноді хороше себе почуваєш, коли можеш од сучасного блазенства хоч на мить заховатись за муром довгого ряду літ. Єсть там щось лагідне, заспокійливе, тихомірне — як на тихому кладовищі: царство смерті ніби, людського гомону й галасу не чути, а розкішні дерева, буйна рослинність та щебетання пташок нестишимо — всіма голосами власне про життя, а не про смерть промовляють. З минулого тільки підвалина до майбутнього, а сучасне — міст між ними. І коли підвалина добра, то й стане на ній теж міцна будівля, хоча б місточок між ними й був нівроку собі поганенький. З Квітки й маємо одну з таких міцних підвалин» (1918, чис. 12–13, стовп. 686–687). Щодо дискусійного питання — чи потрібні нині перевидання класиків романтичної доби «українського відродження», чи є запит на їхні твори у нового покоління читачів, він слушно зауважує: «Писати так тепер, як писав колись Квітка, звісно, не можна і не треба. Але можна і треба читати і перечитувати ту давню старовину, що ховається од нас за мурами довгого ряду літ. Можна і треба не тільки через те, що це наша минавшина, з якої через міст сучасності майбутність виростає, а й через те, що в тій минавшині криються скарби об'єктивної, невмирущої вартості, які варто оновляти й пускати в діло, в щоденний оборот задля них самих» (там само, стовп. 687). Невипадково приязно писав Єфремов про перевидання видавництвом «Рух» у 1918 р. однієї з найбільш популярних повістей письменника, бо «...поза тими загальновідомими хибами, на які слабував Квітка, — „Маруся” все ж належить до класичних творів українського письменства, вартих уваги не тільки як історично-літературний матеріал. Вона давно вже зайняла місце серед творів невмирущих, вічно юних, — таких, що

раз-у-раз знаходять широкий шлях до читачевого серця» (1918, чис. 16, стовп. 965–966).

Як виключно позитивний С. Єфремов вітав процес спадкоємності поколінь у літературному процесі та безперервність традиції у житті громади. «Оце якраз 60 років минає, як у Петербурзі, в виданні Куліша, вперше з'явилися оці «Народні Оповідання» незнамого тоді автора» (1918, чис. 10, стовп. 553), — пише він на початку статті «Небуденний пам'ятник», присвяченій «Народним оповіданням» і «Кармелюку» Марка Вовчка, а далі продовжує:

«Поруч Шевченкового „Кобзаря” це була друга книга, що вийшла поза межі тодішнього українства і здобула широку популярність отому „таємничому псевдонімові”, що зумів знайти серед тодішнього життя пекучі теми й обставити їх всією красою рідного слова, художнім натхненням і тією прозорою ніжністю й чулістю жіночої вдачі, що непереможно до серця промовляє з сторінок таких звичайних, буденних оповіданнів. <...>

Минуло 60 років. Давно впали кріпацькі кайдани. Перейшла й пам'ять про стару неправду і неволю. Життя далеко-далеко ступнуло вперед і в йому, серед теперішнього шуму, даремно й шукати було б тих обставин і тих постатів, які до глибу душі займали колись письменницю, а з нею і наших дідів та батьків. І проте твори Марка Вовчка все новими з'являються виданням і у нас, і за кордоном, та й довго, певне, ще не сходитимуть з нашого літературного обрію. І не з історичною тільки міркою, не як до історичних документів підходить до невмирущих „Народніх Оповіданнів” сучасний читач, — єсть бо в них справді те, що кладе печать безсмертя на діла рук людських і примушує забувати про їх вік немолодий. Не кажу вже про мову, секрет якої тепер безнадійно втрачено, але свіжість і безпосередність чуття немов скромним вінком нев'янущих, запашних квітів увиває ці класичні малюнки нашого минулого і разом такого і нам ще близького життя» (там само, стовп. 553–555).

Пульсує в цій рецензії неповторне єфремовське відчуття «історичного часу»: «Просто, але міцно і гарно зроблено. І далеко з просторів часу видніється той небуденний у своїй красі задумливий — трохи суворий, але такий м'який і ніжний разом — пам'ятник, що поставила собі авторка „Народніх Оповіданнів”» (там само, стовп. 556).

Привертають увагу рефлексії С. Єфремова щодо творчості одного з його найулюбленіших авторів — Михайла Коцюбинського [9]. У 2-му числі за 1917 р. С. Єфремов відгукнувся на брошуру М. Коцюбинського «Іван Франко» (Київ : Криниця, 1917) — реферат, читаний письменником 1908 р. на засіданні чернігівської «Про-

світі». Влучним, як щодо стилю М. Коцюбинського-популяризатора, є спостереження С. Єфремова:

«В перші роковини смерті Франка українське громадянство згадало свого „Мойсея” опріч газетних статтів — трьома оцими брошурами. Правда, нова з них тільки остання. Перші написано ще за життя Франкового.

Безперечну ціну має реферат небіжчика Коцюбинського. Великий художник слова не прокладає тут нових шляхів, не дає якогось оригінального погляду на Франкову творчість, — він іде слідом за тим, що ми вже мали в літературі про Франка. Але Коцюбинський зумів дати виразний і правдивий портрет літературний свого товариша, — портрет, написаний з любов'ю і властивим авторові образним стилем. „Вам, — каже Коцюбинський, — стане тепло й ясно од світла його (Франка) очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремій і сипле іскри”. І коли читачеві справді робиться „тепло й ясно” од погляду на Франкову постать, то спричинився до цього й автор реферату.

Зате не буде ні тепло, ні ясно читачеві од двох інших брошур. Д. Христюк, замість книжки про Франка, дав просто кілька крикливих загальних фраз, до того ж обірвавши їх на середині, і Франка тут зовсім немає. Видко, що автор і сам гаразд того не знає, про що пише. „Дві статті”, видані Подільською „Просвітою” — це передрук (чомусь цього не зазначено!) двох брошур, що вийшли р. 1913 у Львові: перша С. В.² — „Житє і твори Івана Франка”, друга — М. Яцкова — „Іван Франко”. Чому Подільська „Просвіта” саме ці брошури передрукувала — не знати, але можна сказати, що вона даремно витратила просвітянські кошти. Нудне базікання першого автора та претенціозне просторікування М. Яцкова, нарешті важка й непопулярна мова — чи ж цього потрібно для просвітянської публіки? До того ж видавці навіть не зредагували як слід цих передруків...» (1917, чис. 2, стовп. 82–83).

Як бачимо, С. Єфремов, що у дореволюційні часи брав участь у пошануванні видатних діячів національної культури (ювілеї Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Франка та ін.) та упорядкуванні пропам'ятних збірок, був небайдужим до оновлення комеморативного канону, до потреби популяризації знакових постатей українства у свідомості народних мас за доби масової політики.

Не можна оминати увагою й два інші, більш розлогі огляди критика, присвячені М. Коцюбинському: «З доби шукання» (1917, чис. 8, стовп. 438–441) та «Нескінчена пісня» (1919, чис. 25–26,

---

² Тут і далі в цитатах виділення С. Єфремова.

стовп. 1681–1684). Предметом обговорення тут була поява перших томів повного зібрання творів майстра слова у видавництві «Криниця». Зауваживши, що «популярність Коцюбинського не дорівнює його славі», Єфремов подав періодизацію художнього мислення М. Коцюбинського, простежив еволюцію письменника від етнографічно-реалістичного до метафоричного, імпресіоністичного, психологічного стилю письма. Праця С. Єфремова «З доби шукання» перегукується зі вступом до його монографії про Коцюбинського 1922 р. А от «Нескінчена пісня» є значно ближчою до відповідного підрозділу «Історії українського письменства». Також знаходимо відповідні відлуння і варіації із зазначених «книгарських» текстів С. Єфремова в слові «Од редактора» до т. 5 «Творів» М. Коцюбинського. Проникнення у таємниці творчої лабораторії М. Коцюбинського спонукали С. Єфремова до застосування в своїх студіях історико-порівняльного та психологічного методів, загострили увагу до естетичних критеріїв в оцінці літературних явищ, і це підважує усталені уявлення про С. Єфремова як апологета народництва.

У статті «Дорогою шукання» (1920, чис. 1–3 (29–31), стовп. 23–32), що була відгуком на твори молодого літератора Михайла Івченка, С. Єфремов висловив відвертий погляд на процеси трансформації в українській літературі, почавши з того, що «в нашому красному письменстві часів війни та революції кидається в вічі одне цікаве і з першого погляду мало зрозуміле з'явище. Тоді як віршова парость його досить буйно розгорнулася й появила цілу, можна сказати, фалангу будь-що-будь помітних заступників — у прозовій не завважимо майже ніякого руху. Не без прозаїків, звичайно, але... сіро якоесь тут і навіть на людей убого, не пригадаєш жадного ймення з таким безперечно власним обличчям, як у сфері віршової літератури напр., П. Тичина. Залежить це од загального духу часу — і мене особисто мало тішить добрий урожай на віршників, особливо коли його поставити поруч з засухою на прозаїків» (там само, стовп. 23–24). На думку критика, «„переоцінка цінностей” у письменстві, як і скрізь, починається здебільшого з формальної сторони, з техніки, вона ж у віршовій сфері дає для „революцій” далеко більш вдячного ґрунту, ніж у прозовій: тут нема як похизуватися такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у вірші; тут не можна самою формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка не спокушає такими принадними труднощами, перемагання яких часом обертається в фокусництво. Менш блискуча — то менш і принадна це форма в ті часи, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий» (там само, стовп. 25). І далі Єфремов говорить про те, що зазначене з'явище свідчить, що «...наша „літературна револю-

ція” одбувається поки що чисто формальним способом, зверху, і зглибока не зачепила ще літературного ґрунту, не дійшла ще до підґрунтя літературного, і хто зна чи переїде навіть з голів у поодиноких людей чи гуртків до ширшої свідомості, як ідейне надбання саме останнього часу. Принаймні брак новаторства якраз там, де техніка не так притягає сама задля себе, показує, що поза технічною стороною „літературна революція” не виявила ні широкого розмаху, ні творчих змаганнів, і не вважаючи на тріскучу фразеологію, перебуває власне на рівні старих форм і настроїв. Навіть настроїв... Бо, як побачимо зараз на прикладі чи не єдиного помітного у нас між молодими письменниками прозаїка, тут поки що не так революцією живляться, як наслідуванням старих, часом досить старих, зразків» (там само).

Позиція С. Єфремова щодо осіб «першого» та «другого ряду» в громадсько-літературному житті України принагідно викладена у відгуку на біографічний нарис Михайла Лозинського «Михайло Павлик, його життя і діяльність», присвячений учневі М. Драгоманова, а за молодих років однодумцеві І. Франка: «Це справді була середня людина, справді він не лишив по собі вікопомних творів. Можна навіть чимало дефектів знайти у тому, що він за своє життя зробив. Але поза всім тим з Павлика таки постать історична. І не тільки час, великий час формування громадського світогляду, виніс Павлика на височінь історичної постаті, — спричинився до цього і сам небіжчик. Багато було тоді покликаних, та мало обраних, і Павлик мав щастя належати до останніх. З натури своєї це був, кажучи влучним слівцем Тургенева, однолюб, однієї книги автор, однієї ідеї вірний adept. І раз потрапивши на свою путь, люде такої вдачі вже з неї не звертають, а віддають себе їй цілими, без останку. Це й зробило з Павлика цікаву й характерну постать у нашій недавній історії» (1918, чис. 12–13, стовп. 700). І далі — вповні логічний висновок: «Такий вигляд має і праця М. Лозинського. Автор добре використав факти з життя Павлика і гарно освітив цю невсипущу постать невтомого працівника. І невеличку книжечку з користю прочитає кожен, хто цікавиться нашим письменством і громадським життям» (там само, стовп. 701).

Увагу дослідників Української революції мають привернути два некрологи, вміщені в «Книгарі»: висока оцінка місії покійного І. Шрага «Людині гармонії» (1919, чис. 21, стовп. 1423–1427) та некролог «До об'єктивної істини», присвячений пам'яті М. Туган-Барановського (1919, чис. 20, стовп. 1257–1262). Першого він добре знав, текст вийшов теплим, щирим, з добре виписаними людськими рисами, у другому некролозі переважає інформація про політичні

погляди, опонентів і соратників. С. Єфремов вичерпно узагальнив еволюцію поглядів М. Туган-Барановського у національному питанні: «Скинувши об'єдинительні окуляри, він все ближче й ближче ставав до українства і скінчив на тому, що визнав себе за українця й свій хист, знання й працю поніс на новий для себе ґрунт з тією сміливістю та безоглядністю, які так характерні були для небіжчика. Свої завички, виховання, традиції він склав і тут на вітвар об'єктивної істини, скоро йому пощастило її розглянути» (там само, стовп. 1261–1262). Порівняльна характеристика поглядів П. Струве, М. Туган-Барановського й В. Леніна, здійснена С. Єфремовим, є підсумком тривалих роздумів щодо знакових постатей російського політикуму.

У бібліографічних нотатках С. Єфремова знаходимо формулювання методичних засад творення популярної біографіки. Сам він був безперечним майстром цього жанру (брошури про Івана Франка, Тараса Шевченка, пресові статті). Він вітав як надзвичайно позитивне перевидання історика, редактора найбільш повного на той час аутентичного тексту «Кобзаря» Василя Доманицького «Життя Тараса Шевченка» (1918, чис. 11, стовп. 656–657): «Біографія Шевченка, що вийшла з-під пера небіжчика Василя Доманицького, досить широко відома нашій публіці: вона бо надрукована була в тих популярних виданнях „Кобзаря”, що дали свого часу славу і невтомному редакторові його, і петербурзьким видавцям. Серед популярних біографій це безперечно одна з найкращих. Просто, стисло, цікаво розказує Доманицький про життя і заслуги Шевченка й не в одну певне несвідому душу зуміє прикинути іскру свідомості й тієї гарячої любови та пошани до невмирущого Кобзаря, якою горів сам автор» (там само, стовп. 656). Водночас критично відгукнувся стосовно праці відомого в майбутньому літературознавця Леоніда Білецького «Про Тараса Шевченка. До шкільного святкування роковин Кобзаря України» (Умань, 1918), призначеної для навчально-виховної роботи в школі:

«Це має бути ніби матеріал для святкування Шевченкових роковин у школі.

Але це тільки матеріал, і до того ж ціни невеликої, бо в такому вигляді, як єсть, книжка мало відповідає своєму завданню. Побожності не досить — до неї треба ще вміння, а його якраз і бракує складачеві. Почати з того, що життєпис і не популярний та не пристосований до дитячої психіки, і повний помилок у мові („виявив *пилку* любовь”, „з *неподражаємою* художньою *точністю*” і т. і.), та й якийсь занадто не пропорціональний: чотири сторінки віддані на життєпис до скінчення Шевченком академії, а на решту

життя поетового припадає ледве одна сторінка. Вибір поезій про Шевченка і Шевченкових — випадковий: не знати, чому взято ті, а не інші твори для шкільного читання. Отже, кому доведеться з цієї брошури користуватись — муситиме вводити до неї поправки й додати» (1918, чис. 16, стовп. 969–970).

Не знайшов доброго слова Єфремов і щодо аматорських спроб катеринославської «Просвіти», що видала брошуру П. Щукина «Тарас Шевченко. Коротенька біографія» (Катеринослав, 1918): «Про брошуру видання Катеринославської «Просвіти» власне нема чого багато говорити. Нема тут великих огріхів, але нема й чогось яскравого, чогось принаймні свого. Середня брошура, сіренька, як і зверхній її вигляд» (1919, чис. 17, стовп. 1067).

Відреагував С. Єфремов на перевидання у 1918 р. у Полтаві творів свого «вчителя» в політиці та організаційно-видавничих справах Олександра Кониського (1919, чис. 20, стовп. 1281–1282), зауваживши, що «це видання має на меті чисто просвітнє завдання, не претендуючи ні на повноту, ні на якийсь певний план. Отже з цього вигляду й мусимо підступати до його оцінки: не твори письменника рецензувати, бо вибір не дає для цього матеріалу, а виконання просвітніх завданнів видавництва» (там само, стовп. 1281). На думку критика, додана до книжки передмова — «...найслабше в ній місце. Автор передмови пробує і біографію письменника розказати і дати характеристику його письменської та громадської діяльності, але ця спроба рішуче не вдалася. Боюся, що таке пояснення не тільки не пояснить нічого мало освіченому читачеві, а ще більш його заплутає. <...> Способом свого виконання передмова голосно говорить тільки про те, що краще було б обійтись зовсім без неї, і саме це самоубивче завдання вона тільки і справляє добре» (там само, стовп. 1281–1282). Упорядницею збірки та авторкою передмови була молода письменниця Варвара Чередниченко. Користуючись нагодою, С. Єфремов виклав думку щодо оптимальної моделі науково-популярної біографії: «Популярне писання більш за всі інші вимагає певного плану і послідовного розвитку його, а тим часом у передмові панує повний хаос: автор починає з життєпису, потім кидає його й обертається до плутаної теорії психології творчості, далі знов вертається до життєпису, але викладає його дуже абстрактно, одбігаючи од теми, переплітаючи з домислами про вихоплені з гурту твори Кониського. Все це показує, що В. Чередниченко не ясно й собі уявляє літературну постать письменника, про якого пише. Прикро вражають дидактичні одбіги од теми: писати популярно зовсім не значить конче подавати примітивну науку: наука повинна сама собою виникати, а не бути нав'язаною, до того ж у наївній і досить

сумнівній формі» (там само, стовп. 1281). Як бачимо, вимоги С. Єфремова щодо популярної біографіки були цілком обґрунтовані: чіткість плану видання, адресний характер читацької аудиторії, верифікація, документальність, послідовність викладу, вміння «вписати» постать героя в реалії свого часу, добірна літературна мова.

За стислими текстами рецензій можна встановити дійсне ставлення С. Єфремова до «предтеч» національної культури (Г. Квітка-Основ'яненко), її геніїв (Т. Шевченко), діячів «досвітньої доби» українського руху (О. Кониський), ідеологів політичної течії в українстві (М. Драгоманов), сучасників-одномудців (Б. Грінченко, В. Доманицький, І. Шраг), нарешті, модерністів і новаторів (М. Коцюбинський). Показово, що він позитивно ставився і до галичан (М. Павлик, М. Лозинський). Одні особистості чимось його приваблювали, інші відштовхували, але в будь-якому випадку оцінка С. Єфремова важлива для осмислення ролі, з'ясування місця тієї чи іншої постаті в історично-культурному контексті доби.

Зустрічаємося на сторінках «Книгаря» і з Єфремовим-полемістом — йдеться про гостру, з елементами іронії та сарказму, відповідь у статті «З приводу однієї рецензії» (1919, чис. 23–24, стовп. 1642–1645) Дмитру Ревуцькому, несподіваному критику його новітньої «Короткої історії письменства» (1918) (у цю полеміку була вимушена навіть втрутитися редакція «Книгаря» в особі М. Зерова). Привертає увагу трактування С. Єфремовим понять «доба» та «десятиліття» щодо історії літературного процесу та ширше — інтелектуальної думки:

«Ще кілька слів про позитивні вказівки д. Ревуцького.

„Не слід би й залишати, — навчає він, — тут розполог матеріалу по десятиріччям. Треба було розкласти матеріал чи то по літературних напрямках — етнографічному, романтичному, реалістичному і т. д., чи то по галузях — драма, епос, лірика, чи як *інакше*” (!). Поминаючи вже те, що у мене матеріал розложено зовсім не десятиріччями, а більшими періодами і десятиріччя мають вагу тільки як зверхня межа для внутрішнього споріднення, — запитаю д. Ревуцького, чи думав він над тим, що саме мені пропонує? <...> ...Ось цікаво поглянути, яку б дав собі раду рецензент з літературними напрямками, коли у нас вони якраз і не мають ясно окреслених меж і коли одного й того самого письменника можна і роздерти по різних напрямках, і убгати мало не всіх в етнографічний чи реалістичний. Класичний приклад з історією літератури проф. Петрова міг би вже навчити, що з такої спроби нічого, крім довільності і плутанини, вийти не може, а тим більше, коли й самий принцип поділу, як це бачимо у д. Ревуцького, не видержує найелементарніших вимаганнів

наукової класифікації... Лишається ще „по галузях” — нагадує мені д. Ревуцький. Це було б зовсім добре, тільки — може, рецензент з цим згодиться — була б це історія „галузей”, а не історія письменства» (там само, стовп. 1644–1645).

Таким чином, тексти Сергія Єфремова на сторінках «Книгаря» демонструють широкий проблемно-тематичний діапазон, неперевершене володіння українською мовою, широку ерудицію, надзвичайну пам’ять, громадянську мужність, нарешті, дають змогу побачити Єфремова-опонента, нещадного критика «макулатурної» псевдолітературної продукції бурхливих часів революції. «Книгарські» публікації С. Єфремова мають стати в пригоді для підготовки його ґрунтовної наукової біографії (такої поки що немає), бути корисними для створення біографічних нарисів тих авторів, діячів, письменників, про яких він писав. Републікація у повному обсязі, під однією обкладинкою, з фаховими довідками та коментарями цих текстів на часі. Така археографічна праця не лише має бути гідним «вінком на спогад» про одного з найбільш енергійних і талановитих «конструкторів» української нації, а й повинна актуалізувати у свідомості сучасного соціуму питання репрезентації історичної пам’яті доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

- 1 *Бойко Ю.* Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова [Текст] / Ю. Бойко // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 33–51.
- 2 *Гирич І.* Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця) [Текст] / І. Гирич // Укр. археограф. щорічник. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 336–375.
- 3 *Дашкевич Я.* «Книгарь» — журнал епохи революцій та контрреволюцій [Текст] / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – Київ, 1991. – Вип. 25. – С. 26–44.
- 4 *Демченко Т.* «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) [Текст] / Т. Демченко, С. Іваницька // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – Вип. 11. – С. 228–262.
- 5 *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929 [Текст] / С. Єфремов. – Київ : Газета «Рада», 1997. – 843 с.: іл. – (Б-ка газети «Рада». Мемуари).
- 6 *Животко А. П.* Історія української преси [Текст] / А. Животко / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – Київ : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.

- 7 Зеров М. До 25-літнього ювілею С. О. Єфремова [Текст] / М. Зеров // Книгарь. – 1920. – № 1–3. – Січень – березіль. – Стовп. 1–4.
- 8 Іваницька С. Книжково-видавнича справа у добу Великої революції в роздумах Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1920 рр.) [Текст] / С. Іваницька // Бібліотека. Наука. Комунікація: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 6–8 жовт. 2015 р.). – Київ : НБУВ, 2015. – Ч. 1. – С. 176–178.
- 9 Іваницька С. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1919 роки) [Текст] / С. Іваницька // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 146–154.
- 10 Неврлий М. Художні напрями й літературні угруповання в ранній українській літературі (1920–30-ті рр.) [Текст] // Неврлий М. Минуле й сучасне: зб. слов'язознавчих праць / передм. І. Дзюби. – Київ : Смолоскип, 2009. – С. 314–331.
- 11 Рудий Г. Розвиток видавничої справи за доби Центральної Ради й Української держави (за матеріалами української преси 1917–1918 рр.) [Текст] / Г. Рудий // Спеціальні істор. дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – Київ, 2005. – Вип. 12: у 2-х ч. – Ч. 2. – С. 309–322.
- 12 Шульгин О. Михайло Сергійович Грушевський — як політик і людина. З циклу: Головні постаті нашого державного будівництва у 1917 р. [Текст] / О. Шульгин // Зб. на пошану Олександра Шульгина (1889–1960) / Ред. В. Янів. – Париж; Мюнхен: [б. в.], 1969 (Друк. «Logos»). – 359 с. – (Праці іст.-філософ. секції / Записки НТШ; т. 186). – С. 143–155.

REFERENCES

- 1 Boyko, Yu. (1976). *Literaturoznavcha ta literaturno-krytychna metodolohiya Serhiya Yefremova* [Literary and literary-critical methodology Sergey Yefremov]. *Suchasnist'* [Modernity], (10), 33–51. [in Ukrainian].
- 2 Nyrych, I. (1993). *Publikatsiyi S. O. Yefremova v hazeti «Nova Rada», 1917–1919 pp. (Za arkhivnym prymirnykom z biblioteky literaturoznavtsya)* [S. O. Yefremov's publications in the newspaper «Nova Rada», 1917–1919 (On an archival exemplar from the library of literary criticism)]. In *Ukrayins'kyu arkheohrafichnyy shchorichnyk* [Ukrainian Archaeological Yearbook]. (Vol. 2, pp. 336–375). Kyiv. [in Ukrainian].
- 3 Dashkevych, Ya. (1991). «*Knyhar'*» — *zhurnal epokhy revolyutsiy ta kontrrevolyutsiy* [«Knyhar» is a magazine of the era of revolutions

- and counterrevolutions]. In *Ukrayina. Nauka i kul'tura* [Ukraine. Science and culture]. (Vol. 25, pp. 26–44). Kyiv. [in Ukrainian].
- 4 Demchenko, T. & Ivanyts'ka, S. (2015). «*Rosiys'kyi Sfinks*» yak *metafora ta real'nist' u publitsystytsi Serhiya Yefremova na shpal'takh «Knyharya» (1919–1920 roky)* [«Russian Sphinx» as a metaphor and reality in the journalism of Serhiy Yefremov on the pages of «Knyhar» (1919–1920)]. In *Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.* [Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 11, pp. 228–262). Kyiv. [in Ukrainian].
  - 5 Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. Kyiv: Hazeta «Rada». [in Ukrainian].
  - 6 Zhyvotko, A. P. (1999). *Istoriya ukrayins'koyi presy* [History of Ukrainian Press]. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka. [in Ukrainian].
  - 7 Zerov, M. (2020). *Do 25-litn'oho yuvyleyu S. O. Yefremova* [To the 25th anniversary of S. O. Yefremov]. *Knyhar'*, 1–3, 1–4. [in Ukrainian].
  - 8 Ivanyts'ka, S. (2015). *Knyzhkovo-vydavnycha sprava u dobu Velykoyi revolyutsiyi v rozдумakh Serhiya Yefremova na storinkakh chasopysu «Knyhar'» (1917–1920 rr.)* [Book publishing at the time of the Great Revolution in the reflections of Serhiy Yefremov on the pages of the journal «Knigar» (1917–1920)]. In *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiya* [Library. Science. Communication]: materials scientific conference (Kyiv, October, 6–8). (Vol. 1, pp. 176–178). Kyiv. [in Ukrainian].
  - 9 Ivanyts'ka, S. (2015). *Tvorchyy spadok Mykhayla Kotsyubyns'koho v otsinkakh Sergiya Yefremova na storinkakh chasopysu «Knyhar'» (1917–1919 roky)* [The Kotsiubynsky's creative legacy in estimates of Sergiy Yefremov on the pages of the magazine «Knigar» (1917–1919 years)]. *Siveryans'kyi litopys* [Siversian chronicle], 1, 146–154. [in Ukrainian].
  - 10 Nevrlyy, M. (2009). *Khudozhni napryamy i literaturni uhrupuvannya v ranniy ukrayins'kiy literaturi (1920–30-ti rr.)* [Artistic trends and literary groups in early Ukrainian literature (1920–30s)]. In *My-nule i suchasne. zbirnyk slov'yanoznavchyykh prats'* [Past and present: a collection of Slavic works]. (Pp. 314–331). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
  - 11 Rudyy, H. (2005). *Rozvytok vydavnychoyi spravy za doby Tsentral'noyi Rady y Ukrayins'koyi derzhavy (za materialamy ukra-yins'koyi presy 1917–1918 rr.)* [Development for publishing the Central Rada and the Ukrainian state (based Ukrainian press 1917–1918)]. In *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta me-*

- todyky* [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]. (Vol. 12, b. 2, pp. 309–322). Kyiv. [in Ukrainian].
- 12 Shul'hyn, O. (1969). *Mykhaylo Serhiyovych Hrushevs'kyu — yak polityk i lyudyna. Z tsyклу. Holovni postati nashoho derzhavnoho budivnytstva u 1917 r.* [Mikhail Serhiyovich Hrushevsky as a politician and a man. From the series: Key figures of our state building in 1917]. *Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shul'hyna (1889–1960)* [Compilation to honor Alexander Shulgín (1889–1960)]. (Pp. 143–155). Paryzh; Myunkhen. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 23.09.2017 р.

Публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.): історико-біографічні аспекти.

Іваницька С. Г., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (Запоріжжя).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 156–180.

Метою статті є систематизація та аналіз змісту публікацій видатного критика, публіциста, історика літератури Сергія Єфремова (1876–1939) на сторінках бібліографічного місячника «Книгарь: літопис українського письменства». Цей доробок містить 47 рецензій, бібліографічних нотаток, книгознавчих і літературознавчих статей, два некрологи — пам'яті І. Шрага та М. Туган-Барановського, статтю про нищення денікінцями українських видань. Автор зосередився на рецензуванні С. Єфремовим історико-біографічних видань, з'ясуванні критеріїв щодо цього популярного жанру.

Ключові слова: Сергій Єфремов, «Книгарь», Українська національно-демократична революція, рецензія, біографіка.

Publicistic texts of Sergiy Yefremov of the bibliographic magazine “Knyhar” (1917–1920): historical and biographical aspects.

Svitlana Ivanitska, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law and Social and Humanitarian Sciences of the Zaporizhzhya Institute of Economics and Information Technologies (Zaporizhzhya).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 156–180.

The purpose of the article is to systematize and analysis the content of the publications of the famous critic, publicist and literary historian Sergiy Yefremov (1876–1939) on the pages of the bibliographic magazine “Knyhar: litopys ukrayinskoho pysmenstva”. This legacy represents are 47 reviews, bibliographic notes, bibliographic and literary articles, two obituaries for the memory of I. Shrag and M. Tugan-Baranovsky, an article about the Denikin’s destruction of Ukrainian editions. The author focuses on the review of Yefremov’s historical and biographical publications, to elucidate the criteria for this popular genre.

Keywords: Sergiy Yefremov, “Knyhar”, Ukrainian national-democratic revolution, review, biographical study.

Публицистика Сергея Ефремова на страницах «Книгаря» (1917–1920 гг.): историко-биографические аспекты.

Іваницька С. Г., кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой права и социально-гуманитарных дисциплин Запорожского института экономики и информационных технологий (Запорожье).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 156–180.

Целью статьи является систематизация и анализ публикаций выдающегося критика, публициста, историка литературы Сергея Ефремова (1876–1939) на страницах библиографического месячника «Книгарь: летопись украинской литературы». Это наследие включает 47 рецензий, библиографических заметок, книговедческих и литературоведческих статей, два некролога — памяти И. Шрага и М. Туган-Барановского, статью об уничтожении деникинцами украинских изданий. Автор сосредоточился на рецензировании С. Ефремовым историко-биографических изданий, выяснении критериев этого популярного жанра.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, «Книгарь», Украинская национально-демократическая революция, рецензия, биографика.

*Аліна Миколаївна МАРЧЕНКО,
театрознавець, головний спеціаліст
відділу довідкового апарату документів
Центрального державного архіву-музею
літератури і мистецтва України
(Київ)*

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ ТА ЙОГО ТЕАТР У ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917–1919 РОКІВ У КИЄВІ

У статті розглянуто історію громадської діяльності М. Садовського та його театру під час революційних подій 1917–1919 рр. у Києві.

Ключові слова: М. Садовський, театр Садовського, революція, Український клуб, театральна рада, Троїцький народний дім.

The article deals with the history of public activity of M. Sadovsky and the Sadovsky Theatre during the revolutionary events of 1917–1919 in Kyiv.

Keywords: M. Sadovsky, the Sadovsky Theatre, revolution, Ukrainian club, theater board, Trinity People's House.

В статье рассмотрена история общественной деятельности Н. Садовского и его театра во время революционных событий 1917–1919 гг. в Киеве.

Ключевые слова: Н. Садовский, театр Садовского, революция, Украинский клуб, театральный совет, Троицкий народный дом.

Революційні події початку 1917 р. призвели до суспільно-політичних змін в Україні. Надію на творення незалежності відчували свідомі громадські сили, передусім інтелігенція. Тобто саме ті люди, котрі виношували українську національну ідею, що тепер отримала можливість втілення. Чи не найактивнішим її провісником був український театр.

У Києві найбільш значним і найпершим українським театральним осередком в означений час був Перший професійний стаціонарний театр Миколи Садовського (у 1907–1917 рр. діяв у Троїцькому народному домі¹, у 1917–1918 рр. — у Другому міському театрі²).

Керівником та організатором цього театру був Микола Карпович Садовський (справжнє прізвище Тобілевич). У цій особистості поєднувалися видатний актор, режисер і педагог, організатор театральної справи, громадський діяч.

Він належав до знаної театральної родини Тобілевичів, був братом драматурга Івана Карпенка-Карого, актора, режисера Панаса Саксаганського, оперної співачки Марії Садовської-Барілотті.

Основним законом творчості вважав правду життя на сцені, соціальну та психологічну правду поведінки, вчинків, переживань діючих осіб.

Повертаючись до теми створення театру, хочеться відзначити, що з об'єктивних причин (заборонялася перекладна драматургія, дозволялося робити постановки тільки на сільську побутову тематику) український театр відставав від вимог часу. Також відзначимо, що Микола Карпович — одна з постатей митців із плеяди корифеїв, що піддавалася впливу модернізації. Це була людина, здатна йти у ногу з часом, не забуваючи (навіть більше — плекаючи!) традиції.

Саме М. Садовський одним із перших робить спробу модернізації українського театру. Насамперед він працює над створенням бази, тобто стаціонарного театру, що давало змогу ретельніше ставитися до художнього та музичного оформлення вистав. А участь і допомога видатних митців музичного та декораційного мистецтва (зокрема, художників І. Бурячка та В. Кричевського, композиторів М. Лисенка і К. Стеценка) піднесла художній рівень вистав і сприяла поступу української культури загалом. Так, оформлення вистав «Утоплена», «Різдвяна ніч», «Зачароване коло», «Вій», «Сава Чалий», «Камінний господар» зробило Івана Бурячка співавтором постановок і стало початком образотворчої режисури в українському театрі. Безцінною знахідкою для української культури виявилася і співпраця театру з Василем Кричевським: засновуючись на ґрунтовному знанні української народної орнаменталістики, побуту та архітектури, він створив на їх основі новий, опосередкований

---

¹ Троїцький народний дім — приміщення культурно-освітньої установи, збудоване в Києві у 1901–1902 рр. на кошти київської Старої громади. У будинку розміщувався сам театр, бібліотека, а також осередок «Просвіти».

² Приміщення не збереглося, нині на тому місці колонида входу на стадіон «Динамо» імені Лобановського.

стиль «українського модерну». Так само й музика Миколи Лисенка відзначалася органічними перетвореннями основ народнопісенної культури, а музична мова Кирила Стеценка вражала багатством мелодій і різноманітністю гармонійних засобів. Водночас обом композиторам притаманний був яскравий національний колорит. На творчих засадах хормейстера-диригента і хореографа театру реалізував свої найсміливіші задуми перший теоретик українського народного танцю Василь Верховинець, який упровадив оригінальні зразки народних танців та організував у театрі хореографічні вечори. Оперними виставами диригували Густав Єлінек, фундатор українського хорового мистецтва Олександр Кошиць і Петро Гончаров. А завідуючим літературною частиною певний час працював Симон Петлюра.

Великого значення Микола Карпович надавав репертуарній політиці. Він зберігав у репертуарі кращі постановки української класики, такі як «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Ой не ходи, Грицю» М. Старицького, «Безталанна» І. Карпенка-Карого та ін. Саме ці вистави склали золотий фонд театру. Вони йшли роками, виставляючись у театрі раз-два на місяць. Серед них було чимало творів про героїчне минуле України. Особливо приваблювали глядачів часи Козаччини, зокрема такі п'єси, як «Богдан Хмельницький» М. Старицького, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого та ін. Охоче вводив Микола Карпович до репертуару й сучасну українську драматургію («Брехня», «Натусь» і «Молода кров» В. Винниченка, «Про що тирса шелестіла», «Газетна помилка», «Жарт життя», «Земля» С. Черкасенка, драматичні етюди «Осінь», «Танок життя» О. Олеся, «Нахмарило» Б. Грінченка, «Кам'яний господар» Лесі Українки, «Куди вітер віє», «На першій гулі» В. Васильченка). Ставили в театрі також твори російськомовних і російських драматургів у перекладі М. Садовського. Зокрема, ним вперше на сцені українського театру були поставлені п'єси «Одруження» та «Ревізор» М. Гоголя, «Тепленьке місце» О. Островського, «Ведмідь» А. Чехова. Входила до репертуару і перекладна європейська драматургія («Загибель „Надії”» Г. Гаерманса, «Забавки» А. Шніцлера, «Моральність пані Дульської» Г. Запольської та ін.). Значну увагу в театрі приділяли музично-драматичним і музичним виставам (опери М. Лисенка «Енеїда» і «Тарас Бульба»). Окрім того, були поставлені опери світового репертуару (Ю. Словацького «Мазепа», Б. Сметани «Продана наречена», С. Монюшки «Галька», П. Масканьї «Сільська честь»).

Цікаво, що постановки відбувалися навіть тоді, коли вистава не мала зборів. До прикладу, на п'єсі «Загибель „Надії”» М. Садовський

мав великі грошові збитки, але, розуміючи її сучасність і актуальність порушених у творі питань, усе ж продовжував ставити цю річ.

Саме завдяки репертуарній політиці, а також запровадженням Миколою Карповичем дешевим цінам на квитки, до театру охоче ходила демократична публіка з усіх київських передмість.

На сьогодні існує значна література, присвячена творчій діяльності М. Садовського та його театру, зокрема театрознавців Леоніда Барабана, Ростислава Пилипчука, Валер'яна Ревуцького та ін. Сам Микола Карпович залишив по собі мемуари «Мої театральні згадки. 1881–1917 рр.» [11], що були видані Державним видавництвом України в 1930 р. і є своєрідною історичною оповіддю про зародження та становлення нового українського театру, взаємозв'язки між корифеями та творчі й життєві перипетії самого митця у дореволюційний час. Грунтовне монографічне дослідження «Микола Садовський і його театр» (Київ, 1962) підготував відомий український режисер і актор Василь Василько [4], зосередившись здебільшого на творчому портреті М. Садовського та його театру. (У Центральному архіві-музеї літератури і мистецтв України можна ознайомитися з рукописом цієї праці: ф. 653, оп. 2, спр. 186–193.) У 1981 р. до святкування 125-річчя з дня народження подвижника українського театру видавництвом «Мистецтво» був виданий збірник «Спогади про Миколу Садовського» в упорядкуванні театрознавця, історика культури Ростислава Пилипчука. Він містить розповіді відомих діячів української культури О. Дейча, І. Мар'яненка, С. Тобілевич та ін., які розкривають режисерську й акторську діяльність, творчі принципи митця, тим самим складаючи його творчий портрет. На жаль, фундаментального дослідження, яке б охоплювало все життя та всю творчість М. Садовського, досі немає.

Оскільки останні роки існування театру (1917–1920), творча діяльність М. Садовського і особливо громадянська позиція митця у революційні часи фактично не висвітлені ані радянськими театрознавцями й мистецтвознавцями, ані дослідниками першої половини ХХ ст., ми у своїй статті спробуємо розглянути діяльність і життя М. Садовського та його театру саме у часи Української революції.

Радянські дослідники, зі зрозумілих причин, або взагалі не згадували про цей період життя Миколи Карповича та творчої роботи керованого ним театру, або писали вельми обтічними фразами, мовляв, «театр поволі занепадав, і силою історичних обставин опинився поза увагою громадськості» [15, с. 379]. Адже в часи Української революції Микола Карпович займав свідому громадянську позицію, що виростала із самої природи та естетичних засад його театру.

Театр за своєю специфікою — мистецтво масове, здатне об'єд-

нувати та структурувати колективну свідомість. Микола Садовський умів гуртувати навколо себе та свого театру талановитих людей з громадянською позицією. Він завжди вбачав у роботі свого театру просвітницьку місію. Тож від перших днів заснування стаціонарний театр Садовського у Києві став справжньою школою української мови та культури, школою, де починали свій творчий шлях багато молодих митців. Тут гуртувалося ціле гроно блискучих діячів нашої культури, а ті, хто виріс із театру Садовського, як загалом і ті, хто перебував у принциповій опозиції до нього, стали згодом чільними діячами української культури, серед яких С. Васильченко, Остап Вишня, М. Вороний, Лесь Курбас, І. Мар'яненко, Г. Юра та ін.

В. Василько про свого першого вчителя писав: «Спостерігаючи Миколу Карповича в житті і на сцені, я дійшов висновку, що найістотнішою рисою його вдачі була громадянськість. Саме вона проймала всю його діяльність, все, що він робив. Тому і у колективі керованого ним театру був високий громадянський тонус. <...> Кімната біля каси — кабінет заступника Миколи Карповича — майже щодня після репетицій перетворювався на своєрідний клуб. Там обговорювались події, що відбувались в ті роки. І завжди найактивнішим співрозмовником був Микола Карпович. <...>

Я був здивований, коли дізнався, що в театрі у нього немає кабінету. За всі роки я не бачив його за директорським столом. Він лише мав окрему вбиральню і там часто розмовляв з письменниками та громадськими діячами.

У ті роки родини видатних діячів культури за традицією певного вечора влаштовували прийом гостей. Мені відомо, що Микола Карпович часто був бажаним гостем у сім'ї Миколи Лисенка, нащадків Михайла Старицького, Софії Тобілевич» [3, с. 180–185].

Тут варто згадати один із осередків київського національного життя передреволюційних років — Український клуб (або клуб «Родина») на Великій Володимирській біля Золотих воріт. Під час Першої світової війни він зазнав утисків, а члени цього клубу були під наглядом імперської влади. Сам М. Садовський згадував про це так:

«Чим далі точилася війна, тим більше набирало люті самодержавіе до всього, що мало національний характер.

Наприклад, український клуб після трусу в ньому закрито. Щоб урятувати хоч його приміщення на Великій-Володимирській, українське громадянство влаштувало в ньому шпиталь для поранених... Клуб звався «Родина», але ж можна було казати, що то «Родина». Коли треба було зібратись і де про що порадитись, то збирались туди ж таки, в «Родину», а виходило ніби то збори членів шпиталю. Так і викручувались» [11, с. 119].

Давній друг Миколи Садовського видавець і меценат Євген Чикаленко також в одному зі своїх щоденникових записів відмітив, що Микола Карпович під час Першої світової війни виступав для поранених у госпіталі, який був розташований в Українському клубі [18, с. 180].

Нагадаємо, що активну участь у діяльності клубу брали: історик мистецтва й театру Д. Антонович, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський, видавець В. Бублик, хірург М. Галін, літературознавець С. Єфремов, актриса М. Заньковецька, громадсько-політичний діяч І. Огієнко, письменники О. Олесь, Олена Пчілка, Леся Українка, Л. Яновська, педагог С. Русова, режисер М. Старицька, драматург Л. Старицька-Черняхівська, нейрогістолог, перекладач О. Черняхівський та ін. Тобто до нього входила більшість місцевої української інтелігенції. Важливо, що саме у приміщенні клубу в березні 1917 р. було утворено Українську Центральну Раду, лише згодом вона перемістилась у відому будівлю Педагогічного музею [5, с. 42].

Як активний член Українського клубу, Микола Садовський опинився у вирі цих і подальших подій. Ось що про той час пише історик, політичний діяч Дмитро Дорошенко:

«29 березня... у Києві відбулося «свято свободи» — велика маніфестація на вулицях міста. Українське громадянство взяло участь в цій маніфестації під жовто-блакитними прапорами з написами: «Хай живе вільна Україна!». Українські вояки йшли окремою колоною під національним прапором.

Та кульмінаційним моментом прояву відродженого українського життя у Києві була українська маніфестація, уряджена Центральною Радою 1 квітня. Найбільш сміливі сподіванки не могли передвидіти такого величавого й грандіозного свята, яким стала ця маніфестація. Більше ста тисячів людей з понад 320 прапорами (всі були національні жовто-блакитні) взяло участь у маніфестації» [5, с. 46–47].

Активну участь у цих маніфестаціях брав і колектив театру Садовського. Про це свідчить, зокрема, В. Василько: «У Києві 5 березня відбулася колосальна маніфестація, у якій брала участь і трупа Садовського. Співали революційних пісень, «Заповіт» Шевченка. Великим імпровізованим хором диригував сам Микола Карпович» [4, с. 113]. М. Садовський також згадував про свої тогочасні переживання: «І душа моя вся тремтіла радістю, що от-от настане давно бажаний час, хмара надійде ближче, ударить грізний грім, і ти, Україно, звільнишся! Нарешті стало відомо, що цар зрікся престолу й зформувався новий уряд» [11 с. 121]. Отже, Микола Садовський і колектив його театру перебували у вирі революційних подій.

Загалом на початку 1917 р. у приміщенні театру за активною участю Миколи Карповича відбулося кілька важливих акцій. Зокрема, 12 березня саме тут проходили збори театральних працівників, на яких було ухвалено скликати Всеукраїнський з'їзд акторів, організувати Українське театральне товариство та видавати професійний театральний тижневик «Театральні вісті», що став першим профільним українським журналом, який висвітлював вітчизняне театральне життя. Наступні збори прихильників українського мистецтва, що відбувалися 25 березня у Педагогічному музеї, фактично стали установчими зборами комісії по утворенню громадського об'єднання — Комітету Українського національного театру (УНТ)³ [6, с. 150–152].

Головою Комітету спершу було призначено В. Винниченка, якого невдовзі замінив Д. Антонович. Заступником голови була обрана М. Старицька. До складу Комітету входили М. Вороний, О. Кошиць, Лесь Курбас, І. Мар'яненко, З. Моргуліс, О. Олесь, Олена Пчілка, П. Саксаганський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, П. Холодний та ін. [10, с. 134]. Комітет, до складу якого входив і М. Садовський, мав надзвичайно широкі повноваження: координація фінансово-господарської діяльності театрів, стягнення податку, визначення репертуарної політики, структури та штату, затвердження кандидатур директорів тощо. Водночас докладалися зусилля до професіоналізації театральної сфери. Найперше це стосувалось освіченості керівних кадрів (художніх керівників-режисерів і директорів). На розгляд і затвердження міністрові народної освіти І. Стешенку кілька разів подавалися законопроекти з пояснювальними записками стосовно заснування режисерсько-інструкторських курсів, що мали на меті підготовку режисерських, управлінських і технічних кадрів для українських театрів [16, спр. 196, арк. 4–4 зв.]. Серед початкових рішень Комітету було й обов'язкове ведення усієї документації, а також загальне використання української мови — себто українізація театрального процесу [17, спр. 6, арк. 5].

Цікавий і той факт, що установчі збори Українського військового організаційного комітету під головуванням полковника М. Глинського 22 березня також відбувалися в приміщенні Троїцького народного дому. На цих зборах було створено клуб імені Полуботка⁴ [5, с. 44].

---

³ Ця назва збережеться до квітня 1918 р., далі відбудеться перетворення Комітету на Театральну раду.

⁴ Українська військова громадсько-політична організація самостійницького спрямування, створена Миколою Міхновським та його прихильниками, що діяла в Україні у березні – липні 1917 р. і мала на меті українізацію військових частин, дислокованих на території України, та створення українських збройних сил.

У березні 1917 р. відновлює свою діяльність київська «Просвіта», що була закрита російським урядом у 1910 р. Це було перше товариство, зареєстроване в Києві на основі нових розпоряджень про товариства і спілки [5, с. 44]. Хочемо наголосити на сусідстві театру Садовського та «Просвіти»: до закриття, з 1907 по 1910 р., це товариство займало другий поверх Троїцького народного дому. Товариство було створене з метою поширення наукових знань і виховання національної самосвідомості населення. Ці дві установи (театр і товариство), кожна по-своєму, формували свідомість цілого покоління майбутніх прихильників незалежності.

В той же період на зібранні Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці було вирішено відновити видання щоденної газети «Рада», яка також була закрита російським урядом на початку Першої світової війни [5, с. 44]. Газета висвітлювала українське життя всіх українських земель, відгукувалася на всі його громадсько-політичні та культурні вияви. Видавав і фінансував часопис Є. Чикаленко. У різні роки дописувачами газети були В. Винниченко, М. Вороний, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Петлюра, Л. Старицька-Черняхівська, С. Черкасенко та ін. Як бачимо, серед перелічених — немало майбутніх політичних лідерів України, але також хочемо наголосити, що ці діячі в різні часи співпрацювали з театром Садовського. Зокрема, майже всі сценічні першопрочитання творів С. Черкасенка відбувалися на кону Першого стаціонарного театру.

Повертаючись до діяльності театру, варто також відзначити, що не випадково на закриття останнього театрального сезону в Троїцькому народному домі (7 травня 1917 р.) Микола Садовський обирає виставу, яка відповідала тогочасним суспільним настроям, — «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, історичну трагедію про легендарного кошового отамана Івана Сірка, де режисером і виконавцем головної ролі виступив він сам⁵ [1, с. 136].

У травні, опісля закриття сезону, коли у Києві та по всій Україні відбувався дводенний збір пожертв на Український Національний фонд, що мав піти в розпорядження Центральної Ради, трупа М. Садовського влаштувала благодійний захід, взявши участь у великому мітингу-концерті в Оперному театрі [5, с. 94].

Новий сезон (1917/18 р.) відкрився 1 вересня у приміщенні Другого міського театру виставою «Наталка Полтавка» І. Котляревського. Загалом репертуар театру цього сезону складався переважно з п'єс української класики, серед яких — «Сава Чалий», «Гандзя»

---

⁵ Сценографія І. Бурячка, музика К. Стеценка.

І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького та ін. З погляду сучасника, такий репертуар може здатися анахронізмом, але це було не так. Микола Садовський розгортав перед публікою своєрідні вистави-лекції з історії України, вистави, які були водночас проєкцією на майбутнє, побудоване на славних козацьких традиціях.

Втім, якраз майбутнє України в той час опинилося під загрозою. Зима 1917–1918 рр. була вкрай тяжкою. Більшість українських театрів змушені були припинити регулярну роботу. В. Василько з цього приводу писав: «З 15 по 26 січня Київ пережив надзвичайно жахливі часи. На Київ наступали більшовики. Справа дійшла до обстрілу гарматами. Канопада тяглась 10 днів, жертв налічувалось десятками сотень. Коли місто захопили більшовики, коли погасла електрика, репетиції припинились. Щоденні розстріли, терор навели страх між населенням. Звичайно, при такому стані не було й мови про продовження праці» [8, с. 255]. У «Щоденнику» Є. Чикаленка про ті дні читаємо:

«Большевики, перебивши під Крутами найкращий цвіт нашої молоді, непомітно перейшли міст і посеред білого дня без бою зайняли Печерськ, спинившись коло самого палацу Кабінету Міністрів. На другий день штаб, напруживши всі сили, витіснив большевиків з Києва, але з того дня вони з-за Дніпра почали таку бомбардировку Києва, якої, як кажуть фронтовики, не бачили і на війні. <...>

Другого дня, коли ущухла бомбардировка, багато людей певні були, що большевиків відбито, і багато з них поплавилися за це життям» [19, с. 42–44].

У час першої більшовицької окупації Києва М. Садовський переховувався в околицях міста. У спогадах Є. Чикаленка знаходимо запис, зроблений уже 8 квітня 1918 р. Він описує, що відбулося на хуторі в Миколи Карповича під час тих подій: «Цими днями я був з Садовським на його хуторі по житомирському шосе... Хутір Садовського чисто розграбували большевики та чехи, як одступали на лівий берег, а місцеві дядьки розібрали все, що було в домі: посуду, білизну і т. п. Тепер, коли прийшли німці і пішла чутка, що будуть карать за грабування, люде зносять все, кажучи, що вони поховали у себе, щоб хтось не порозтягав, а поки німців не було, то вони мовчали» [19, с. 51].

У травні 1918 р., із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського, театр Садовського відновив роботу, а Микола Карпович — виконання своїх громадських обов'язків. Зокрема, 19 травня брав участь у відкритті нового приміщення Українського клубу, а якось був запрошений до гетьмана на нараду з приводу театральних справ [18, с. 74, 174]. М. Садовський був дописувачем критико-біб-

ліографічного часопису «Книгарь» у рубриці «Театр і п'еса». В період літнього театрального міжсезоння готував до видання переклади творів М. Гоголя на замовлення видавничого товариства «Час». Тоді ж вийшли друком його «Спомини з російсько-турецької війни 1877–1878 р.»⁶.

У грудні 1918 р. гетьманську владу змінила Директорія УНР. Очевидці згадували, що М. Садовський на білому коні зустрічав в'їзд С. Петлюри та інших керівників Директорії до Києва [9, с. 200].

Але вже на початку 1919 р. Київ знову захопили більшовики. Цього разу Микола Карпович не став чекати їхнього приходу. Разом з урядом Директорії у лютому 1919 р. він виїхав до Кам'янка-Подільського, який тимчасово став столицею Української Народної Республіки. Разом із М. Садовським виїхала і частина його трупи, серед яких О. Корольчук, І. Ковалевський, Г. Березовський, П. Чугай, М. Миленко, М. Малиш-Федорець, Є. Хуторна, Л. Кривицька, Є. Іванова із чоловіком — драматургом С. Черкасенком. У своїх спогадах актриса та мемуаристка Софія Тобілевич писала про цей від'їзд: «Казали, що поїзд, в якому вони їхали, весь час спивнявся і стояв подовгу. Скрізь чутно було стрілянину. <...> Іноді на довготривалих зупинках актори примудрялись давати спектакль, завжди один і той самий — «Мартина Борулю». Отак доїхали вони до Кам'янка-Подільського, де й вивантажили своє театральне майно» [14, с. 444]. В. Василько називав від'їзд театру Садовського з Києва на початку 1919 р. помилкою: «Націоналістичні кола української буржуазії всіляко залякували Миколу Карповича тим, що, мовляв, більшовики ліквідують його антрепризу, націоналізують його хутір. Вони намовляли Садовського виїхати разом з ними, обіцяючи йому матеріальну підтримку. І Микола Карпович погодився. Це був фатальний крок артиста... Цей від'їзд фактично вже був початком кінця славнозвісного театру» [4, с. 16].

Справді, це був «початок кінця» Першого стаціонарного театру Садовського, адже, по-перше, назрів революційний час і для театрального мистецтва, відбулися зміни естетичних засад у ньому, виникло багато мистецьких напрямів, відповідно й театрів, із якими традиційному театрові було складно конкурувати, а по-друге, далися взнаки й різні історичні події, зокрема воєнні. Варто взяти до уваги, що М. Садовський, виїжджаючи на початку 1919 р., робив це свідомо, оскільки він також належав до отих «націоналістичних кіл», про які йшлося у цитаті, і, можливо, інтуїтивно, але розумів, що залишатися в Києві при більшовиках йому небезпечно.

⁶ Див.: Книгарь. Литопис українського письменства. – 1918. – № 9. – С. 546–547.

На той час театр Садовського вже називався просто Товариство акторів і невдовзі в Кам'янці-Подільську отримав від уряду статус Державного театру УНР [12, с. 591]. Сам Микола Карпович був головним уповноваженим у справах народних театрів, а в червні 1919 р. його призначено головним уповноваженим із питань організації народних театрів для фронту і тилу на території УНР. Театр Садовського в той період багато робив для підтримки бойового духу української армії в найтяжчий для неї час. Про це свідчать, наприклад, спогади актора театру Миколи Миленка: «Старшини з фронту оповідали, що чули, як деякі з козаків, сидючи в окопах і чекаючи ворожого наступу, перебирали перед можливою смертю те, що довелось пережити їм найкращого в житті; уявляючи собі Дорошенка⁷, говорили: „Ще б хоч раз побачити Садовського Дорошенком, то можна й вмерти”» [7, с. 4–5].

Хочемо також відзначити, що Микола Карпович мав особливий сентимент до війська й до армійських людей, бо в 1877 р. брав участь як доброволець у Російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., де за відвагу і хоробрість, виявлені в боях за Шипку, був нагороджений Георгіївським хрестом. Не випадково і свого сина Миколу віддав до кавалерійського училища. Вірогідно, це стало ще одним фактором, чому саме вслід за відступаючою Армією УНР, де служив його син, М. Садовський подався 1920 р. на еміграцію. Там він продовжив мистецьку та громадську діяльність. Наприклад, входив до секції допомоги емігрантам при Українському горожанському комітеті у Львові, яка була утворена в червні 1921 р. До неї входили визначні діячі еміграції, зокрема прем'єр уряду УНР Ісаак Мазепа [2, с. 268]. З 1921 по 1923 р. керував українським театром ужгородської «Просвіти».

В еміграції у Польщі, а потім Чехословаччині Микола Карпович мав досить добрі перспективи, творчі досягнення — знімався в кіно, працював у театрі, але все-таки у березні 1926 р. повернувся в Україну, вже радянську. Не чекав там чогось доброго, просто перемогла туга за рідною землею. «Чужий на Чужині» — ці слова він не раз повторював у листах до Софії Тобілевич⁸.

В УРСР М. Садовський вже не мав права на власний театр і виступав у своєму репертуарі в різних театрах. Наприкінці 1920-х рр. зник із публічного життя, тихо жив на околиці Києва у Видубичах. Ця обережність була не зайвою — 1929 р. у сфабрикованій чекі-

⁷ Тут мається на увазі вистава «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської у репертуарі Державного театру УНР.

⁸ Див., наприклад, лист М. Садовського до С. Тобілевич від 21.06.1924 р. (МТМК України, Ф. Р.: архів М. Садовського, од. зб. 3935).

тами справі СВУ були заарештовані майже всі, з ким М. Садовський підтримував дружні та професійні зв'язки у дореволюційний, дорадянський час. Миколу Карповича ця доля ominула. Він помер власною смертю 7 лютого 1933 р. у Києві.

Зважаючи на вище викладене, можемо зробити висновок, що Микола Карпович Садовський та його театр брали активну участь в подіях Української революції. М. Садовський стояв біля витоків перших законів і реформ у театральній сфері. А театр за своєю естетикою був мистецькою школою, інколи — громадською трибуною, а в складні воєнні часи — місцем підтримки бойового духу української армії.

Враховуючи значимість постаті М. Садовського в становленні театрального мистецтва, дана наукова розвідка є першим етапом дослідження мало висвітленої теми життя і творчості корифея у роки Української революції та еміграції.

- 1 *Барабан Л.* Микола Садовський і його театр періоду УНР [Текст] / Л. Барабан // Мистецтвознавство України: зб. наук. пр. – Вип. 5. – Київ : «Муз. Україна», 2005. – С. 137–144.
- 2 *Боньковська О.* Микола Садовський у Львові (1920–1921 рр.) [Текст] / О. Боньковська // Наук. вісник КНУ театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого: зб. наук. пр. – Вип. 1. – Київ : «ВПП Компас», 2007. – С. 263–271.
- 3 *Василько В.* З корифеями поруч [Текст] / В. Василько [Миляєв] // Вітчизна. – 1978. – № 2. – С. 180–185.
- 4 *Василько В.* Микола Садовський та його театр [Текст] / В. Василько. – Київ : «ДВОМЛМ УРСР», 1962. – 234 с.
- 5 *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923. Доба Центральної Ради [Текст] / Д. Дорошенко. – Нью Йорк : «Булава», 1954. – 436 с. – (1).
- 6 *Леоненко Р.* Комітет українського національного театру — провідник державної театральної політики. Київ. 1917–1918 [Текст] / Р. Леоненко // Мистецтвознавство України : зб. наук. пр. – Вип. 2. – Київ : Видавництво «Кий», 2001. – С. 149–163.
- 7 *Миленко М.* Микола Садовський, як артист [Текст] / М. Миленко // Париж: «Тризуб», 1933. – 18 лютого. – Чис. 6 (412) – С. 4–5.
- 8 Молодий театр: Генеза. Завдання. Шляхи [Текст] / під ред. Ю. П. Косенко. – Київ, 1991. – 336 с.
- 9 *Пазюра Н.* До листування Миколи Стороженка з Дмитром Антоновичем [Текст] / Н. Пазюра // Український історичний збірник. – Вип. 13. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 193–206.

- 10 Раєвська Ю. Інноваційні моделі українського театру 1910-х – початку 1920-х років [Текст] / Ю. Раєвська // Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ ст. – Київ : «Інтертехнологія», 2006. – С. 103–159.
- 11 Садовський М. Мої театральні згадки. 1881–1917 [Текст] / М. Садовський. – Харків, Київ : «Держ. вид-во України», 1930. – 120 с.
- 12 Скорський М. З історії театрального життя Кам'янця-Подільського кінця XVIII – поч. ХХ ст. [Текст] / М. Скорський // Записки НТШ. Праці Театрознавчої Комісії. – Львів, 2003. – Т. ССXLV. – С. 586–593.
- 13 Тельнюк С. Молодий я, молодий [Текст] / С. Тельнюк. – Київ, 1990. – 418 с.
- 14 Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі [Текст] / С. Тобілевич. – Київ : «Держ. вид-во образотворчого мистецтва і муз. літ-ри», 1957. – 476 с.
- 15 Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах. Т. 1. [Текст] / ред. колегія: Ю. Бобошко, М. Йосипенко, П. Нестеровський. – Київ : «Наук. думка», 1967. – 519 с.
- 16 ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 4–4 зв.
- 17 ЦДАВО України. – Ф. 3689. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 5.
- 18 Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 [Текст] / Є. Чикаленко. – Київ – Нью-Йорк : «Вид-во імені Олени Теліги», 2005. – 640 с.
- 19 Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919) [Текст] / Є. Чикаленко. – Київ : «Темпора», 2011. – 423 с.

REFERENCES

- 1 Baraban, L. (2005). *Mykola Sadovskyi i yoho teatr periodu UNR* [Mykola Sadovsky and his theater of the UNR period]. In *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*. (Vol. 5, pp. 137–144). Kyiv: «Muz. Ukraina». [in Ukrainian].
- 2 Bonkovska, O. (2007). *Mykola Sadovskyi u Lvovi (1920–1921 rr.)* [Mykola Sadovsky in Lviv (1920–1921)]. In *Naukovyi visnyk KNU teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenka-Karoho* [Scientific herald of the KPU Theater, Film and Television named after I.K.Karpenko-Karyi]. (Vol. 1, pp. 263–271). Kyiv : «VPP Kompas». [in Ukrainian].
- 3 Vasylyko, V [Myliiaiev]. (1978). *Z koryfeiamy poruch* [With luminaries near]. *Vitchyzna* [Homeland], 2, 180–185. [in Ukrainian].
- 4 Vasylyko, V. (1962). *Mykola Sadovskyi ta yoho teatr* [Mykola Sadovsky and his theater]. Kyiv : «DVOMLM URSR». [in Ukrainian].
- 5 Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy. 1917–1923. Doba Tsen-*

- tralnoi Rady* [History of Ukraine. 1917–1923. Day of the Central Council]. New York: «Bulava». [in Ukrainian].
- 6 Leonenko, R. (2001). *Komitet ukrainskoho natsionalnogo teatru — providnyk derzhavnoi teatralnoi polityky. Kyiv. 1917–1918.* [The Committee of the Ukrainian National Theater is the leader of state theater policy. Kiev. 1917–1918]. In *Mystetstvoznavstvo Ukrainy* [Art studies of Ukraine]. (Vol. 2, pp. 149–163). Kyiv : «Vydavnytstvo Kyi». [in Ukrainian].
  - 7 Mylenko, M. (1933, 18 February) *Mykola Sadovskyi, yak artyst* [Mykola Sadovsky as an artist]. *Paryzh : «Tryzub»* [Paris: Trident], 6 (412), pp. 4–5. [in Ukrainian].
  - 8 *Molodyi teatr: Geneza. Zavdannia Shliakhy* [Young Theater: Genesis. Task. Ways]. (1991). Kyiv. [in Ukrainian].
  - 9 Paziura, N. (2010). *Do lystuvannia Mykoly Storozhenka z Dmytrom Antonovychem* [To the correspondence of Mykoly Storozhenko with Dmitry Antonovich]. In *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* [Український історичний збірник]. (Vol. 13, ch. 2, pp. 193–206). Kyiv. [in Ukrainian].
  - 10 Raievska, Iu. (2006). *Innovative models of the Ukrainian theater of the 1910s - early 1920s* [Innovative models of the Ukrainian theater of the 1910s - early 1920s]. In *Essays on the history of theatrical art of Ukraine of the twentieth century.* [Essays on the history of theatrical art of Ukraine of the twentieth century.]. (Pp. 103–159). Kyiv: «Intertekhnolohiia». [in Ukrainian].
  - 11 Sadovskyi, M. (1930). *Moi teatralni zghadky. 1881–1917* [My theatrical mentions. 1881–1917]. Kharkiv, Kyiv: «Derzh. vyd-vo Ukrainy». [in Ukrainian].
  - 12 Skorskyi, M. (2003). *Z istorii teatralnogo zhyttia Kam'iansia-Podilskoho kintsia XVIII – pochatku XX stolit* [From the history of theater life of Kamyanets-Podilsky of the late XVIII – early XX centuries]. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Teatroznavchoi Komisii* [Notes NTSh. Works of the Theater Research Commission]. (Vol. CCXLV, pp. 586–593). Lviv. [in Ukrainian].
  - 13 Telniuk, S. (1990). *Molodyi ia, molodyi* [Young I'm young]. Kyiv. [in Ukrainian].
  - 14 Tobilevych, S. (1957). *Moi stezhky i zustrichi* [My paths and meetings]. Kyiv : «Derzh. vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury». [in Ukrainian].
  - 15 *Ukrainskyi dramatychnyi teatr. Narysy istorii v dvokh tomakh* [Ukrainian Drama Theater. Narysy istorii v dvokh tomakh]. (1967). (Vol. 1). Kyiv : «Naukova dumka». [in Ukrainian].

- 16 *TsDAVO Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], fund 2581, inventory 1 case 196, page 4–4 zv. [in Ukrainian].
- 17 *TsDAVO Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine], fund 3689, inventory 1 case 6, page 5. [in Ukrainian].
- 18 Chykalenko, Ie. (2005). *Shchodennyk, 1919–1920* [Diary, 1919–1920]. Kyiv, New York: «Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy». [in Ukrainian].
- 19 Chykalenko, Ie. (2011). *Shchodennyk (1918–1919)* [Diary (1918–1919)]. Kyiv: «Tempora». [in Ukrainian].

Стаття надійшла 27.06.2017 р.

Микола Садовський та його театр у період революційних подій 1917–1919 років у Києві.

Марченко А. М., театрознавець, головний спеціаліст відділу довідкового апарату документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 181–197.

Революційні події початку 1917 р. призвели до суспільно-політичних змін в Україні. Надію на творення незалежної держави відчували свідомі громадські сили, передусім інтелігенція. Тобто саме ті люди, які виношували українську національну ідею, що тепер отримала можливість втілення. Чи не найактивнішим її провісником був український театр. Зокрема, в Києві таким театром був Перший професійний стаціонарний театр М. Садовського.

М. Садовський умів гуртувати навколо себе та свого театру талановитих людей із громадянською позицією. Він завжди вбачав у роботі театру просвітницьку місію. Від самого початку заснування стаціонарний театр Садовського в Києві став справжньою школою української мови, культури, школою, де починали свій творчий шлях багато молодих митців. Тут гуртувалося ціле гроно блискучих діячів нашої культури — І. Бурячок, І. Кочерга, Ф. Кричевський, О. Олесь, С. Черкасенко та ін. Але останні роки існування театру Садовського (1917–1920) майже не висвітлені ані театрознавцями, ані дослідниками української культури.

Як активний член Українського клубу, Микола Садовський опинився у вирі революційних подій. Він стояв біля витоків перших законів і реформ у театральній сфері. Був головним уповноваженим у

справах народних театрів, із червня 1919 р. його було призначено головним уповноваженим з питань організації народних театрів для фронту і тилу на території УНР. Театр же інколи був громадською трибуною, а в складні воєнні часи — місцем підтримки бойового духу української армії.

Ключові слова: М. Садовський, театр Садовського, революція, Український клуб, театральна рада, Троїцький народний дім.

Mykola Sadovsky and the Sadovsky Theatre during the revolutionary events 1917–1919 in Kyiv.

Alina Marchenko, Theatrical Specialist, Main Specialist of the Reference Documents Department of the Central State Archive-Museum of Literature and Arts (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 181–197.

The revolutionary events of early 1917 led to socio-political changes in Ukraine. The hope for the creation of independence state was felt by conscious civil forces, first of all intellectuals. The hope on creation of independence was felt by conscious civil forces, foremost intelligentsia. That is, exactly those people that nurtured the Ukrainian national idea, that now got possibility to be incarnated. The most active precursor of that idea was the Ukrainian theatre. In particular, in Kyiv such theatre was the Sadovsky First Professional Stationary Theatre.

M. Sadovsky was able to rally himself and his theatre of talented people with a civil position. He always saw in the work of the theatre education mission. From the beginning of founding the Sadovsky Stationary Theatre in Kyiv became a real school of Ukrainian language, culture, school, where many young figures of art began the creative way. The whole pleiad of brilliant our cultural workers united here — I. Buryachok, I. Kocherga, F. Krichevsky, O. Oles, S. Cherkasenko, etc. But the last years of existence of the Sadovsky Theatre (1917–1920) are almost not covered, neither by theatre experts, nor by researchers Ukrainian culture.

As an active clubman of the Ukrainian Club, M. Sadovsky was in the midst of revolutionary events. He was at the root of the first laws and reforms in the theater sphere. He was the chief commissioner for the affairs of the people's theatres, and in June 1919 he was appointed chief commissioner for the organization of folk theatres for the front and rear in the territory of the UPR. The theatre was sometimes a public stand, and in difficult wartime it was a place of support for the fighting spirit of the Ukrainian Army.

Keywords: M. Sadovsky, the Sadovsky Theatre, revolution, Ukrainian club, theatre board, Trinity People's House.

Николай Садовский и его театр в период революционных событий 1917–1919 годов в Киеве.

Марченко А. Н., театровед, главный специалист отдела справочного аппарата документов Центрального государственного архива-музея литературы и искусств (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 181–197.

Революционные события начала 1917 г. привели к общественно-политическим изменениям в Украине. Надежду на создание независимого государства почувствовали сознательные гражданские силы, прежде всего интеллигенция. То есть именно те люди, которые вынашивали украинскую национальную идею, получившую теперь возможность воплощения. Самым активным предвестником этой идеи был украинский театр. В частности, в Киеве таким театром был Первый профессиональный стационарный театр Садовского.

Н. Садовский умел сплачивать вокруг себя и своего театра талантливых людей с гражданской позицией. Он всегда видел в работе театра просветительскую миссию. С самого начала основания стационарный театр Садовского в Киеве стал настоящей школой украинского языка, культуры, школой, где начинали свой творческий путь многие молодые деятели искусства. Здесь объединилась целая плеяда блестящих деятелей нашей культуры — И. Бурячок, И. Кочерга, Ф. Кричевский, А. Олесь, С. Черкасенко и др. Но последние годы существования театра Садовского (1917–1920) почти не освещены ни театроведами, ни исследователями украинской культуры.

Как активный член Украинского клуба, Н. Садовский оказался в гуще революционных событий. Он стоял у истоков первых законов и реформ в театральной сфере. Был главным уполномоченным по делам народных театров, с июня 1919 г. был назначен главным уполномоченным по вопросам организации народных театров для фронта и тыла на территории УНР. Театр же был иногда и общественной трибуной, а в сложные военные годы — местом поддержания боевого духа украинской армии.

Ключевые слова: Н. Садовский, театр Садовского, революция, Украинский клуб, театральный совет, Троицкий народный дом.

БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ ПРО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

УДК 94(477.7):342.534:343.983"1921/1922"

*Олександр Олександрович КОНИК,
доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та історіографії
Херсонського державного університету
(Херсон)*

ДЕПУТАТ КОНГРЕСУ ТРУДОВОГО НАРОДУ МИКОЛА ЖЕРЛІЦІН ТА СЛІДСТВО В ЙОГО СПРАВІ. 1921–1922 рр.

Стаття присвячена маловивченій проблемі персонального складу рядових учасників Української революції 1917–1921 рр. Розглянуто життєвий шлях активного прихильника С. Петлюри Миколи Жерлицина, обраного депутатом Конгресу трудового народу України від Катеринославської губернії. Проаналізовано інформаційний потенціал слідчих справ радянських каральних органів як історичного джерела для виявлення складу та характеристики учасників Української революції. Зроблено висновок про хибність активно пропагованого раніше стереотипу щодо проросійських національних цінностей жителів Південної України.

Ключові слова: слідчі справи, Трудовий конгрес України, петлюрівський рух, Південна Україна.

The article is devoted to an under-examined problem of ordinary participants of the Ukrainian revolution of 1917–1921. The life of Mykola Zherlitsyn, an active Simon Petlioura's supporter, elected to the Congress of working people of Ukraine from Katerynoslav province is highlighted. The cases of the Soviet secret police are analyzed as a historical source of composition and characteristics of participants of the Ukrainian revolution. The conclusion: the actively promoted stereotype about pro-Russian residents of the South Ukraine was erroneous.

Keywords: criminal cases, the Labor Congress of Ukraine, Simon Petlioura's movement, Southern Ukraine.

Статья посвящена малоизученной проблеме персонального состава рядовых участников Украинской революции 1917–1921 гг. Рассмотрен жизненный путь активного сторонника С. Петлюры Николая Жерлицина, избранного депутатом Конгресса трудового народа Украины от Екатеринославской губернии. Проанализирован информационный потенциал следственных дел советских карательных органов как исторического источника для выявления состава и характеристики участников Украинской революции. Сделан вывод о ложности активно пропагандируемого ранее стереотипа о пророссийских национальных ценностях жителей Южной Украины.

Ключевые слова: следственные дела, Трудовой конгресс Украины, петлюровское движение, Южная Украина.

Проблема вивчення обставин створення, функціонування, персонального складу та місця представницьких органів в історії українського народу останнім часом стає все популярнішою у професійному українському історичному середовищі. При цьому історія присутності українців у парламентах або відповідних їм установах чужих імперій (Російської чи Австро-Угорської) на переломі XIX–XX ст. усе ще є домінуючою [6; 9]. Із власне українських інституцій цього типу першої чверті XX ст. найкраще вивченою, зокрема на рівні персонального складу, є Українська Центральна Рада [1].

Гіршою можна вважати історіографічну ситуацію в плані вивчення спроби Директорії УНР створити власний представницький орган — Конгрес трудового народу України, перша сесія якого відбулася у січні 1919 р. в Києві. Однак і тут є гарні приклади створення вельми цікавих, особливо в руслі нашої теми, розвідок [7; 8]. Ольга Малюта, зокрема, оприлюднила частковий список складу членів Трудового конгресу — 179 осіб із понад 400 делегатів [7, с. 201], Віталій Скальський дійшов висновку про недостатність наявних джерел для встановлення повної хронології проведення виборчих з'їздів та імен осіб, обраних депутатами: «Лише незначна кількість з'їздів знайшла відображення у джерелах, зокрема, газетних повідомленнях, як правило, коротких і не завжди достовірних» [8, с. 193–194]. Але реконструйований О. Малютою список, окремі позиції якого містять тільки прізвища без будь-якої іншої інформації, засвідчує наявний стан справ на сьогодні. Особливо це стосується депутатів від селянської курії, інформація про яких визнається надзвичайно невпорядкованою, а «...наявні джерела не дають змоги

встановити більш-менш достовірні відомості про цих делегатів Трудового конгресу» [8, с. 195].

Героя нашого повідомлення, Миколу Жерліцина, вочевидь і можна віднести до цього розряду, з «більш-менш» достовірними про нього відомостями, бо ми не маємо якихось документальних підтверджень його депутатства, крім свідчень у його слідчій справі¹. З іншого боку — навіщо йому було давати про себе додаткову інформацію, що тільки обтяжувала звинувачення у «петлюрівщині»? І ще: у згаданому вище списку під № 47 значиться такий собі Жерлиця — «український соціаліст-революціонер (центристська течія), Олександрівське селянське представництво» [7, с. 205]. Дуже схоже, що депутат Жерлиця в 1919 р. і підслідний Жерліцин у 1921 р. є однією й тією самою особою, проте на підставі досить скупих свідчень не можна бути стовідсотково певним, а перевірити це припущення наразі немає можливості².

Втім, завданням цієї роботи не є така ідентифікація. Спробуємо пролити світло на життєві обставини реального учасника революції, в долі якого яскраво виявилася давня історична колізія взаємозв'язку індивідуальної людської долі з соціальною історією. Дослідження ґрунтується на підставі слідчої справи «вічного зберігання» («Архів ВУЧК-ГПУ-НКВД-МВД»), із численними перенумеруваннями та змінами акцентів обвинувачення, найкрасномовнішим із яких можна вважати штамп КДБ 1967 р. «Служив у Петлюри» [3].

З анкети арештованого, оформленої 14 грудня 1921 р., дізнаємося:

Жерліцин Микола Олександрович, 33 років³, українець, громадянин УСРР. Родом із с. Гаврилівки Гуляйпільського повіту Катеринославської губернії, на час арешту проживав із сім'єю у Великій Лепетисі (нині смт, районний центр Херсонської обл. — *О. К.*). Мав

¹ Свого часу, готуючи монографію про депутатів Державної думи Російської імперії, ми згадували про деякі труднощі у формуванні такого роду списків, пов'язані з непевним статусом окремих обраних, але не затверджених належним чином осіб і подібними обставинами [6, с. 106–107]. Пріоритетною стала наявність слідів діяльності (або хоча б присутності) таких осіб як депутатів у сесійній залі чи їх реєстрації думською канцелярією. Та за бажанням можна було доповнити оприлюднений тоді список із 382 депутатів іще кількома прізвищами, відомості про яких (не перевірені наразі за джерелами) можна знайти у довідкових виданнях. Йдеться про Івана Воронкова, Сергія Дементьєва та Володимира Тимофєєва від Херсонської, Катеринославської та Київської губерній відповідно. З різних причин вони ніяк не реалізували своє потенційне депутатство [2, с. 104–105, 158, 612]. Цілком можливо, що й у подальшому, в разі виявлення нових джерел, можуть бути якісь корективи списків у ту чи іншу сторону. Детальніше про одну з таких колізій див. [5]. Очевидно, те саме можна сказати й про ситуацію зі списками членів Трудового конгресу України.

² Авторка згаданого вище списку не назвала своїх джерел, зазначивши тільки, що «...список укладено автором на основі зібраних відомостей» [7, с. 204].

чотирьох домочадців: дружину Катерину 25 років, дочку Марію 11 років та синів Аркадія і Сергія, 6 і 4,5 років відповідно. Заявив, що був безпартійним³, до 1917 р. працював учителем у Гаврилівці, з 1919 й до квітня 1921 р. служив агентом на цукровому заводі у Подільській губернії, далі до моменту арешту завідував зсипним пунктом у Великій Лепетисі. Нерухомого майна не мав, в армії не служив. Арештований надзвичайною трійкою надзвичайної комісії 9 грудня 1921 р. за звинуваченням у контрреволюції (у документі коротенька аббревіатура: «к.-р.». — *О. К.*) [3, арк. 2–2 зв.].

Загалом усе більш-менш ясно. Контрреволюція — тобто діяльність, скерована проти «революції», власне, проти більшовицької влади, що дедалі впевненіше спиналася на ноги, хоч і в умовах невизначеного ще періоду кризи політики «воєнного комунізму» та запровадження НЕПу. Однак при уважнішому читанні не все виглядає аж так прозоро: впадають в очі лакуни, зокрема щодо 1918, частково 1919 р. і далі до арешту.

Певна річ, у ході слідчих дій у справі «к.-р.» ця обставина не залишилася поза увагою, про що свідчать матеріали справи — протоколи допитів арештованого та свідків, очних ставок, обшуків та ін. У них біографія Жерлїцина буде розширюватися та поглиблюватися, обростати деталями, вірогідними чи неймовірними, однак цікавими з погляду сьогодення як характеристика часу та побутуючих суспільних норм і «чекістських традицій». Однією з них було виконання соціального замовлення влади на пошук і знищення класових ворогів, пік якого досяг апогею в 1937–1938 рр., коли «класовий ворог» міг бути створений майже з нічого. Однак починалося це значно раніше, тим більше, коли йшлося про людину, яка «служила у Петлюри».

Цікаво, що для переконливішої «аргументації» у класовій ворожості підслідного Жерлїцина були використані навіть такі об'єктивні, здавалося б, речі, як анкетні дані. Ось приклад. У розглянутій вище анкеті пункт про соціальне походження арештованого не був

---

³ У більшості тодішніх анкет у слідчих справах вказувався не рік народження, а саме вік. Цікаво, що хтось із тих, що мали право писати на такого роду документах, тут-таки чорнилом підрахував у стовпчик і отримав рік народження — 1889. Ця сама дата вказана в єдиному документі в справі, названому «Карт-форм», у формулярі якого стоїть не вік, а рік народження [3, арк. 1-а].

⁴ Йдеться про дані саме цієї анкети, складеної 14 грудня 1921 р. Перша її частина заповнювалася зі слів арештованого. В інших матеріалах справи, зокрема в інших анкетах, свідчення змінювалися, попри жорстке застереження на бланку Анкети для арештованих і затриманих із зачисленням за Запорізькою губернською надзвичайною комісією («З.Г.Ч.К.» в оригіналі): «Особи, що дадуть невірні показання в анкеті, підлягають найстрогішій відповідальності» [3, арк. 2].

передбачений. Натомість в одній із перших анкет, складеній жакли-вими карлючками комендантом якогось місця ув'язнення на звороті бланку лісництва Грушевського маєтку великого князя Миколи Михайловича під заголовком «Анкета арештованого, який утримується під вартою Надзвтрійки», пункт про походження є, й за ним Жерлцін чітко позиціонується як «міщанин» [3, арк. 7–7 зв.].

У складеному згодом⁵ протоколі допиту Жерлцін уже фігурує як дивний соціальний покруч «міщанин-дворянин», і це визначення далі повторюється ще в якійсь чернетці протоколу допиту [3, арк. 30].

У заключній доповіді у справі Жерлціна бачимо його вже як «спадкового дворянина», без жодних сумнівних згадок про міщанство. Яким чином слідчим вдалося досягти такого блискучого результату в конструюванні дворянства для звинувачуваного (тобто ворога робітників і селян за визначенням, незалежно від його контрреволюційних дій) — із матеріалів справи не видно.

Доповідь ця не датована, однак документ складено не раніше 26 січня 1922 р., що впливає із зауваження слідчого про прийняття ним рішення про доречність розстрілу свого підслідного [3, арк. 39 зв.]. Підготовлений помічником оперуповноваженого Запорізької губернської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією («губЧК») документ цікавий у багатьох відношеннях і є, власне, узагальненням попередніх матеріалів справи (майже 40 аркушів). Отож із цієї доповіді випливало, що Жерлцін, окрім того що був «спадковим дворянином», ще й мав середню освіту. Навряд чи такою можна вважати освіту, здобуту у вищому початковому училищі, отже це теж була новина. Основне звинувачення — контрреволюційна діяльність, що виявилася у службі у Петлюри, переховуванні білого офіцера карного загону Врангеля, агітації проти радянської влади та неяви на реєстрацію до губЧК [3, арк. 39].

Стосовно першого пункту стверджувалося, що під час повалення Гетьманської влади у с. Гаврилівка Гуляйпільського повіту протягом кількох днів було організовано «петлюрівсько-повстанський» загін у числі трьох сотень людей, яким керував Жерлцін. Загін цей був «привезений у місто», де з'єднався з петлюрівським загonom Сер-

---

⁵ Уже на офіційному бланку «Протоколу допиту, проведеного в Запорізькій Губернській Надзвичайній Комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією», на якому, однак, відсутня дата допиту (!). Але за певними ознаками (згадана вище комендантська анкета у справі підшита як арк. 7, а протокол допиту як арк. 27–29, сама причина складення документів — оформлення арештованого у першому випадку та слідчі дії з ним у другому) протокол складений усе ж пізніше.

дюка (яке місто — Гуляйполе чи Олександрівськ/Запоріжжя, не вказано. — *О. К.*). Після двомісячного перебування у Петлюри, як стверджувалося у документі, Жерліцин «...був обраний на всеукраїнський з'їзд Директорії УНР». Далі слідчий стверджував, що, оскільки під час з'їзду під Київ стали підходити червоні частини, Жерліцин, «...боячись залишитися в полоні, евакуювався з петлюрівцями і поїхав в їх глибокий тил в Подільську губернію містечко Абадівку»⁶. Потім інформація у доповіді дещо суперечлива, дослівно: «Після зайняття Абадівки червоними частинами Жерліцин пішов працювати на цукровий завод. Під час своєї роботи на заводі, на заводі була організована підпільна організація і Жерліцин був ватажком. За словами обвинуваченого організація ця носила комуністичний характер, як ніби організована для захисту від білих, які в цей час підходили в Подільську губернію. Після зайняття ж білими Абадок Жерліцин повернувся на свою батьківщину в с. Гаврилівку Г.-Польського повіту...» [3, арк. 39]. Зі змісту цитати виходить, що підпільна комуністична організація на заводі була організована за комуністів-таки («після зайняття червоними частинами»), тобто до приходу частин Денікіна. Відзначимо поки що це темне місце, але далі, якщо враховувати політичні реалії того часу, усе більш-менш прозоро: після свого 11-місячного перебування в Подільській губернії Жерліцин повернувся додому, але «...зайнятися учительством за старою спеціальністю і жити офіційно він вже не міг, бо його переслідували махновці, як петлюрівця». Після зайняття України червоними частинами у 1920 р., йдеться далі у доповіді, Жерліцин з'явився в «наросвіту» з проханням про переведення його у будь-який інший повіт, бо залишатися на старому місці йому більше неможливо. Після цього він був призначений інструктором наросвіти по Мелітопольському повіту, але йому чомусь захотілося служити в кооперації і він переїхав до Великої Лепетихи, де став агентом у товарообмінному пункті. Зі слідчого матеріалу видно, продовжував автор доповіді, що Жерліцин «...у всіх періодах займався політичною діяльністю і користувався особливою симпатією односельчан свого села і таким чином стояв завжди на чолі свого села і обирався на з'їздах як на губернських, повітових, так і на всеукраїнському з'їзді директорії (в оригіналі «дерикторії». — *О. К.*), де представництво з кожної губернії надсилалося тільки 4 людини. При Радвладі ж, будучи в своєму селі, він знову обраний був в волвиконком, бо його красномовство жоден з комнезаможників переспорити ніяк

---

⁶ Ймовірно, йдеться про село Ободівку, нині Гростянецького району Вінницької області, тоді — містечко Ольгопільського повіту Подільської губернії.

не міг. Останнім часом він був також завідуючим зсипним пунктом. Підставою справи послужила заява ряду комуністів у Надзвтрійку, що гр-н Жерліцин є контрреволюціонер, командувач петлюрівським загоном, знаходився в близьких відносинах із самим Петлюрою, в теперішній же час приховує у себе свого брата денікінсько-врангелівського офіцера Карального Загону під чужим прізвиськом». Залишимо на совісті оперпрацівника знання правопису з «дерикторією» та звеличенням карального загону Врангеля. Свою справу він робив досить вправно і навіть тягар звинувачення про всякий випадок переклав на плечі заявників: «Після опитувань Надзвтрійкою подавачів цієї заяви Жерліцин був заарештований. Наслідком звинувачення на гр-на Жерліцина було доведено (так. — О. К.) і висновком уповноваженого постановою було застосувати до нього найвищу міру покарання розстріл» [3, арк. 39]. Очевидно, це слід трактувати таким чином, що він, помічник оперуповноваженого, сумлінно зробив свою справу, запропонувавши розстріляти контрреволюціонера, але, читаємо далі, «...з огляду на те, що обвинувачений під час слідства вказав на розкрадання казенного продовольства в товарообмінному пункті, де він служив зав. зсиппунктом, гр-ном Туром зі своєю компанією, застосована до нього вища міра [покарання] була змінена і справа разом із заарештованим була направлена в ЗГЧК для розслідування зазначеного вище обвинуваченого» [3, арк. 39]. Там Жерліцин зізнався у невидачі владі свого брата (двоюридного. — О. К.) білого офіцера, мотивуючи кривим зв'язком, а що стосується того, що був начальником петлюрівсько-повстанського загону, то в цьому він себе винним не вважав, хоча й не заперечував, що він у ньому служив і брав участь у його організації в своєму селі. Та слідчий спирався на показання свідка Лузановського, який «за петлюрівців» служив у земській управі й на допиті показав, що до нього якось тоді зайшов Жерліцин і на питання, ким він тепер і що робить у повстанському загоні, відповів, що отримав повноваження з Києва і тепер керує самостійно своїм загоном, який він сам і організував у своєму селі перед поваленням Гетьманської влади [3, арк. 39]. При очній ставці з Лузановським, доповідав слідчий, «...обвинувачений у своїх свідченнях став плутати і нахабно заперечувати і всякими способами намагався від прямої відповіді ухилитися, але згодом він зізнався, що може бути він і сказав так гр-ну Лузановському, бажаючи похвалитися» [3, арк. 39].

Однак у заключному висновку від 26 січня 1922 р. помічник уповноваженого «2-ї групи Політвідділення СОО ЗГЧК» із нерозбірливим підписом знайшов усі обвинувачення проти Жерліцина Миколи Олександровича доведеними та повернувся до застосування

щодо нього вищої міри покарання — розстрілу, як до «...невиправного політворога Радвлади, який всіляко намагається під усякими масками підривати дії влади і зі своєю красномовною агітацією несе тільки шкоду Робітничо-Селянському Уряду». Що ж стосується свідчень обвинуваченого про розкрадання продовольства завідувачим товарообмінним пунктом громадянином Туром у с. Лепетисі Мелітопольського повіту, завершує помічник уповноваженого, то «...на останнього виділити справу і послати для розробки до Мелітопольської учека (повітової надзвичайної комісії. — *О. К.*). Справу слідством припинити і здати в архів» [3, арк. 39 зв.].

Щоб завершити цей сюжет, варто зазначити, що колегія Запорізької губернської надзвичайної комісії у березні 1922 р. виявилася менш радикальною, ніж помічник уповноваженого: підтвердила як доведені слідством тільки два факти — переховування родича-врангелівця та неявки на реєстрацію. За це Жерліцин Микола Олександрович мав відбути п'ятирічне утримання у концтаборі «...з позбавленням свободи й залученням до громадсько-примусових робіт» [3, арк. 1-в]. Можливо, причиною такого «лібералізму» був стан здоров'я звинувачуваного: збереглася його заява від 9 лютого 1922 р. із проханням прискорити слідство, оскільки він уже двічі переніс тиф і хворіє туберкульозом легенів [3, арк. 40].

Як склалася подальша доля Миколи Жерліцина, з матеріалів розглянутої справи невідомо. Але сімдесят років по тому, в червні 1993 р., прокурор Херсонської області після відповідної перевірки констатував, що «...у матеріалах справи відсутні будь-які докази контрреволюційної діяльності Жерліцина», а тому він підпадає під ст. 1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. [3, арк. 43].

Інформаційний потенціал цієї справи далеко не вичерпаний — розглянуто тільки один сюжет про обвинувачення Жерліцина у контрреволюції. Паралельний — «продовольча справа» про масштабні зловживання «комуністів» у продовольчій сфері в умовах новонародженого НЕПу — наразі не розглядався. Хоча вся справа має, власне, «продовольче» підґрунтя: заява зі звинуваченнями Жерліцина у петлюрівщині, що й послужила приводом для арешту, з'явилася, по суті, як помста одного зі співробітників зсипного пункту за відмову Жерліцина фальсифікувати звітну документацію. Це цікавий сюжет для реконструкції економічних стосунків раннього періоду радянської влади, соціальної психології тодішнього населення південноукраїнського степу тощо, і він вартий окремого розгляду.

Стосовно ж участі Жерліцина в роботі Конгресу трудового народу України в розглянутій вище обвинувальній доповіді, вочевидь,

факти було пересмикнуто, причому з обох боків, і повної ясності все-таки немає. Із протоколів допитів виходило, що Жерліцин не встиг взяти участі у роботі Конгресу. Для користі справи дозволимо собі кілька дещо розлогих цитат. «П[итання]: Коли ви були обрані на всеукраїнський з'їзд директорії петлюрівської? В[ідповідь]: В останніх числах грудня 1918 року виїхав до Києва, де з'їзду вже не застав, бо був розпущений» [3, арк. 30 зв.]. Мабуть, допит вівся досить хаотично, бо далі слідчий розпитував про деталі організації петлюрівського загону в Гаврилівці, обставини перебування Жерліцина в 47-му полку повстанської армії, його посадою, діяльністю тощо, але потім знову повернувся до Конгресу. Та відповіді Жерліцина щодо його участі в роботі зібрання ясності не вносили: «П[итання]: Скільки часу ви були в Києві під час з'їзду? В[ідповідь]: Днів сім і нічого не робив» [3, арк. 31]. Проте якісь контакти з делегатами у нього були, бо на Абадівський цукрозавод він потрапив за запрошенням подільського депутата Соколина (Жерліцин не був переконаний, що назвав прізвище правильно). Дослівно: «П[итання]: Чому ви поїхали в Подільську губернію й навіщо? В[ідповідь]: Я під час Всеукраїнського з'їзду директорії познайомився з іще одним депутатом — котрого прізвище Соколин, вірно не пам'ятаю, і він мене запросив до себе в Абадівку Ольгопільського повіту, куди я й поїхав» [3, арк. 31]. Чи був цей Соколин таким само депутатом, що не встиг на з'їзд⁷ (але ж фраза «під час з'їзду»?), чи все запроTOCOLьоване було відображенням тактичної боротьби допитуваного та слідчого, сказати важко. Одне ясно — Жерліцин був у «конгресовому» середовищі в Києві у січні 1919 р., а от що там робив — зумів приховати від слідства, і за його обставин це цілком можна зрозуміти.

Так само важко визначити за справою справжні політичні переконання колишнього депутата Трудового конгресу Жерліцина, крім «петлюрівських». Саме на цій платформі він був обраний: слідчий дивувався, як підслідному вдалося стати депутатом у той час, коли він був у полку, в Олександрівську знайомих або симпатиків не мав, ніхто його там не знав, то, мовляв, яким же чином він потрапив у число чотирьох обраних від повіту?⁸ Відповіді допитуваного (мовою оригіналу): «это я не знаю», «определенно не знаю», «не знаю» [3, арк. 32]. Чи Жерліцин продовжував, що називається, «клеїти дурня» во спасіння, чи справді не знав, поки невідомо. Скоріше всього, маневрував, як і у справі своєї політичної ідентифікації.

Про партійність і політичні уподобання Жерліцина у різних місцях

⁷ У списку О. Малюти такого (або схожого) прізвища немає.

⁸ Олександрівський повіт у ті часи входив до складу Катеринославської губернії.

справи зустрічаємо: «безпартійний» [3, арк. 2], «безпартійний, політичні переконання — більшовик-боротьбист» [3, арк. 27], а трохи далі петлюрівець взагалі перетворюється на комуніста. «П[итання]: Скільки ви жили в Абадівці й чому не поїхали додому? В[ідповідь]: Жив там близько року, а не повернувся, тому що не була налагоджена дорога. П[итання]: Під час вашого перебування на цукровому заводі займалися ви політичною роботою? В[ідповідь]: Так, за Денікіна була організована підпільна організація, де я був помічником її керівника. П[итання]: Яку роботу приймали на себе? В[ідповідь]: Суто технічного характеру, діставав зброю. П[итання]: Яким чином діставав зброю? В[ідповідь]: Переважно від селян. П[итання]: Якою була організація? В[ідповідь]: Вона була комуністичною. П[итання]: Які політичні погляди розділяєте тепер і яка ваша діяльність у селі тепер? В[ідповідь]: Розділяю погляди боротьбистів (дописано зверху «комуністів». — *О. К.*) і стою на платформі радянської влади, а діяльність моя у Гаврилівці Гуляй-польського повіту була організаційною, тобто зорганізував театр українсько-руський, організував комнезам і виконком, зробив чистки непотрібних працівників, будучи членом волвиконкому за допомогою інструктора Губвиконкому товариша Толоченка, партквиток № 105» [3, арк. 28–29]. Протокол має скрушну дописку слідчого: «Під час допиту Жерлїцин говорив, а потім відмовлявся від зроблених раніше показів» [3, арк. 29]. Залишалося б тільки якось довідатися, чи не був згаданий інструктор «товариш Толоченко» товаришем Жерлїцина й по військовій службі у Петлюри.

Складні часи, складні особистості — можна сказати на завершення цього повідомлення. Історія Жерлїцина є коротким, але вельми характерним епізодом довгої непростой історії боротьби українців за своє право жити власним національним життям. А ще розглянутий життєпис уродженця та мешканця Південної України вкотре підтверджує хибність активно пропагованого раніше стереотипу щодо проросійських національних цінностей жителів цього регіону.

Зроблена нами розвідка, певна річ, не претендує на вичерпність. До того ж увагу було сконцентровано на фактах служби Жерлїцина у повстанській армії Симона Петлюри, обставинах його депутатства у тимчасовому парламенті періоду Директорії УНР, політичних і національних переконаннях, етичних нормах. Залишився неопрацьованим вельми перспективний для подальшого вивчення сюжет слідства у межах справи «продовольців», і ширше — не дуже опрацьованої на місцевих матеріалах теми економічних стосунків в українському селі на початковій стадії НЕПу.

Можна сподіватися, що викладене стане в нагоді науковцям, які досліджують подібну тематику — чи в річищі політичної, чи еко-

номічної і соціальної історії, чи в суто біографічному вимірі. У кожному разі тема може мати подальшу дослідницьку перспективу.

1. *Верстюк В. Ф.* Діячі Української Центральної Ради [Текст] : бібліогр. довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко ; НАН України, Укр. міжнар. ком. з питань науки і культури. – Київ : [б.в.], 1998. – 255 с.
2. Государственная дума Российской империи : 1906–1917 [Текст] : Энциклопедия / Отв. ред. В. В. Шелохаев. – Москва : РОССПЭН, 2008. – 735 с. : ил.
3. Державний архів Херсонської області, ф. Р-4033, оп. 1, спр. 129.
4. *Задунайський В.* Трудовий конгрес України [Текст] / В. Задунайський // Енциклопедія історії України. – Київ : Наукова думка, 2013. – Т. 10, Т–Я. – С. 167–168.
5. *Коник О. О.* Арон чи Аркадій? Проблема імені та національності в думській виборчій документації початку ХХ ст. [Текст] / О. О. Коник // Інформаційно-документальні комунікації в глобалізованому суспільстві : [матеріали міжнар. наук.-прак. конф.] / Нац. авіац. ун-т ; редкол. Тюрменко І. І. [та ін.]. – Київ : НАУ, 2013. – С. 46–47.
6. *Коник О. О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) [Текст]: монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454, [2] с. : табл.
7. *Малюта О. В.* Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці [Текст] / О. В. Малюта // Історичний архів: Наукові студії: зб. наук. пр. – Миколаїв : В-во Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – С. 199–208.
8. *Скальський Віталій.* Трудовий конгрес України (січень 1919 р.): оцінки публіцистів [Текст] Віталій Скальський // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип. 10. – 2014. – С. 191–203.
9. *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 [Текст] : (нарис з історії українського парламентаризму) / І. Чорновол. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 288 с.

REFERENCES

1. Verstiuk, V. F. & Ostashko, T. S. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady* [Figures of the Ukrainian Central Rada]. Kyiv: b.v. [in Ukrainian].

2. *Gosudarstvennaia дума Rossiiskoi imperii. 1906–1917. Entsiklopediia.* (2008). [The State Duma of the Russian Empire. 1906–1917. Encyclopedia]. Moscow, ROSSPEN. [in Russian].
3. *Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti* [State Archives of Kherson region], no. of fund. R-4033, no. of description 1, case no. 129.
4. Zadunaiskyi, V. (2013). *Trudovyi konhres Ukrainy* [Labor Congress of Ukraine]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of History of Ukraine]. (Vol. 10, pp. 167–168). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Konyk, O. O. (2013). *Aron chy Arkadii? Problema imeni ta natsionalnosti v dumskii vyborchii dokumentatsii pochatku XX st.* [Aron or Arcade? The problem of name and nationality in the Duma election documentation in early twentieth century]. Materials of the international scientific and practical Conference “*Information and documentation communications documented in a globalized society*”. (Pp. 46–47). Kyiv: NAU. [in Ukrainian].
6. Konyk, O. O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii vid hubernii Naddniprianskoi Ukrainy (1906–1917 rr.)* [Deputies of the State Duma of the Russian Empire from provinces of the Dnieper Ukraine (1906–1917 years.)]. Dnipropetrovsk: Gerda. [in Ukrainian].
7. Maliuta, O. V. (2011). *Vseukrainskyi trudovyi konhres yak predstavnytskyi orhan ukrainskoho narodu v druhii Ukrainskii Narodnii Respublitsi* [All-Ukrainian Labor Congress as the representative body of the Ukrainian people in the second Ukrainian People's Republic]. *Istorychnyi arkhiv*, 7, 199–208. [in Ukrainian].
8. Skalskyi, Vitalii. (2014). *Trudovyi konhres Ukrainy (sichen 1919 r.): otsinky publitsystiv* [Labor Congress of Ukraine (January 1919): publicists' evaluation]. (Vol. 10, pp. 191–203). In *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* [in Ukrainian].
9. Chornovol, I. (2002). *Ukrainska fraktsiia Halytskoho kraiovoho seimu. 1861–1901 (narys z istorii ukrainskoho parlamentaryzmu)* [Ukrainian faction of the Galician regional Seim. 1861–1901 (essay from the history of Ukrainian parliamentarism)]. Lviv: In-t ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 01.06.2017 р.

Депутат Конгресу трудового народу Микола Жерліцин та слідство в його справі. 1921–1922 рр.

Коник О. О., доктор історичних наук, професор кафедри все-світньої історії та історіографії Херсонського державного університету (Херсон).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 198–211.

Проблематика статті стосується маловивченої проблеми персонального складу активних учасників Української революції 1917–1921 років. Проблема розглянута крізь призму реконструкції біографії одного з учасників революційних подій на території Південної України.

Автор на основі слідчої справи відтворює життєвий шлях колишнього вчителя, активного прихильника С. Петлюри Миколи Жерліцина, обраного депутатом Конгресу трудового народу України від Катеринославської губернії. Основну увагу сконцентровано на фактах служби Жерліцина в 47-му полку повстанської армії Симона Петлюри, обставинах його депутатства у тимчасовому парламенті періоду Директорії УНР, політичних і національних переконаннях, етичних нормах. Проаналізовано інформаційний потенціал слідчих справ радянських каральних органів як історичного джерела для виявлення складу та характеристики учасників Української революції.

Зроблено висновок про хибність активно пропагованого раніше стереотипу щодо проросійських національних цінностей жителів Південної України.

Ключові слова: слідчі справи, Трудовий конгрес України, петлюрівський рух, Південна Україна.

Deputy of the Congress of Working People Mykola Zherlitsyn and Investigation of His Case. 1921–1922.

Konyk Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of the World History and Historiography of the Kherson State University (Kherson).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 198–211.

The problematic of the article concerns an insufficiently studied problem of the personal composition of the active participants of the Ukrainian revolution of 1917–1921. The problem is considered through the reconstruction of the biography of one of the participants in the revolutionary events on the territory of Southern Ukraine.

On the basis of the investigation file the author reproduces the life path of the former teacher and an active Simon Petlioura's supporter Mykola Zherlitsyn, elected to the Congress of Working People of Ukraine from Katerynoslav province. The main attention is paid to the facts of Zherlitsyn's military service in the 47th regiment of the rebel

Simon Petlioura's army and the circumstances of his deputieship in the provisional parliament of the Directory of the UNR period, his political and national beliefs and ethical norms.

The information potential of investigation cases of the Soviet punitive organs as a historical source for revealing the composition and characteristics of the participants of the Ukrainian revolution has been analyzed.

The conclusion is made about the falsity of the stereotype actively propagated earlier about the pro-Russian national values of the inhabitants of Southern Ukraine.

Keywords: investigation cases, the Labor Congress of Ukraine, Simon Petlioura's movement, Southern Ukraine.

Депутат Конгресса трудового народа Николай Жерлицын и следствие по его делу. 1921–1922 гг.

Коньк А. А., доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории и историографии Херсонского государственного университета (Херсон).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 198–211.

Проблематика статьи касается малоизученной проблемы персонального состава активных участников Украинской революции 1917–1921 гг. Проблема рассмотрена через призму реконструкции биографии одного из участников революционных событий на территории Южной Украины.

Автор на основе следственного дела воспроизводит жизненный путь бывшего учителя, активного сторонника С. Петлюры Николая Жерлицина, избранного депутатом Конгресса трудового народа Украины от Екатеринославской губернии. Основное внимание сконцентрировано на фактах службы Жерлицина в 47-м полку повстанческой армии Симона Петлюры, обстоятельствах его депутатства во временном парламенте периода Директории УНР, политических и национальных убеждениях, этических нормах. Проанализирован информационный потенциал следственных дел советских карательных органов как исторического источника для выявления состава и характеристики участников Украинской революции.

Сделан вывод о ложности активно пропагандируемого ранее стереотипа о пророссийских национальных ценностях жителей Южной Украины.

Ключевые слова: следственные дела, Трудовой конгресс Украины, петлюровское движение, Южная Украина.

*Інна Олександрівна ДЕМУЗ,
доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри документознавства,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(Переяслав-Хмельницький)*

УЧАСТЬ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО У ПОДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.¹

У статті окреслено внесок відомого громадського діяча Петра Януарійовича Стебницького в Українську революцію 1917–1921 рр. Наголошено на тому, що П. Стебницький наполегливо працював над питаннями захисту українства.

Ключові слова: Петро Стебницький, Українська національна рада у Петрограді, комісар України при Тимчасовому уряді, Генеральний секретаріат, Українська мирова делегація, міністр народної освіти та мистецтв Української Держави, Українська академія наук.

In the article the contribution of famous public figure Petro Y. Stebnytsky in the events of Ukrainian Revolution in 1917–1921 is defined. The accent was made on the work of P. Stebnytsky on the question of protection of Ukrainians.

Keywords: Petro Stebnytsky, the Ukrainian National Council in Petrograd, the Commissioner of Ukraine under the Provisional Government, General Secretariat, Ukrainian settlement delegation, Minister of Education and the Arts of the Ukrainian state, the Ukrainian Academy of Sciences.

В статье освещен вклад известного общественного деятеля Петра Януарьевича Стебницкого в Украинскую революцию 1917–1921 гг. Сделан акцент на том, что П. Стебницкий настойчиво работал над вопросами защиты украинцев.

¹ Дослідження проведене за фінансової підтримки Наукового Товариства імені Шевченка в США (Стипендійний фонд імені Юрія Кузіва).

Ключевые слова: Петр Стебницький, Украинский национальный совет в Петрограде, комиссар Украины при Временном правительстве, Генеральный секретариат, Украинская мирная делегация, министр народного просвещения и искусств Украинского Государства, Украинская академия наук.

Петро Януарійович Стебницький (1862–1923) — один із найбільш помітних, проте незаслужено забутих представників українського національного руху кінця XIX — початку XX ст., учасник Української революції 1917–1921 рр., будівничий української нації, державотворець, громадський діяч, публіцист, книговидавець, меценат, голова «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг», фундатор Всенародної бібліотеки України та її відділу «Україніка», засновник Української громади в Петербурзі.

Сьогодні в українському соціумі постала нагальна необхідність дослідження життя та діяльності видатних діячів українського визвольного руху початку XX ст., вивчення історії державних установ і формувань Української революції 1917–1921 рр. Такі заходи мають сприяти популяризації історії українського державотворення та приверненню уваги до національно-визвольної боротьби українців. Водночас актуальність і своєчасність розробки даної теми зумовлена відсутністю ґрунтовної наукової інформації про участь П. Стебницького в революційних подіях минулого століття. Стрімке зростання упродовж кількох десятиліть суспільного інтересу до історико-біографічних студій стало прикметною ознакою наукового дискурсу та є відображенням як загального піднесення національної патріотичної свідомості у широких верств населення, так і нових духовних та інтелектуальних процесів, що відбуваються у середовищі наукової еліти України.

Вважаємо, що соціальний ефект від розробки даної теми полягає, перш за все, в активізації національного фактору, національної складової державотворчої ідеї крізь призму діяльності конкретної особистості. В умовах загострення російської пропаганди, постійної зовнішньої загрози з боку Російської Федерації, важливими видаються пошуки й осмислення історичних націо- та державотворчих процесів і витоків власної національної самоідентифікації, нове прочитання та інтерпретація національно спрямованих текстів, які сьогодні видаються особливо актуальними та сприятимуть підняттю патріотизму серед населення. На нашу думку, результати подібних досліджень дадуть змогу «подолати» тяжку історичну пам'ять. Окрім того, проблема розбудови української державності, безперервна еволюція української нації та участь у цих процесах певних

верств, формальних/неформальних колективів чи окремих непересічних особистостей належить до постійно актуальних тем, адже є важливою компонентою побудови сучасного демократичного суспільства. В українському вимірі важливість теми зростає ще більше з огляду на процеси подолання тоталітарного минулого, розбудову громадянського суспільства та євроінтеграційні процеси, необхідність посилення патріотичного виховання серед молоді та зміцнення національного духу дорослого населення країни.

Отже, у нових реаліях сьогодення постає необхідність оприлюднення наявної рукописної (архівної) спадщини П. Стебницького та переосмислення історіографічної спадщини про його життя і діяльність, нового прочитання особистої, професійної, наукової біографії активного учасника національно-визвольного руху України кінця XIX — початку XX ст. в цілому та Української революції 1917–1921 рр. зокрема.

Постаті П. Стебницького наразі присвячено значний масив досліджень: публікації біографічного характеру (дослідження А. Бобабольченка, окремі праці І. Демуз, І. Старовойтенко); науково-популярні та наукові видання з оцінкою ролі П. Стебницького в національно-культурному будівництві України кінця XIX — початку XX ст. (роботи Н. Зубкової, В. Піскун, І. Старовойтенко, М. Таборита); праці про книговидавничий, книгознавчий, бібліотечний і бібліографічний напрями його роботи (дослідження Т. Варави, І. Демуз, Л. Дубровіної, Н. Миронець, Г. Солоіденко, О. Степченко); дослідження політичної складової діяльності громадського діяча (праці Л. Фурсенко, Р. Пирога); розвідки з аналізом еволюції його політичних поглядів та літературно-публіцистичної спадщини (напрацювання А. Борця, С. Іваницької, Г. Макар); роботи, присвячені зібранню, опублікуванню й аналізу епістолярної спадщини П. Стебницького (дослідження І. Демуз, Т. Демченко, Л. Кузьменко, Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко)². Дана стаття окреслює роль громадського діяча в революційних подіях 1917–1921 рр.

Як засвідчують «Журнали Комітету Української Національної Ради в Петрограді. [Протоколи засідань]. 23 лютого 1917 р. — 27 квітня 1918 р.», що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ, Петро Стебницький став одним із лідерів Української національної ради (далі — У.Н.Р., Рада), утвореної відразу після Лютневої революції 1917 р. (19 березня) у Петрограді в якості повноважного представницького органу Української Центральної Ради у столиці Росії. У.Н.Р. сформувалася з представників петроградських україн-

² Докладно історіографія вивчення постаті громадського діяча висвітлена у публікації: Демуз І. Постаць Петра Стебницького... [3].

ських громадських організацій і політичних партій: від «старшого» та «молодшого» ТУП, Товариства імені Т. Шевченка, «Громади», Художнього товариства, Українського революційного комітету, української фракції ради робітничих депутатів, «Пресбюро» тощо (15 членів). Для відносин із урядом Рада обрала виконавчий комітет (далі — Комітет) із 5 членів — О. Лотоцький (голова; згодом обов'язки перейшли до П. Стебницького), П. Стебницький (секретар), Г. Голоскевич (скарбник), М. Корчинський, М. Славінський, при 2 кандидатах — П. Зайцеві та Ф. Слюсаренкові [6, арк. 2 зв.].

На першому та другому засіданнях У.Н.Р. (19 і 20 березня 1917 р.) вирішувалися організаційні питання, пов'язані з формуванням каси для потреб Ради; ухвалено вважати Раду за організацію не урядову, а громадську. Щодо меж її впливу М. Славінський висловився, що У.Н.Р. лише тоді зможе твердо ставити урядові вимоги, коли її підтримуватиме населення всієї України, для чого пропонувалося увійти в зносини з польськими та єврейськими національними організаціями. П. Зайцев відзначив, що У.Н.Р. матиме сильну підтримку в раді селянських депутатів [6, арк. 3 зв. – 4]. Компетенцією Комітету У.Н.Р. визнавалося «...все, що взагалі пов'язане з українською справою, але зі згодою з київською центральною українською організацією» (Центральною Радою. — *І. Д.*). Члени Ради неодноразово наголошували на необхідності співпраці з робітничими та селянськими організаціями задля збільшення своєї вагомості у стосунках із Тимчасовим урядом (для цього до Комітету були кооптовані Шульгин і Мазуренко).

Комітет неодноразово наполягав на узгодженні з ним виборних кандидатур в урядові інстанції, на запрошенні в урядові комісії з важливих питань державного значення українських представників. Так, на засіданнях У.Н.Р. обговорювалися кандидатури на посади шкільних кураторів і комісарів Тимчасового уряду³. Як видно зі

---

³ Губернські комісари, або комісари Тимчасового уряду — повноважні представники Тимчасового уряду на місцях, які мали права та виконували функції колишніх губернаторів. Призначалися з березня 1917 р. В українських губерніях, на які за «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату Тимчасового уряду на Україні» поширювалася влада Генерального секретаріату Української Центральної Ради, комісари призначались Українською Центральною Радою. Комісарами українських губерній були: М. Суковкін (згодом О. Саліковський) — Київська губернія, А. В'язлов — Волинська губернія, М. Стаховський — Подільська губернія, А. Лівіцький — Полтавська губернія, М. Іскрицький (згодом Д. Дорошенко) — Чернігівська губернія. Д. Дорошенко у квітні–серпні 1917 р. був комісаром Буковини та Галичини; М. Страдомський — комісаром Києва. На місцях існували посади повітових комісарів. Посади губернських і повітових комісарів в Україні скасовано після Гетьманського перевороту 1918 р.; натомість уведено посади губернських і повітових старост.

змісту документів «Українського національного совета (в Петрограді). Временному правительству [Записка с предложением участия членов совета в деятельности Временного правительства]. [1917]. Черновик рукою П. Стебницького и А. Лотоцкого» з фондів Інституту рукопису НБУВ, важливість призначення губернських комісарів чи інших представників місцевої адміністрації зумовлювалася тим, що «...ці люди повинні бути близько знайомі з побутовими умовами краю, з мовою населення, з місцевими економічними, соціальними та національними відносинами. Зокрема, особлива важливість шкільного питання на Україні вимагає відповідно суворого вибору кандидатів у попечителі учбового округу, так як від дій цих осіб багато в чому буде залежати суспільна оцінка перших кроків Тимчасового уряду у справі народної освіти» [5, арк. 3].

Зокрема, У.Н.Р. зі свого боку, про що зазначалося у зверненні до Тимчасового уряду, рекомендувала комісарами: по Київській губ. — Д. Дорошенка, уповноваженого Південно-Західного фронту Союзу міст; по Волинській губ. — А. В'язлова, уповноваженого Південно-Західного фронту Союзу міст; по Подільській губ. — О. Саліковського, колишнього чиновника, уповноваженого при подільському губернаторі, журналіста; по Полтавській губ. — В. Леонтовича, місцевого землевласника, земського діяча; по Чернігівській губ. — М. Могилянського, колишнього мирового суддю, місцевого землевласника, або Л. Рубльова, колишнього члена І Державної Думи; по Херсонській губ. — Є. Чикаленка, землевласника, суспільного діяча, або Л. Грабенка, місцевого земського діяча; по Катеринославській губ. — А. Александрова, члена Державної Думи, або А. Кашченка, головного контролера Катеринославської залізниці; по Харківській губ. — С. Мазуренка, організатора Селянського союзу. Попечителями: по Одеському учбовому округу — А. Синявського, директора Катеринославського комерційного училища; по Харківському учбовому округу — В. Науменка, провідного суспільного діяча та педагога; у Кубанській області — П. Пелеховського, викладача П'ятигорської гімназії [5, арк. 4, 5]. Як бачимо, не всі побажання У.Н.Р. стосовно кандидатур були враховані урядом. Як відзначив А. Болаболенько, відвертий шовінізм, нехтування інтересами України, невизнання її нового уряду — чи не найхарактерніші риси цих досить складних та неоднозначних відносин [1, с. 205].

Напружені стосунки між Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою і, як наслідок, У.Н.Р. впливали на емоційний стан її очільника — П. Стебницького, про що він неодноразово писав у листах до Є. Чикаленка. Так, 11 березня 1917 р. Петро

Януарійович, оцінюючи тогочасні революційні події, відзначав: «Час надзвичайно складний і одвічальний, можна на перших кроках наробити багато помилок, які потім надовго поспують справу... Все б треба вести або спільно, або диктатурою з одного осередку. ...Все, що скоїлось, ще в моїх очах не набралось реального життя і не стало на твердому ґрунті: от, здається, прокинемось, озирнемось — і знов перед нами розбите корито... І це не така неможлива річ, бо на зміцнення здобутків працює сил не так багато, як на їх втрату... В наших колах теж бере силу молодий запал, крайні лозунги, гострі позиції... Не охочий я до того всього і почуваю себе якось навіть наче чужим серед цих нових настроїв. Раз у раз у розмовах та порадах бачу, що я вже не збіжу з сучасними формами руху, бо занадто, очевидно, старий... Мені все здається, що ми занадто мало маємо, щоб на багато претендувати: мовляв, на грош амуніції, а на рубль амбіції...» [4, с. 483].

У наступному листі П. Стебницького від 16 березня 1917 р. констатовалося, що «...починається звичайна українщина — внутрішня гризотня саме тоді, коли треба якнайміцнішого єднання. ...Ми — то втішаємось „охочекомонним військом”, то самостійницькими мріями, а фактично побиватимем тільки самі себе... Такими способами, очевидно, ніякої автономії нам не здобути... От, хвалити Бога, здобули свого попечителя і народну школу... Але чи зуміємо цей здобуток як слід реалізувати, — коли, замість праці над утворенням школи, освіти і відповідної літератури, будемо ставити на першу чергу питання про соціалізм, земельку, військо та інші дитячі іграшки або далекі утопії... ..Ненавижу я те ідейне безладдя, те партійне самоїдство, ту короткозорість, що не бачить далі партійного носа...» [4, с. 484].

Комітет У.Н.Р. хвилювали й інші питання, які планувалося вирішити на з'їзді ТУП у Києві 25 березня 1917 р. за участю делегованого від Ради О. Лотоцького: утворення крайової організації з представництвом різних націй; обговорення проекту автономії; питання приїзду до Петербурга київської делегації; питання засланив-галичан; участь в учительській спілці; справа народного банку; асигнування від уряду на шкільну та просвітню справу. У.Н.Р. клопоталася також питанням Холмщини, збиралися відомості про місцеперебування холмських виселенців і вживалися заходи щодо їхньої організації. На засіданні Комітету Ради 12 квітня 1917 р. новопризначений комісар Галичини та Буковини Д. Дорошенко окреслив завдання у справі повернення засланих галичан і полегшення участі галицьких бранців. Щодо останнього було ухвалено вплинути на міністра хліборобства, щоб подбав про «...використання гали-

чан-бранців на Батьківщині задля хліборобської праці, якій бракує робітників» [6, арк. 7 зв.]⁴.

16 квітня членами У.Н.Р. обговорено власну позицію щодо Української Центральної Ради: погоджуючись із тим, що У.Н.Р. виконує лише посередницькі функції, Комітет водночас визнав, що у важливих національних справах може виявляти також власну ініціативу (тобто з цього часу чітко окреслилася принциповість і категоричність У.Н.Р. у національних питаннях).

П. Стебницький брав участь і в обговоренні питань Селянської спілки та селянського руху на Волині, української мови в судових інстанціях (ухвалено звернутися із запискою до міністра юстиції), призначення українських представників на посади в новостворені інституції — «Совет по делам печати» і Комісію по самоврядуванню [6, арк. 8 зв. – 9], питання візиту до обер-прокурора Синоду у справі архієрейських посад, видання Біблії та передруку Євангелія. З приводу виборів у районні думи в Петрограді було ухвалено вступити в блок із Радикально-демократичною партією та подати списки українських представників. Заслухали доповідь Шульгина про позицію ради робітничих і солдатських депутатів у справі українського війська [6, арк. 10 – 10 зв.].

Усі ці питання реалізовувалися за активної участі П. Стебницького. Крім того, він разом із О. Лотоцьким підготував для Тимчасового уряду записку про нагальне задоволення національних інтересів українського народу, яка обговорювалася 17 та 23 березня 1917 р. на зустрічі представників У.Н.Р. із прем'єр-міністром князем Г. Львовим [9, с. 15]. У роботі делегації взяли участь: О. Лотоцький, М. Корчинський, М. Славінський (від ТУП), Чечель (від академічної молоді) та Лобода й Гайдар (від робітників) [6, арк. 2]. Окрім того, 15 травня 1917 р. П. Стебницький мав зустріч із міністром освіти Синявським щодо облаштування шкільної справи.

Протягом травня–липня 1917 р. тривали постійні перемовини між У.Н.Р. і Центральною Радою. Так, була направлена делегація до голови Тимчасового уряду князя Г. Львова, яка передала меморандум із домаганням національних прав для України й окупованих російською армією Галичини та Буковини; відбулося відкриття «Особого совещания по учредительному собранию» (члени від українців — П. Стебницький і Ткаченко з Києва); у червні сформовано політичний клуб у Петрограді (К. Білінський); У.Н.Р. організувала зустріч із митрополитом А. Шептицьким, який повернувся із за-

---

⁴ Докладний аналіз діяльності П. Стебницького щодо проблем виселенців та біженців з Галичини й Буковини може стати предметом окремих дослідницьких студій, тому в даній статті не розкривається.

слання. Та попри зовнішнє «благополуччя» П. Стебницький у листі до Є. Чикаленка від 5 травня 1917 р. зафіксував наступне: «Все по-дерлось на шмаття, і як його тепер не латати, нічого, мабуть, вже не буде. Суне невдержима анархія. ...А в загальній руїні — і наша руїна, бо штучними способами нашої справи добре не поставити. Я все ж думаю, що моя лінія світогляду була правильна, — і якби наш рух дістав собі волю ще за старого ладу, то ще ми — з нашим народом і військом — визволили б оту здорову, дурну і нещасну Росію, заведену безглуздими кацапами-абсолютистами і максималістами — в болото. Та тепер вже пізно. Має бути вже щось нове — і якесь чуже, невідоме. І творити нашу долю вже будуть нові люде, і теж якісь чужі і далекі... Київський максималізм мені теж не до душі, та не так максималізм, як просто політична сліпота і зарозумілість» [4, с. 491].

Слова П. Стебницького виявилися пророчими. Тимчасовий уряд, який спершу негативно ставився до домагань Української Центральної Ради щодо національно-територіальної автономії України, після проголошення I Універсалу та створення Генерального секретаріату УЦР делегував 11 липня 1917 р. до Києва міністрів О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетелі. Внаслідок переговорів було визнано УЦР і Генеральний секретаріат як крайовий орган України (представником України при Тимчасовому уряді й було призначено П. Стебницького). Натомість УЦР, визнаючи Тимчасовий уряд, обіцяла не робити таємних кроків для одностороннього здійснення автономії та поповнити свій склад і Генеральний секретаріат представниками національних меншин України.

Ця домовленість була оформлена II Універсалом УЦР. Тимчасовий уряд, не погоджуючись зі «Статутом Вищого Управління України», який видала Українська Центральна Рада, видав від себе «Інструкцію» (17.08.1917 р.), якою обмежував права УЦР і Генерального секретаріату, але й сам не дотримувався цієї «Інструкції», роблячи перешкоди УЦР і Генеральному секретаріатові в організації влади в Україні. Серед членів Тимчасового уряду більш позитивно до українських домагань ставився грузин І. Церетелі, негативно — кадети, міністр українець М. Терещенко не виявляв особливих симпатій до української справи. Як згадував П. Стебницький у листі до Є. Чикаленка від 22 липня 1917 р., «...наші секретарі-міністри сидять вже тиждень в отелі, дожидаючись, поки буде якесь певне правительство. І все нема з ким говорити, розруха в державі і уряді йде все далі та далі. ...Може все разом луснути й згоріти в пожежі анархії і контрреволюції. ...А от у нас то вже й не знаю, що буде: бо й тепер їсти нема чога, а як піде далі безладдя та ще паніка на півдні,

то ми тут повиздыхаємо з голоду та холоду, або нас поріжуть більшовики та анархісти...» [4, с. 502].

Зі зміцненням становища Центральної Ради та переїздом більшості членів У.Н.Р. із Петрограда до Києва функції останньої почали поступово звужуватися, а після проголошення II Універсалу (3 (16) липня 1917 р.) їх перебрав, як згадувалося вище, комісар України при Тимчасовому уряді П. Стебницький. Саме з приводу цього урядового призначення Є. Чикаленко у листі до товариша від 21 липня 1917 р. писав: «Не завидую Вашому... становищу. Воно, на мою думку, надзвичайно важке, але й колосально велике; мені гадається, що доля висунула Вас на найвищу, на найважливішу постать в історії визволення, чи відродження України. Я знаю, що у Вас стане такту, уміння бути буфером між двома отими таранами, що битимуть Вас з обох боків... Хотілося б вірити, що у Вас знайдеться сила все витерпіти до кінця, хоч і вмерти! ...Доля поставила Вас на найтяжчу і найславнішу громадську роботу. ...Терпіть, терпіть, голубе, до загину! ...Я не уявляю собі людини на Україні, яка була б більш підхожа на цю постать, як Ви... Ви математик рожденний і вихований, Ви раз у раз керуєтесь логікою, а не почуттям; у Вас нема гробачка славо- і властолюбія, а таких людей у нас на Україні нема...» [4, с. 500–501].

Урядова криза літа 1917 р., нове, не зрозуміле для нього призначення викликали постійний внутрішній дискомфорт у Петра Януарійовича: «Я все те сам добре знаю, що воно за річ — громадська служба, а ще такого характеру та в такий момент, — то це, розуміється, все одно що Хрестна кара або четвертування, — пише він у листі до Є. Чикаленка від 31 липня 1917 р. — Отже якби я вірив в свої сили, то це мене не злякало б, — раз умирати, не двічі. Але, може, не вистачити ні снаги — в якимсь заплутанім становищі, ні нервів, — і я лусну, без користи й слави, не виправдавши Ваших сподіванок. А потім — київське правительство само мене може скинути дуже скоро, бо там панує максималізм, при якому моя уміркованість все одно що чорносотенство або контрреволюційність. ...І таки я вагався і казав делегації, щоб шукала кращого... От Ол. Гн. Лотоцький, на мою думку, кращий: у нього більше видержки, жвавіша ініціатива, міцніша енергія. ...Наші міністри (Винниченко, Барановський і Рафес) вже два тижні тут сидять і не можуть добитись толку. Дрібні сперечання, відтягання. Викликали людей — і держать без уваги на їх і краєві інтереси. А Київ дратується, шле лайки, докори, погрожує скласти з себе уповноваження. ...Еге, старенька породіля Росія і дуже важко їй даються роди української автономії... Щоб часом не померла небога від натуги, борони Боже...» [4, с. 503].

Під час першого офіційного візиту П. Стебницького як комісара Генерального секретаріату при Тимчасовому уряді до заступника міністра-голови О. Коновалова український діяч вказував на ігнорування та вороже ставлення російської влади до секретаріату. Другим питанням, не менш важливим, поставленим П. Стебницьким, було питання української мови. Зокрема, у розмові з О. Коноваловим він зазначив, що «...урядові треба зробити відповідні вказівки місцевим властям, що вони на українській території повинні ставитись з такою самою повагою до української мови, як і до загальнодержавної російської» [8].

На загал же П. Стебницький, як свідчить його лист до Є. Чикаленка від 11 вересня 1917 р., не бачив сенсу у посаді комісара: «Щось наша справа робиться, як море горить. Не знаю, чи довго ще наш секретаріат буде там „організовуватись” і коли саме він візьметься до діла. Левкова (Левка Чикаленка, сина Є. Чикаленка. — *І. Д.*) характеристика дуже влучна, — хоч „впавших в дитинство старих” в секретаріаті, окрім мене самого, я й не знаю, але „дітей” і по віку, і по розуму, і по досвіду та знанням, справді, там досить. Боюсь, що найсерйозніші люде недовго видержать і покинуть справи, як безнадійні, а тоді вступають в свою чергу наші більшовики — есери тощо і будуть вести свою демагогію. Я, звичайно, теж не висижу довго, а почну лаштуватись на Україну. Бо і тут тепер справи по троху переходять до **більшовиків, з якими у мене нічого нема спільного, — і з київськими демагогами спільної мови я не знайду** (виділення наше. — *І. Д.*). ...Не бачу я при теперішніх умовах толку з цього комісаріату, як і взагалі з російського правительства, якого секретаріат єсь орган. Будемо вкупі товкти воду в ступі, та й усе. ...При першій нагоді я його (Петроград. — *І. Д.*) покину, — бо тут жити вже зовсім не можна — перш за все наступає формений голод — нічого нема їсти...» [4, с. 512–513].

Після жовтневих подій 1917 р. адміністративний апарат в Україні, призначений Тимчасовим урядом, цілковито перестав діяти і вся влада перейшла до Української Центральної Ради та її адміністрації. П. Стебницький, не сприймаючи більшовицької влади, переїхав із Петрограда до Києва, про що мріяв дуже давно. 20 листопада 1917 р. він отримав посвідчення, видане комісаром військово-революційного комітету над управлінням колишнього Петроградського градоначальника на право виїзду. Документ, підписаний 26 листопада 1917 р. Генеральним комісаром у справах України в Петрограді, свідчив, що П. Стебницький справді є українським громадянином.

21 січня 1918 р. Радою Народних Міністрів діяча було затверджено членом Фінансово-економічної ради Української Народної

Республіки. Проте лише у червні 1918 р. П. Стебницький приїхав до Києва як відряджений Комітетом українського громадянства в Петрограді у справах евакуації українських громадян до України [9, с. 17]. Про свої враження від перебування у Києві Петро Януарійович писав Є. Чикаленку в листі від 25 червня 1918 р.: «Оце я вже четвертий день у Києві (з 22-го). Відпочиваю, бо ніхто не шарпає, я сам, скільки хочу, дивлюсь на людську метушню. Правда, вона теж нервує безладдям, але все ж у Києві дихати куди легше, як там у нас, серед тої зруйнованої, розбурханої петроградської комахні...» [4, с. 517].

16 липня 1918 р. П. Стебницького було призначено сенатором Адміністративного Генерального суду Державного сенату Української Держави. Ще з травня міністерство юстиції вело активну підготовку до створення в Україні замість Генерального суду Державного сенату за взірцем Урядового сенату Російської імперії. Згідно зі статутом, сенаторами могли призначатися лише правники з відповідним освітнім цензом і стажем практичної роботи. Рада Міністрів розглядала персональний склад майбутніх членів сенату, серед яких значилося й прізвище П. Стебницького. У зв'язку з тим, що його кандидатура не відповідала статутним вимогам, була прийнята спеціальна постанова, якою уряд визнав, що «...відсутність формального цензу не може служити для нього перепорою зайняти посаду сенатора, оскільки його довголітня праця у Міністерстві фінансів і „Вестнике торговли и промышленности”, в редакції якого він займав позаштатну посаду тільки за обставин, пов'язаних із його політичними переконаннями українця» [7, с. 341].

Від 9 серпня до 7 жовтня 1918 р., будучи заступником голови Української мирової делегації, П. Стебницький став учасником українсько-російського переговорного процесу між Національним союзом і П. Скоропадським, результатом якого було входження п'яти українських міністрів до уряду Ф. Лизогуба (П. Стебницькому 28 червня 1918 р. видане посвідчення як члену Політичної комісії при Українській мировій делегації для вільного входу на засідання комісії). 24 серпня П. Стебницький вперше взяв участь у засіданнях українсько-російської комісії. У зв'язку з визнанням Гетьманатом державності Всевеликого Війська Донського російська сторона відмовилася вести розмежування українсько-російського кордону. З кінця вересня у зв'язку із хворобою С. Шелухіна делегацію очолював П. Стебницький. За свідченнями Д. Дорошенка, спокійність і врівноваженість останнього викликали незадоволення більшовицької делегації.

7 жовтня П. Стебницький на засіданні Ради Міністрів доповів про хід мирних переговорів із РСФРР, які вже згорталися. Доповідь була

взята до відома, а в постанові наголошувалося, що угода про перемир'я залишається у силі, всі справи комісії, які працювали при українській делегації, повинні бути передані до відповідних міністерств для підготовки умов майбутнього мирного договору з Росією. Допускалися навіть консультації українських відомств із окремими членами відповідних комісій російської делегації, за умови погодження цього з Д. Мануїльським, який у той час заступав Х. Раковського. Через ускладнення відносин із РСФРР від'їзд російської делегації був затриманий і Рада Міністрів лише 11 листопада погодилася дати дозвіл залишити межі України при умові «...вільного і безперечного пропуску державних потягів на Україну і визволення тих громадян, кого буде вимагати український уряд». За це рішення П. Стебницький голосував уже в якості члена Ради Міністрів [7, с. 342].

Із 24 жовтня до 14 листопада 1918 р. П. Стебницький був міністром народної освіти та мистецтв Української Держави. На посаду міністра освіти планували запросити професора Д. Багалія, та, не маючи впевненості у його згоді, запросили П. Стебницького. Останній погодився на нову посаду при умові входження до уряду й інших українських діячів (питання українізації уряду неодноразово обговорювалися П. Стебницьким з Є. Чикаленком у листуванні). Переговори з П. Скоропадським і Ф. Лизогубом завершилися приходом до уряду п'ятох представників Національного союзу, зокрема П. Стебницького. Як згадував у спогадах Є. Чикаленко, коли при розгляді списку П. Скоропадський дійшов до прізвища П. Стебницького, то сказав: «От таки прийдеться його взяти; я од усіх чую про нього найкращі одзиви».

Разом з М. Василенком П. Стебницькому належить важлива роль у підписанні закону про заснування Української академії наук (в архіві зберігається лист академії П. Стебницькому від 20 листопада 1918 р. із подякою за участь в її заснуванні, підписаний В. Вернадським та А. Кримським). 30 листопада 1918 р. на Спільному зібранні, що констатувало створення Української академії наук, були проголошені подяки «...колишньому міністрові освіти М. П. Василенкові за його незабутні заслуги в справі заснування Української академії наук та його наступникові, теж колишньому міністрові, П. Я. Стебницькому, що щиро допоміг довести справу до бажаного кінця» [9, с. 17].

М. Василенко домігся включення питання про фінансування установ академії до порядку денного 19 жовтня, яке стало останнім днем роботи першого кабінету Ф. Лизогуба. Саме з розв'язання цієї проблеми й розпочав свою міністерську працю П. Стебницький. На засіданні нового уряду 1 листопада за його поданням було розгля-

нуто законопроект про утворення Української академії наук (УАН). Датою її заснування було 1 листопада 1918 р. На міністра освіти покладалося завдання виділення землі під Києвом — 120 десятин для Ботанічного саду та 1000 десятин для Акліматизаційного саду, а також пошук тимчасового будинку для розміщення академії. П. Стебницький намагався затвердити кошторис видатків на утримання академії з 1 жовтня 1918 р. по 1 січня 1919 р., були затверджені також штати УАН; розгляд статуту заплановано на 5 листопада. Як відомо, статут УАН Рада Міністрів затвердила на засіданні 6 листопада; уряд схвалив також важливу постанову про асигнування в розпорядження міністерства освіти і мистецтв 870 тис. крб. на утримання академії до 1 січня 1919 р. П. Стебницькому вдалося також провести через уряд низку законопроектів із питань фінансування освітньої галузі. Зокрема, було асигновано 644 тис. крб. на оплату праці допоміжного персоналу вищих навчальних закладів; розв'язав він і давнене питання про видатки на похорони убитого бандитами у липні 1918 р. колишнього генерального секретаря освіти УНР І. Стешенка [7, с. 342, 343].

Однак П. Стебницький не зумів вирішити питання про призначення першого складу академіків і вибори президента УАН. 13 листопада В. Вернадський із цього приводу мав розмову з П. Стебницьким, після чого занотував у своєму щоденнику: «Враження про нього (П. Стебницького. — *І. Д.*), як міністра, слабке» [2, с. 126]. Наступного дня уряд був відправлений у відставку.

Як правомірно вважає Р. Пиріг, за два тижні на посаді міністра П. Стебницькому вдалося провести дев'ять засідань уряду, на яких: затвердили статут, штати, фінансування та призначення членів УАН; закон про заснування Академії наук і наказ про склад її дійсних членів були оприлюднені лише 22 листопада, проте датовані вони 14 листопада (останнім днем роботи уряду другого скликання) і під ними стоять підписи міністра П. Стебницького [7, с. 343].

У 1919 р. його було обрано Найвищим Суддею УНР, про що свідчить формулярний список П. Стебницького від 4 лютого 1919 р. 17 січня він, як колишній міністр гетьманського уряду, був викликаний на допит у якості свідка до Верховної слідчої комісії, створеної для розслідування злочинів правління П. Скоропадського. Діач розповів про обставини свого призначення міністром, спроби української групи протистояти правому курсу урядової більшості, перипетії навколо заборони скликання Національного конгресу, відставку Кабінету міністрів. При цьому П. Стебницький рішуче виступив на захист В. Науменка — свого наступника на посаді міністра освіти в уряді С. Гербеля, якому були висунуті звинувачення. Він вважав, що

сам факт входження до Кабінету міністрів йому ставити за провину не можна, адже заслужений і поважний діяч на полі української культури завжди стояв осторонь політики та як федераліст міг довіритися гаслам останньої орієнтації гетьмана [7, с. 344, 345].

Під час обшуку у будинку були вилучені особисті документи та книги, а П. Стебницького заарештовано. Його арешт не залишився непоміченим: за нього клопотали комісаріати народної освіти та закордонних справ, а 8 березня 1919 р. на Спільному зібранні Української академії наук неодмінний секретар академії А. Кримський повідомив про затримання П. Стебницького — одного з редакторів Біографічного словника. Вченими було постановлено клопотатися перед владою про його визволення, що й вдалося зробити (своє звільнення П. Стебницький описав у нарисі «Червона Буцегарня») [9, с. 18].

Українські діячі після встановлення більшовицької влади масово почали залишати Київ і виїжджати за кордон, про що неодноразово просив свого товариша і Є. Чикаленко, проте П. Стебницький категорично відмовився. Та в одному з останніх листів до Є. Чикаленка від 10 серпня 1922 р. Петро Януарійович зізнавався: «Сильно я постарів за цей час. Ви думаєте, я не жалкував, що не поїхав з Вами? Не раз жалкував. Може б, з того і не вийшло нічого, а все ж певніше — щось би було краще, ніж тепер. Могла б бути праця в Празі, дописував би свої шпаргалки, спомини тощо. Коли ж уперся на тому, що комусь треба зостатись. ...Ви може скажете, що віддавна пам'ятаєте мої неврастеничні настрої і песимистичні листи... Еге... дак тоді ж усе ще було напереді, в мріях і надіях, шлях перед нами був довгий і час від часу можна було, зібравши сили, розігнатись та й підбігти. А тепер і шлях той уже позаду, а нового зовсім не видно, і чоботи стоптані до голої підшви... Наче сто літ за цей час минуло...» [4, с. 518–519].

Отже, Петро Стебницький, як засвідчують джерела, брав активну участь у подіях Української революції 1917–1921 рр., виконуючи обов'язки секретаря, згодом — голови Української національної ради у Петрограді, одноосібного представника Центральної Ради (комісара) при Тимчасовому уряді, сенатора Адміністративного Генерального суду Державного сенату, очільника Української мирової делегації в українсько-російському переговорному процесі, міністра народної освіти та мистецтв Української Держави часів П. Скоропадського. Громадський діяч наполегливо працював над питаннями захисту українства, розв'язував конфліктні ситуації, що виникали між міністерствами Тимчасового уряду та Генеральним секретаріатом України, уважно стежив за ставленням уряду до українського питання, плекаючи надію на визнання автономії України. Окрім

того, публіцистика П. Стебницького мала яскраво виражений національно-державотворчий та антиколоніальний характер. Перспективним вбачається й аналіз публіцистичної спадщини діяча, яка сприяла утвердженню ідеї окремішності української нації, її права на самовизначення й окремий шлях розвитку національної культури.

Насамкінець хочемо відзначити, що П. Стебницький належав до тієї когорти інтелігентів-інтелектуалів, вихідців із українського середовища, котрі інтегрувалися в російське суспільство, однак не були ним повністю абсорбованими. Навпаки, саме в імперському середовищі, оточений однодумцями, діяч еволюціонував від «малороса» до національно свідомого українця; саме в російській столиці остаточно викристалізувалася етнічна самоідентифікація П. Стебницького. Характерними особливостями психічного складу Петра Януарійовича назвемо критичне ставлення до себе, часто — й певне применшення своїх громадських і публіцистичних здобутків, підвищені вимоги до своєї праці, відповідно, й до оточуючих, висока моральність, скромність. При цьому він залишався толерантною вваженою людиною. Вважаємо, що П. Стебницький досить часто дистанціювався від оточення, незважаючи на те, що брав активну участь у багатьох тогочасних громадських ініціативах; він обмежував своє спілкування суто офіційним рівнем, за виключенням кількох людей, із якими міг поділитися особистим. Психологічний світ П. Стебницького постає як досить драматичний, сповнений суперечностей і конфліктів як внутрішніх, так і з оточенням. Логічним наслідком цього була замкненість в собі, розчарування, постійні тривоги і смуток. Все це створювало відчуття душевного дискомфорту, наслідком якого були періоди песимістичного настрою, а причинами, на наш погляд, — життєва самотність П. Стебницького (не мав сім'ї/дітей) і зневіра у національному житті, неможливість змінити навколишню дійсність.

1. *Болабольченко А.* Вибрані твори в трьох томах [Текст] / А. Болабольченко. – Т. 2. – Київ : В-во «Щек», 2006. – 336 с.
2. *Вернадский В.* Дневники 1917-1921 [Текст] / В. Вернадский. – Київ, 1994. – 290 с.
3. *Демуз І.* Постаць Петра Стебницького (1862–1923 рр.) в історіографічних рефлексіях [Текст] / І. Демуз // Схід: аналітично-інформаційний журнал. – 2015. – № 7 (139), жовт.-лист. – С. 7–15. – Серія «Історичні науки».
4. *Є. Чикаленко і П. Стебницький.* Листування. 1901–1922 роки. – Київ : Темпора, 2008. – 628 с.
5. Інститут рукопису НБУВ, ф. 244, № 591, 9 л.

6. Інститут рукопису НБУВ, ф. 244, № 592, 13 арк.
7. *Пиріг Р. Я.* Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір [Текст] / Р. Я. Пиріг. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.
8. Стебницький у Коновалова. (Од власного кореспондента) // Нова Рада. – 1917. – 3 жовтня (№ 152). – С. 3.
9. *Степченко О. П.* Архівна спадщина П. Я. Стебницького у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / О. П. Степченко. – Київ : НБУВ, 2014. – 464 с.

REFERENCES

1. Bolabolchenko, A. (2006). *Vybrani tvory v trokh tomakh* [Selected Works in three volumes]. (Vol. 2). Kyiv, V-vo «Shchek». [in Ukrainian].
2. Vernadskiy, V. (1994). *Dnevniky 1917–1921* [The Diaries of 1917–1921]. Kyiv. [in Russian].
3. Demuz, I. (2015). *Postat Petra Stebnytskoho (1862–1923 rr.) v istoriohrafichnykh refleksiyakh* [Figure of Petro Stebnytskyi (1862–1923) in Historiographical Reflections]. *Skhid: analitychno-informatsiynyy zhurnal* [East: Analytical and Informative Journal], 7 (139), 7–15. [in Ukrainian].
4. *Ye. Chykalenko i P. Stebnytskyy. Lystuvannya. 1901–1922 roky* [Ye. Chykalenko and P. Stebnytskyi. Correspondence. 1901–1922 years]. (2008). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
5. *Ukrainskiy natsionalnyy sovet (v Petrograde). Vremennomu pravitelstvu [Zapiska s predlozheniem uchastiya chlenov soveta v deyatelnosti Vremennogo pravitelstva]*. [Ukrainian National Council (in Petrograd). To the Provisional Government [A note with proposal for council members to participate of in the activities of the Provisional Government]. (1917). Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund 244, № 591, 9 sheets. [in Russian].
6. *Zhurnaly Komitetu Ukrayinskoyi Natsionalnoyi Rady v Petrohradi. [Protokoly zasidan]. 23 lyutoho 1917 r. – 27 kvitnya 1918 r.* [Journals of Ukrainian National Council Committee in Petrograd. [The proceedings]. February 23, 1917 – April 27, 1918]. Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine, fund 244, № 592, 13 sheets. [in Ukrainian].
7. *Pyrih, R. Ya.* (2016). *Diyalnist uryadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyy vymir* [Hetman Pavlo Skoropadskyi government activities: personal dimension]. Kyiv. [in Ukrainian].

8. *Stebnytskyu u Konovalova. (Od vlasnoho korespondenta)* [Stebnytskyi in Konovalov. (From own correspondent)]. (1917, Oktober 3). *Nova Rada* [The New Council], 3. [in Ukrainian].
9. Stephenko, O. P. (2014). *Arkhivna spadshchyna P.Ya. Stebnytskoho u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho: kataloh* [Archival Heritage of P. Y. Stebnytskyi in Funds of Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine: catalogue]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 09.05.2017 р.

Участь Петра Стебницького у подіях Української революції 1917–1921 рр.

Демуз І. О., доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Переяслав-Хмельницький).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 212–231.

У статті окреслено внесок відомого громадського діяча Петра Януарійовича Стебницького в Українську революцію 1917–1921 рр. Зокрема, охарактеризовано низку громадських і урядових посад, які він обіймав: секретаря, згодом — голови Української національної ради в Петрограді, одноосібного представника Центральної Ради (комісара) при Тимчасовому уряді, сенатора Адміністративного Генерального суду Державного сенату, очільника Української мирової делегації в українсько-російському переговорному процесі, міністра народної освіти та мистецтв Української Держави часів П. Скоропадського. Зроблено акцент на тому, що П. Стебницький наполегливо працював над питаннями захисту українства.

Зазначено, що основним досягненням Української національної ради стало клопотання про призначення кандидатур на посади шкільних кураторів і комісарів Тимчасового уряду; обговорення проектів утворення крайової організації з представництвом різних націй; автономії України; питання відвідання Петрограда кийвськими делегаціями; питання засланців-галичан; асигнування від уряду на шкільну справу тощо. Будучи заступником голови Української мирової делегації, П. Стебницький став учасником українсько-російського переговорного процесу між Національним союзом та П. Скоропадським, результатом якого було входження п'яти українських міністрів до уряду Ф. Лизогуба. Перебування П. Стеб-

ницького на посаді міністра народної освіти та мистецтв Української Держави сприяло реалізації важливої місії: саме йому належить першочергова роль у підписанні закону про заснування Української академії наук.

Також публіцистика П. Стебницького мала яскраво виражений націо- та державотворчий характер і сприяла утвердженню ідеї окремішності української нації.

Ключові слова: Петро Стебницький, Українська національна рада в Петрограді, комісар України при Тимчасовому уряді, Генеральний секретаріат, Українська мирова делегація, міністр народної освіти та мистецтв Української Держави, Українська академія наук.

Petro Stebnytsky in the events of Ukrainian Revolution in 1917–1921.

Inna Demuz, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Documentary Studies of the Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University (Pereiaslav-Khmelnytsky).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 212–231.

In the article the contribution of famous public figure Petro Y. Stebnytsky in the events of Ukrainian Revolution in 1917–1921 is defined. In particular, the number of public and government positions were characterized: Secretary, later — the Head of the Ukrainian National Council in Petrograd, the sole representative of the Central Council (Commissioner) under the Provisional Government, Senator of Administrative General Court of the State Senate, the head of Ukrainian delegation in the settlement Ukrainian-Russian negotiations, Minister of Education and Arts of Ukrainian state under P. Skoropadsky. The accent was made on the work of P. Stebnytsky on the question of protection of Ukrainians.

It was noted that the main achievement of the Ukrainian National Council was the request for appointment of the nomination for school curators and commissioners of the Provisional Government; discussion of draft establishment regional organization with representation of different nations; autonomy of Ukraine; question of visiting Petrograd by Kyiv delegations; question of exiles-Galician; allocations from the government to the school deal etc. As deputy of chairman of the Ukrainian delegation settlement, P. Stebnytsky became a member of the Ukrainian-Russian negotiations between the National Union and P. Skoropadsky, the result of which was the entry of five Ukrainian government ministers to F. Lizogub government. Stay P. Stebnytsky as Minister of Education

and Arts Ukrainian state helped implement important mission: they're the primary role in the signing of the law establishing the Ukrainian Academy of Sciences. As Minister of Education and Arts of Ukrainian state P. Stebnytsky helped to implement an important mission: the primary role in the signing of the law of establishing of the Ukrainian Academy of Sciences belongs him.

Moreover, journalism of P. Stebnytsky has distinguished nationalist and state nature and affirm the promotion of the idea to separate Ukrainian nation.

Keywords: Petro Stebnytsky, the Ukrainian National Council in Petrograd, the Commissioner of Ukraine under the Provisional Government, General Secretariat, settlement Ukrainian delegation, Minister of Education and the Arts of the Ukrainian state, the Ukrainian Academy of Sciences.

Участие Петра Стебницкого в событиях Украинской революции 1917–1921 гг.

Демуз И. А., доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой документоведения, ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» (Переяслав-Хмельницкий).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 212–231.

В статье освещен вклад известного общественного деятеля Петра Январьевича Стебницкого в Украинскую революцию 1917–1921 гг. В частности, охарактеризован ряд занимаемых им общественных и правительственных должностей: секретаря, затем — председателя Украинского национального совета в Петрограде, единоличного представителя Центральной Рады (комиссара) при Временном правительстве, сенатора Административного Генерального суда Государственного сената, главы Украинской мирной делегации в украинско-российском переговорном процессе, министра народного просвещения и искусств Украинского Государства времен П. Скоропадского. Сделан акцент на том, что П. Стебницкий настойчиво работал над вопросами защиты украинцев.

Отмечено, что основным достижением Украинского национального совета стало ходатайство о назначении кандидатур на должности школьных кураторов и комиссаров Временного правительства; обсуждение проектов образования краевой организации с представительством различных наций; автономии Украины; вопроса посещения Петрограда киевскими делегациями; вопроса ссыльных

галичан; ассигнования от правительства на школьное дело и т. п. Будучи заместителем председателя Украинской мирной делегации, П. Стебницкий стал участником украинско-российского переговорного процесса между Национальным союзом и П. Скоропадским, результатом которого было вхождение пяти украинских министров в правительство Ф. Лизогуба. Пребывание П. Стебницкого на должности министра народного просвещения и искусств Украинского Государства способствовало реализации важной миссии: именно ему принадлежит первостепенная роль в подписании закона о создании Украинской академии наук.

Кроме того, публицистика П. Стебницкого имела ярко выраженный национальный характер и способствовала утверждению идеи отдельности украинской нации.

Ключевые слова: Петр Стебницкий, Украинский Национальный Совет в Петрограде, комиссар Украины при Временном правительстве, Генеральный секретариат, Украинская мирная делегация, министр народного просвещения и искусств Украинского государства, Украинская академия наук.

*Олександра Борисівна КУДЛАЙ,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(Київ)*

СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ОЛЕКСАНДРА ЖУКОВСЬКОГО

У статті досліджується життя та діяльність відомого українського державного і політичного діяча Олександра Жуковського у 1917–1918 рр. Висвітлюються його праця в Українському Генеральному Військовому Комітеті та зусилля по розбудові збройних сил Української Народної Республіки на посаді міністра військових справ.

Ключові слова: Олександр Жуковський, Українська Центральна Рада, міністерство військових справ.

The article explores the life and work of Olexander Zhukovsky, the famous Ukrainian state and political figure, in the years 1917–1918. It highlights his participation in the Ukrainian General Military Committee, as well as the work on the creation of the armed forces of the Ukrainian People's Republic as a military minister.

Keywords: Olexander Zhukovsky, Ukrainian Central Rada, Ministry of Military Affairs.

В статье исследуется жизнь и деятельность известного украинского государственного и политического деятеля Александра Жуковского в 1917–1918 гг. Освещается его участие в Украинском Генеральном Военном Комитете, а также работа по созданию вооруженных сил Украинской Народной Республики на посту военного министра.

Ключевые слова: Александр Жуковский, Украинская Центральная Рада, министерство военных дел.

Олександр Тимофійович Жуковський належить до плеяди військових-українців, які після падіння Російської імперії під час розвитку революційних процесів в Україні усвідомили необхідність будівництва власної держави. Свої професійні знання та досвід він віддав створенню одного з її головних інститутів — збройних сил. Отже, варто зупинитися саме на тому періоді його життя та діяльності, що припали на добу Української Центральної Ради (далі — УЦР).

Особистість О. Жуковського у вітчизняній історичній літературі спеціально не досліджувалася. В окремих працях, присвячених історії Української революції, зустрічаються дані про нього як військового міністра. В енциклопедіях і довідниках подаються лаконічні біографічні дані. Водночас аналіз джерельної бази засвідчує наявність значної неактуалізованої інформації про цю постать революційної доби. Цікавий і досить великий масив документів зберігається в іменному фонді О. Жуковського Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонд № 3543). Ці матеріали містять фрагменти спогадів О. Жуковського різних періодів його життя та роботи — на посаді військового міністра УЦР, головного коменданта тилу армії та начальника залоги Кам'янця-Подільського доби Директорії. Із записів видно, що писалися вони уривками, без системи. Частина їх автор намагався відредагувати та певним чином вибудувати лінію послідовного опису подій, але ця робота так і не була завершена. Ймовірно, частина записів була втрачена. У фонді також знаходиться значна кількість листів, більшість яких складає кореспонденція, котру в різний час О. Жуковський одержував чи надсилав своїй дружині та М. Грушевському. Копіткого опрацювання потребують і чисельні листи Михайла Сергійовича до О. Жуковського. У 1980-х рр. журнал «Український історик» опублікував частину його записок [2]. Але вони є неповними, оскільки вміщено лише той матеріал, який вдалося розшифрувати.

Народився О. Жуковський у с. Йозифівка Подільської губернії 21 листопада 1884 р. Треба зауважити, що свідчення про дитячі та юнацькі роки Олександра Тимофійовича, на жаль, дуже обмежені. Відомо, що освіту він здобув у Кам'янець-Подільській духовній семінарії. У 1907 р. закінчив Одеське піхотне юнкерське училище та розпочав службу в Російській армії у 110-му піхотному Камському полку в м. Ковно. 22 грудня 1911 р. його було переведено до 9-ї Ломжинської прикордонної бригади, яка з початком Першої світової війни була переформована у 4-й Німанський прикордонний піхотний полк [5, с. 162]. Саме у його складі О. Жуковський взяв участь у бойових діях. Із вересня 1916 р. у чині підполковника служив на посадах командира батальйону та помічника командира полку на

Західному фронті. За військові заслуги був нагороджений Георгіївською зброєю [9, арк. 1].

Після Лютневої революції О. Жуковський став одним із провідників українського військового руху на Західному фронті. Збереглися його цікаві свідчення про С. Петлюру. Він згадував, що вперше побачив майбутнього секретаря військових справ в українській громаді Мінська весною 1917 р. на зібранні, де обирали делегатів на I Всеукраїнський військовий з'їзд. На засіданні Олександр Тимофійович виступив із промовою про необхідність українізації військових частин і створення спеціального органу для проведення в життя цієї справи. О. Жуковський і С. Петлюра були делеговані солдатами на цей форум. Згодом він дізнався, що С. Петлюра став членом Українського Генерального Військового Комітету (далі — УГВК), де «справа з організацією війська [була] цілком прийнята так», як її перед тим накреслив О. Жуковський. «Я і не думав і не гадав, що мій проект українізації ляже в основу нашого військового діла» [10, арк. 100–101], — писав він пізніше. Згодом взяв участь і в роботі II Всеукраїнського військового з'їзду (червень 1917 р.), де його також обрали до УГВК та кооптували до складу Центральної Ради. Як констатував із часом сам О. Жуковський, «...з цього моменту починається дуже цікава сторінка мого життя». Зазначимо також, що входив він до Української партії соціалістів-революціонерів і згодом став одним із її лідерів.

В УГВК О. Жуковський завідував агітаційно-просвітнім та організаційним відділами. 10 серпня 1917 р. Мала Рада відрядила його разом із полковником О. Пилькевичем та прапорщиком М. Полозом до Генерального штабу Російської армії у Петрограді як представників УЦР для «полагодження справ українського війська» [7, с. 256]. Відповідно до нотаток Олександра Тимофійовича, восени 1917 р. у столиці він займався справою формування дивізії з українців Петроградського гарнізону: «...вже цілий місяць тут я оббиваю пороги не тільки в цій справі, а взагалі по справах організації української армії, і ні на крок не просунулася справа вперед» [10, арк. 126].

Після Жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді О. Жуковський повертається до Києва й опиняється в епіцентрі українського політичного життя. Вже наприкінці року за пропозицією С. Петлюри він був затверджений заступником генерального секретаря військових справ [7, с. 401]. Після відставки С. Петлюри йому запропонували обійняти посаду військового секретаря, але він відмовився, і новим секретарем став М. Порш [8, с. 45]. Свою незгоду О. Жуковський пояснював «величезною грою, інтригами і сварами», що заважали діловій послідовній праці та виробленню «твердого

курсу» у діяльності секретарства. У своїх записках він так характеризував ситуацію, що склалася у військовому відомстві в січні 1918 р.: «Кожен з діячів почував себе Наполеоном... В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству тільки добро, любов та правду», однак для них були незрозумілими проста технічна праця, адміністративний хист і марудна дрібна щоденна робота [10, арк. 4]. Наголошував він і на тому, що керівники військового секретарства не мали уявлення, як приступити до організації військової інституції, як поставити себе і чого вимагати від підлеглих. Зазначав О. Жуковський і той факт, що революційний час виніс на гребінь життя багато політиків-демагогів, різного роду авантюристів, які намагалися отримати якомога більше, але і не думали брати на себе певні зобов'язання та нести відповідальність за свої дії. Саме ці обставини, на його думку, стали на заваді будівництва української армії наприкінці осені — на початку зими 1917 р.

Слід зауважити, що секретарство (згодом міністерство¹) військових справ у цей період перебувало на стадії активного впорядкування — не було штатів, положень, інструкцій, точного та зрозумілого розподілу роботи між міністерськими управліннями, а головне, не було загального плану роботи, що дуже ускладнювало поточну працю. Одночасно зовнішньополітичні події розвивалися дуже швидко і не на користь молодій Українській Республіці. Незважаючи на спроби Української Центральної Ради уникнути ускладнень із новим більшовицьким урядом Росії, Радою Народних Комісарів (далі — РНК), що вбачав УЦР своїм головним суперником у боротьбі за владу, Україна неухильно втягувалася у збройне протистояння. Після обміну низкою документів 6 грудня 1917 р., згідно з відомим ультиматумом РНК, Україна опинилася у стані війни з радянською Росією. Виступаючи на засіданні Генерального секретаріату 26 грудня із приводу ситуації на фронті, О. Жуковський вказував, що перед військовим секретарством стоять три головні завдання: підтримка фронту, боротьба з анархією та більшовизмом і організація нової армії, причому останню треба було будувати на «нових підставах» [8, с. 68].

УЦР та її виконавчий орган, Генеральний секретаріат, виявилися неготовими до військової боротьби. Більшовицькі війська розгорнули наступ на території УНР 25 грудня 1917 р. Спротив україн-

¹ IV Універсалом УЦР (11 січня 1918 р.) Генеральний секретаріат був перейменований на Раду Народних Міністрів, генеральні секретарства — на народні міністерства, а генеральні секретарі ставали народними міністрами.

ських формувань був слабким, до того ж частина з них оголошувала нейтралітет. У відповідь на завойовницьке поводження радянських частин в Україні розпочався збройний опір місцевого населення, що мав партизанський характер. Як вказує дослідник В. Верстюк, партизансько-козацький рух проти більшовицького наступу «...був славною сторінкою української військової історії, проте не він визначив магістральний хід цієї воєнної кампанії» [3, с. 234]. Більшовицькі частини швидко просувалися у напрямку Києва.

Одночасно, 16 січня 1918 р., у столиці почався збройний виступ збільшовичених робітників заводу «Арсенал» і окремих частин міського гарнізону проти влади Центральної Ради. О. Жуковський взяв безпосередню участь у січневих боях проти внутрішнього заколоту, який був придушений. Але вже 25 січня члени Малої Ради та українського уряду, після кількадечної артилерійської облоги міста радянськими військами, залишили Київ. Організацією відходу українських частин із міста займався Олександр Тимофійович. Після залишення столиці 26 січня, як вказує О. Жуковський, він опинився у селі Ситники², куди до того прибули міністри В. Голубович, П. Христюк, М. Ткаченко, Г. Сидоренко, М. Порш, а також голова УЦР М. Грушевський та деякі її члени.

29 січня вони провели спільне засідання, на якому О. Жуковський погодився взяти на себе обов'язки військового міністра³. У цей же час на нараді командирів окремих частин, що перебували у районі містечка Гнатівка⁴, було вирішено об'єднати розпорошені українські частини в один військовий підрозділ, що дістав назву Окремого Запорізького загону, під командуванням генерала К. Прісовського. Він складався з трьох куренів (полків) — двох піхотних, під командуванням О. Загородського та П. Болбочана, та кінного під командуванням В. Петріва. Крім того, боєздатними були Гайдамацький кіш Слобідської України С. Петлюри, до якого увійшли також вільні козаки М. Ковенка, та Січові стрільці Є. Коновальця. Із залишків гармат утворили гарматний дивізіон під командуванням полковника О. Алмазова [4, с. 41]. Вони стали першими військовими одиницями, що заклали початок планомірного формування нової української армії.

За свідченням О. Жуковського, до евакуації з Києва у військовому відомстві працювало біля 400 співробітників, із Києва вийшло лише 20 [10, арк. 33 зв.]. Не було серед них і міністра військових справ

² Цілком можливо, що О. Жуковський мав на увазі село Ситники (нині Макаріївського району Київської області), розташоване приблизно у 65 км на захід від Києва.

³ Рада Народних Міністрів офіційно затвердила О. Жуковського на посаді міністра військових справ 12 лютого 1918 р.

⁴ Нині село Києво-Святошинського району Київської області.

А. Немоловського, який обіймав цю посаду трохи більше тижня, з 18 січня 1918 р. Залишилися у столиці начальник Генерального штабу генерал Б. Бобровський із підлеглими, а також більшість працівників штабу Київського військового округу. Як вказує дослідник Я. Тинченко, серед цих двадцятьох співробітників військового відомства, окрім О. Жуковського, були начальник канцелярії матрос С. Письменний, який встиг евакуювати військову казну, начальник оперативного відділу Генерального штабу О. Сливинський, генерал В. Бронський і капітан Максимович [6, с. 195]. Отже, новому керівнику довелося фактично все починати з нуля.

Уже 30 січня в. о. міністра запропонував військову програму, яка заднім числом передбачала призначення одного командуючого всіма військовими силами, що вийшли з Києва, та формування з них трьох груп — загонів, а також організацію окремої військової охорони на залізничних коліях, шосейних шляхах і запровадження суворої дисципліни та субординації у військах [8, с. 163].

У межах цієї програми була здійснена низка заходів: сформований похідний штаб, виданий наказ про скасування солдатських комітетів у військових частинах, гарнізонах і штабах, підготовлений статут про право вступу до армії та визначена платня за військову службу. Було також створене центральне бюро для набору поповнення до військових частин, почало діяти управління постачання фронту, призначалися керівники головних управлінь, залучалися фахівці з військової справи. Очільник міністерства особисто почав розробляти головні військові статутні документи та інструкції.

У повідомленні О. Жуковського українському урядові від 8 лютого 1918 р. вказувалося, що у розпорядженні військового міністерства було лише близько 2 тисяч військових та оперативний штаб [8, с. 157]. Через два дні він доповідав про призначення на залізничні станції комендантів із завданням сформувати загони залізничної міліції із підпорядкуванням останніх «начальникові військових сполучень» [8, с. 163]⁵. 12 лютого 1918 р., уже затверджений на посаді, міністр підписав наказ про створення Генерального штабу на чолі з генералом О. Осецьким, 15 лютого — про створення управління постачання армії. Зважаючи на падіння дисципліни у військових частинах, особливим розпорядженням приписувалося додержувати суворої субординації. 10 лютого 1918 р. підрозділам було оголошено Статут Осібної армії УНР.

Підписання Брестського мирного договору між країнами Четвертого союзу та Українською Народною Республікою, його публікація

---

⁵ До 15 квітня було сформовано чотири залізничні охоронні сотні.

27 січня 1918 р. визначили останню суб'єктом права й дали змогу вийти на арену міжнародної політики, а також вирішити болючу проблему замирення на фронті і порушити питання про військову допомогу з боку Німеччини та Австро-Угорщини. Так був покладений початок новому етапові боротьби за існування незалежної Української держави. Проблема військової допомоги нових союзників України була озвучена М. Поршем, на той час міністром праці, 30 січня 1918 р. Того ж дня члени української делегації у Брест-Литовську подали спеціальне звернення із проханням такої допомоги. У відозві від 10 лютого 1918 р. український уряд повідомив людину краю про військову підмогу Німеччини та Австро-Угорщини, по яку звернулася Україна для боротьби з більшовицькими військами: «Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій і добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді народних міністрів творити велике діло — будувати самостійну Українську Народну Республіку, державу всього працюючого люду України» [8, с. 161]. 8 лютого німецькі війська вступили на територію України, за кілька днів теж саме зробили і частини Австро-Угорщини.

Того самого дня О. Жуковський доповів Раді Народних Міністрів (далі — РНМ) про необхідність утворення у містечку Маневичі⁶ невеликого штабу за участю представників УЦР і потребу затримати міністерський ешелон ще на декілька днів у Житомирі, поки буде йти наступ на Київ, а до того часу обов'язково зв'язатися з українською делегацією у Брест-Литовську для з'ясування «німецьких планів» [8, с. 157].

В авангарді іноземних військових формувань йшли нечисленні українські підрозділи, що швидко просувалися на схід. 2 березня до Києва вступили військові частини К. Прісовського, С. Петлюри та Є. Коновальця. Олександр Тимофійович командував парадом збройних сил УНР. Того ж дня до міста увійшли німецькі підрозділи, які йому, як військовому міністру, також довелося зустрічати. На початку березня повернулися до столиці Рада Народних Міністрів та Центральна Рада.

Слід відзначити, що згодом у своїх спогадах О. Жуковський негативно оцінював прихід німецьких військ до України, вважаючи, що така масштабна кампанія мала бути детально обміркована та конкретизована щодо визначення прав і обов'язків іноземних військ в Україні. Це, як відомо, не було зроблено, тому, характеризуючи діяльність української мирної делегації на переговорах у Брест-Литовську, О. Жуковський висловлювався дуже різко та не-

⁶ Нині смт, центр Маневицького району Волинської області.

двозначно, називаючи її «злочинною» [10, арк. 60]. Проте зауважимо, що ці записи робилися набагато пізніше описуваних подій, із урахуванням подальшого розвитку ситуації та її наслідків, під час же прийняття рішення про військову допомогу 30 січня 1918 р. «за» введення іноземних військ проголосували чотири з п'яти присутніх на засіданні міністрів.

Після повернення українського уряду до Києва О. Жуковський приступив до налагодження діяльності військового міністерства: «...у мене був широкий план реорганізації армії і дуже турбувало як оздоровити [її] силами національно свідомими і заповнити старшинські кадри» [10, арк. 72 зв.]. Через два тижні відбулося перше засідання Військової ради міністерства⁷, на якому обговорювалися плани реформування армії. На черзі дня стояло призначення губернських і повітових комісарів, а також командирів корпусів. Уже в квітні ним були призначені командири восьми українських корпусів. Слід вказати, що з 9 березня на Олександра Тимофійовича були покладені також обов'язки міністра морських справ [8, с. 186].

Весною 1918 р. О. Жуковський здійснив інспекційну подорож Україною. Враження були невтішними: «...влади ніхто не почуває... Всі інтереси і бажання групувалися навколо одного питання — земля. ...Почувалося недовір'я і ненависть до німців. До Центральної Ради — байдужість» [10, арк. 81]. Із цієї подорожі він зробив висновок, що слід завершувати підготовчі роботи та в останніх числах травня розпочати призов новобранців. Варто зазначити, що, за свідченням військового міністра, роботі очолюваної ним інституції заважали внутрішні інтриги.

У квітні О. Жуковський зіткнувся з протидією німецького командування, коли українським військам під командуванням П. Болбочана, котрі звільняли Крим від більшовиків, було висунуто ультиматум — або повертати назад, або скласти зброю. Слід вказати на той факт, що під час переговорів у Брест-Литовську українська сторона відмовилася від претензій щодо Криму, зважаючи на право татарського народу на самовизначення. Однак військовий міністр 10 березня видав таємний наказ штабу Запорізького корпусу отамана З. Натієва про організацію наступу на Крим. Перед окремою групою під командуванням полковника П. Болбочана, виділеною із цього корпусу, стояло завдання випередити німецькі війська, очистити півострів від більшовиків і зайняти Севастополь для того, аби включити Чорноморський флот до складу української армії [1, с. 584]. Проте під тиском

---

⁷ Закон про Раду військового міністра був затверджений РНМ 22 квітня 1918 р. [8, с. 299]

німецького командування міністр змушений був підписати наказ про відхід української групи військ до Перекопу. Через ці події О. Жуковський намагався піти у відставку, але спочатку Рада Міністрів, а згодом прем'єр-міністр В. Голубович йому відмовили [10, арк. 90].

Підбиваючи підсумки своєї діяльності на посаді військового міністра, Олександр Тимофійович зазначав, що за цей час міністерство стало центром організації української армії, здійснювалося формування керівного апарату, складалися штати; призначалися коменданти на місцях; налагоджувалася інтендантська справа — ліквідовувалися старі заклади, формувалися нові. Велася боротьба зі спекуляцією, пов'язаною з діяльністю ліквідаційних комісій. Частина майна, якою відали громадські організації, за його пропозицією, передавалася до міністерства продовольства. Був відкинтий «міліційний» принцип формування армії. Вона мала стати регулярною та комплектуватися на основі загальної військової повинності. Проект закону про основи формування Української армії був ухвалений РНМ 24 квітня 1918 р. За два дні по тому урядом обговорювався проект закону про політично-правове становище військових [8, с. 304, 311]. Ще низка законопроектів із цього питання чекала внесення на розгляд РНМ у перших числах травня 1918 р. [10, арк. 91–96].

Отже, документи засвідчують плідну працю О. Жуковського на військовій службі УНР доби Української Центральної Ради. Одним із найвагоміших внесків Олександра Тимофійовича у розбудову незалежної Української держави стала його діяльність на посаді міністра військових справ в уряді В. Голубовича взимку — навесні 1918 р. Саме за його керівництва цим відомством був обраний шлях створення українських збройних сил за принципом військової повинності та відкинута ідея «міліційної армії». Були повернуті у військові частини дисципліна та сувора субординація як запорука сильної боєздатної армії. Здійснювалася загальна військова реорганізація — формувалися корпусні з'єднання, призначалися командири корпусів, запроваджувалася система губернських і повітових комендантів. Активно готувалися відповідні установчі документи та законопроекти. Йшов процес формування командного військового апарату. Однак, зважаючи на зміну влади в Україні (в результаті державного перевороту 29 квітня 1918 р. на чолі Української Держави став гетьман П. Скоропадський) і арешт самого О. Жуковського, не всі плани вдалося втілити у життя.

1. Вирок Української революції: «справа ЦК УПСР» [Текст] / упорядн.: Т. Осташко, С. Кокін. — Київ, 2013. — 688 с.
2. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 р. [Текст] / впорядк.

- Л. Вінар, / Укр. історик. – Торонто – Нью-Йорк – Мюнхен, 1983. – № 2–4; 1986. – № 1–2, 3–4.
3. Нариси історії Української революції 1917–1921 років [Текст] / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. ; НАН України ; Ін-т історії України. У 2-х кн. – Кн. 1. – Київ : Наук. думка, 2011. – 388 с.
  4. Стефанів З. Українські збройні сили 1917-1921 рр. [Текст] / З. Стефанів. – Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. – Б. м.: СУВ, 1947. – 120 с.
  5. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921 р.) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2007. – 424 с.
  6. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2009. – 480 с.
  7. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах [Текст] / Ред. кол.: В. А. Смолій (відповідальний редактор), В. Ф. Верстюк (заступник відповідального редактора), Ю. М. Гамрецький та ін. – Т. 1. – Київ: Наук. думка, 1996. – 591 с.
  8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах [Текст] / Ред. кол.: В. А. Смолій (відповідальний редактор), В. Ф. Верстюк (заступник відповідального редактора), Ю. М. Гамрецький та ін. – Т. 2. – Київ : Наук. думка, 1997. – 424 с.
  9. ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 1, спр. 13.
  10. ЦДАВО України, ф. 3543, оп. 2, спр. 1.

REFERENCES

1. Ostashko, T. & Kokin, S. (Ed.). (2013). *Vyrok Ukraïnsjkoji revoljuciji: "sprava CK UPSR"*. [Sentence of the Ukrainian Revolution: "The case of the Central Committee of the UkSSR"]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vinar, L. (Ed.). (1983, 1986). *Zapysna knyzhechka O. Zhukovskogho z 1919 r.* [Notebook of O. Zhukovsky from 1919]. (Pp. 2–4). (Pp. 1–2, 3–4). *Ukrainian historian*. [in Ukrainian].
3. Smolij V. A. (Ed.). (2011). *Narysy istoriji Ukraïnsjkoji revoljuciji 1917–1921 rokiv*. [Essays on the history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Stefaniv, Z. (1947). *Ukraïnsjki zbrojni syly 1917–1921 rr.* [Ukrainian Armed Forces 1917–1921]. (Part 1. Day of the Central Council and Hetmanate). Without a seat. [in Ukrainian].
5. Tynchenko, Ja. (2007). *Oficersjkyj korpus Armiji UNR (1917–1921 r.)* [Officer Corps of the Army of the UPR (1917–1921)]. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Tynchenko, Ja. (2009). *Ukrajinsjki zbrojni syly berezenj 1917 – lystopad 1918 rr. (orghанизacija, chyseljnistj, bojovi diji)* [Ukrainian Armed Forces March 1917 – November 1918 (organization, number, fighting)]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Smolij, V. A. (Ed.). (1996). *Ukrajinsjka Centraljna Rada. Dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials]. (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Smolij, V. A. (Ed.). (1997). *Ukrajinsjka Centraljna Rada. Dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials]. (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 3543, inventory 1, case 13.
10. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 3543, inventory 2, case 1.

Стаття надійшла 24.07.2017 р.

Сторінки біографії військового міністра доби Української Центральної Ради Олександра Жуковського.

Кудлай О. Б., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 232–244.

О. Жуковський належить до кола військових-українців, які після падіння Російської імперії прийшли до усвідомлення необхідності будівництва національної держави. Свої професійні знання і досвід він віддав створенню одного з її головних інститутів — збройних сил. Одним із найвагоміших внесків О. Жуковського у розбудову незалежної України стала його діяльність на посаді міністра військових справ в уряді В. Голубовича (січень — квітень 1918 р.).

Саме за його керівництва відомство стало центром організації української армії, був обраний шлях створення національних збройних сил за принципом загальної військової повинності та остаточно відкинута ідея «міліційної армії». Були повернуті у військові частини дисципліна та суворя субординація як запорука сильної і боєздатної армії. Здійснювалася загальна військова реорганізація — формувалися корпусні з'єднання, призначалися командири корпусів, запроваджувалася система губернських та повітових комендантів. Відбувалося формування керівного апарату, складалися штати; налагоджувалася інтендантська справа — ліквідувалися старі заклади, формувалися нові. Активно готувалися відповідні установчі

документи та законопроекти. Однак через зміну влади в Україні та арешт самого О. Жуковського не всі плани вдалося втілити у життя.

Ключові слова: Олександр Жуковський, Українська Центральна Рада, міністерство військових справ.

Pages of Biography of Oleksandr Zhukovsky, the Military Minister in period of the Ukrainian Central Rada.

Oleksandra Kudlai, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 232–244.

O. Zhukovsky belongs to a galaxy of military Ukrainians, who after the fall of the Russian Empire came to realize the need to build an independent national state. His professional knowledge and experience he gave to the organization of one of its main institutions – the armed forces. Significant contribution to the construction of independent Ukraine was his work as Minister of Military Affairs in the government of V. Golubovich (January–April 1918).

Under his leadership, the department became the center of the organization of the Ukrainian army, the principle of organizing national armed forces on the basis of universal military service was chosen and the idea of a “militia army” was finally dropped. The discipline and strict subordination were returned to military units as one of the main principles of a strong and efficient army. A general military reorganization was carried out – corps associations were formed, corps commanders were appointed, a system of provincial and district commandants was introduced. The administrative apparatus was formed, states were drawn up. The quartermaster service was being established – the old institutions were liquidated, new ones were created. Actively drafted statutory documents and bills. However, due to the change of power in Ukraine and the arrest of O. Zhukovsky himself, not all the plans were implemented.

Keywords: Olexander Zhukovsky, Ukrainian Central Rada, Ministry of Military Affairs.

Страницы биографии военного министра периода Украинской Центральной Рады Александра Жуковского.

Кудлай А. Б., кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 232–244.

А. Жуковский принадлежит к плеяде военных-украинцев, которые после падения Российской империи пришли к осознанию необходимости строительства независимого национального государства. Свои профессиональные знания и опыт он отдал организации одного из главных его институтов — вооруженных сил. Весомым вкладом в дело строительства независимой Украины стала его деятельность на посту министра военных дел в правительстве В. Голубовича (январь — апрель 1918 г.).

Под его руководством ведомство стало центром организации украинской армии, был избран принцип организации национальных вооруженных сил на основе всеобщей воинской повинности и окончательно отброшена идея «милицейской армии». Были возвращены в военные подразделения дисциплина и строгая субординация, как один из главных принципов сильной и боеспособной армии. Осуществлялась общая военная реорганизация — формировались корпусные объединения, назначались командиры корпусов, вводилась система губернских и уездных комендантов. Формировался аппарат управления, составлялись штаты; налаживалась интендантская служба — ликвидировались старые учреждения, создавались новые. Активно разрабатывались уставные документы и законопроекты. Однако в связи со сменой власти в Украине и арестом самого А. Жуковского не все планы удалось воплотить в жизнь.

Ключевые слова: Александр Жуковский, Украинская Центральная Рада, министерство военных дел.

*Олеся Іванівна ДЗИРА,
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу
зарубіжної україніки НБУВ
(Київ)*

ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНА ПОЛІТИЧНА ІМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО КАНАДИ: ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

У статті зображено особливості другої хвилі імміграції українців до Канади з політичних мотивів, зокрема на прикладі біографії В. Босого. Визначено його місце в часи Української революції 1917–1921 рр. і роль у суспільно-політичному житті діаспори у міжвоєнний період.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., політична імміграція, українці в Канаді, біографія В. Босого.

The peculiarities of the second wave of immigration of Ukrainians to Canada because of political reasons. The figure of W. Bossy is taken as an example for it. His place at the time of the Ukrainian Revolution of 1917–1921s and his role in the social and political life of the Diaspora in the interwar period is determined.

Keywords: The Ukrainian Revolution of 1917–1921, political immigration, Ukrainians in Canada, the biography of W. Bossy.

В статье отражены особенности второй волны украинской иммиграции в Канаду по политическим мотивам, в частности на примере биографии В. Босого. Определено его место во время Украинской революции 1917–1921 гг. и роль в общественно-политической жизни диаспоры в межвоенный период.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., политическая иммиграция, украинцы в Канаде, биография В. Босого.

Події Української революції 1917–1921 рр. були однією з причин масового відтоку населення за кордон, названого другою хвилею

еміграції. Міжвоєнна імміграція українців до Канади розглядається переважно як заробітчанська, однак і політичний сегмент мав у ній місце. У поданій нижче статті політична імміграція до Канади показана через призму життя і діяльності В. Босого, офіцера Легіону Українських січових стрільців (далі — УСС) та Армії Української Народної Республіки (далі — УНР), голови консервативного гетьмансько-державницького об'єднання в Канаді. Відомості про його життя в історіографії досить обмежені й тезово представлені в кількох енциклопедіях [12; 14]. Особливості його діяльності у Канаді можна проаналізувати на матеріалах статей про гетьманський рух. Так, коротко історію руху в Канаді та США у ХХ ст. подано у тезах Л. Бея [1]. Побіжно діяльність «Січей» у Канаді в контексті вільнокозацького руху в українській діаспорі досліджено В. Бондаренком [2]. Про зв'язки «Січей» із Українською католицькою церквою у Канаді видано тези конференції І. Патараком [10]. Також основні етапи розвитку консервативного руху в Канаді, його пресових органів вивчені М. Марунчаком [8].

Метою нашої статті є проаналізувати віхи життя та діяльності учасника українських визвольних змагань 1917–1921 рр., засновника й очільника гетьмансько-державницької організації «Січ» у Канаді В. Босого.

Згідно з метою поставлено такі завдання: визначити місце В. Босого в подіях Української революції; з'ясувати його значення в громадському русі в імміграції в Канаді у міжвоєнний період.

Переселенський рух з українських земель між двома світовими війнами отримав назву другої хвилі української еміграції. Цей рух пояснюється низкою причин: 1) економічними; 2) соціальними; 3) політичними.

Політичні мотиви відіграли вагомий роль у від'їзді українців за межі Батьківщини. Українці не хотіли бути меншовартісними громадянами поряд із окупантами. Вони відчували на собі політичний і національний гніт, дискримінацію української мови, культури, будучи у складі Польщі, Румунії та меншою мірою Чехословаччини. До цього також спонукала поразка у національно-визвольних змаганнях в Україні в 1917–1921 рр. і, як наслідок, встановлення радянської влади на більшій частині українських територій. Учасники боротьби за незалежність через загрозу більшовицького терору вже не мали змоги залишатись на теренах Батьківщини.

На території українських земель у складі Румунії уряд запровадив політику румунізації корінних мешканців. Щоб убезпечити себе від їх спротиву, владні кола проводили в регіонах компактного роз-

селення українців арешти серед священників, учителів, селян; встановили жорсткий контроль за «підозрілими українцями», розпочали заміну українських фахівців на роботі в адміністраціях, школах, університетах тощо на румунських; українську мову дозволяли лише в побутовому вжитку [13, с. 69–73]. Навіть у церквах богослужіння велося румунською мовою. Українців не висвячували на священників. Буковинську православну архієпископію перейменували на румунську на конгресі у 1921 р. [11, с. 15–20].

Репресії розпочалися і на українських землях у складі Польщі після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади Ю. Пілсудського. До в'язниці було кинуте 6 тис. українців, 50 тис. чол. загинуло і 1 тис. чол. поранено. Така політика правлячих кіл Польщі налаштовувала проти себе українське автохтонне населення [7, с. 53]. Отже, для частини активних учасників Української революції, борців за українську незалежність можливості перебувати на теренах Батьківщини були обмеженими.

Таким чином, економічна, соціальна, політична ситуація в Україні після Першої світової війни, ліквідації УНР, ЗУНР, розчленування західноукраїнських земель між Польщею, Чехословаччиною, Румунією спричинили масову хвилю еміграції українців.

Мотиви еміграції визначили і її характер. Це була вже не суто заробітчанська еміграція, а й політична. Загалом друга хвиля еміграції до Канади більшою мірою складалася з працівників у сфері сільського господарства. Це обумовлювалось як економічними мотивами при переселенні, так і законодавством Канади. Хоча селяни та робітники домінували, другий потік іммігрантів був також представлений політичними емігрантами та ветеранами війни за незалежність 1917–1921 рр. Отже, серед іммігрантів другої хвилі еміграції зустрічаємо колишніх вояків і старшин Української армії, службовців державного апарату, вчителів, науковців, представників інтелігенції, промисловців, людей вільних професій, великих і середніх землевласників і членів їхніх родин, торговців, священнослужителів і підприємців. Серед них були відомі провідники українських визвольних змагань, причому деякі вигнанці залишились там на постійно. До таких осіб, зокрема, належить постать учасника Української революції Володимира Босого (1899–1979).

Народився В. Босий 21 травня 1899 р. у с. Ясель Сяноцького повіту на Лемківщині (нині на території Підкарпатського воєводства, Польща)¹ у робітничій сім'ї. Батько — залізничник Яцько Босий із с. Коровиця Голодівська Чесанівського повіту в Галичині, дід — віт того

¹ У 1947 р. мешканці села були депортовані під час операції «Вісла».

ж села. Мати — полька Анна Мощинська з с. Блажкова біля Ясла. З її ініціативи В. Босого хрестили як католика, але, коли хлопчик підріс, батько перехрестив його як греко-католика. Цікаво, що Володимир довго не знав української мови, оскільки вдома родина спілкувалися польською, а в 1905 р. він пішов до польської «Народної школи».

У 1907 р. сім'я переїжджає до Перемишля, а у 1910 р. — у передмістя, де батьки орендують землю та займаються сільським господарством. Тільки тоді В. Босий вступає до української гімназії та починає вчити рідну мову. З 3-го класу його виганяють за погану поведінку, і хлопцеві доводиться до поновлення в школі цілий рік працювати вдома на господарстві. Він ще з дитинства мріяв про військове життя та без великої охоти займався шкільною наукою. Перемишль був осідком корпусної та фортечної команди, і ця атмосфера захопила Володю [9, арк. 9–11].

У рік початку Першої світової війни В. Босий вступив до пластунів, які допомагали пораненим. Одного разу він поїхав із хворими до Ярослава, а оскільки в цей час Перемишль взяли росіяни, то додому вже не повернувся. З цього моменту починаються воєнні пригоди підлітка. Спочатку він потрапляє до градчанських казарм для біженців у Празі, проте згодом переїжджає до батьків, які перебували в Годоніні в Моравії, й починає працювати на цегельні, а потім — на тютюновій фабриці. У 1915 р. повертається до Перемишля та продовжує навчання у 4-му класі гімназії. У 1916 р. посеред 5-го класу кидає гімназію та їде з друзями до Львова, щоб вступити до Легіону УСС. Однак, не пройшовши мобілізаційну комісію, повертається у вересні 1916 р. до гімназії, щоб закінчити 5-й клас.

У 1916–1917 рр. працював телеграфістом на залізничній станції Перемишль-Бакончиці. У березні 1917 р. мобілізований до війська. Щоб стати офіцером, В. Босому вже у Відні довелося доучитись у 6-му класі гімназії та пройти офіцерські курси. Після навчання він їде з 34-м полком ландверу на південний фронт до Італії. Там, маючи непорозуміння зі своїм командуванням, пише рапорт на повернення до усусусів. Його вимогу задовольняють. В УСС він стає підхорунжим, оскільки в австрійській армії був кадетом-аспірантом [9, арк. 12–21].

Із розпадом Австро-Угорщини, з 3 на 4 листопада «під Львовом почалися бої. Мені віддано чету січовиків... Та чета називалась 48-ю сотнею... Я з хор. Каратницьким і іншими пішов добувати Головний залізничний дворець», — повідомляє юнак [9, арк. 23]. Це був перший бій В. Босого з поляками. «Я не мав ніякої ненависти до них», — писав він у своїх спогадах [9, арк. 23], оскільки і сам був наполовину поляком. У листопадових боях В. Босого було контужено, він зламав ребро і потрапив до госпіталю. Після зайняття Львова поляками 23 листо-

пада 1918 р. українських старшин прямо з лікарні відвезли до Кракова. На вокзалі В. Босому вдається втекти, після чого він приходить до тітки, що жила в місті. Різними та складними шляхами В. Босий повертається на Україну і стає хорунжим УСС, а у січні 1919 р. — кавалеристом у полку майора О. Ремера. Перебуваючи з полком у Тернополі, знайомиться зі своєю майбутньою дружиною — українкою Марією Рушак, донькою завідувача магазину на залізниці [9, арк. 24].

«Я не переймався „будівництвом” української держави в Галичині», — згадує юнак період, коли був закоханий і залицявся до М. Рушак [9, арк. 24]. Та згодом докори сумління змусили його вступити до залоги Тернополя, яка ввійшла до складу 18-ї бригади Української Галицької армії (далі — УГА). З цієї бригадою командир чоти В. Босий переходить Збруч, іде на Проскурів (нині м. Хмельницький) і Кам'янець (нині м. Кам'янець-Подільський). У Кам'янці знайомиться з петлюрівцем І. Сіяком на прізвисько «Бистрин» (командир «Окремого залізного загону Армії УНР імені отамана Івана Бистрина») і переходить до його загону, ставши сотником. Так В. Босий опиняється в лавах Армії УНР. Однак, не знайшовши спільної мови з І. Сіяком, найближчим часом повертається до УГА. Мешкаючи у казармах разом із хворими на тиф, В. Босий і М. Рушак також не уникли зараження.

У період більшовицького наступу на Вінницю [9, арк. 25–28] В. Босий відступає з армією в район с. Чечельник. «Був місяць березень. Українські Галицькі частини думали зберегти свою цілість хорої Армії — злукою з Більшовиками. Так і сталося», — згадує В. Босий [9, арк. 29]. Тоді він переходить до 2-ї бригади Червоної Української Галицької армії (далі — ЧУГА) як помічник «політкома» та їде до Жмеринки. Та невдовзі галичани бунтують проти більшовиків і з'єднуються з С. Петлюрою. Як результат, В. Босий знову потрапляє до Армії УНР і стає військовим цензором в м. Могилеві. Його відсилають на чолі військової делегації до Ланцута, де був табір інтернованих наддніпрянців, із почесною місією домовитись про ліквідацію цього табору й переїзд військових до Могилева. Після спроби домовитися з поляками В. Босий у липні 1920 р. переїжджає до Львова, у той час як його дружина залишається в Тернополі зі своїми батьками.

Побоюючись, що за службу в УГА він може опинитись у таборі для військовополонених, В. Босий планує потрапити до штабу 6-ї дивізії Армії УНР. Щоб отримати необхідні фальшиві документи, він зв'язується з 27-м відділом польської дефензиви (контррозвідки) у Львові, де обмовляє своїх побратимів з Армії УНР, говорячи, що вони можуть перейти на сторону більшовиків [9, арк. 30–38]. «Я обезпечився добрими документами від Стембальського і мав одну легітиміацію виставлену на назвисько «Дубовий», — зазначає В. Босий [9, арк. 38].

До честі В. Босого зауважимо, що, налагодивши зв'язки з керівником 27-го відділу Стембальським, він не раз допомагав своїм побратимам у справі оформлення документів. 1 січня 1921 р. йому видано «документи звільнення зі штабу 6-ої Армії», бо Армію УНР розбито, а її військових розкидано по таборах Польщі [9, арк. 41].

14 січня 1921 р. Володимир обвінчався з Марією Рушак у Тернополі. Повернувшись до мирного життя, В. Босий захотів стати народним учителем у Польщі і 3 жовтня 1921 р. склав потрібний для цього іспит у Львові. З цього моменту він влаштовується на роботу у чоловічу семінарію, а згодом вступає до Люблінського університету та переїжджає до с. Радлін під Любліном, де стає директором трьохкласної школи.

У вересні 1922 р. В. Босий отримує свідоцтво про закінчення гімназії, однак уже у травні 1923 р. за покликом серця стає студентом Львівського таємного українського університету [9, арк. 41–45]. «Тепер з цілою свідомістю покидаю се погане кодрло Польське, котре нищить мі нарід», — пояснював своє рішення В. Босий [9, арк. 46]. Переїхавши до Перемишля, він очолив перемишльську секцію Українського студентського союзу, до складу якої входило близько ста членів, і заснував у себе вдома студентську бібліотеку. У цей час В. Босий знайомиться з роботами В. Липинського і захоплюється його ідеями. У грудні 1923 р. його було заарештовано за керівництво секцією студентського союзу, однак практично відразу ж звільнено, причиною чого, на нашу думку, могли послужити зв'язки з дефензивою.

Через арешт Володимир із сім'єю виїжджає до Львова [9, арк. 46–47]. Отримує від Української військової організації завдання вбити польського поліцейського комісара, але через витік інформації не виконує його і навесні 1924 р. швидко емігрує до Канади [14].

Завдяки прихильникам монархічних ідей у травні 1924 р. у Торонто постає Канадська організація січових стрільців, головним старшиною якої стає В. Босий. Дозвіл на поширення своїх осередків об'єднання отримало від канадської влади в грудні 1924 р. Його діяльність підтримувала греко-католицька церква. Про надання дозволу на функціонування клопотався єпископ Никита Будка, який дав своє благословення об'єднанню. Церква загалом поділяла консервативні погляди гетьманців, що визнавали її авторитет. Їх співпраця збільшила кількість парафій та зміцнила вплив греко-католицького духовенства [10, с. 224].

В. Босий листувався у справах «Січей» з О. Назаруком та їздив на зустріч із ним до США 2 вересня 1924 р. і домовився об'єднати «Січі» у Канаді з «Січами» в США під проводом головного отамана в Чикаго [9, арк. 48]. На нашу думку, важливість цього рішення по-

лягала ще й у тому, що завдяки О. Назаруку січова організація у США визнала П. Скоропадського законним гетьманом-монархом України та, як результат, це підтримала й січова організація в Канаді. Уже 2 листопада 1924 р. у Детройті С. Гриневецьким, засновником і головою «Січі» в США, та В. Босим було підписано Грамоту Злуки обох січових північноамериканських товариств із центром у Чикаго. Відтоді консервативне об'єднання в Канаді прийняло назву «Січова організація українців області Канади», а В. Босий став головним обозним. Повний текст Грамоти Злуки розміщено у виданні «Канадійська січ» за 7 березня 1925 р.

Отже, «Січ» сповідувала монархічні ідеї, у сфері політики тяжіла до консервативної партії та вважала визнання єдиного постійного глави держави запорукою припинення політичного хаосу серед українців. Вона мала на меті відновити на Батьківщині Українську гетьманську державу. Товариство формувало загони козаків, сотні на чолі з сотниками. Керівні інструкції організація отримувала від штабу П. Скоропадського у Берліні [10, с. 224].

У 1929 р. товариство було перейменовано на Канадійську січову організацію. Того ж року сталась ще одна важлива подія — розрив між канадськими та американськими консерваторами. Конфлікт тривав не довго і зв'язки були поновлені у 1930 р. Новим керівником «Січі» замість В. Босого став С. Можевський, а в 1932 р. — М. Гетьман [8, с. 60–62]. У 1934 р. «Січ» була реорганізована у Союз гетьманців державників (далі — СГД).

Січовики допомагали співвітчизникам в Україні. Повінь у Галичині стала причиною створення у 1927 р. Централі гетьманських Січей, що у співпраці з Українською католицькою церквою мала допомагати потерпілим від стихійного лиха [3, с. 280]. За три роки діяльності «Січі» створили свої осередки майже по всій Канаді. Так, на початку 1927 р. організація налічувала 21 сотню з понад 500 «козаками». Але з часом їх вплив на українську спільноту зменшується, що було пов'язано з появою таких організацій, як Союз українців самостійників та Українське національне об'єднання, і приходом нового єпископа Василя Ладики, котрий з 1930-х рр. почав відсторонюватися від товариства [10, с. 224]. На 1930-ті рр. громадська організація нараховувала близько 50 відділів [15, р. 357].

«Січі» в Канаді функціонували за тим же принципом, що й галицькі «Січі», з яких вийшли УСС. Була це напіввійськова організація, члени якої дотримувались військової дисципліни, носили однострої, брали участь у канадських військових маневрах, мали свої літаки та льотні відділи. Канадська організація січових стрільців мала також жіночі відділи і власний Червоний хрест, де члени

жіночих відділів проходили свій «вишкіл», працюючи там як медсестри. Гетьманці видавали власний орган «Пробій», пізніше — «Канадійську Січ» [3, с. 280]. У 1924 р. В. Босий був відповідальним редактором тижневика «Пробій». На запрошення єпископа Никити Будки з листопада 1926 р. редагував «Канадійського українця», який підтримував Українську греко-католицьку церкву й партію консерваторів і тісно співпрацював із середовищем гетьманців-державників. Через прагнення «Канадійського українця» унезалежити себе від різних політичних течій В. Босий у грудні 1927 р. покинув роботу в його редакції та став головним редактором у двотижневику «Канадійська Січ», перше число якого побачило світ 15 квітня 1928 р. Це був офіційний орган гетьманського руху в Канаді, що виходив до 1930 р. [8, с. 154–160]. Газета публікувала новини зі світу, з українського організованого життя в Канаді, статті та передруки з української літератури, поезії, історії. Спеціальне місце у ній відводилось питанням, пов'язаним із функціонуванням «Січей». Тут друкувалися накази, розпорядження, дозволи, заяви, звіти з діяльності окремих відділів тощо [4, с. 176].

Окрім редакторської роботи, В. Босий був автором брошур «Зелена скупщина: сценічна картина з життя чорногорців» (1923), «Українська дієцезіяльна Колегія св. Йосифа в Йорктоні» (1926), книг «Розвал Європи й Україна» (1933), «Монтреал під знаком України: (опис прийняття Гетьманського сина Данила в Монтреалі в днях від 27.XI. до 3.XII.1937)» (1938) тощо.

Поряд зі згаданою вище роботою В. Босий з літа 1925 р. працював учителем української мови в католицькій колегії святого Йосифа в Йорктоні «за старанням наших священників» [9, арк. 49], де мав нагоду поширювати січовий рух на заході країни. Тому вже на кінець 1926 р. у Саскачевані постає ряд січових осередків.

В. Босий також заробляв кошти, працюючи на відділ колонізації та імміграції *Canadian National Railways* до 1929 р. У 1931 р. він переїжджає з Йорктона до Монреаля, де з 1933 до 1949 р. працює шкільним інспектором від Монреальської католицької шкільної комісії у школах етнічних меншин [16] і при цьому захищає їхні освітні права. Хоч В. Босий і відійшов від керівних позицій у консервативному русі, він продовжує займатись ним на локальному рівні.

У 1937–1938 рр. основні центри консервативного руху Канади відвідав син П. Скоропадського Данило, котрий ще 16 травня 1933 р. був визнаний своїм батьком як законний правонаступник і голова гетьманського руху. Греко-католицькі парафії й канадські гетьманські осередки організували йому урочистий прийом. Д. Скоропадський виступив на урочистих прийомах у Канаді 41 раз [6]. Коли

27 листопада 1937 р. він приїхав до Монреалю (в товаристві тимчасового ад'ютанта по Канаді головного обозного СГД М. Гетьмана) у межах своєї поїздки по США і Канаді, його гостинно зустрічала родина Босих, яка запросила його на вечерю. В. Босий супроводжував гетьманича на різних заходах на його честь [5]. Гетьманич досягнув угоди з канадським урядом про створення військових формувань з українців у резерві армії [2, с. 163]. Однак його приїзд не зміг підняти популярність СГД. Тому союз продовжував залишатись нечисленним і, як наслідок, не мав достатнього впливу в діаспорі Канади.

У 1938 р. гетьманці надавали матеріальну допомогу Карпатській Україні [3, с. 280]. Гурт ентузіастів в Монреалі разом з В. Босим пробував видавати в 1939 р. двотижневий «орган фізичного вишколу і січового пристосіблення серед українців в Канаді і Сполучених державах» під назвою «Січ». Із початком Другої світової війни «Січ» припинила своє існування. Її редактор В. Босий [8, с. 159–160, 181] пішов служити до канадської армії [16].

Таким чином, життєвий шлях В. Босого репрезентує емігрантську модель серед біографічних сценаріїв української інтелігенції, зумовлених історичними катаклізмами першої половини ХХ ст. У період Української революції 1917–1921 рр. В. Босий, як і більшість молодих патріотично налаштованих юнаків, вступає в лави січових стрільців, що в найближчому майбутньому входять до Української Галицької армії. Будучи четарем, Володимир ніс відповідальність за своїх підлеглих, брав участь у листопадових боях, відступав з армією за Збруч, переживав період створення й ліквідації ЧУГА і, як результат, входження частини галицьких військових до Армії УНР.

Відіграючи в подіях на теренах України посереднє значення, В. Босий змінює свій статус на канадській землі. Так, захопившись монархічними ідеями В. Липинського, він стає провідником українського консервативного руху в Канаді, засновником та головою гетьмансько-державницького об'єднання «Січ», метою якого було ідеологічно-політичне та фізичне виховання молоді й дорослого населення в рамках військової дисципліни. Гетьманці-державники прагнули відреставрувати в незалежній Україні гетьманат на чолі з П. Скоропадським чи його нащадками. В. Босий був редактором друкованих органів об'єднання — «Пробій», «Канадійська Січ». Він віддавав усі свої сили на громадське життя і заклав основи для майбутнього поширення гетьманських ідей у Канаді. У 1930 р. В. Босий залишає керівну посаду в організації, однак не прощається з громадською роботою і продовжує її виконувати на місцевому рівні. На початок Другої світової війни консервативний рух у Канаді все

більше занепадав, кількість його учасників зменшувалась, а разом з цим падав рівень їх активності.

Отже, на прикладі життя В. Босого у міжвоєнний період можна простежити процеси, що відбувались в роки післяреволюційної політичної імміграції до Канади, зрозуміти мотиви переселенського руху, проаналізувати нові можливості і поле діяльності таких же, як він, політичних іммігрантів, учасників національно-визвольних змагань.

1. *Бей Л.* Коротка історія Української гетьманської організації Америки [Текст] / Л. Бей // Вісник Київ. держ. лінгвістичного ун-ту. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 295–321.
2. *Бондаренко В.* Значення вільнокозацького руху у громадсько-політичному житті української діаспори і збереженні національної ідентичності [Текст] / В. Бондаренко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори): зб. мат. 3-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (23–25 червня 2010 р., Львів). – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – С. 161–165.
3. *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) [Текст] / М. Боровик. – Монреаль – Оттава : Укр. Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 1991. – 485 с.
4. *Боровик М.* Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді [Текст] / М. Боровик. – Мюнхен : Укр. вільний університет, 1977. – 341 с.
5. *Босий В.* Монреал під знаком України: (опис прийняття Гетьманського сина Данила в Монреалі в днях від 27. XI. до 3. XII. 1937) [Текст] / В. Босий. – Торонто : Укр. робітник, 1938. – 50 с.
6. *За Україну: опис подорожі вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених держав Америки й Канади (осінь 1937 – весна 1938) [Текст] / уложив Іван Ісаїв. – Едмонтон : Накладом Союзу гетьманців державників Америки й Канади, 1938. – 318 с.*
7. *Зубалій О. Д.* Історія української діаспори: навчальний посібник для студентів вузів [Текст] / О. Д. Зубалій, Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як. – Київ : ІЗМН, 1998. – 148 с.
8. *Марунчак М. Г.* Історія українців Канади : у 2 т. [Текст] / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : Накладом Укр. вільної академії наук в Канаді, 1991. – Т. 2. – 512 с.
9. Меморандум діяча Січових організацій в США і Канаді В. Босого до гетьманської управи в Берліні, до головної січової централі в Чикаго, до Східної Галичини стосовно своєї діяльності в 1914–

- 1924 pp., 1926 p. // Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 269 (Колекція документів «Український музей в Празі». Кінець XIX ст. – 1948 р.). Оп. 1 (1911–1948 pp.). Спр. 107. Копія. 53 арк.
10. *Патарак І.* Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни [Текст] / І. Патарак // Матеріали Першої між нар. конф. з канадознавства, 26–28 лютого 2010 р., Чернівці. – Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2011 – С. 221–226.
  11. *Пігуляк І. М.* Українська православна церква в румунських ярмі і буковинці в Канаді [Текст] / І. М. Пігуляк. – Вінніпег : З друкарні «Українського голосу», 1927. – 32 с.
  12. *П'ядик Ю. В.* Босий Володимир [Текст] / Ю. В. П'ядик // ЕСУ / НАН України ; НТШ ; Ін-т енциклопед. досліджень НАН України ; Координаційне бюро Енциклопедії сучасної України НАН України ; співгол. ред. кол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів ; відп. секр. ред. кол. М. Г. Железняк. – Київ : Державне головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 2004. – Т. 3. – С. 383.
  13. *Рендюк Т. Г.* Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище [Текст] / Т. Г. Рендюк. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 293 с.
  14. Bosy Volodymyr [Electronic resource] // Internet encyclopedia of Ukraine / Canadian institute of Ukrainian studies ; managing ed. Roman Senkus. – Edmonton, 2007. – Access mode: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CB%5CO%5CBosyVolodymyr.htm> (last access: 10. 07. 17). – Title from the screen.
  15. *Canada's Ukrainians negotiating an identity* / ed. By Lubomyr Luciuk and Stella Hryniuk. – Toronto – Buffalo – London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press, 1991. – 510 p.
  16. Major Ukrainian collections in the National Archives of Canada [Electronic resource] / compiled by Myron Momryk. – 2002. – Access mode: <http://www.archives.gov.ua/Eng/ukrainian-collections.php> (last access: 10. 07. 17). – Title from the screen.

REFERENCES

1. Bei, L. (2000). *Korotka istoriia Ukrainskoi hetmanskoj orhanizatsii Ameryky* [Brief history of the Ukrainian hetman organization of America]. In *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho lnhvistychnoho universytetu. Seriia: Istorii. Ekonomika. Filosofii* [Herald of the Kiev state linguistic university]. (Vol. 4, pp. 295–321). [In Ukrainian].

2. Bondarenko, V. (2010, June). *Znachennia vilmokozatskoho rukhu u hromadsko-politychnomu zhytti ukrainskoi diaspory i zberezheni natsionalnoi identychnosti* [Significance of the freekozak movement in public and political life of the Ukrainian Diaspora and preserving the national identity]. In *Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti: suchasnyi vymir, proektsiia u maibutnie (u ramkakh Konhresu ukrainskoi diaspory)* [Diaspora as a factor in affirming the state of Ukraine in the international community: a modern measuring, a project into the future (within the Ukrainian Diaspora congress)]: *collection of proceedings of the Third international scientific conference*. (Pp. 161–165). Lviv : Vydvo Nats. un-tu «Lvivska politehnika». [In Ukrainian].
3. Bosyi, V. (1938). *Montreal pid znakom Ukrainy: (opys pryniattia Hetmanskoho syna Danyla v Montreali v dniakh vid 27. XI. do 3. XII. 1937)* [Montreal under the sign of Ukraine: (the description of the levee of Hetman's son Danylo in Montreal in the days from 27. XI to 3. XII. 1937)]. Toronto : Ukrainskyi robotnyk. [In Ukrainian].
4. Borovyk, M. (1991). *Stolittia ukrainskoho poselennia v Kanadi (1891–1991)* [The century of the Ukrainian settlement in Canada (1891–1991)]. Montreal ; Ottawa : Ukrainska Mohyliansko-Mazepynska akademiia nauk (UMMAN). [In Ukrainian].
5. Borovyk, M. (1977). *Ukrainsko-kanadska presa ta yii znachennia dlia ukrainskoi menshyny v Kanadi* [The Ukrainian and Canadian press and its significance for the Ukrainian minority in Canada]. Munich : Ukrainskyi vilnyi universytet. [In Ukrainian].
6. Zubalii, O. D., Lanovyk, B. D. & Traf'iak, M. V. (1998). *Istoriia ukrainskoi diaspory: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vuziv* [The history of the Ukrainian Diaspora: the educational manual for university students]. Kyiv : IZMN. [In Ukrainian].
7. Isaiv, I. (Comp.). (1938). *Za Ukrainu: opys podorozhi velmozhnogo pana hetmanycha Danyla Skoropadskoho do Zluchenykh derzhav Ameryky i Kanady (osin 1937 – vesna 1938)* [For Ukraine: the description of the journey of the nobleman hetmanych Danylo Skoropadsky to the United States of America and Canada (autumn 1937 – spring 1938)]. Edmonton : Nakladom Soiuzu hetmantsiv derzhavnykiv Ameryky i Kanady. [In Ukrainian].
8. Marunchak, M. H. (1991). *Istoriia ukraintsiv Kanady: u 2 t.* [The history of Ukrainians in Canada: in 2 vols.]. Vol. 2. Winnipeg : Nakladom Ukrainskoi vilnoi akademii nauk v Kanadi. [In Ukrainian].
9. *Memorandum diiacha Sichovykh orhanizatsii v SSHA i Kanadi V. Bosoho do hetmanskoi upravly v Berlini, do holovnoi sichovoi tsentrali v Chykhaho, do Skhidnoi Halychy ny stosovno svoiei diialnosti v 1914–*

- 1924 rr. [The memorandum of the member of the Sitch organizations in the USA and Canada W. Bossy to the Hetman's Council in Berlin, to the main Sitch Centre in Chicago, to Eastern Galicia concerning his activities in 1914–1924s]. (1926). The collection of documents «Ukrainian museum in Praha» (Fond 269, №1, Unit 107). Central state archives of public societies of Ukraine, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
10. Patarak, I. (2011, February). *Relihiinyi vplyv na formuvannia hromad-skykh orhanizatsii ukrainsiv u Kanadi do Druhoi svitovoi viiny* [Religious influence on the formation of the Ukrainian public organizations in Canada before the Second World War]. In *Materialy Pershoi mizhnarodnoi konferentsii z Kanadoznavstva* [Proceedings of the First international conference on Canadian studies]. (Pp. 222–226). Chernivtsi : Chernivetskyi natsionalnyi universytet. [In Ukrainian].
  11. Pihuliak, I. M. (1927). *Ukrainska pravoslavna tserkva v rumunskim yarmi i bukovyntsi v Kanadi* [Ukrainian orthodox church in Romanian yoke and Bukovinians in Canada]. Winnipeg : Z drukarni «Ukrainskoho holosu». [In Ukrainian].
  12. P'iadyk, Iu. V. (2004). *Bosyi Volodymyr* [Bossy Walter]. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiyi, O. M. Romaniv (Eds.), *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of modern Ukraine]. (Vol. 3, p. 383). Kyiv : Derzhavne holovne pidpriemstvo respublikanskoho vyrobnychoho ob'iednannia «Polihrafknyha». [In Ukrainian].
  13. Rendiuk, T. H. (2011). *Ukrainsi v Rumunii ta rumuny v Ukraini: problemy mynuloho ta suchasne stanovyshche* [Ukrainians in Romania and Romanians in Ukraine: problems of the past and the current situation]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
  14. Bosy, Volodymyr [Electronic resource]. (2007). In Senkus, R. (Ed.), *Internet encyclopedia of Ukraine*. Edmonton. Access mode: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CB%5CO%5CBosyVolodymyr.htm> (last access: 10. 07. 17). Title from the screen. [In English].
  15. Luciuk, L. & Hryniuk, S. (Eds.) (1991). *Canada's Ukrainians negotiating an identity*. Toronto ; Buffalo ; London : Published in association with the Ukrainian Canadian Centennial committee by University of Toronto press. [In English].
  16. Momryk, M. (Comp.) (2002). *Major Ukrainian collections in the National Archives of Canada* [Electronic resource]. Access mode: <http://www.archives.gov.ua/Eng/ukrainian-collections.php> (last access: 10. 07. 17). Title from the screen. [In English].

Стаття надійшла 19.07.2017 р.

Післяреволюційна політична імміграція українців до Канади: історико-біографічний вимір

Дзира О. І., кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 245–259.

У статті зображено особливості другої хвилі імміграції українців до Канади з політичних мотивів, у тому числі спричинені поразкою Української революції 1917–1921 рр. Події вимушеного переселення репрезентовано в історико-біографічному вимірі. Прикладом для цього взято постать активного учасника українських визвольних змагань, офіцера Легіону Українських січових стрільців та армії Української Народної Республіки, засновника й очільника гетьмансько-державницької організації «Січ» в Канаді, видавця та редактора її друкованих органів «Пробій», «Канадійська Січ», «Січ» та інших періодичних видань В. Босого. Визначено його місце в час Української революції 1917–1921 рр. і роль у суспільно-політичному житті діаспори в міжвоєнний період.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., політична імміграція, українці в Канаді, біографія В. Босого.

Postrevolutionary political immigration of Ukrainians to Canada: historical and biographical measuring

Olesia Dzira, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow of Department of Foreign Ukrainica of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 245–259.

The peculiarities of the second wave of immigration of Ukrainians to Canada because of political reasons, including those caused by the loss of the Ukrainian Revolution of 1917–1921s is reflected in the article. The events of forced resettlement are represented in historical and biographical measuring. The figure of W. Bossy an active participant in the Ukrainian liberation struggle, an officer in the Legion of the Ukrainian Sich Riflemen and the Army of the Ukrainian People's Republic, the founder and the head of the hetmanite Sitch organization in Canada, the publisher and the editor of its printed organs «Probij», «Canadian Sitch», «Sitch» and other periodicals is taken as an example for it. His place at the time of the Ukrainian Revolution of 1917–1921s

and his role in the social and political life of the Diaspora in the inter-war period is determined.

Keywords: The Ukrainian Revolution of 1917–1921, political immigration, Ukrainians in Canada, the biography of W. Bossy.

Послереволюционная политическая иммиграция украинцев в Канаду: историко-биографическое измерение

Дзира О. И., кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела зарубежной украиники Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 245–259.

В статье отражены особенности второй волны украинской иммиграции в Канаду по политическим мотивам, в том числе вызванные поражением Украинской революции 1917–1921 гг. События вынужденного переселения представлены в историко-биографическом измерении. Примером для этого послужила фигура активного участника украинского освободительного движения, офицера Легиона Украинских сечевых стрельцов и армии Украинской Народной Республики, основателя и руководителя гетманско-государственной организации «Сечь» в Канаде, издателя и редактора ее печатных органов «Пробой», «Канадийская Сечь», «Сечь» и других периодических изданий В. Босого. Определено его место во время Украинской революции 1917–1921 гг. и роль в общественно-политической жизни диаспоры в межвоенный период.

Ключевые слова: Украинская революция 1917–1921 гг., политическая иммиграция, украинцы в Канаде, биография В. Босого.

РЕСУРСИ БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ (1917–1921 рр.)

УДК 929+82-94+94(477)“1917/1921”

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу теорії та методики біобібліографії
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(Київ)*

МЕМУАРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.): АВТОРИ ТА ЖАНРИ

Розглянуто мемуари про Українську революцію (1917–1921 рр.). Проаналізовано авторський склад мемуарів основних політичних сил: національно орієнтованих, більшовицьких та білого руху. Виділено основні жанри. Вказано на необхідність комплексного дослідження мемуарних джерел як найбільш традиційного та масового засобу накопичення, збереження і передачі історичної та національної пам'яті.

Ключові слова: мемуари, жанри, Українська революція (1917–1921 рр.), національно орієнтовані сили, більшовицькі сили, білий рух.

The memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921) are considered. The author's composition of memoirs of the main political forces such as nationally oriented and bolshevik forces, white movement is analyzed. The article highlights the main genres. The necessity of a compre-

hensive study of memoirs sources as the most traditional and massive means of accumulation, preservation and transfer of historical and national memory is indicated.

Keywords: memoirs, genres, Ukrainian revolution (1917–1921), nationally oriented forces, bolshevik forces, white movement.

Рассмотрены мемуары периода Украинской революции (1917–1921 гг.). Проанализирован авторский состав мемуаров основных политических сил: национально ориентированных, большевистских и белого движения. Выделены основные жанры. Указано на необходимость комплексного исследования мемуарных источников как наиболее традиционного и массового средства накопления, хранения и передачи исторической и национальной памяти.

Ключевые слова: мемуары, жанры, Украинская революция (1917–1921 гг.), национально ориентированные силы, большевистские силы, белое движение,

Чим багатша мемуаристична література того чи іншого народу, тим більше зразків життєвих подій, які переживають окремі особи.

Майже нема найсірішої людини, життя якої не мало б фрагментів, вартих для занотування для прийдешніх поколінь.

В. М. Іванис¹

Тема Української революції 1917–1921 рр. надзвичайно актуалізована в сучасному науковому дискурсі, що пояснюється довгим періодом табування даної проблематики в радянській історіографії². Зазначене підтверджується дисертаційними дослідженнями³, моно-

¹ Див.: [1, с. 3].

² На сьогодні існує певна невизначеність у сучасній історіографії як самого терміну «Українська революція» (дослідники послуговуються різноманітними поняттями: «Українська революція», «визвольні змагання», «національно-визвольна боротьба», «державотворчі змагання», «національно-демократична революція», «національна революція» тощо), її характеру і хронологічних меж (1917 р., початок 1918 р., весна 1919 р., кінець 1919 р., кінець 1920 р., осінь 1921 р., 1922, 1923 і навіть 1924 р.). Про це більш докладно див.: монографію *Солдатенка В. Ф.* «Українська революція: концепція та історіографія» (Київ, 1999); статті: *Грицака Я.* «Українська революція, 1914–1923 рр.: Нові інтерпретації» (Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3); *Корольова Г.* «Украинская революция 1917–1921 гг.: мифы современников, образы и представления историографии» (Ab Imperio. 2011. № 4); *Михайлюка О. В.* «Концепція «української революції»: pro et contra» (Гуманітарний журнал. 2011. № 3–4) та ін. Ми використовуємо найбільш вживаний термін — «Українська революція».

³ Перелік захищених останнім часом дисертацій див.: Дисертації з проблем історії Української революції, захищені в 2006–2011 роках // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 6. С. 409–429.

графіями⁴, публікаціями про революційні події в Україні⁵. Слушною є думка знаного дослідника цієї проблематики В. Ф. Солдатенка, що: «...їх кількість значно перевершує доробок із будь-якої іншої вітчизняної проблеми чи будь-якого періоду ХХ ст., а спрямування та характеристики настільки різновекторні й сутнісно суперечливі, що про скільки-небудь погоджену позицію можна лише мріяти» [8, с. 8]. Однак така увага до проблематики має низку переваг. Зокрема, одним із найбільших досягнень сучасної історіографії Української революції стало введення величезного масиву нових джерел, які раніше не залучалися до наукового обігу. До них можна з впевненістю віднести мемуари, які є важливим сегментом джерельної бази як при вивченні перебігу основних подій революції, так і для вивчення біографій її діячів та учасників. При цьому персонологічний вимір революції дає змогу наступним поколінням сприймати минулі події не відсторонено, а крізь призму тяжких випробувань, які випали на долю її активних діячів, учасників і сучасників. Адже будь-які революції неодмінно супроводжуються значними потрясіннями, жертвами та трагедіями і саме мемуари дають змогу простежити глибинну мотивацію, конкретну зумовленість кроків, поведінку як окремих осіб, так і розмаїтих спільнот.

Нині здебільшого всі відомі спогади про Українську революцію 1917–1921 рр. опубліковані. Першим центром підготовки та друку цих мемуарів ще у 20–30-х рр. ХХ ст. став Львів, згодом — Польща та Чехословаччина, де проживали інтерновані вояки УГА й УНР, а також Німеччина, США та Канада, що стали прихистком для багатьох українців, змушених емігрувати після поразки революції. У Галичині та поза її межами також з'явилася низка періодичних видань і видавництв, які ставили собі за мету збирання та друк матеріалів із історії Української революції. Зокрема, цим займалося спеціалізоване видавництво-кооператив «Червона Калина», що започаткувало видання «Календаря-альманаху Червоної Калини» та «Літопису Червоної Калини» (Львів), де друкувалися військові спогади Миколи Галагана, Дмитра Дорошенка, Ганса Коха, Антіна Кре-

⁴ Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. : у 2 кн. (Київ, 2011); Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917–1920 рр. (Київ, 2012); Рубльов О. С., Ресніт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. (Київ, 1999); Верстюк В. Українська Центральна Рада : навч. посіб. (Київ, 1997); Верстюк В., Осташико Т. Діячі української Центральної Ради: біографічний довідник (Київ, 1998); Капелюшин В. П. Здобута і втрачена незалежність : історіограф. нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) (Київ, 2003) та ін.

⁵ Див.: Верстюк В. Українська революція: доба Центральної Ради // Укр. іст. журн. 1995. № 2. С. 65–77; № 6. С. 66–78; Його жс. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Там само. 1997. № 5. С. 17–25.

зуба, Костя Левицького, Всеволода Петріва, Степана Шухевича, Івана Максимчука, Євгена Чикаленка, Віталія Юрченка, Олени Степанів⁶. Таку саму направленість мало і видавництво «До зброї», що публікувало зібрані спогади у військово-науковому та літературному журналі «Табор», заснованому з ініціативи Симона Петлюри (виходив у 1923–1939 рр. в Каліші та Варшаві (Польща)).

Завданню друку мемуарів була також підпорядкована діяльність окремих товариств. Так, «Русько-українська видавнича спілка» з 1922 р. друкувала «Літературно-науковий вістник» (Львів), у якому мемуари стали обов'язковою складовою; «Українське товариство допомоги емігрантам з України» видавало календар-альманах «Дніпро» (виходив у Львові у 1923–1939 рр.), який містив спогади про добу визвольних змагань та становлення політичного українства на Наддніпрянській Україні Володимира, Дмитра та Наталії Дорошенків, Гліба та Бориса Лазаревських, Андрія Жука, Аполлінарія Маршинського, Степана Сірополка та ін. Завдяки зусиллям Українського військово-історичного товариства видавався щорічник «За державність» (виходив у Каліші (1929–1934 рр.) і Варшаві (1935–1938 рр.) (Польща)), де публікувалися матеріали з історії українського війська, мемуари Михайла Омеляновича-Павленка, Всеволода Петріва, о. Петра Білона та ін.

Значну роль у справі видання мемуарів відігравали українські наукові інституції у Відні, Варшаві, Берліні, Празі, Парижі. Так, у Відні діяв Український соціологічний інститут, у Варшаві — Український науковий інститут, у Празі — Музей визвольної боротьби України, у Парижі — Наукова бібліотека імені Симона Петлюри, у Берліні — «Союз українських старшин в Німеччині», що друкував «Військовий вістник».

Центром збору мемуарів у радянській Україні стали Істпарти. Детальне вивчення діяльності цих інституцій у контексті збирання та оприлюднення мемуарів часів Української революції ще попереду.

Із 1991 р. розпочався стрімкий процес перевидання мемуарів у незалежній Україні, що стало одним із вагомих досягнень модерної української історіографії, адже раніше ці спогади друкувалися лише за кордоном або зберігалися в архівах.

Зважаючи на специфічну функцію, яку виконують мемуари у суспільстві (фіксації та збереження історичної та національної пам'яті для наступних поколінь, засобу міжособистісної та міжпоколінної комунікації), підвищений інтерес спільноти до них і величезний

---

⁶ Весь репертуар мемуарних видань кооперативу «Червона калина» див.: [6, с. 79–106].

масив цієї літератури, розглянемо спогади часів Української революції (1917–1921 рр.) як культурно-історичне явище, що ввбрало у себе основні риси епохи, та історичне джерело. Йтиметься найперше про авторів, які були учасниками та сучасниками цих подій, чий мемуари побачили світ у 20-х рр. ХХ ст. і значно пізніше. Це вимагає зваженого підходу до проблеми класифікації мемуарів як однієї з методологічних проблем історичного та біографічного джерелознавства.

Нині не можна говорити про існування чітко розробленої системи класифікації мемуарів. Кожний дослідник при виборі класифікаційної схеми джерел керується об'єктивною необхідністю, метою, завданнями, складом і характером джерельної бази свого дослідження. Проблемі класифікації мемуарів присвячено низку загальних і спеціальних робіт. Варто відзначити праці в енциклопедичних, довідкових і навчальних виданнях І. Н. Войцехівської, Я. С. Калакури, С. А. Макаруча, О. В. Яся, котрі розглядали мемуари у контексті історичного джерелознавства в цілому, а також у монографіях В. Ф. Солдатенка, В. Ф. Верстюка, окремих збірниках⁷, які залучали спогади як джерела з вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Автор свого часу розглянула загальні питання класифікації мемуарів у контексті біографічного джерелознавства, запропонувавши розподіл мемуарів за жанровою ознакою: мемуари-автобіографії, біографічні мемуари (мемуари-персоналії), щоденники, мемуари про історичні події — як основною при біографічних розвідках, зазначивши, що такий підхід до класифікації мемуарних джерел має прикладний характер і підпорядковується завданням біографічних студій [3].

До спеціальних робіт слід віднести, у першу чергу, дослідження Г. В. Стрельського, який започаткував процес історіографічного освоєння мемуарних джерел часів національно-визвольних змагань в українській радянській історіографії⁸, хоча і зосередив увагу лише на мемуарах більшовицького спрямування. Однак сам факт введення до наукового обігу мемуарів як історичного джерела у вивченні революційних подій 1917–1921 рр. на Україні став важливим чинником до їх подальшого освоєння. Належну оцінку мемуарам, використавши їх цінний фактичний матеріал, дали у своїх дисертаційних роботах сучасні дослідники, залучивши спогади як джерела

⁷ Див. до прикладу: Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. (Київ, 1996–1997); Події і особистості революційної доби (Київ, 2003); Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років (Київ, 2002–2012 рр.) тощо.

⁸ Див.: *Стрельский Г. В.* Мемуары как источник изучения Великого Октября на Украине» (Киев, 1978); *Його ж.* Великий Жовтень на Україні у спогадах учасників (Київ, 1989).

вивчення основних подій, явищ, організацій української революції (А. О. Малик, І. С. Михальський, В. М. Футулуйчук, А. І. Харук, В. В. Скальський та ін.); життя та діяльності окремих діячів періоду революції (О. О. Дудко, В. В. Очеретяний, О. А. Лебедева, Ю. Г. Сергієнко; статті Р. Я. Пирога, Ю. І. Шаповала, Н. І. Любовець, Б. П. Савчука та ін.⁹). Кожний науковець використовував ту чи іншу схему класифікації мемуарів, підпорядкувавши її завданням свого дослідження.

Загалом при класифікації мемуарів дослідники, зважаючи на конкретний історичний період і завдання, використовують різні ознаки (критерії), а саме: 1) жанр; 2) соціальна ознака авторів; 3) форма відтворення події або форма викладу матеріалу; 4) джерело, на основі якого були створені мемуари; 5) характер відтворення подій; 6) авторство мемуарів; 7) методи створення, внутрішня структура та функція твору; 8) тематико-хронологічний принцип; 9) зміст; 10) направленість комунікативних зв'язків; 11) вид; 12) час написання [3].

Будь-який із зазначених підходів має право на існування. Ми ж зробимо спробу простежити основні тенденції розвитку спогадової літератури періоду Української революції (1917–1921 рр.) шляхом вивчення кола її авторів і жанрів.

Автори.

Одним із важливих моментів при вивченні мемуарів є їх авторство. Адже дослідження особи автора, його світогляду в описуваний ним період та в момент написання мемуарів, з'ясування його місця та ролі у подіях, що згадуються (отже й міри реальної поінформованості щодо них), дає змогу виділити найціннішу частину мемуарів, а саме — свідчення безпосереднього учасника або очевидця подій, його особисті спостереження та враження, які, крім спогадів, як правило, містять елементи дослідницького характеру, намагання з'ясувати причини та наслідки тих чи інших подій, що значно підвищує їх цінність як історичного джерела. Детальне ознайомлення з біографією автора спогадів дає змогу визначити його конкретну

---

⁹ Див. до прикладу: *Пиріг Р.* Спогади гетьмана Павла Скоропадського як історичне джерело // *Студії з архівної справи та документознавства.* 2008. Т. 16. С. 57–60; *Його ж.* Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження // *Архіви України.* 2011. № 6; *Савчук Б. П., Гаврилюк Г. В.* Мемуари як історичне джерело з вивчення долі вояків Української Галицької армії після її остаточної ліквідації // *Інтелігенція і влада.* 2010. Вип. 19. С. 118–124; *Любовець Н. І.* Основні тенденції розвитку мемуаристики Буковини (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) // *Укр. біографістика.* 2012. Вип. 9. С. 65–89; *Її ж.* Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці XIX – першій третині XX ст. // *Наук. праці НБУВ.* 2012. Вип. 34. С. 501–516.

роль у подіях, виділити найважливішу частину спогадів, а також їх вплив на еволюцію поглядів самого автора (політичних, релігійних, національних), його подальший життєвий шлях.

Для кращого сприймання матеріалу згрупуємо авторів за основними політичними силами, що брали участь в подіях 1917–1921 рр. Їх досить умовно поділимо на: мемуари діячів українського національно-визвольного руху (різного політичного спрямування); більшовицьких сил; білого руху¹⁰. Слід зазначити, що в радянські часи досліджувалися лише мемуари більшовицького табору, опоненти радянської влади якщо і називалися, то лише в контексті контрреволюційних сил. Новітня історіографія більше тяжіє до висвітлення мемуарного спадку національно орієнтованих сил. На нашу думку, лише враховуючи багатовекторність подій в Україні 1917–1921 рр. та залучивши до кола історичних джерел мемуари представників усіх сил, можна розраховувати на отримання об'єктивної картини.

Довгий час саме мемуари були тим джерелом, яке зберегло та передало історичну пам'ять, оскільки лише вони були наймасовішою історичною літературою та відігравали роль чи не єдиних підручників і наукових досліджень цього періоду та біографій його діячів. Звичайно, в мемуарах відображена суб'єктивна позиція автора крізь призму особистого досвіду, вражень, спостережень, що веде до розмаїття (інколи подано гранично протилежні акценти та оцінки) у відображенні одних і тих самих подій та місця окремих осіб у цих подіях. Завдання науковця — на засадах історичної компаративістики знайти якомога об'єктивнішу інформацію, оскільки вивчення спогадів лише однієї сторони призведе до однобічності та викривленості.

Діячі українського національно-визвольного руху.

Найбільшу кількість мемуарних свідчень залишили представники першого табору. Приблизний список спогадів може нараховувати сотні авторів і назв творів. Їх простий перелік має право на життя лише під час складання ретроспективного Реєстру українських мемуарів.

Для відображення масштабності мемуарів часів Української революції використаємо професійну ознаку авторів як основний критерій їх класифікації: державні діячі, військові діячі, вчені, письменники, педагоги. Розподіл мемуарів за цією ознакою досить умовний, тому

---

¹⁰ Термін «білий рух» використовується в сучасній історіографії для визначення антибільшовицького руху в Росії та Україні 1917–1920 рр., який отримав назву за аналогією з монархістським повстанським рухом під час Великої французької революції (див.: «Енциклопедія сучасної України» (Київ, 2003, т. 2); «Енциклопедія історії України» (Київ, 2003, т. 1).

що всі автори спогадів, як правило, виявляли себе не лише у професійній сфері, а й були активними громадськими діячами, науковцями, письменниками, проте їхня основна діяльність під час досліджуваного періоду впливала на повноту та об'єктивність змісту мемуарів.

Державні діячі. До цієї групи мемуаристів входять провідні українські діячі, які очолили низку українських державних інституцій періоду революції: голова Центральної Ради у 1917–1918 рр. Михайло Сергійович Грушевський; один із керівників Директорії УНР Симон Васильович Петлюра; керівник Генерального секретаріату УНР, письменник Володимир Кирилович Винниченко; лідер та ідеолог монархічного гетьманського руху, керівник Української Держави гетьман Павло Петрович Скоропадський; подільський генеральний комісар Віктор Кіндратович Приходько; міністр фінансів Директорії Аполлінарій Сератонович Маршинський (псевд. Левківський); міністр народної освіти УНР, громадсько-політичний діяч, письменник, журналіст Никифір Якович Григорійв (псевд. Григор'єв-Наш); дипломат, історик, публіцист, літературознавець, член УЦР, міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Іванович Дорошенко; громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог, голова Ради Міністрів УНР (1919) Борис Миколайович Мартос; політичний діяч, дипломат, історик-геральдист Ян Токаржевський-Карашевич; міністр УЦР та Директорії, голова Державного секретаріату ЗУНР Кость Антонович Левицький; політичний і державний діяч, міністр внутрішніх справ УНР Ісаак Прохорович Мазепа; політичний, громадський, культурний і науковий діяч, член УЦР, генеральний секретар міжнаціональних справ Олександр Якович Шультгин; міністр УЦР та Директорії, вчений-металург Іван Андріанович Фещенко-Чопівський; громадсько-політичний діяч, інженер, член УЦР Юрій Жерардович Коллард; дипломат, член УЦР, посол УНР в Румунії та Угорщині, громадсько-політичний діяч, публіцист Микола Михайлович Галаган; державний секретар внутрішніх справ ЗУНР, правознавець, громадсько-політичний діяч Іван Ілліч Макух, громадський і політичний діяч, публіцист, кооператор, генеральний писар УЦР, міністр внутрішніх справ в уряді Всеволода Голубовича Павло Оникійович Христюк та ін.

Військові діячі. Виділення такої групи викликане значною кількістю саме військових мемуарів, оскільки творення української держави супроводжував і процес творення національних військових формувань. Спогади про створення війська, військові операції, діячів української армії залишили безпосередні учасники цих подій: військовий діяч часів революції та засновник ОУН Євген Михайлович Коновалець; генерал-полковник Армії УНР, український воєна-

чальник, головнокомандувач УГА Михайло Володимирович Омелянович-Павленко; політик, дипломат, поет, австрійський ерцгерцог династії Габсбургів, військовий діяч, полковник Легіону УСС Василь Вишиваний (справж. Вільгельм Франц фон Габсбург-Лотрінген); громадський і військовий діяч, отаман УСС (1914–1915), отаман УГА (1918–1919) Степан Євгенович Шухевич; військовий діяч, генерал-хорунжий УНР Юрій Йосипович Тютюнник (псевд. Г. Юртик); військовий діяч, командувач Революційної повстанської армії України, керівник селянського повстанського руху 1918–1921 рр. Нестор Іванович Махно; військовий комендант Подільської губернії (весна 1918), інженер-економіст, перекладач Олександр Юрійович Євтухів; полковник Армії УНР, генерал-хорунжий, командир військових формувань (Чорні Запорожці, 2-га дивізія УНА, протипанцерна бригада «Вільна Україна») Петро Гаврилович Дяченко; діяч УВО, сотник УСС і армії УНР, письменник Осип Олексійович Думін (псевд. Антін Крезуб); майор УСС, доктор філософії Николфор Йосипович Гірняк (псевд. Ніцько, Незламний Граб); підполковник Армії УНР, журналіст Варфоломій Пимонович Євтимович; підполковник армії УНР, громадсько-політичний діяч, дипломат, журналіст Володимир Іванович Кедровський; командир дивізії окремого корпусу УСС, крайовий комендант УВО, громадсько-політичний діяч Роман Кирилович Сушко (псевд. «Сич», «Кіндрат»); сотник армії УНР Борис Григорович Монкевич; військовий міністр і генерал-хорунжий армії УНР, громадський діяч, письменник, педагог Всеволод Миколайович Петрів; громадсько-політичний діяч, член урядів УНР Микола Миколайович Ковалевський; один із організаторів УСС, повітовий комісар ЗУНР у Самборі, письменник, громадський діяч, доктор права Андрій Якович Чайковський та ін.

Вчені, письменники, педагоги. До цієї групи можна віднести всіх тих, хто за своєю професійною діяльністю був менше пов'язаний із процесом творення української держави та її захистом, але, в міру своїх професійних знань, був долучений до праці у тих чи інших структурах української держави чи працював на її укріплення у науковому та громадсько-культурному вимірі. Серед них: один із засновників і перший президент УАН (1918–1921), засновник наукової бібліотеки в Україні (нині — НБУВ), природознавець, філософ, біогеохімік, організатор науки, громадський діяч Володимир Іванович Вернадський; один із організаторів і перших академіків УАН, український, американський і німецький учений у галузі механіки, засновник теоретичної механіки Степан Прокопович Тимошенко; бібліограф, книгознавець, бібліотекознавець, який у 1920–1921 рр. працював у Всенародній бібліотеці України (нині — НБУВ), перший

редактор журналу «Хроніка», історик Лев Устимович (Юстимович) Биковський; німецький богослов, педагог, історик сотник УГА Ганс Кох; член колегії референтів при координуючій політичну діяльність українців Галичини Міжпартійній раді, історик, археограф, організатор науки, громадсько-освітній діяч Іван Петрович Крип'якевич; історик, археолог, архівіст, співробітник ВУАН Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко; історик, географ, громадська та військова діячка¹¹, чотар УГА Олена Іванівна Степанів (псевд. Олена Степанівна); книгознавець, бібліограф, педагог, публіцист, співробітник Державного секретаріату ЗУНР Віктор Никанорович Андрієвський; історик, літературознавець, публіцист, поет, діяч УНР Роман Стефанович Бжеський (псевд. Характерник, Задеснянський Роман); політичний діяч, публіцист, ідеолог, есеїст, політичний коментатор Дмитро Іванович Донцов; громадсько-культурний діяч, письменник Володимир Миколайович Леонтович (псевд. Вол. Левенко); громадський діяч, адвокат, письменник, член УЦР Олексій Олександрович Гольденвейзер; громадський діяч, дипломат, етнограф, археограф, антрополог Микола Михайлович Могилянський; громадський діяч, видавець, публіцист, письменник, журналіст, перекладач Юрій (Георгій) Пилипович Тищенко (псевд. Азовський, Юрій Азовський, Галайда, Сірий та ін.); громадський діяч, доктор права, письменник-мемуарист Іван Олександр Максимчук; педагог, прозаїк, літературознавець, громадська діячка, член УЦР Софія Федорівна Русова та ін.

Аналіз авторів спогадів за професійною ознакою дає можливість говорити про значні зміни в еволюції української мемуарної традиції, які насамперед виявились у сталому інтересі представників усіх професій до спогадів як засобу національної самоідентифікації та суспільної комунікації. Через розповідь про пережите (мемуари) автори намагалися усвідомити своє місце і роль в історичних подіях, залишити своє бачення основних надбань і прорахунків Української революції 1917–1921 рр. у всіх сферах (політика, влада, наука, освіта, мистецтво, громадська царина) державного будівництва.

Цікавим, на наш погляд, видається те, що подальша доля більшості авторів мемуарів була пов'язана з еміграцією. Основною причиною цього стало усвідомлення ними неможливості співпраці та навіть фізичного існування в радянській Україні, і вони змушені були покинути батьківщину та перебратися на чужину¹². Частина з

¹¹ Перша в світі жінка, офіційно зарахована на військову службу у званні офіцера, мати історика Ярослава Дашкевича. (Про неї див. нижче.)

¹² Масовий відхід на політичну еміграцію розпочався в кінці 1920 р. Про це більш докладно див.: *Плазова Т.* Українська політична еміграція у першій половині 20-х років ХХ ст. // *Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку.* Львів, 2008. Вип. 20. С. 118–121.

них, пройшовши шлях тяжких поневірянь, знайшли свій шлях і продовжували справу на чужині. В Америці опинилися Роман Бжезький, Лев Биковський, о. Петро Білон, Николфор Гірняк, Олексій Гольденвейзер, Никифір Григорійв, Петро Дяченко, Володимир Кедровський, Іван Макух, Борис Мартос, Віктор Приходько, Степан Самійленко, Юрій Тищенко. До Німеччини доля занесла Віктора Андрієвського, Дмитра Дорошенка, Варфоломія Євтимовича, Юрія Колларда, Ганса Коха, Ісаака Мазепу, Івана Майстренка, Всеволода Петріва, Євгена Петрушевича, Наталю Полонську-Василенко, Павла Скоропадського, Степана Тимошенка, Степана Шухевича, Володимира Щуровського. Значний осередок українства утворився в Чехословаччині, яка стала найсприятливішою країною для української інтелігенції у середині 20-х рр. ХХ ст., оскільки тут домінували демократичні тенденції розвитку. В ній діяли три українські вищі навчальні заклади, де мали змогу працювати та навчатися українці. Там поселилися Євген Чикаленко, Микита Шаповал, Володимир Леонтович, Аполлінарій Маршинський, Микола Могилянський, Микола Галаган. Інші мемуаристи знайшли притулок у Польщі (Осип Назарук, Михайло Тишкевич, Осип Думін, Іван Андріанович Фещенко-Чопівський), Канаді (Дмитро Донцов, Борис Монкевич), Австрії (Андрій Жук, Микола Ковалевський), Франції (Борис Лазаревський, Іван Максимчук, Нестор Махно, Михайло Омелянович-Павленко, Олександр Шульгин, Володимир Винниченко), Англії (Ян Токаржевський-Карашевич), Нідерландах (Євген Коновалець). Частина з них залишилися вірними українській справі та продовжували її на теренах інших держав, інші відійшли від політичного життя та зайнялися науковою, письменницькою, видавничою діяльністю.

Інакше склалася доля тих, хто залишився в радянській Україні, насильно був туди повернутий¹³ або повернувся з еміграції самостійно¹⁴, повіривши в амністію радянської влади. Серед них: М. С. Грушевський, Ю. Й. Тютюнник, О. І. Степанів, Н. В. Суровцова¹⁵, П. О. Христюк, М. М. Галаган. Найбільш знаковим стало повернення до радянської України М. С. Грушевського, який був прийнятий із великою радістю радянською владою, адже масштаб його особистості мав засвідчити й авторитет влади, що їй було вкрай необхідно. Його повернення було неоднозначно сприйняте в емігрантських колах, переважно трактувалось як зрада національних

¹³ У випадку з Ю. Й. Тютюнником, М. М. Галаганом та І. А. Фещенком-Чопівським, які були насильно заарештовані та вивезені радянською владою (перший — 1923 р., другий — 1945 р. у Празі, третій — 1945 р. у Польщі).

¹⁴ У випадку з М. С. Грушевським, Н. В. Суровцовою, П. О. Христюком.

¹⁵ Перебувала на еміграції у Відні в 1919–1925 рр.

інтересів. На жаль, не виправдались і сподівання самого М. С. Грушевського на можливість співпраці з радянською владою у питаннях національно-державного будівництва. Весь час від повернення до УСРР (1924) і до смерті він перебував під пильним наглядом ОДПУ. Тяжким тягарем висіла над ним також необхідність постійного співвіднесення своїх думок і висновків із політико-ідеологічною системою, в якій доводилося існувати. Лояльне ставлення радянської влади до репатріантів на початку 20-х рр. поступово замінюється політикою арештів і допитів у другій половині 20-х рр. із огляду на те, що вони все ж таки становили загрозу у зв'язку зі своїми національно-свідомими поглядами. А на рубежі 20–30-х рр. у період сталінського терору всі вони пройшли крізь жорна репресій.

Так, трагічно склалася доля генерал-хорунжого Армії УНР, керівника Зимового походу 1921 р. Ю. Й. Тютюнника. Його було заарештовано радянською владою у 1923 р., однак в офіційному повідомленні було вказано (в обмін на обіцянку співпраці), що він здався добровільно. Переїхавши до Харкова, працював викладачем у Харківській школі червоних старшин, сценаристом у ВУФКУ. Спільно з Майком Йогансенем і Олександром Довженком написав сценарій фільму «Звенигора». У художньо-документальному фільмі «П. К. П.» («Піلسудський купив Петлюру») Юрій Тютюнник зіграв самого себе. Однак навесні 1929 р. він був заарештований і висланий до Москви, де колегія ОДПУ 3 грудня 1929 р. винесла йому смертний вирок. Розстріляний 20 жовтня 1930 р.

Подібна доля спіткала ще одного діяча цього періоду — М. М. Галагана, дипломата УНР, який перебував на еміграції спочатку у Відні (із серпня 1920 р.), потім — у Празі (з 1922 р.), викладав в УВУ, брав участь у створенні Української господарчої академії у Подебрадах. Із приходом радянських військ 1945 р. він був вивезений радянською військовою контррозвідкою до Києва та засуджений військовим трибуналом до десяти років таборів. Покарання відбував у «Сиблагу» (Кемеровська обл.)¹⁶.

Не минули репресії й Генерального писаря УЦР П. О. Христюка, який 1919 р. емігрував до Відня і добровільно повернувся в Україну 1924 р. Він працював у Харкові в ДВУ, де як член правління багато зробив для поширення та популяризації українського письменства, займався науково-публіцистичною діяльністю. Згодом працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (1928–1931 рр.), у журналі «Червоний Шлях». Незважаючи на те, що підписав «Відозву до народів цивілі-

¹⁶ Звільнений 1 листопада 1955 р. Його подальша доля невідома.

зованого світу»¹⁷ із закликом до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовуючи наявні можливості для національно-культурного будівництва, у лютому 1932 р. заарештований за справою «УНЦ» і засуджений до ув'язнення. Помер 1941 р. в одному з таборів «Севвостлагу» (Архангельська обл.)¹⁸.

Нелегкі випробування випали на долю і двох жінок, авторів спогадів про роки національно-визвольних змагань, О. І. Степанів та Н. В. Суровцової, які залишилися в Україні після поразки революції. Життя кожної із них заслуговує на окреме дослідження. Олена Іванівна Степанів була першою в світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу у званні офіцера, активною учасницею січово-стрілецького руху, співзасновницею товариства «Січові стрільці — II», провідницею жіночої чоти УСС. Брала участь в українських національно-визвольних змаганнях (чотар УГА), працювала у Державному секретаріаті закордонних справ ЗУНР, у Міністерстві закордонних справ УНР. Після поразки залишилася в Галичині, здобула диплом доктора філософії у Віденському університеті та викладала в університеті Львова. У 1949 р. була заарештована радянською владою та вислана до мордовських таборів. Після звільнення (1956 р.) повернулася до Львова, де й проживала до кінці життя. Героїчні та трагічні сторінки життя цієї жінки стали відомими лише в умовах незалежної України, хоча набагато раніше її доля досліджувалася іноземними авторами й українськими істориками у діаспорі (Марек Козубель, Христов Хатчек, Марта Богачевська-Хом'як та ін.). Автобіографічні спогади Олени Степанів «Напередодні великих подій. Власні переживання і думки. 1912–1914» вперше були опубліковані у Львові 1930 р. Лише у 1994 р. побачили світ «Спогади з російського полону» у збірнику «Україна: наука і культура» (вип. 28). Уже в новітні часи вийшло ґрунтовне дослідження, де відображено її військову та професійну діяльність з мемуарною складовою «Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади» (Львів, 2003).

Життя Надії Віталіївни Суровцової теж проходило на тлі великих випробувань і важких виборів. Під час Української революції вона була редактором іномовних видань Міністерства закордонних справ УНР, працювала у складі інформаційного бюро дипломатичної місії УНР у Відні (1918–1920 рр.), де залишилася на еміграції до 1925 р. Закінчила Віденський університет, отримала ступінь доктора філософії. Однак розчарування в українській еміграційній діяльності

¹⁷ Так звана «Декларація 66-ти».

¹⁸ Реабілітований 1989 р.

(працювала в Комітеті допомоги жертвам голоду в Україні 1921–1922 рр., брала участь у пацифістському русі тощо) спричинили політичну еволюцію її поглядів. У 1925 р. вона повертається в Україну, переходить на позиції українського націонал-комунізму, включається в активну роботу: стає редактором прес-бюро наркомату закордонних справ, редактором РАТАУ, цензором закордонної преси у Головліті, працює в академіка Дмитра Багалія. Попри це Надія Віталіївна так і не стала «своєю» для радянської влади. Їй не довіряють, намагаються шантажувати, пропонують стати секретним співробітником, стежити за Ю. Коцюбинським, М. Левицьким, К. Максимовичем, із якими вона, як із представниками радянського посольства, контактувала на еміграції. Від цього жінка рішуче відмовляється. Тричі підлягала арешту (у 1927, 1936, 1950 р.). В ув'язненні та на засланні провела загалом 29 років¹⁹. Після повернення із заслання Н. В. Суровцова осідає в Умані, навколо неї формується так званий «салон Суровцової», який відвідують київські шістдесятники. Два тижні у неї жив Олександр Солженіцин, записуючи її спогади про табори ГУЛАГу. Згодом вона в ідеологічному плані більше схиляється до націоналістичного руху, бо втрачає віру в те, що мирними методами можна боротися з тоталітарним режимом. Усе життя Н. В. Суровцова писала мемуари «в стил», оскільки в умовах радянської влади вони не могли бути надруковані. У 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. було проведено ряд обшуків із метою їх вилучення. Однак доля розпорядилася інакше. Авторка сама здала їх до архіву Інституту рукопису НБУВ²⁰ та ЦДАМЛІ України²¹. Надруковані її «Спогади» були Видавництвом імені О. Теліги лише в 1996 р.

Більшовицькі діячі.

До другої групи віднесемо мемуари більшовицьких діячів: спогади діячів і рядових учасників про події 1917–1921 рр. та спогади про діячів більшовицької патрії. Спогади про події на Україні в 1917–1921 рр. залишили: В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Є. Б. Бош, С. І. Гопнер, Н. К. Костюк, В. П. Затонський, О. Г. Шліхтер, Є. Й. Квірінг, Я. Б. Гамарник, Г. І. Петровський, І. Ю. Кулик, Ю. Ф. Лапчинський, Д. І. Іткінг, Й. Г. Жуковський (М. Трубний), С. С. Сивцов, Р. Я. Терехов, Г. П. Ачканов; про діячів: Артема

¹⁹ Повністю реабілітована 1957.

²⁰ Фонд 284 «Суровцова-Олицька Надія Віталіївна (1896–1985)» (1830 од. зб.; 1920–1982 рр.).

²¹ Фонд 302 «Суровцова Надія Віталіївна (1896–1985)» (оп. 1, 185 од. зб.; кін. ХІХ ст. – 1991 р.), вміщує спогади «Життя Надії Суровцової, описане нею самою у селищі Нижній Сеймчан Магаданської області».

(Ф. А. Сергєєва), Є. Б. Бош, В. А. Валявка, Я. Б. Гамарника, Ш. А. Глузмана, М. С. Данилевського, Є. П. Ендельштама, В. П. Затонського, А. В. Іванова, П. П. Мізукевича, Г. І. Петровського, Д. І. Пономарьова, М. О. Руднева, Ю. Д. Тинякова, Г. П. Хоперську, Ю. Чайковського та ін. Власне, у 20–30-х рр. вийшло не так багато мемуарів представників більшовицьких сил. Зокрема, окремим виданням вийшли спогади Є. Б. Бош «Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации» (Москва; Ленінград, 1925); фундаментальна чотиритомна праця В. О. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне» (Москва; Ленінград, 1924–1932). У періодичних виданнях було надруковано спогади В. П. Затонського «Из спогодів про українську революцію»²², Г. І. Петровського «Очерк из Октябрьской революции в Донбассе»²³, Ю. Ф. Лапчинського «З перших днів Всеукраїнської влади»²⁴, Е. Й. Квірінга «Екатеринославский совет и Октябрьская революция»²⁵ та ін. Більш системно їхні мемуари почали виходити в 50-х рр. ХХ ст. до річниць Жовтневої революції 1917 р. Докладний аналіз мемуарів діячів більшовицького руху з погляду тематичного спрямування, авторів і «героїв» подано у монографіях Г. В. Стрельського. Їх вихід, як правило, активізувався з наближенням чергової річниці, але з погляду смислових акцентів зміст залишався сталим. На велике ідеологічне, політичне, виховне та наукове значення мемуарів історико-революційної тематики постійно вказувалося у програмних документах Комуністичної партії. Мемуари активно використовувалися радянською владою в процесі ідеологічної пропаганди, що сприяло виходу величезної їх кількості. Видавалися як окремі мемуари, так і збірники. Так, мемуари Г. І. Петровського, С. І. Гопнер, Г. П. Ачканова були надруковані в ювілейних збірниках: «Борьба за победу советской власти на Украине» (Київ, 1957), «Великий Жовтень на Київщині» (Київ, 1957), «Харьков в 1917 году» (Харків, 1957), «Розповідають борці революції» (Київ, 1967), «Революцией призванные» (Дніпропетровськ, 1969), «Сквозь грозы и бури» (Харків, 1969), «У дні Жовтня» (Київ, 1987). Значна кількість мемуарів з'являлася на сторінках українських періодичних видань: літературно-художніх («Дніпро», «Україна», «Літературний Донбас», «Літературна Одеса», «Літературна Ровенщина», «Дніпрові зорі», «Крым»), історичних («УІЖ») тощо.

Якщо говорити про радянських діячів, то можна виокремити один спільний чинник, який їх об'єднував: усі вони були против-

²² Надруковані у журналі «Летопись революции» (1929. № 4, 5–6; 1930. № 5–6).

²³ Летопись революции. 1922. № 1.

²⁴ Там само. 1927. № 5–6.

²⁵ Там само. 1922. № 1.

никами українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і в тій чи іншій мірі доклали зусиль до їх поразки. Якраз активне несприйняття УЦР, УНР, ЗУНР, державних інституцій періоду революції виштовхнуло їх на перші ролі в радянській Україні, і всі вони за професійною ознакою були відомими державними діячами. В. П. Затонський — голова Наркомосу УСРР, В. О. Антонов-Овсієнко — командуючий збройними силами Радянської України, В. К. Аверін — нарком внутрішніх справ України (1918–1919), Я. Б. Гамарник — голова Одеського та Київського губкомів КП(б)У (1920–1923), Г. І. Петровський — голова ВУЦВК, Е. Й. Квірінг — голова Української ради народного господарства (1919), секретар Донецького губернського комітету КП(б)У (1921–1923), О. Г. Шліхтер — народний комісар земельних справ України, директор Українського інституту марксизму-ленінізму, С. І. Гопнер працювала в апараті Комінтерну, була заступником головного редактора «Исторического журнала» та ін. Однак багато із них зазнали переслідувань в період сталінських репресій в 30-ті рр. ХХ ст., зокрема В. П. Затонський, В. К. Аверін, В. О. Антонов-Овсієнко, Е. Й. Квірінг, Ю. Ф. Лапчинський; покичив життя самогубством у передчутті арешту Я. Б. Гамарник. Лише декільком із них вдалося пережити сталінські репресії 30-х рр. — Г. І. Петровському, С. І. Гопнер, О. Г. Шліхтеру.

Незважаючи на активне неприйняття української державності діячами більшовицького руху, їхній мемуарій є цінним історичним джерелом при дослідженні подій 1917–1921 рр., адже містить як власні спогади авторів, так і елементи історико-дослідницького характеру, часто підкріплені матеріалами із періодичної преси та листівок (Г. І. Петровський), документи органів радянської влади (Ю. Ф. Лапчинський) тощо.

Учасники білого руху.

До третьої групи віднесено спогади учасників білого руху (білих сил), які діяли в Україні²⁶. Російський військовий і політичний діяч, ярий прибічник ідеї «єдиної і невідомої» Росії Антон Іванович Денікін написав спогади «Очерки русской Смуты» (Париж; Берлін, 1921–1924. Т. 1–4), присвячені часам правління гетьмана Павла Скоропадського в 1918 р.; російський військовий діяч, генерал-лейтенант, один із організаторів Добровольчої армії Олександр Сергійович Лукомський залишив двотомник мемуарів «Воспоминания генерала А. С. Лукомского: Период Европейской войны. Начало раз-

---

²⁶ Ми аналізуємо лише ті мемуари, які мають відношення до революційних подій на Україні в 1917–1921 рр.

рухи в Росії. Боря́ба с большевиками» (Берлін, 1922) про розвиток подій на Україні в період німецької окупації та гетьманщини; російський політичний діяч, публіцист, правник, один із ідеологів білого руху, редактор газети «Киевлянин» Василь Віталійович Шульгін у спогадах «1920 год» (Ленінград, 1927) детально описує побут білогвардійців у радянському підпіллі, своє життя в Одесі, переїзд із Одеси до Криму, згодом — до Врангеля²⁷; генерал-лейтенант, командувач Добровольчою армією (грудень 1919 р. – січень 1920 р.) Петро Миколайович Врангель у спогадах «Записки. Ноябрь 1916 – ноябрь 1920 г.» (Мінськ, 2002) дає характеристики Павлу Скоропадському; особі Павла Скоропадського присвячені також спомини донського отамана Петра Миколайовича Краснова — «На внутреннем фронте» (Ленінград, 1927)²⁸; мемуари отамана Зимової станції (посольства) Всевеликого Війська Донського в Україні, генерала Олександра Васильовича Черячукіна «Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 г.» відображають стосунки армій Війська Донського та України²⁹; російський державний діяч, публіцист, учасник білого руху, монархіст Володимир Йосифович Гурко³⁰ у спогадах змальовує події Першої світової війни (був командуючим військами Західного фронту) та події на Півдні України, зокрема в Одесі, в 1917–1918 рр.; білоемігрант Г. Ігренев у спогадах «Екатеринославские воспоминания. Август 1918 – июнь 1919 гг.» (Берлін, 1922) згадує про часи більшовицького панування в Катеринославі (нині — Дніпро)³¹, селянський повстанський рух (загони батька Махна, отаманів Зеленого й Ангела), змальовує погляди обивателя на революційні події на тлі нескінченних труднощів зміни влади тощо³².

Щодо долі мемуаристів білого руху, то всі вони змушені були емігрувати. Після розгрому в 1920 р. А. І. Денікін опинився у Стамбулі, потім переїхав до Франції (1926 р.), а від 1945 р. мешкав у США. Сьогодні його роль у подіях 1917–1921 рр. переглянута російською владою, його реабілітовано та перепоховано у Москві (2005 р.). До Константинополя евакуювався і генерал П. М. Врангель, який у еміграції став на чолі Російського загальновійськового

²⁷ Перевидані в Москві 1989 р. під назвою «Дни. 1920: Записки».

²⁸ Перевидані під назвою «На внутреннем фронте. В донской станице при большевиках. Всевеликое войско Донское» (Москва, 2003).

²⁹ Були надруковані у часопису «Донская Летопись» (Белград; 1924. № 3).

³⁰ Див.: Гурко В. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917 (Москва, 2007); *Його ж.* Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу, 1917–1918 (Архив русской революции. Т. 15. Берлин, 1924); *Його ж* Черты и силуэты прошлого (Стенфорд, 1939; Москва, 2000).

³¹ Перевидані в «Архиве русской революции» (Москва, 1991. Т. 3).

³² Частину мемуарів представників білого руху можна подивитись на сайті «Добровольческий корпус» (http://www.dk1868.ru/history/vse_knigi.htm).

союзу³³. О. С. Лукомський також емігрував до Туреччини у 1920 р., був помічником великого князя Миколи Миколайовича, згодом відійшов від політики та проживав у Франції, де і помер. В. В. Шультгін перебував із 1920 р. на еміграції в Югославії, потім переїздив до Франції, Польщі, а з 1931 р. знову повернувся до Югославії. Відійшов від політичної діяльності, та 1945 р. був заарештований радянськими окупаційними органами в Югославії, перевезений до Москви, де був засуджений до 25-річного ув'язнення, яке відбував у м. Владимир (РРФСР). Там прожив до кінця життя (помер у 1976 р.). Його ім'я було повністю реабілітоване у 2001 р. Генеральною прокуратурою Росії. В. Й. Гурко після перемоги більшовиків евакуювався до Туреччини, згодом емігрував до Франції, продовжував активну діяльність проти радянської влади. О. В. Черячукін знаходився на еміграції у Болгарії (з 1922 р.), згодом переїхав до Франції, де став головою Союзу донських артилеристів у Парижі³⁴. Трагічно склалася доля генерала П. М. Краснова, який після поразки емігрував до Німеччини та був виданий союзними військами органам НКВС у травні 1945 р. Був страчений у січні 1947 р.

Як бачимо, представники білих сил за професійною ознакою здебільшого — військові діячі, котрі з перемогою більшовиків змушені були емігрувати як такі, що проводили контрреволюційну й антирадянську діяльність. Їхні мемуари досить часто упереджено трактують події, що розвивалися на території України, автори вихоплюють їх із історичного контексту, керуючись лише імперськими інтересами, чим завдають шкоди об'єктивності. Попри це їх вивчення та зіставлення дає можливість з'ясувати місце кожної із трьох сил та конкретної персоналії в поразці національно-визвольних змагань України.

Жанри.

Мемуарна література періоду національно-визвольних змагань відзначається розвитком жанрового розмаїття, що виявилось як у використанні вже сталих жанрів (мемуари/спогади, автобіографія, щоденник), так і появи нових. У традиційному жанрі *спогадів* (спогади про історичні події та діячів) написані мемуари Николора Гірняка «Останній Акт трагедії Української Галицької Армії (Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1920 р.)» (США, 1959), Ганса Коха «Спогад про УГА за лютий–травень 1920» (зберігається в архіві Н. Гірняка), В. Н. Андрієвського «Три громади: Спогади з 1885–1917 рр.» (Львів, 1938), О. О. Гольденвейзера «Из киевских воспоминаний» в книзі «Рево-

³³ Помер у квітні 1928 р. у Брюсселі.

³⁴ Помер у 1944 р. у Німці.

люція на Україні» (Москва–Ленинград, 1930), Д. І. Дорошенка «Мої спогади про давно минуле. 1901–1914 роки» (Вінніпег, 1949) та «Мої спогади про недавнє минуле. 1914–1920 роки» (Львів, 1923–1924), Б. М. Мартоса «Оскілка й Болбочан (Спогади)³⁵» (Мюнхен, 1958), П. П. Скоропадського «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918» (Київ; Філадельфія, 1995), М. М. Ковалевського «При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії» (Інсбрук, 1960), М. С. Тишкевича «Уривки з спогадів» (ЛНВ. Львів, 1928. Кн. III. С. 229–241; Кн. V. С. 29–36; Кн. VII–VIII. С. 250–260; Кн. IX. С. 52–58; 1929. Кн. III. С. 224–230; Кн. V. С. 760–785), Ю. П. Тищенко (Сірого) «Участь В. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр.» у виданні «Винниченко В. Статті й матеріали» (Нью-Йорк, 1953) та «З моїх зустрічей. Спогади³⁶» (Київ, 1997); С. Є. Шухевича «Моє життя. Спогади» (Лондон, 1991) тощо.

Мемуари періоду національно-визвольних змагань рясніють новими назвами, які автори використовують у назвах: «спомини», «з минулого», «згадки», «обриси», «хроніки мого життя», «замітки і матеріали», «на підставі споминів» тощо. Так, М. С. Грушевський використовує у назві мемуарів «Спомини»³⁷, «В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів. Квітень 1919 р. – лютий 1920 р.» (у зб. «Борітеся — поборете», 1920. Ч. 3); В. Н. Андрієвський «З минулого» (Т. 1. 1917-ий рік на Полтавщині. Ч. 1–2. Берлін, 1921; Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1–2. Берлін, 1923; 2-е вид. Нью-Йорк, 1963); Р. С. Бжеський «Згадки з минулого (1916–1921)»³⁸; П. Г. Дяченко «Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії Української Народної Республіки» (Київ, 2010)³⁹; Л. У. Биковський «Книгарні — бібліотеки — академія: Спомини (1918–1922)» (Мюнхен, 1971), «Від Привороття до Трапезунду (спомини 1895–1918)» (Мюнхен, 1969); В. І. Кедровський «Обриси минулого. Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року» (Нью-Йорк, 1966); Б. Г. Монкевич «Спомини» (Львів, 1928); В. М. Петрів «Спомини з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931); Я. Токаржевський-Карашевич «Царгородські спомини» у часопису «Визвольний шлях» (Лондон, 1952. № 7); І. А. Фещенко-Чопівський «Хроніка мого життя: Спогади мініс-

³⁵ Доповідь-спогади колишнього прем'єр-міністра УНР Бориса Мартоса про протигурядові виступи отамана Оскілка та полковника Болбочана.

³⁶ Вміщено спогади про Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Івана Нечуя-Левицького, Олену Пчілку, Олександра Олеса, Григорія Чупринку та ін.

³⁷ Надруковані в журналі «Київ» (1988. № 9–12; 1989. № 8–11).

³⁸ Надруковані в «ЛНВ» (Львів, 1925. Кн. 2. С. 134–142; Кн. 6. С. 127–132; Кн. 10. С. 126–131; Кн. 11. С. 219–229; Львів, 1926. Кн. 1. С. 33–43; Кн. 3. С. 207–215).

³⁹ Вперше вийшли друком у часопису «Америка» (1959).

тра Центральної Ради та Директорії» (Житомир, 1992); П. О. Христюк «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.» (Відень, 1921–1922. Т. 1–4). Щодо тематичного спрямування та хронологічних меж мемуарів, то дуже часто автори не ставили за мету створення цілісної картини зображуваних подій чи персоналій, а намагалися відтворити побачене, яке найяскравіше закарбувалося в пам'яті та було обмежене чіткими хронологічними рамками, подіями.

Не залишили поза увагою учасники подій 1917–1921 рр. і такий жанр, як *щоденник*, який являє собою «поденну фіксацію не лише навколишнього життя автора (суспільно-політичного, культурного, повсякденного), а і його думок, почуттів, емоцій» [9, с. 306] і є формою самовираження автора. Щоденникові записи з досліджуваного періоду залишив В. І. Вернадський — «Щоденники (1917–1921)» (Київ, 1994, 2011). Його записи розкривають факти найменш дослідженого українського періоду життя вченого, відображають його науково-організаційну роботу, містять роздуми про місце вченого в українському національно-демократичному русі, характеристику національно-політичного, громадського та наукового життя України, оригінальні авторські характеристики П. М. Мілюкова, М. С. Грушевського, А. Е. Кримського, П. П. Скоропадського та інших політичних діячів і вчених і дають можливість простежити еволюцію його поглядів на українське питання. До цього самого жанру належать записи Володимира Винниченка — «Щоденник. 1911–1925» (Едмонтон–Нью-Йорк, 1980–1983; у 2 т.), Євгена Чикаленка — «Щоденник (1918–1919)» (Київ, 2011) та «Щоденник (1919–1920)» (Київ–Нью-Йорк, 2005), Дмитра Донцова — «Рік 1918. Київ» (Торонто, 1954), в яких у вигляді коротких нотаток подано глибоку, змістовну характеристику життя Києва від 29 травня 1918 р. до 9 лютого 1919 р. До сьогодні не опублікований «Щоденник» Юрія Тищенка-Сірого, що охоплює драматичний для української політичної еміграції період 1919–1924 рр. Він, як і багато інших емігрантів, вважав свій виїзд за межі батьківщини тимчасовим і сподівався повернутися. Однак поразка армії УНР (1920 р.) зробила ці надії примарними. Його щоденникові записи значно доповнюють наші знання про період формування української пореволюційної еміграції. Вони зберігаються в ЦДАВО України у фондї Ю. П. Тищенка (Ф. 3803) та у фондї П. П. Лаврова (псевд. Юрія Тищенка; Ф. 4020) [4]. Користуючись класифікацією щоденників О. Г. Єгорова⁴⁰, котрий за зміс-

⁴⁰ Див.: *Егоров О. Г.* Русский литературный дневник XIX века. История и теория жанра: исследование. Москва, 2003. С. 147, 152, 157.

товим принципом виділяє родинно-побутові, подорожні, службові та суспільно-політичні щоденники, можна впевнено говорити, що щоденники діячів Української революції мають суспільно-політичне звучання, адже в них автори відтворювали події періоду національно-визвольних змагань, окреслювали своє місце в цих подіях і давали оцінку тому, що відбувалося.

Значно менше представлений такий жанр, як *автобіографія* — реальна історія, індивідуально спрямована розповідь про приватне життя автора, написана ним самим. Звернення до цього жанру засвідчує поширення ідеї цінності окремої людини, кожного моменту її життя, а також доводить становлення самосвідомості автора. Вдалося виявити автобіографію генерал-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника⁴¹ та *curriculum vitae* князя Яна (Івана-Степана-Марії) Токаржевського-Карашевича⁴². Автобіографія останнього дає змогу пролити світло на обставини його життя від 1910 до 1918 р. Ним було складено докладний родовід і подано інформацію про період, коли він мешкав у Чабанівці на Поділлі, де управляв своїми маєтками та брав активну участь у громадській діяльності. Саме у цей час і відбулися зміни у його свідомості. За влучною характеристикою Дмитра Дорошенка⁴³, «...пан Токаржевський — поміщик з російського Поділля, до весни 1918 р. він виступав як „*polak kresowy*”, але весною 1918 р. під впливом, гадаю, пок. Липинського, став на укр[аїнську] державну службу, прилучився до укр[аїнського] нац[іонального] руху, вірно працюючи для Укра[їни]. Він сам ревний римо-католик, відданий своїй релігії, але в той же час усім серцем прилучився до українства» [2, с. 185].

Автобіографії завжди є вдалою знахідкою для дослідників, оскільки дають змогу з'ясувати обставини особистого життя автора та його родини, так би мовити, з перших уст.

Окрім традиційних мемуарних жанрів, події 1917–1921 рр. знайшли відображення у низці синтетичних праць, що носять *історико-мемуарний, дослідницький і археографічний характер* та містять елементи наукового дослідження, власне спогадів і публіцистики. До цієї групи найперше слід віднести працю Володимира Винниченка «Відродження нації» (Прага, 1929), де матеріал викладено у хронологічній послідовності на основі численних документів

---

⁴¹ Вперше надрукована в журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (1998. № 1/2. С. 12–35).

⁴² Зберігається в архіві Є. Архипенка у Бахметевському архіві Колумбійського університету (США).

⁴³ З листа Д. Дорошенка до М. Чубатого від 21 січня 1947 р., який зберігається в Українському музеї-архіві в Стемфорді (США).

і матеріалів преси. Автором зроблена спроба періодизації революційних подій і державотворчого процесу в Україні за соціально-класовим принципом. Це дає підстави вважати це історико-мемуарне дослідження першою роботою з концептуального оформлення УН-Рівської історіографічної течії, що стала домінуючою у міжвоєнний період [7, с. 32, 34]. Симбіозом спогадів і наукового дослідження вирізняється і двотомна праця Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції» (Прага, 1942–1943), для написання якої автор залучив численні документи, мемуари, епістолярій і матеріали преси. Сам Ісаак Мазепа писав про свою роботу так: «В своїх спогадах я не обмежуюсь передачею лише того, що я сам бачив та чув. В тій мірі, в якій це дозволяли умови праці на еміграції, я старався крім своєї пам'яті та своїх записок, використати для освітлення окремих моментів також опубліковані досі матеріали та спогади різних авторів» [4, с. 6]. До системних праць із історії українського війська, таких, що містять, окрім власне спогадів, ґрунтовну історичну та дослідницьку частину, відносять і спогади генерала-хорунжого армії УНР Всеволода Петріва «Спомини з часів української революції (1917–1921)» (Львів, 1927–1931) та спогади Степана Шухевича «Спомини з Українсько-Галицької армії (1918–1920)» (Львів, 1929) [7, с. 37–39]. Спогади першого описують процес українізації армії, бойові дії українських частин проти більшовицьких військ навесні 1918 р., а другого — висвітлюють історію УГА з листопада 1918 до серпня 1919 р. До синтетичних праць, що мають ознаки історичного дослідження та написані на основі спогадів, можна віднести і працю Костя Левицького «Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів)» (Львів, 1931), присвячену подіям, що передували створенню ЗУНР.

Загалом українська мемуарна традиція Української революції 1917–1921 рр. засвідчила сталий інтерес діячів усіх політичних сил і соціальних прошарків до написання спогадів. Адже саме мемуари є найбільш традиційним і популярним засобом накопичення, збереження та передачі історичної та національної пам'яті, що визначає їх комунікативні та виховні функції в суспільстві. Наукове опрацювання мемуарного спадку усіх учасників революційних подій, їх зіставлення, вивчення мотивів написання та визначення їх цільового спрямування дасть змогу виокремити основних політичних «гравців» революції на теренах України, оцінити можливості всіх запропонованих альтернатив суспільно-політичного поступу та з'ясувати причини поразки одних і перемоги інших.

1. Іванис В. Стежками життя. Спогади [Текст] / В. Іванис. – Торонто, 1958. – Т. 1. – 191 с.
2. Курас Г. Дипломат, історик, патріот (Іван Токаржевський-Карашевич) [Текст] / Г. Курас // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Істор. науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 184–190.
3. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства [Текст] / Н. Любовець // Наук. праці НБУВ. – 2010. – Вип. 28. – С. 493–507.
4. Мазепи І. Україна в огні і бурі революції [Текст] / Ісаак Мазепа. – Б. м., 1950. – 210 с.
5. Мельник О. Щоденник Юрія Тищенка-Сірого [Текст] / О. Мельник // Укр. археограф. щорічник. – Київ, 2007. – Вип. 12. – С. 591–683.
6. Передирій В. Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідж. [Текст] / В. А. Передирій ; відп. ред. Є. П. Наконечний ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів : [б. в.], 2004. – 358 с.
7. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років [Текст] / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.
8. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка, пізнання, історичні постаті, ключові епізоди [Текст] / В. Ф. Солдатенко. – Київ : «Пріоритети», 2012. – 522 с.
9. Черкашина Т. Ю. Формування жанрів спогадової літератури [Текст] / Т. Ю. Черкашина // Наук. вісник Миколаївського держ. ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Сер. : Філологічні науки. – 2013. – Вип. 4.11. – С. 302–307.

REFERENCES

1. Ivanys, V. (1958). *Stezhkamy zhyttia. Spohady* [The paths of life. Memoirs]. (Vol. 1). Toronto. [in Ukrainian].
2. Kuras, H. (2007). *Dyplomaty, istoryk, patriot (Ivan Tokarzhevskiyi-Karashovich)*. [Diplomat, historian, patriot (Ivan Tokarzhevsky-Karashovich)]. In *Naukovi zapysky [Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"]*. *Istorychni nauky*. [Scientific notes [National University of Ostroh Academy]. Historical sciences]. (Vol 9, pp. 184–190). [in Ukrainian].
3. Liubovets, N. (2010). *Klasyfikatsiia memuariv u konteksti biohrafichnoho dzhereloznavstva* [Classification of memoirs in the context of biographical source study]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho* [Proceedings Vernadsky National library of Ukraine]. (Vol. 28, pp. 493–507). [in Ukrainian].

4. Mazepy, I. (1950). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii* [Ukraine is in a fire and a storm of revolution]. [in Ukrainian].
5. Melnyk, O. (2007). *Shchodennyk Yuriiia Tyshchenka-Siroho* [Diary of Yuri Tishchenko-Siryi]. In *Ukrainskyi arkhoeohrafichnyi shchorychnyk* [Ukrainian Archeographical Yearbook]. (Vol. 12, pp. 591–683). [in Ukrainian].
6. Peredyrii, V. (2004). *Vydannia "Chervonoii Kalyny" (1922–1939). Ist.-bibliohr. doslidzh.* [The edition of "Red Kalina" (1922–1939): historical and bibliographic research]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R. Ia. (2009). *Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Memoirs of contemporaries as a source of history of the Ukrainian Revolution of 1917–1921]. In *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv* [Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. (Vol. 4, pp. 31–58). [in Ukrainian].
8. Soldatenko, V. F. *Revoliutsiina doba v Ukraini (1917–1920 roky): lohika, piznannia, istorychni postati, kliuchovi epizody* [The revolutionary era in Ukraine (1917–1920): logic, cognition, historical figures, key episodes]. Kyiv: Priorityety. [in Ukrainian].
9. Cherkashyna, T. Ju. (2013). *Formuvannia zhanriv spohadovoi literatury* [Formation of genres of memoirs]. In *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Ser. Filolohichni nauky* [Scientific Herald of V. O. Sukhomlynskyi Nikolaev State University. Series Philological Sciences]. (Vol. 4.11, pp. 302–307). [in Ukrainian].

Стаття надійшла 30.09.2017 р.

Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри.

Любовець Н. І., кандидат історичних наук, завідувач відділу теорії та методик біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 280–286.

Розглянуто мемуари про національно-визвольні змагання України (1917–1921 рр.). Проаналізовано авторський склад мемуарів та основні жанрові різновиди. Авторів спогадів розглянуто через приналежність їх до основних політичних сил, що брали участь у революційних подіях: національно орієнтованих, більшовицьких та білого руху. На думку автора, лише враховуючи багатовекторність

революційних подій в Україні 1917–1921 рр. та залучивши до кола історичних джерел мемуари представників всіх сил, можна розраховувати на отримання об'єктивної картини. Для відображення масштабності розвитку мемуарної традиції досліджуваного періоду використано професійну ознаку авторів як основний критерій їх класифікації: державні діячі; військові діячі; вчені, письменники, педагоги. Зазначено, що цей розподіл досить умовний, адже всі автори, як правило, окрім своєї основної діяльності, були активними громадськими діячами, науковцями, письменниками. Розглянуто традиційні жанри мемуарів (спогади, щоденники та автобіографії) та вказано на появу нових, синтетичних праць, які носять історико-мемуарний, дослідницький і археографічний характер і містять у собі елементи наукового дослідження, власне спогадів та публіцистики.

В цілому українська мемуарна традиція періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. засвідчила сталий інтерес діячів усіх політичних сил, соціальних прошарків до написання спогадів. Адже якраз мемуари є найбільш традиційним та популярним засобом накопичення, збереження та передачі історичної та національної пам'яті, що підкреслює їх комунікативні та виховні функції в суспільстві. Наукове опрацювання мемуарного спадку усіх учасників революційних подій, їх зіставлення, вивчення мотивів написання, визначення їх цільового спрямування дозволить виокремити основних політичних «гравців» революційних подій на теренах України, оцінити можливості всіх запропонованих альтернатив суспільно-політичного поступу, причини поразки одних та перемогу інших.

Ключові слова: мемуари, жанри, Українська революція (1917–1921 рр.), національно орієнтовані сили, більшовицькі сили, білий рух.

Memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921): authors and genres.

Nadiia Lyubovets, Candidate of Historical Sciences, Head of Department of Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 280–286.

Memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921) are considered. The author's composition of memoirs and the main genre varieties are analyzed. The authors of memoirs are examined through their belonging to the main political forces that took part in revolutionary events nationally oriented and bolshevik forces, white movement. According to the

author, only taking into account the multi-vector nature of the revolutionary events in Ukraine in 1917–1921, and drawing memoirs of all forces into the circle of historical sources, one can count on getting an objective picture. To show the scale of the development of the memoir tradition of the period under study, the authors' professional activity was used as the main criterion for their classification: state figures; military figures; scientists, writers, educators. It is indicated that this distribution is very arbitrary, because all the authors, as a rule, in addition to their main activities were active public figures, scientists, writers. The traditional genres of memoirs (memoirs, diaries and autobiographies) are considered, and it's pointed to the appearance of new, synthetic works that are of historical-memoir, research and archaeographic character, which include elements of scientific research, memoirs and journalism. In general, the Ukrainian memoir tradition of the period of revolutionary events in Ukraine in 1917–1921 showed the steady interest of the figures of all political forces and social strata to write memoirs. After all, it is memoirs that are the most traditional and popular means of accumulating, storing and transmitting historical and national memory, which emphasizes their communicative and educational functions in society. The scientific processing of the memoirs of all participants in revolutionary events, their juxtaposition, the study of the motives for writing, and the definition of their target audience will make it possible to identify the main political "players" of revolutionary events in Ukraine, to assess the possibilities of all the proposed alternatives for social and political development, the causes of the defeat of some and the victory of others.

Keywords: memoirs, genres, Ukrainian revolution (1917–1921), nationally oriented forces, bolshevik forces, white movement.

Мемуарий Української революції (1917–1921 гг.): автори и жанры.

Любовец Н. И., кандидат исторических наук, заведующая отделом теории и методики биобиблиографии Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 280–286.

Рассмотрено мемуары об Украинской революции (1917–1921 гг.). Проанализировано авторский состав мемуаров и основные жанровые разновидности. Авторы воспоминаний рассмотрено через принадлежность их к основным политическим силам, которые принимали участие в революционных событиях: национально ориен-

тированных, большевистских и белого движения. По мнению автора, только учитывая многовекторность революционных событий в Украине 1917–1921 гг. и привлекая в круг исторических источников мемуары представителей всех сил, можно рассчитывать на получение объективной картины. Для отображения масштабности развития мемуарной традиции исследуемого периода использовано профессиональную деятельность авторов как основной критерий их классификации: государственные деятели; военные деятели; ученые, писатели, педагоги. Указано, что это распределение весьма условно, ведь все авторы, как правило, помимо своей основной деятельности были активными общественными деятелями, учеными, писателями. Рассмотрены традиционные жанры мемуаров (воспоминания, дневники и автобиографии) и указано на появление новых, синтетических работ, которые носят историко-мемуарный, исследовательский и археографический характер и содержат в себе элементы научного исследования, собственно воспоминаний и публицистики. В целом украинская мемуарная традиция периода революционных событий в Украине 1917–1921 гг. показала устойчивый интерес деятелей всех политических сил, социальных слоев к написанию воспоминаний. Ведь именно мемуары есть наиболее традиционным и популярным средством накопления, хранения и передачи исторической и национальной памяти, что подчеркивает их коммуникативные и воспитательные функции в обществе. Научная обработка мемуарного наследия всех участников революционных событий, их сопоставление, изучение мотивов написания, определения их целевой аудитории позволит выделить основных политических «игроков» революционных событий в Украине, оценить возможности всех предложенных альтернатив общественно-политического развития, причины поражения одних и победу других.

Ключевые слова: мемуары, жанры, Украинская революция (1917–1921 гг.), национально ориентированные силы, большевистские силы, белое движение.

*Юлія Вікторівна ВЕРНІК,
науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
(Київ)*

НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ПЕРЕДУМОВА ВІРТУАЛЬНИХ НАУКОВИХ СПІЛЬНОТ

Висвітлюються основні тенденції розвитку та функціонування наукових товариств початку ХХ ст. як цінного інформаційно-довідкового матеріалу для сучасних дослідників віртуальних наукових спільнот.

Ключові слова: В. Вернадський, наукові товариства, історія, спільноти.

The main tendencies of the development and functioning of scientific communities in the early twentieth century are described. The communication processes laid down in the principles of interaction between scientific partnerships and state structures are a valuable material for researchers of virtual scientific communities of the XXI century.

Keywords: V. Vernadsky, scientific society, history, communities.

Описаны основные тенденции развития и функционирования научных сообществ начала ХХ в. как ценного информационно-справочного материала для современных исследователей виртуальных научных сообществ.

Ключевые слова: В. Вернадский, научные общества, история, сообщества.

Сучасна ситуація розвитку науки, обумовлена процесами глобалізації, інформатизації та технологізації, вимагає поєднання тради-

ційних і новітніх форм наукової комунікації, що пов'язане як із внутрішньою специфікою науки (процесом генерування наукових знань і визнанням наукових цінностей у результаті дискусій та обміну інформацією, особливостями виникнення наукових шкіл), так і з її функціонуванням у формі соціального інституту, тобто з необхідністю організації й управління наукою, фінансуванням, практичним застосуванням наукових досягнень. Результативність та ефективність дослідницьких організацій, підрозділів, колективів, спільнот, окремих учених залежить від рівня інформаційного забезпечення та плідної активної особистісної співпраці агентів наукового процесу.

Зазвичай в організаційній діяльності будь-якого наукового колективу наявні формальні, напівформальні та неформальні способи комунікації як традиційні форми обміну та поширення інформації, співвідношення між якими може бути у вигляді протиставлення, доповнення або взаємопроникнення. Не розглядаючи окремо кожний із зазначених способів, наголосимо важливість використання всього спектру можливих засобів для досягнення основних цілей наукових комунікацій: розвиток науки й освіти, підвищення кваліфікації спеціалістів, розвиток нових технологій і форм взаємодії вчених.

На сучасному етапі становлення інформаційного суспільства в умовах розвитку інформаційно-комунікативних технологій виникають також нові засоби наукових комунікацій (віртуальні мережеві об'єднання¹), що значно прискорює обмін науковим знанням і видозмінює характер співвідношення між індивідуальним і колективним. Водночас поєднання формального (вертикальний спосіб поширення інформації, ієрархічність, система підпорядкованості, представленість інформації широкому загалу) та неформального (виникнення віртуальних спільнот, гнучких динамічних мережевих структур, побудованих виключно на горизонтальних добровільних принципах самозацікавленості) стає нині одним із пріоритетних напрямів дослідження діяльності наукових колективів. Таке дослідження організаційної діяльності в сфері науки передбачає як аналіз нових форм наукової комунікації (віртуальні спільноти), так і врахування історії становлення та функціонування наукових об'єднань початку ХХ ст. Адже різномірні за формами, принципами, напрямками та засобами взаємодії наукові об'єднання минулого століття якнайширше відображують складні історичні процеси (соціально-

---

¹ Використовують також концепт «інтелектуальне співтовариство», котре І. Колесник розглядає як «...інститут, тобто більш жорстко структуроване об'єднання корпоративного, наукового, політичного спрямування...», тобто наукові установи у вигляді кафедр, товариств, шкіл (*Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія*. Київ, 2013. С. 370).

економічні, політичні, національно-культурні) того часу та закономірності становлення і розвитку окремих галузей науки.

Наукові товариства як одна із форм організації науки кінця XIX — початку XX ст. досі залишаються малодослідженими як єдиний контент. Їх виникнення було зумовлене об'єктивними процесами посилення диференціації наукового знання та пов'язаними з ними необхідністю формування власних наукових кадрів в університетах, експансією західноєвропейської наукової думки, загальнокультурними процесами Російської та Австро-Угорської імперій. Становлення таких осередків стало можливим і значно прискорилося завдяки спеціалізації науки та зростаючій потребі в науковій комунікації. Об'єднуючи професіоналів та аматорів, товариства давали змогу дослідникам знаходити суспільні ресурси для творчої діяльності, сприяли розвитку науки, підвищенню професійної кваліфікації, всебічному впровадженню найновіших досягнень науки і техніки, популяризації наукового знання серед громади. Вони стали також зберігачами колективної пам'яті та наступниками наукових шкіл і напрямів.

Дослідники, звертаючись до окремих аспектів вивчення науки початку XX ст. (теоретико-методологічний, персоніфікований, регіональний), розглядали такі наукові угруповання як особливу форму організації науки та просвітницької роботи. Зв'язки, сформовані між ученими під час проведення досліджень, обміну інформацією, визначають характер наукових товариств як складних саморегулятивних систем, що безпосередньо чи опосередковано діяли на свідомість інших учасників комунікативного процесу. Умовою їх діяльності була здатність до самоорганізації, а розвиток підтримувався за рахунок механізмів суперництва, конкуренції, взаємовідносин з іншими співтовариствами, культурою, економікою.

Найбільше поширеними способами типологізації наукових об'єднань кінця XIX — початку XX ст. виявилися структурно-організаційний та організаційно-управлінський, тобто за внутрішньою структурою і за способом управління. У першому випадку йдеться про університети (Київський, Харківський, Новоросійський, Чернівецький), інститути (Ніжинський), гуманітарні наукові товариства при них (Історичне товариство Нестора-літописця (Київ), НТШ (Львів), історико-філологічні товариства) та локальні наукові співтовариства — кафедри, відділи, наукові школи, «незримі коледжі». За організаційно-управлінськими характеристиками розглядали: 1) товариства, центр яких знаходився у Петербурзі або Москві з філіями чи відділеннями у різних регіонах Російської імперії; 2) громадсько-наукові об'єднання (товариства), що виникали при вищих

навчальних закладах; 3) незалежні локальні товариства, не пов'язані з вищими навчальними закладами, широковідомі як у столиці, так і на периферії; 4) незалежні громадсько-наукові об'єднання з центральним відділенням, розташованим на периферії, яке мало мережу відділень у різних губерніях Російської імперії.

Процес інституціоналізації науки, формування професійних корпорацій учених, що супроводжувався заснуванням цілої низки наукових товариств і комісій, серед провідних завдань яких було збирання, вивчення та публікація історичних документів, був би не повним без вивчення діяльності Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (Київської археографічної комісії) як окремої форми організації локальних неформальних наукових спільнот в одне губернське (віртуальне). На відміну від попередніх епох, коли видання документів здійснювалося переважно зусиллями окремих аматорів-колекціонерів, на початку XIX ст. гостро стало питання потреби в об'єднанні зусиль у межах наукових інституцій. Така діяльність Комісії відзначалася багатогранністю і не обмежувалася виданням писемних історичних джерел. Принципи, прийоми видання та вивчення документальних і наративних джерел мали значний вплив на подальший розвиток української археографії та джерелознавства. Наукові дослідження Комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін (генеалогії, палеографії, картографії, топоніміки, археографії).

Об'єднуючи у своїх лавах як учених-фахівців, так і аматорів, Київська археографічна комісія сприяла вихованню в Україні кадрів кваліфікованих істориків, археографів, архівістів. Членами її були діячі різного соціального стану та політичних поглядів, що позначалося на діяльності установи. Серед них відзначимо П. Куліша, М. Костомарова, М. Гулака, М. Максимовича, В. Антоновича, О. Левицького, І. Каманіна, М. Іванишева. Розроблені ними організаційні структури, принципи публікації джерел, напрями та форми археографічних видань покладено в основу діяльності створеної у 1921 р. Археографічної комісії ВУАН (нині — Археографічна комісія НАН України).

Загалом комунікативні мережі формальних і неформальних співтовариств на центральному та губернському рівнях ставали однією з форм організації колективної праці науковців і аматорів, що виконували наукову та просвітницьку функцію. Серед найбільш значущих виключено Київський, Харківський, Таврійський, Чернігівський, Полтавський, Катеринославський, Подільський, Волинський, Львівський осередки. Механізми виникнення та функціонування таких товариств, пріоритети їх діяльності, як зауважує С. Ляшко, «...визначали регіо-

нальна специфіка, наявність університетських центрів або наближеність до них, ступінь розвитку інфраструктури та засобів комунікації, склад і рівень наукової підготовки осіб, залучених до наукової та науково-громадської діяльності, наявність лідерів, які впливали на обрання напрямів наукової й інформаційно-комунікативної практики» [6, с. 21].

Перші дослідження, присвячені діяльності таких наукових осередків початку ХХ ст., були здійснені їх безпосередніми учасниками та мали описовий характер. В них практично не висвітлювалася співпраця наукових товариств між собою. У цьому сенсі показовими є статті М. Грушевського та В. Дорошенка, монографічні дослідження В. Гнатюка, окремі розвідки К. Студинського, публікації В. Лева, Я. Падоха, Ю. Герича тощо. Інформація про діяльність наукових осередків містила здебільшого опис засідань із представленими на них доповідями, участі її представників у науково-громадських заходах, наповнення бібліотек, фінансову звітність, дані про видавничу діяльність тощо.

Проблеми діяльності наукових товариств широко відображені у сучасних історіографічних дослідженнях, серед яких: монографічні праці В. Чишка, В. Попика, С. Ляшко, О. Бугаєвої та ін.; дисертаційні дослідження галузевого та регіонального характеру (І. Демуз, А. Непомнящего, О. Хлівнюка, Т. Величко, О. Завальнюк), з історії окремого чи кількох наукових товариств (З. Зайцевої, Н. Петрук); окремі праці, присвячені дослідженню ролі діяльності НТШ у формуванні української науки (В. Кубійовича, Р. Кучера, Т. Кульчицької), історії УНТ (В. Онопрієнка, О. Реєнта, Т. Щербань).

Цінним джерелом історико-біографічної інформації про наукову комунікацію, існування та функціонування наукових товариств у період Української революції початку ХХ ст. є також документи особового походження, зокрема «Дневники 1917–1921» одного із засновників УАН В. Вернадського.

Маючи значні дипломатичні здібності та вміння вибудовувати стосунки з державною владою різного походження, В. Вернадський започаткував низку науково-дослідних установ, які відображали його бачення розвитку науки в її конкретних формах, структурі, методах наукових досліджень і принципах наукової діяльності. У Росії за його ініціативою або за участю були відкриті Мінералогічний кабінет Московського університету, Гідрологічний інститут, Інститут ґрунту, Відділ живої речовини, Державний радієвий інститут, низка комісій. В Україні у 1918–1919 рр. він очолив процес створення Української академії наук, Національної бібліотеки, системи вищої національної освіти, зокрема державних українських університетів і

спеціалізованих інститутів, був головою Сільськогосподарського вченого комітету України. Як член Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства «Просвіта», Наукового товариства імені Шевченка (Львів) і Товариства дослідних наук при Харківському університеті та багатьох інших російських і закордонних університетів, у своїх щоденникових записах В. Вернадський порушує концептуальні проблеми організації української науки із погляду сучасника та з позицій ученого, мислителя і громадянина.

Так, цікавими щодо формування наукових комунікацій в Україні на початку минулого століття є його спогади, пов'язані з Полтавщиною. Починаючи з літа 1890 р. учений брав участь у Полтавській експедиції під керівництвом В. Докучаєва з вивчення ґрунтів, рослинності та геології губернії і з того часу продовжував підтримувати тісні зв'язки з ученими та науковими установами, що займалися дослідженням природних ресурсів різних регіонів України, зокрема з Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією. У 1885 р. було створено перше сільськогосподарське дослідне поле, яке згодом, враховуючи позитивні результати його діяльності у різних галузях народного господарства, дало змогу Полтавському сільськогосподарському товариству добитися у 1910 р. підвищення свого наукового статусу до рівня сільськогосподарської станції. Перші узагальнюючі огляди про її створення та діяльність належать фахівцям дореволюційної доби, які працювали у стінах закладу і самі зробили вагомий внесок у його розвиток і діяльність. До 1917 р. в Україні було лише 63 дослідні установи та жодного сільськогосподарського науково-дослідного інституту.

Дослідна справа велася окремими ученими самостійно та за власною ініціативою. Серед них було чимало аматорів, які захоплювалися науковим сільським господарством, але така робота мала випадковий, а не планомірний характер. Досвід передових господарств і наукові відкриття не узагальнювалися, не пропагувалися і не пропонувалися іншим господарствам. Поєднували наукову та практичну діяльність саме дослідні установи, які, маючи власну програму, водночас майже постійно стикалися з фінансовими труднощами. Доводилося шукати можливість кредитування в різних закладах і відомствах на кожний рік окремо, що зазвичай впливало на показники роботи, але не зменшувало намагання працювати. У щоденнику від 12.IV.1918 р. В. Вернадський писав²: «...Вчера рано утром был с В. Ф. Николаевым³ на Опытном поле... Говорил с С. Ф. Третьяковым⁴, А. В. Знаменским⁵. Хорошее впечатление. Я был на Оп[ытном] поле два года назад, и осталось у меня тоже хорошее впечатление. Приятно видеть учреждение, где идет преем-

ственная научная работа. И сейчас, после смерти талантливого энтомолога Курдюмова⁶, в энтомолог[ическом] бюро работает Знаменский ([Киевский] Пол[итехнический]), интересный и преданный делу энтомолог».

Працівники цієї станції увійшли до складу створеного вченим на початку 1918 р. на базі Полтавського гуртка любителів природи Полтавського товариства любителів природи, серед членів якого були такі фахівці, як М. Гросгейм, С. Єлісарова, О. Знаменський, С. Третьяков (директор станції), Г. Шамрай, Д. та О. Оглоблини (практиканти ентомологічної лабораторії дослідної станції), А. Шимків (голова товариства), Є. Ганько, Д. Ярошевич (секретар редакції журналу «Хуторянин»), та, зі слів В. Вернадського, ще «...оба Илличевские⁷ вступают в Полтав[ское] общ[ество] любит[елей] прир[оды], которое вчера образовалось».

² Тут і далі щоденникові записи цит. за: *Вернадський В. І. Дневники 1917–1921*. Київ : Наук. думка, 1994.

³ **Ніколаєв Валентин Федорович** (26.07(07.08).1889–26.02.1973) — ботанік, природознавець, фахівець у галузі рослинництва, діяч природоохоронного руху; керівник музейної справи; науковий співробітник кількох науково-дослідних інститутів; викладач вищих навчальних закладів. Кандидат біологічних наук (1936). У 1918–1919 за його активної участі створений Полтавський губернський комітет з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, а 10 квітня, 1918 — Полтавське товариство любителів природи. Його головою було обрано академіка В. Вернадського (який у той час жив у Полтаві), секретарем — В. Ніколаєва. Всього товариство налічувало 119 членів.

⁴ **Третьяков Сергій Федорович** (1872–1918, Полтава) — учений-агроном, директор Дослідного поля на початку ХХ ст.

⁵ **Знаменський Олександр Васильович** (12(24).01.1891, с. Успенське Тамбовської губ., Росія – 09.12.1942) — ентомолог. Доктор сільськогосподарських наук (1936, без захисту дисертації). Закінчив Санкт-Петербурзький психоневрологічний та Київський політехнічний ін-ти. Від 1913 працював на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції (1917–1930 — завідувач відділу ентомології). 1932–1937 — заступник директора з наукової роботи Всесоюзного інституту захисту рослин у Ленінграді (нині — Санкт-Петербург).

⁶ **Курдюмов Микола Васильович** (1885 – 07(19).09.1917, Мінськ?) — ентомолог. Закінчив Київський політехнічний інститут (1909). У 1910–1914 працював завідувачем ентомологічним відділенням Полтавської сільськогосподарської дослідної станції; 1914 — в. о. завідувача ентомологічного бюро Полтавського губернського земства. Член Товариства дослідників природи при Харківському університеті (1907), Київського товариства любителів природи (1908), Полтавського сільськогосподарського товариства (1910). У 2011 р. в Полтавській аграрній академії проведено 1-ші Курдюмовські читання.

⁷ **Іллічевський Олімпій Олександрович** (1865 – ?) — секретар Полтавського товариства любителів природи. **Іллічевський Сергій Олімпієвич** (05(17).09.1895, м. Усмань Тамбовської губернії, нині Липецька обл., РФ – 1961) — геоботанік, фенолог, фахівець у галузі охорони природи. Кандидат біологічних наук (1937, без захисту дисертації), професор ботаніки (1931). Від 1918 працював у Полтавському краєзнавчому музеї, де 1936–1938 очолював відділ природи; брав активну участь в організації та діяльності Полтавського товариства любителів природи. 1919–1925 — науковий співробітник Полтавської сільськогосподарської станції.

Полтавський період у щоденниках ученого містить окремі короткі повідомлення про роботу наукових осередків, що на той час були тісно пов'язані з революційними подіями. Так, за 6.III/21.II.1918 записано: «...Был в С[ельско] х[озьяйственном] общ[естве], и там сообщали об арестах. Днем заседание, собранное в Музыкальном училище — центре большевизма, домовладельцев и квартирохозяев, которым револ[юционн]ый комитет угрожает репрессиями, если они не заплатят контрибуции». Далі, в цей же день: «С Шимковым и Илличевским [секретарь] об образовании Общ[ества] науч[ного] Полт[авы]. Ш[имков] считает, что надо выждать эти дни: очень тревожно. Думает, что выход будет в сильнейшей репрессии. Илличевский выдвигает идею не исслед[ования], а распространения знаний о Полт[аве]». Така складна політична ситуація звужувала повноцінну наукову роботу вчених, примушувала їх шукати нові форми взаємодії, а часом і відновлювати повністю зруйновані особисті та наукові контакти членів осередків.

Багато уваги приділяв В. Вернадський у своїх працях і Полтавському природничо-історичному музеєві, біля витоків якого у 1891 р. був поруч з учителем і другом В. Докучаєвим. Згодом разом із завідувачем музею М. Олеховським він здійснював численні експедиції Полтавською губернією. Саме В. Вернадський відіграв важливу роль у його порятунку від фактичного знищення під час реорганізації в Музей соціальної історії (Соціальний музей) і, дбаючи про науковий розвиток інституції, протягом усього життя надсилав свої праці для поповнення наукової бібліотеки. У період революційних змін вчений писав, що «...на днях было в земск[ом] музее заседание лиц, собранных Николаевым по моей инициативе для Полт[авского] кружка натурал[истов]. Вялое. Павловский⁸ отстаивал Арх[ивную] к[омиссию], все-таки что-то делающую, Щербак[овский]⁹ — комиссию охраны пам[ятников]. Он указывал на разграбление церквей и музеев Киева большевиками» (запис від 12.III/27.II.1918р.).

В. Вернадський детально обмірковував можливості розвитку регіональних краєзнавчих досліджень, спираючись на власний досвід

⁸ Павловський Іван Францович (Францевич) (21.01.1851, Боброве Калужської губ. – 14.05.1922, Полтава) — дослідник історії Полтавщини, архівознавець, педагог.

⁹ Щербаківський Данило Михайлович (17.12.1877, Шпичинці Сквирського пов. Київської губ. – 06.06.1927, Київ) — український етнограф, археолог, музейний діяч, дослідник українського народного мистецтва. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва; почесний член Української академії мистецтв (1918), почесний член Етнографічної комісії ВУАН (1920), учений секретар Секції мистецтв УНТ в Києві (1921), дійсний член НТШ.

організації наукових товариств і роботи в них. Його бачення розвитку регіональної науки знайшло вияв у складеній ним Програмі діяльності та статуті Полтавського товариства любителів природи. Аналізуючи загалом розвиток Полтавського наукового осередку на початку ХХ ст., зазначимо, що його формування стало можливим за наявності збігу багатьох критеріїв, зокрема географічного положення, специфіки діяльності (центрального сільськогосподарського район Російської губернії), розвиненій інфраструктурі, плідно організованій дослідницькій роботі, засобам комунікації, сільськогосподарським виставкам, наближеністю до Харківського університету, високому рівню фахівців та аматорів, наявністю лідерів. Така форма організації вчених та аматорів, поряд із іншими формами, увійшла в перший Статут УАН.

У подальшому В. Вернадський зосередив увагу на іншій формі розвитку вітчизняної науки та освіти в Україні, а саме — на створенні наукових інституцій: Академії наук, Національної бібліотеки, Національного музею. Питання розвитку науки та вищої освіти вчений розглядає у низці статей: «Наука и проект университетского устава О. М. Шварца» (1908), «Высшая школа и научные организации» (1913), «Про государственную сеть исследовательских институтов» (1918) тощо. Приділяючи багато уваги академічній науці, він наголошував важливість наукових осередків, створених «далеко від центру». Так, у роботі «Наука в период войн и революций» (1918), учений зазначав: «Пренебрежение к интересам местной жизни в еще большей степени выявилось в организациях научной работы... Огромное количество государственных организаций сосредоточивалось в Петрограде, где находятся центральные ведомства. За последние годы до революции, несомненно, началось новое течение — более усиленное создание местных центров научной работы в провинции, в значительной мере в связи с наблюдавшимся пробуждением местного самосознания и некоторой свободой их открытия за последние десятилетия»¹⁰.

Концептуальна модель Української академії наук була оприлюднена В. Вернадським на засіданні комісії 9 липня 1918 р., однак зазначимо, що ідея її утворення у Києві не була абсолютно новою. Незважаючи на відсутність у Статуті Українського наукового товариства (1906–1919 рр.), вона була сформульована Українською платформою та опублікована у пресі 22 травня 1912 р. у зв'язку з виборами до IV Державної Думи. В цей же час, склавши з себе функції голови Наукового товариства імені Шевченка у Львові, М. Гру-

¹⁰ Цит. за: *Вернадский В. И.* Научная деятельность. Научное образование. Санкт-Петербург, 2002. Т. II. С. 83.

шевський сконцентрувався на зміцненні УНТ як осередку української національної науки, зміщуючи центр українознавчих досліджень академічного формату зі Львова до Києва. Однак через зміни політичної ситуації 1918 р. основними рушіями проекту створення стали М. Василенко та В. Вернадський, які також були членами НТШ та УНТ.

Наукове товариство імені Шевченка, реорганізоване з Літературного товариства імені Шевченка, започаткувало свою діяльність у 1873 р. у Львові з ініціативи О. Кониського та Д. Пильчикова при фінансовій допомозі Є. Милорадович-Скоропадської. За словами Л. Винара, «...безпосередньою причиною заснування цього товариства у Львові надніпрянськими й галицькими діячами були невідрадливі обставини українського культурно-національного життя під російським царатом» [3, с. 6]. Основні наукові та організаційні зрушення у діяльності товариства були здійснені під головуванням М. Грушевського. У цей час значно розширилася інфраструктура товариства, відкрилася друкарня та палітурня. Таким чином, у кінці ХІХ — першій половині ХХ ст. НТШ стала рушійною силою формування та розвитку української науки, своєрідною академією наук, про що в своїх публікаціях неодноразово наголошував один із перших вітчизняних дослідників товариства В. Дорошенко. Учений у своїх розвідках висвітлює внутрішню організацію товариства, його склад, структуру, процедуру прийняття нових членів, наукову роботу за секціями і комісіями, описав діяльність інституцій осередку. Думку В. Дорошенка про статус НТШ як неофіційної академії наук підтримував і С. Петлюра, висвітлюючи історію створення наукового осередку у статті «К истории научного общества имени Шевченко во Львове» («Голос минувшого», 1915, № 1, С. 269, 272). Зокрема, він наголосив, що осередок, котрий не відрізнявся масштабною діяльністю, доріс до структурованого наукового товариства з високо організаційною продуктивною роботою: «...із скромного осередку, яке ставило перед собою скромні завдання, володіючи не менш скромними матеріальними засобами, Товариство з 1873 р. перетворилося на неофіційну Академію Наук, яка розгорнула активну наукову діяльність, організувала й виховала кадри українських учених і залишила після себе глибокий слід в історії української наукової думки».

Науково-комунікаційні зв'язки членів НТШ (на 1893 р. нараховувалося 137 членів) спершу були досить розрізненими та слабкими в силу соціально-економічних, організаційно-побутових причин та не мали наукового поступу. За деякий час М. Грушевський залучив до співпраці в «Записках НТШ» студентів, які згодом стали першест-

ками його історичної школи у Львові, та виявив широкі науково-організаційні здібності при відзначенні епохальної події — 100-річного святкування появи «Енеїди» І. Котляревського. Пропонуючи збирати матеріали про «родовід нової української літератури» і життя письменника, а також опрацювання українського побуту тих часів, вчений зазначав: «Певне, що всю ту справу має виконати не оден чоловік; для сего треба праці цілого гурту людей, що поділили б межі собою роботу згідно з своїми спеціальностями. Така збірна робота могла б краще від усього показати культурні сили української громади. Істориків України взагалі й ближче Гетьманщини, істориків українського письменства, філологів у нас не бракує, й вони тапу соніпста змогли б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би мабуть при охоті матеріяльні засоби для видання» [9, с. 161]. Така перша науково-комунікаційна співпраця привела до створення «допомогового фонду» для українських письменників і літераторів імені І. Котляревського та передруку першого видання «Енеїди» з 1798 р.

Другою науковою інституцією академічного характеру, що безпосередньо передувала заснуванню УАН, стало Українське наукове товариство, засноване у 1906 р. у Києві за ініціативою М. Грушевського та групи кийських громадівців за зразком Наукового товариства імені Шевченка. Тематика здійснюваних досліджень історичної секції була досить широкою. Багато уваги приділялося формуванню української самосвідомості та демократичного руху, історії народного права та релігійних вірувань, статистиці та соціально-економічному становищу України, поглиблювався археологічний напрям. Так, у межах історичної секції почала виокремлюватися різноманітна гуманітарна проблематика, яка згодом в Українському науковому товаристві та Академії наук сформувалася в самостійні наукові напрями й установи: економічну та археологічну секцію, секції мистецтва УНТ, комісію з вивчення Звичаєвого права УНТ тощо.

Тоді саме з'явилася низка праць М. Грушевського, В. Перетца та Д. Дорошенка, що мали більше публіцистичний, ніж дослідницько-науковий характер, оскільки передусім переслідували завдання популяризації діяльності товариства. Так, М. Грушевський, назвавши осередок «новим огнищем української наукової думки», зосередився на основних завданнях УНТ — здійсненні організації наукової роботи та пропаганді здобутків тогочасної науки, а також висунув пропозиції щодо заснування друкованого органу осередку «Записок Українського наукового товариства в Києві». Д. Дорошенко у статті «Украинское учёное общество в Киве» («Украинская жизнь», 1913, № 3, с. 45–53) оцінив здобутки УНТ за п'ять років (1907–1912 рр.)

як досить значні: було опубліковано десять томів «Записок», два томи «Збірника Технічної секції», два томи «Медичного збірника» та декілька окремих книг. Також учений високо оцінив напруження члена УНТ професора В. Перетца та його школи київських філологів, відзначивши також інше завдання, яке успішно виконувало УНТ — популяризацію наукових знань шляхом читання лекцій і проведення публічних засідань. У підсумку визнав, що «общество выдержало первую пробу организационного периода, доказало свою жизнеспособность и назревшую необходимость для полноты украинского культурно-национального развития: оно объединило во имя интересов украинской культуры старых и молодых украинских научных деятелей».

УНТ і НТШ, будучи високоорганізованими громадськими організаціями, водночас не мали ані фіксованого державного фінансування, ані постійного штату співробітників, ані активно діючих академічних інституцій і спиралися лише на добровільні внески членів товариств та обмежену грошову допомогу. Організаційною основою цих наукових спільнот був принцип автономії, що надавав широкі можливості управління діяльністю товариства і полегшував шляхи використання наукових досягнень. Принцип формування кваліфікованого співтовариства, не обмеженого державною ієрархічною структурою, об'єднаного для вирішення спільних конкретних наукових задач і проєктів, закладений в основу наукових товариств кінця ХІХ — початку ХХ ст., є прообразом і сучасних віртуальних наукових спільнот ХХІ ст.

На протигагу ієрархізованим офіційним взаємовідносинам у державних структурах, комунікація між ученими у громадських наукових установах традиційно будувалася на колегіальних принципах, що суттєво сприяло підвищенню самоорганізації та самоуправлінню всередині таких колективів. Рада товариств мала широкі повноваження: розглядала та затверджувала програми досліджень у секціях, комісіях, відала фінансуванням, видавничою діяльністю, формуванням особового складу товариства. Також рішенням загальних зборів мала змогу змінювати кількість секцій і групування предметів дослідження, чого не могли академічні установи. Все це давало змогу членам товариств бути вільнішими у визначенні напрямків наукового пошуку та наближало до ідей формування сучасних віртуальних спільнот.

Спіраючись на організаційні засади формування наукових товариств, В. Вернадський у програмній доповіді щодо визначення концепції створення Академії наук зазначав, що академія, яка засновується в ХХ ст., не може будуватися за статутами старих академій

та «...не може бути створена на зразок тих академій, які являють собою лише спілки вчених-аматорів. Вона повинна формуватися з професійних науковців, котрі одержують кошти від держави і віддаються дослідній роботі як головній справі свого життя, яка визнається державно великою» [8, с. 76].

Як відомо, рішення Міністерства освіти вважати організацію Академії наук справою державною та призначити В. Вернадського керуючим підготовкою академічного статуту викликало невдоволення та протидію з боку ради УНТ. На засіданні 9 червня 1918 р. було запропоновано, щоб половину членів Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук склали представники УНТ. Згодом було вирішено обрати до цієї Комісії про одному представнику від кожної секції УНТ (професори Г. Павлуцький, П. Тутковський, Є. Тимченко).

Однак, незважаючи на плідну діяльність Комісії, протистояння Академії наук і Українського наукового товариства тривало та досягло критичної точки в дні правління Директорії. На початку 1920-х років воно вийшло з площини особистих і національних амбіцій та набуло більш конструктивного характеру. Так, відділ природничих наук УНТ, зазначивши, що Академія наук дедалі більше ставала державною установою, діяльність якої жорстко регламентується адміністративно-командною системою, намагався надати Товариству статус координатора діяльності організаційних структур науки в Україні, насамперед численних наукових товариств. У таких умовах УНТ неодноразово наголошувало на необхідності створення альтернативної ініціативно-громадської структури науки та пропонувало зафіксувати в статуті Товариства його статус як вільного об'єднуючого центру різних наукових товариств і установ. На установчих зборах УНТ від 29 лютого 1920 р. відомий український ботанік та активний діяч товариства О. Яната зазначав, що виконати це завдання «...зможе тільки вільний громадський науковий осередок України, яким є Українське наукове товариство...» шляхом «...об'єднання круг себе всі інші, перш за все центральні, наукові установи України, як громадські, так і державні». Таким чином «...Україна вкриється густою сіткою місцевих Філій Українського Наукового Товариства, що об'єднують всіх місцевих діячів науки, та всі місцеві наукові установи. Утворення таких філій... безперечно стане в трохи сприятливіших умовах продуктом стихійної творчості на місцях, де потреба в цьому відчувається надзвичайно гостро» [10, с. 9].

Аналізуючи загальні тенденції розвитку наукових спільнот початку ХХ ст., можна зазначити, що творча діяльність учених і пов'язаних із ними колективів, їхні напрацювання є важливою скла-

довою вивчення історії науки як із позицій усвідомлення причин виникнення нових ідей, теорій, створення наукових напрямів, так і з позиції пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою. Характер наукових товариств минулого століття, їх зародження та подальший розвиток є невід'ємною частиною цілісного розуміння історико-культурних процесів, тенденцій і форм існування та втілення їх надбань у сучасних наукових спільнотах.

Водночас відзначимо, що організаційно-комунікативна співпраця існуючих на початку ХХ ст. наукових товариств і державних закладів на той час із різних причин не знайшла загальної форми взаємодоповнюючих відносин структурних об'єктів, але в сучасних умовах вона є передумовою для формування налагоджених наукових зв'язків між науковими державними установами та недержавними об'єднаннями, зокрема віртуальними спільнотами. Утворення таких науково-комунікативних структур шляхом консолідації та координації діяльності вчених і формальних наукових організацій, від академічних установ до місцевих наукових закладів, громадських наукових спільнот учених, дослідників, краєзнавців, сприятиме вирішенню найактуальніших завдань сьогодення.

1. Архівний збірник на посвяту 100-річчю Полтавської вченої архівної комісії «Архіви і документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003) [Текст] : матер. наук. конф. – Полтава : АСМІ, 2003. – 452 с.
2. *Барвінський О.* Про заснування і дотеперішній розвиток Товариства ім. Шевченка у Львові [Текст] / О. Барвінський // Записки НТШ. – Т. 1. – Львів, 1892. – С. 209–210.
3. *Винар Л.* Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930 [Текст] / Л. Винар. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1970. – 60 с.
4. *Грушевський М. С.* Три академії [Текст] / М. С. Грушевський // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ, 1931. – Т. 1. – С. 2–14.
5. *Демуз І.* Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): сучасна вітчизняна історіографія [Текст] / І. Демуз // Переяславський літопис: зб. наук. статей / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький : ФОП О. М. Лукашевич, 2014. – Вип. 6. – С. 149–174.
6. *Ляшко С.М.* Історія формування провідних осередків біографічних досліджень та проблеми консолідації професійного співто-

- вариства (друга половина XIX–XX ст.) [Текст] / С. М. Ляшко [Тест] // Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації. – Київ, 2016. – С. 11–61.
7. Наукове Товариство імені Т.Шевченка у Львові. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Т. Шевченка у Львові (1885–1939) [Текст] : анований покажчик / Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; укл. Т. Ю. Кульчицька. – Львів, 1990. – 102 с.
  8. *Онопрієнко В.* Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві [Текст] / В. Онопрієнко, Т. Щербань – Київ : ДП «Інформ.–аналіт. Агентство», 2008. – с.76.
  9. *Сергієнко М.* Для ювілею Івана Котляревського [Текст] / М. Сергієнко // Записки НТШ. – Т. II. – 1893. – с. 160.
  10. *Яната О.* Перспективи розвитку природознавства на Україні та завдання Відділу природничих наук Українського наукового товариства [Текст] / О. Яната // Вісник природознавства. – 1921. – Вип. 1. – С. 7–13.

REFERENCES

1. *Arkhivnyi zbirnyk na posviatu 100-richchii Poltavskoi vchenoi arkhivnoi komisii “Arkhivy i dokumentalna spadshchyna Poltavshchyny: mynule, suchasne, perspektyvy (1903–2003)”* [Archival collection dedicated to the 100th anniversary of the Poltava Academic Archival Commission “Archives and Documentary Heritage of the Poltava Region: Past, Contemporary, Perspectives (1903–2003)”] (2003). Proceeding of the Conference Name. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].
2. Barvynskyi, O. (1892). *Pro zasnuvannia i doteperishnii rozvytok Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi* [About the foundation and the current development of the Society for them. Shevchenko in Lviv]. In *Zapysky NTSh*. (Vol. 1, pp. 209–210). Lviv. [in Ukrainian].
3. Vynar, L. (1970). *Mykhailo Hrushevskiyi i naukove tovarystvo im. Tarasa Shevchenka 1892–1930* [Mykhaylo Hrushevsky and the scientific society of them. Taras Shevchenko 1892–1930]. (P. 60). Miunkhen: «Dniprova khvyliia». [in Ukrainian].
4. Hrushevskiyi, M. S. (1931). *Try akademii* [Three academies]. In *Kyivski zbirnyky istorii i arkhologii, pobutu i mystetstva*. (Vol. 1, pp. 2–14). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Demuz, I. (2014). *Diialnist Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka u Lvovi (kinets XIX – pochatok XX st.): suchasna vitchyzniana istoriohrafia* [Activities of the Scientific Society named

- after Taras Shevchenko in Lviv (end of the XIX – early XX centuries): modern national historiography]. In *Pereiaslavskiy litopys*. (Vol. 6, pp. 149–174). Pereiaslav-Khmelnyskiy. [in Ukrainian].
6. Lyashko, S. M. (2016). *Istoriia formuvannia providnykh osередkiv biohrafichnykh doslidzhen ta problemy konsolidatsii profesiinoho spivtovarystva (druha polovyna XIX–XX st.)* [The history of the formation of the leading centers of biographical research and the problem of consolidation of the professional community (second half of the nineteenth and twentieth centuries)]. In *Vitchyzniani resursy biohrafichnoi ta biobibliohrafichnoi informatsii* [Domestic resources of biographical and biobibliographic information]. (Pp. 11–61). Kyiv. [in Ukrainian].
  7. *Naukove Tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi. Periodychni ta seriini vydannia Naukovoho Tovarystva imeni T. Shevchenka u Lvovi (1885–1939)* [Scientific Society of T. Shevchenko in Lviv. Periodical and serial publications of the T. Shevchenko Scientific Society in Lviv (1885–1939)]. (1990). Lviv. [in Ukrainian].
  8. Onopriienko, V. & Shcherban, T. (2008). *Dzherela z istorii Ukrain-skoho naukovohto tovarystva v Kyievi* [Sources on the history of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]. Kyiv. [in Ukrainian].
  9. Serhiienko, M. (1893). *Dlia yuvileiu Ivana Kotliarevskoho* [To the anniversary of Ivan Kotlyarevsky]. In *Zapysky NTS*. (Vol. II, pp. 161). Kyiv. [in Ukrainian].
  10. Ianata, O. (1921). *Perspektyvy rozvytku pryrodoznavstva na Ukraini ta zavdannia Viddilu pryrodnychykh nauk Ukrain-skoho naukovohto tovarystva* [Prospects for the development of natural science in Ukraine and the task of the Ukrainian Science Society's Department of Natural Sciences]. In *Visnyk pryrodoznavstva*. (Vol. 1, pp. 7–13). Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 21.08.2017 р.

Наукові осередки України початку ХХ ст. як передумова віртуальних наукових спільнот.

Вернік Ю. В., науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 287–304.

Висвітлюються основні тенденції розвитку та функціонування наукових товариств початку ХХ ст. На основі аналізу щоденників

В. Вернадського простежуються творчі та особисті стосунки членів товариств, їхні взаємини в тогочасних бурхливих умовах життя. Зазначене зумовлює як характер комунікаційних процесів при вирішенні спільних задач, так і пошук оптимальних форм організації сьогоденних наукових, зокрема віртуальних, об'єднань, механізмів управління наукою в цілому, шляхів формування майбутнього національного наукового середовища тощо. Різноманітні за принципами виникнення, напрямками та засобами взаємодії, специфікою становлення й організаційними характеристиками, наукові осередки надають цінний довідковий матеріал для сучасних дослідників віртуальних наукових спільнот.

Ключові слова: В. Вернадський, наукові товариства, історія, спільноти.

Scientific centres of Ukraine of the early twentieth century as a prerequisite for virtual academic communities.

Yuliia Vernik, Research Fellow of Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 287–304.

The main tendencies of the development and functioning of scientific communities in the early twentieth century are described. On the basis of Vernadsky's diaries, the creative and personal relations of the members of the communities, their interrelation in the difficult period of the Ukrainian revolution are traced. The characteristics and ways of formation and disintegration of the Shevchenko Scientific Society in Lviv and the Ukrainian scientific community in Kiev are given. The first steps of the founding of the Ukrainian Academy of Sciences, its tasks and achievements are considered. The communication processes laid down in the principles of interaction between scientific partnerships and state structures are a valuable material for researchers of virtual scientific communities of the XXI century.

Keywords: V. Vernadsky, scientific society, history, communities.

Научные центры Украины начала XX в. как предпосылка виртуальных научных сообществ.

Верник Ю. В., научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 287–304.

Описаны основные тенденции развития и функционирования научных сообществ начала XX в. На основе анализа дневников В. Вернадского прослеживаются творческие и личные связи членов общества, их взаимоотношения в тогдашних сложных условиях жизни. Указанное обуславливает не только характер коммуникационных процессов при решении совместных задач, но и поиск оптимальных форм организации современных научных, в том числе виртуальных, объединений, механизмов управления наукой в целом, путей формирования будущего национальной научной среды. Разнородные по принципу создания, направлениям и средствам взаимодействия, специфике становления и организационным характеристикам, научные центры предоставляют ценный справочный материал для современных исследователей виртуальных научных сообществ.

Ключевые слова: В. Вернадский, научные общества, история, сообщества.

*Тамара Павлівна ДЕМЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т. Г. Шевченка;
Ірина Яківна КАГАНОВА,
завідувач відділу краєзнавства
Чернігівської обласної універсальної
наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка
(Чернігів)*

УРОДЖЕНЦІ ЧЕРНІГІВЩИНИ – ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У СУЧАСНІЙ БІОГРАФІЦІ

У статті визначено приблизне число діячів Української революції доби Центральної Ради — уродженців Чернігівщини та активних учасників подій 1917–1918 рр. у краї, проаналізовано кількість та якість сучасних наукових розвідок біографічного характеру й аналогічну науково-популярну літературу, наведено вибрану бібліографію публікацій.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Чернігівщина, учасники революційних подій, І. Шраг, бібліографія, історико-біографічні нариси, мемуари.

The article defines the approximate number of figures of the Ukrainian Revolution of the period of the Central Rada – the natives of the Chernihiv region and the active participants in the events of 1917–1918 in the province. The number and quality of modern biographical research and similar popular scientific literature have been analyzed, and the selected bibliography of publications is given.

Keywords: Ukrainian Central Rada, Chernihiv region, participants of revolutionary events, I. Shrag, bibliography, historical and biographical essays, memoirs.

В статье определено приблизительное число деятелей Украинской революции периода Центральной Рады — уроженцев Черниговщины и активных участников событий 1917–1918 гг. в крае, проанализировано количество и качество современных научных исследований биографического характера и аналогичную научно-популярную литературу, составлено избранную библиографию публикаций.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Черниговщина, участники революционных событий, И. Шраг, библиография, историко-биографические очерки, мемуары.

За висновками одного з провідних вітчизняних істориків В. Верстюка, здобутки революції 1917–1921 рр. хоча й «...непогано вивчені істориками... далеко не повним чином вкарбовані в історичну пам'ять. Історія революції, викладена академічно чи популярно, в шкільних чи вузівських підручниках, відтворена в літературі чи кіно, а особливо в публічному медійному просторі, це величезний ресурс мобілізації нації, формування української ідентичності. Гріх було б їм не скористатися» [7].

На Чернігівщині, як, мабуть, і в інших областях, у зв'язку із заходами з декомунізації — перейменуванням вулиць, оновленням музейних експозицій тощо — постало чимало проблем. Одна з найголовніших — брак достовірної, цікаво скомпонованої і в доступних виданнях розміщеної інформації про діячів Української революції, чий життя чи діяльність у той чи інший спосіб пов'язані з Чернігово-Сіверщиною. Окрім усього іншого, святкування ювілею революції — гарний привід для ревізії, систематизації вже наявних і оприлюднених матеріалів історико-біографічного характеру, визначення прогалів і вузьких місць у цій ділянці краєзнавчих пошуків, окреслення обсягів і напрямів подальшої роботи.

Готуючи на базі Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (далі — ЧОУНБ) наукові читання на тему «Визначні діячі Чернігівщини у подіях Української революції 1917–1921 рр.», ми склали далеко не повний список — близько 40 осіб. Критеріїв добору було два: участь у революційних подіях на теренах Чернігівщини (або принаймні народження тут) і наявність доступної літератури чи джерел про ці постаті. Результати унаочнені у вибраній бібліографії (див. Додаток 1).

У своїй роботі ми брали до уваги, що справа підготовки повноцінних у науковому сенсі праць даної проблематики здебільшого лягала на плечі місцевих істориків, переважно викладачів двох профільних вишів — Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (далі — ЧНПУ) та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (далі — НДУ), а також працівників інших вишів, співробітників музеїв, бібліотек, аматорів-краєзнавців тощо. Отже, у першу чергу аналізували їхній доробок. Дослідження київських істориків, як правило, носять узагальнюючий характер і відіграють роль своєрідного дороговказу для розгортання місцевих студій [1; 2]. Факти з історії Чернігівщини та інших регіонів наводяться в них як ілюстрація до загальноукраїнських явищ і подій.

В останню чверть століття в області зроблено чимало для вивчення історії Української революції на Чернігівщині. Так, співробітники Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського організували чотири тематичні наукові конференції «Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років» (2009, 2011, 2013, 2017 р.). Щоправда, серед повідомлень, котрі прозвучали на них, біографіям чернігівських революційних діячів було приділено мало уваги. Варто виокремити хіба доповідь працівників Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Спаського на тему: «Іполит Ковалевський — представник Центральної Ради на Ніжинщині (1917–1919 роки)». Значно більше історичних портретів було представлено на читаннях, котрі відбулися в межах засідання клубу «Краєзнавець», що уже понад чотири десятиліття діє при відділі краєзнавства ЧОУНБ. Увазі учасників були представлені повідомлення про постаті Василя Андрієвського, Олексія Бакуринського, Петра Ганжі, Євгена Онацького та Вадима Модзалевського. У цій самій бібліотеці започатковано також серію біобібліографічних видань про чернігівських громадсько-політичних і культурних діячів, учених, письменників. Наразі тільки одна з праць цієї серії присвячена чернігівському діячеві, котрий відзначився і в роки Української революції. Це книга про доробок Аркадія Верзилова [Додаток 2, 29].

Перш ніж перейти до з'ясування заявленої теми, варто зупинитися на особливостях національно-визвольного руху на Чернігівщині напередодні та на початку революції. Насамперед це виразна києвоцентричність чернігівських «українців», тобто свідомо постійна орієнтація на аналогічні сили й організації Києва. Річ, очевидно, не лише у географічній близькості двох міст, що наприкінці XIX ст. мали однаковий адміністративний статус — губернських центрів Російської імперії. Значно більшу роль відігравала та обста-

вина, що особистості, котрі започаткували й очолили рух, навчалися у Києві, мали там зв'язки серед проукраїнськи налаштованої професури та колишніх однокурсників. В умовах революції таким чином забезпечувалися сталий зв'язок і підтримка заходів Центральної Ради. З особливою силою вони проявилися на Першому і, на жаль, єдиному губернському Українському з'їзді у Чернігові, котрий розпочав роботу 8 червня 1917 р. (за ст. ст.). На з'їзд прибули представники Центральної Ради — Микола Шраг, Євген Онацький і Олександр Шульгин [Додаток 2, 10, с. 10]. Перші два — уродженці краю: М. Шраг народився у Чернігові, Є. Онацький — у Глухові. О. Шульгин був одружений із чернігівкою Лідією Бублик-Погорільською: 20 липня 1912 р. вони повінчалися у Катерининській церкві [4, арк. 301 зв., 302], що й донині є окрасою Чернігова.

Другою характерною для чернігівців особливістю національного руху стала, як на нас, вмiла побудова взаємин із місцевими представниками поступових російських кіл. Підставою для порозуміння, а інколи й спільних виступів, була не тільки земська робота чи діяльність міських виборних органів, а й особисті симпатії, дружні відносини. Підкреслене прагнення до автономії в межах демократичної федеративної Російської республіки з боку Центральної Ради поділялося її чернігівськими прибічниками й не створювало зайвої напруженості у стосунках із проросійськими силами в губернії. Голова Чернігівської губернської управи, член партії Народної свободи Олексій Свечин вийшов з її складу на знак незгоди з політикою кадетських лідерів в українському питанні [9, с. 4]. Об'єднання зусиль давало можливість спільно протистояти монархічним, чорносотенним проявам у губернії, яких теж не бракувало. Крім того, ця єдність інтересів дала змогу обрати проукраїнського губернського комісара, відомого історика й громадсько-політичного та державного діяча Дмитра Дорошенка. Нарешті, важливим позитивним наслідком відсутності конфронтації стала «Черниговская земская газета» (далі — ЧЗГ), редакція якої дотримувалася загалом проукраїнської орієнтації й охоче друкувала матеріали українською мовою. Публікації на її шпальтах нині стали чи не найважливішою базою інформації про події на Чернігівщині, зокрема й біографічного характеру.

Значно більш загрозливим фактором стала географічна близькість Чернігівської губернії до Росії. Ця особливість негативно позначилася на ситуації в краї після Жовтневого перевороту. Численні конфлікти з червоноармійськими та червоногвардійськими загонами закарбувалися на шпальтах ЧЗГ, а наступ радянських військ проаналізований у науковій літературі. Інша річ, що на перших порах ці спроби не завжди закінчувалися перемогою більшовиків. Так,

М. Ковальчук наголосив: «Провал намагань спрямувати армійські частини на боротьбу з Центральною Радою і невдала експедиція 1-го Мінського загону на Бахмач засвідчили військову слабкість радянського уряду». Однак і очільники УНР не спромоглися скористатися «чудовою нагодою розбити ворога» [6, с. 292–293]. Як відомо, збройна агресія більшовиків досягла свого апогею у битві за Київ, а символом незламності волі українців став Крутянський бій, що відбувся на території Чернігівської губернії.

Початок 1918 р. ознаменувався захопленням Чернігова червоногвардійським загonom, що складався із робітників Замоскворіччя на чолі з лівим есером М. Порадіним [Додаток 2, 1, с. 5], анексією більшовиками чотирьох північних повітів губернії (як виявилось — назажди). Нетривалий період господарювання більшовиків у краї залишив по собі сумні наслідки — зокрема, імена перших жертв нової влади. Застреленому в центрі міста гімназистові Миколі Лебедю (помер 8 лютого 1918 р. від вогнепального поранення в голову) 10 лютого 1918 р. влаштували підкреслено урочистий похорон [5, арк. 138 зв., 139]. Його батько та старший брат згодом потрапили під коток сталінських репресій.

Зміни влади призвели до того, що, за винятком невеликого проміжку часу осені 1919 р., радянська влада в краї встановилася уже на початку 1919 р. Потужний повстанський рух і жорстокі заходи більшовиків із його придушення, масова еміграція учасників революційних подій доби Центральної Ради зумовили незначну збереженість діловодних документів. Джерела особового походження формувалися уже за кордоном і тривалий час були недоступними для радянських істориків. Серед наших земляків були люди, котрі створили потужний банк даних у вигляді мемуарів, епістолярію, наукових праць, котрі не втратили свого академічного значення й нині. Йдеться про Дмитра Дорошенка, Євгена Онацького, Миколу Ковалевського, Романа Бжеського, Миколу Галагана. Не будемо зупинятися на постатях діячів всеукраїнського масштабу, котрі заслужено посіли місце серед очільників й активних учасників визвольних змагань. Варто тільки відзначити, що й Д. Дорошенко, і Є. Онацький, і М. Ковалевський, науковому та публіцистичному доробку яких завдячуємо значною мірою нашим знанням про перебіг революційних подій на Чернігівщині, завжди наголошували на своєму чернігівському походженні або корінні.

Дослідження історії революційних подій, зокрема з'ясування біографічних даних, розпочалися ще на світанку незалежності. Першим у поле зору місцевих істориків потрапив визнаний лідер національно-визвольного руху на Чернігівщині, авторитетний прав-

ник, адвокат Ілля Шраг (1847–1919). Його громадська діяльність виходила далеко за межі губернії. На початок революції він уже понад чверть століття був активним учасником всеукраїнського руху. Революцію сивочолий чоловік зустрів з натхненням юнака та щирим бажанням працювати заради здійснення її ідеалів. Фактично вся чернігівська історія доби Центральної Ради пов'язана з його практичною роботою. «З надзвичайною силою виявилось українське національне відродження і в самому початку вимагало того, щоб створити організацію, яка б з'єднала всіх українців. Такою міцною загальною організацією і була Українська Центральна Рада. Вона стала на чолі українського визвольного руху, вона дала йому належний напрям, вона повела організовану боротьбу за визволення України з-під чужого ярма, вона утворила українську владу, українську державу. Щоб досягти цього, їй довелося вести довгу, уперту боротьбу не тільки з російським тимчасовим урядом, але з російським суспільством», — писав І. Шраг у 1918 р. [8, с. 5].

У 1993 р. на сторінках «Українського історичного журналу» з'явилася стаття, присвячена аналізу життєвого шляху та діяльності цього діяча [3], за 15 років по тому — монографія [Додаток 2, 91]. Із 2007 р. у Чернігові проводяться наукові Шрагівські читання, присвячені як постаті видатного земляка, так і подіям та діячам другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Уже відбулося вісім конференцій, восьма, проведена восени 2017 р., була приурочена до 140-річного ювілею І. Шрага. За матеріалами читань видано чотири випуски збірників доповідей і повідомлень. Загалом бібліографія цієї пріоритетної для нашої області особистості нараховує близько 140 назв. Молодший син І. Шрага Микола Шраг (1894–1970) теж став помітною постаттю Центральної Ради. Бібліографія про нього менша за обсягом, але його звивистий, надзвичайно складний (хоча й типовий для учасника Української революції, який повернувся до УРСР) життєвий шлях теж інтенсивно досліджується [Додаток 2, 95].

Образи тих чернігівських діячів губерньського та повітового рівня, котрі, залишаючись на позиціях «общерусскости», якщо й не надто співчували, то й не перешкоджали розгортанню українського руху на теренах губернії, відтворені в біографічних студіях О. Рахна [Додаток 2, 15, с. 299–347; 49]. Дехто з цих людей не пережив революційної доби. Так, О. Бакуринський разом із сином були розстріляні у Чернігові в 1919 р. [Додаток 2, 15, с. 309–310]. Дехто еволюціонував до українського руху, як от М. Могилянський, котрий уже в травні 1917 р. припинив членство в кадетській партії та приєднався до соціалістів-федералістів [Додаток 2, 65, с. 73–74, 80]. У ході першої війни радянської Росії проти УНР від рук більшовиків

загинув діяч старшого віку, член Братства тарасівців Василь Андрієвський, помітний член Чернігівської громади, а наприкінці 1917 — на початку 1918 р. виконувач обов'язків голови Борзенської повітової земської управи [Додаток 2, 18].

На жаль, чимало осіб, котрі, згідно з матеріалами періодики, були активними учасниками революційних перетворень у Чернігові та повітах, поки що не потрапили в поле зору дослідників. Так, у списку активних учасників є прізвище В. Адаменка, але жодної публікації про цю особистість досі немає. Між тим, Василь Флорович був помітним освітнім діячем Чернігівщини, у 1917 р. його обрали до губернської земської управи. При розподілі обов'язків йому, як членові управи, випало редагувати ЧЗГ і «Земский сборник Черниговской губернии» та керувати відділом народної освіти, книжковим складом, музеєм українських старожитностей, бібліотекою, архівом і земською друкарнею [10, с. 4].

Загалом вибрана, далеко не повна, бібліографія цієї пріоритетної для нашої області теми нараховує понад 100 назв. Сподіваємося, що упродовж наступних років вийдуть друком нові розвідки, котрі розширять коло діячів, дадуть повніше уявлення про їхній внесок у справу революційного оновлення та боротьбу за незалежність України.

1. *Басара-Тиліщак Г. Б.* Провінційні міста України як середовище соціальної та політичної мобілізації городян у період Центральної Ради [Текст] / Г. Б. Басара-Тиліщак // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2007. – Вип. 2. – С. 43–56.
2. *Басара-Тиліщак Г.* III Універсал і питання про владу в українській провінції наприкінці 1917 року [Текст] / Г. Басара-Тиліщак // Студії з історії Української революції 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича Пирого: зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України. – Київ, 2011. – С. 102–108.
3. *Демченко Т. П.* I. Л. Шраг — «славний український діяч» [Текст] / Т. П. Демченко, Г. М. Курас // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 95–103.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, од. зб. 1492.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10, од. зб. 1656.
6. *Ковальчук М.* Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. [Текст] / М. Ковальчук. – Київ : Вид. дім «Стилос», 2015. – 608 с.

7. Урочисте засідання Верховної Ради України 17 березня 2017 року : стенограма [Електронний ресурс] // Інформаційний портал «Рада». – Режим доступу : <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6454.html>. – Назва з екрану.
8. *Чернігівець (Шраг І.)*. Через віщо так сталося [Текст] / Чернігівець (І. Шраг) // Наше слово. 1918 рік / Чернігівська громада українських соціалістів-федералістів. – Чернігов, 1918. – С. 5–11.
9. Черніговская земская газета [Текст]. – 1917. – 20 июня (№ 46).
10. Черніговская земская газета [Текст]. – 1917. – 21 июля (№ 55).

REFERENCES

1. Basara-Tylishchak, H. B. (2007). *Provintsiini mista Ukrainy yak sere-dovyshche sotsialnoi ta politychnoi mobilizatsii horodian u period Tsentralnoi Rady* [Provincial cities in Ukraine as a medium of social and political mobilization of citizens during the Central Council]. In *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 roktiv* [The problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years]. (Vol. 2, pp. 43–56). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Basara-Tylishchak, H. (2011). *III Universal i pytannia pro vladu v ukrainskii provintsii naprykintsi 1917 roku* [Universal III and the question of power in the Ukrainian province in late 1917]. In *Studii z istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 roktiv: na poshanu Rus-lana Yakovycha Pyroha* [Studies in the history of Ukrainian revolution of 1917–1921 years: in respect Ruslanav Yakovycha Pyroha]. (Pp. 102–108). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Demchenko, T. P. & Kuras, H. M. (1993). *I. L. Shrah — “slavnyi ukrainskyi diiach”* [I. L. Shrah — “famous Ukrainian figure”]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 10, 95–103 [in Ukrainian].
4. State Archives of Chernihiv region, fund 679, inventory 10, storage unit 1492.
5. State Archives of Chernihiv region, fund 679, inventory 10, storage unit 1656.
6. Kovalchuk, M. (2015). *Bytva dvokh revoliutsii : persha viina Ukra-inskoi Narodnoi Respubliky z Radianskoiu Rosiieiu. 1917–1918 rr.* [Battle of two revolutions: the first war of the Ukrainian People’s Republic of Soviet Russia. 1917–1918]. (Vol. 1). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
7. *Urochyste zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy 17 bereznia 2017 roku : stenohrama* [Ceremonial session of the Verkhovna Rada of Ukraine, March 17, 2017]. Retrived from: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6454.html>. [in Ukrainian].

8. Chernyhivets (Shrah, I.). (1918). *Cherez vishcho tak stalosia* [Chernyhivets A prophetic it happened]. *Nashe slovo* [Our word]. (Pp. 5–11). Chernihiv. [in Ukrainian].
9. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta* [Chernihiv Zemstvo newspaper]. (1917, June 20). [in Ukrainian].
10. *Chernyhovskaia zemskaia hazeta* [Chernihiv Zemstvo newspaper]. (1917, July 21). [in Ukrainian].

ДОДАТОК 1

**Список діячів Української революції на Чернігівщині
(уродженці Чернігівської губернії або активні учасники
революційних подій)**

1. Адаменко Василь	20. Могилянський Михайло
2. Андрієвський Василь	21. Модзалевський Вадим
3. Бакуринський Олексій	22. Нарбут Георгій (Юрій)
4. Бжеський Роман	23. Науменко Володимир
5. Василенко Микола	24. Одинець Гаврило
6. Верзилов Аркадій	25. Онацький Євген
7. Галаган Микола	26. Осадчий Тихін
8. Дорошенко Дмитро	27. Павленко Василь
9. Дорошенко Петро	28. Рубісов Микола
10. Елланський (Еллан-Блакитний) Василь	29. Русова Софія
11. Жук Михайло	30. Савченко-Більський Михайло
12. Заливчий Андрій	31. Саєнко Микола
13. Іскрицький Михайло	32. Саєнко Ферапонт
14. Казка Аркадій	33. Свечин Олексій
15. Карпинський Олександр	34. Стаднюк Гнат
16. Ковалевський Микола	35. Тимошенко Сергій
17. Коновал Іван	36. Чумак Василь
18. Лизогуб Федір	37. Шраг Ілля
19. Мазепа Ісак	38. Шраг Микола

ДОДАТОК 2

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Загальний розділ

1. БОЙКО В. Встановлення та перший період радянської влади в Чернігові / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 3–10.

2. БОЙКО В. 1917 рік на Чернігівщині : іст.-краєзн. нарис / В. Бойко, Т. Демченко, О. Онищенко. – Чернігів : Сіверянська думка, 2003. – 128 с.

3. ДЕМЧЕНКО Т. Чернігівська «Просвіта» на початку ХХ століття / Т. Демченко, О. Ісаєнко // «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу : (до 140-річчя з часу заснування) : матеріали міжнар. наук. конф. – Тернопіль, 2009. – С. 31–38.

4. ДУДАР О. В. Визвольні змагання 1917 року на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» / О. Дудар // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 52. – С. 118–124.

5. ЖВАНКО Л. Українська Центральна Рада і біженці Першої світової війни / Л. Жванко // Київська старовина. – 2009. – №4. – С. 46–64.

С. 47, 52, 53, 55–56 : Кількість біженців в Чернігів. губ. (1915–1917 рр.) ; єврейські комітети допомоги біженцям у Чернігів. губ. ; О. Свечин (голова Чернігів. губ. земства) як учасник наради в Києві у справі біженців 5 жовт. 1917 р. та ін.

6. МАЛЮТА О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / О. Малюта ; НАН України ; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка. – Київ : Просвіта, 2008. – 838 с. : іл.

7. НА БІЙ за волю. Перемога через поразки : Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / авт. кол. : А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв. – Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2016. – 351 с. : карти, іл.

8. ПРУДЬКО В. О. Створення та діяльність Ніжинського громадського комітету у 1917 р. / В. Прудько // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2009. – Вип. 55. – С. 188–194.

9. СЕРГЄЄВА С. Участь чернігівців у роботі Української Центральної Ради / С. Сергєєва // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 16. – С. 164–169.

10. УКРАЇНСЬКИЙ з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.) / упоряд. : В. М. Бойко, Р. Б. Воробей, Т. П. Демченко. – Чернігів, 2012. – 97 с. : іл. – (Держархів Чернігівської області, Сівер. центр післядиплом. освіти).

11. ФОМСЬКА С. Чернігівська «Просвіта» за часів Української Центральної Ради / С. Фомська // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 55–61.

12. ХИЛЬЧЕНКО Т. П. Личные воспоминания участника революционных событий / Т. Хильченко // Скарбниця української культури : зб. наук. праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 16. – С. 191–211.

13. ЧЕРНІГІВЩИНА, осінь 1917-го: док. і спогади // Деснянська правда (Чернігів). – 1996. – 7 листоп.

Персоналії

14. КОВАЛЬ Р. «Подебрадський полк» Армії УНР : до історії Українських січових стрільців, військ Центральної Ради, дивізій армії УНР, Галицької армії, Вільного козацтва, повстансько-партизанського руху, Запорозької Січі Юхима Божка, військ Директорії, Легії українських націоналістів, УВО, ОУН, Карпатської Січі та дивізії «Галичина». Т. 1 / Р. Коваль, В. Моренець ; наук. ред. Т. Беднарчик, Ю. Юзич. – Київ : Істор. клуб «Холодний Яр» ; «Укр. пріоритет», 2015. – 376 с. – (сер. «Видатні українці»).

У кн. розповідається про вояків регулярних та іррегулярних укр. збройних формацій 1-ї пол. ХХ ст. – студентів та випускників Української господарської академії в Подебрадах (Чехословаччина, 1922–1932). Серед них було чимало уродженців Чернігівщини.

15. РАХНО О. Чернігівські земці (іст.-біогр. нариси) / О. Рахно. – Чернігів : Чернігівські обереди, 2009. – 352 с.

Андрієвський В. Т. (1861–1918)

16. ГРІНЧЕНКОВА М. Чернігівська Українська Громада / М. Грінченкова, А. Верзилов // Чернігів і Північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. – Київ, 1928. – С. 463–487.

С. 463–465 : В. Т. Андрієвський.

17. ДЕМЧЕНКО Т. Брат і сестри Андрієвські : до історії родини з оточення Коцюбинських / Т. Демченко // М. Коцюбинський : Погляд з ХХІ століття : зб. матеріалів Всеукр. наук.-прак. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 2014. – С. 96–107.

18. ДЕМЧЕНКО Т. Василь Андрієвський : штрихи до біографії / Т. Демченко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ, 2013. – Вип. 9. – С. 168–180.

Бакуринський О. О. (1869–1919)

19. КРАИНСКИЙ Д. В. Записки тюремного инспектора / Д. Краинский ; сост., предисл., прим. О. В. Григорьева, И. К. Корсаковой, С. В. Мущенко, С. Г. Шевченко ; отв. ред. О. А. Платонов. – Москва : Ин-т рус. цивилизации, 2016. – 896 с.

С. 37, 40, 42, 43, 45, 99–103 : Про загибель О. О. Бакуринського та його сина. Доля дружини.

20. РАХНО О. Голова Чернігівської губернської земської управи Олексій Бакуринський : віхи життя і діяльності / О. Рахно // Вісник

Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Історичні науки. – 2008. – Вип. 52, № 5. – С. 280–285.

21. РАХНО О. Олексій Бакуринський / О. Рахно // Рахно О. Чернігівські земці (іст.-біогр. нариси). – Чернігів, 2009. – С. 299–326.

Бжеський Р. С.
(1897–1982)

22. БЖЕСЬКИЙ Р. Прелюдія поступу : (вестниківський доробок 1924–1934 років) / Р. Бжеський ; упоряд. : В. Бойко, Т. Демченко. – Київ : Темпора, 2016. – 472 с.

23. ДАШКЕВИЧ Я. Постаті : нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – 2-е випр. й доп. вид. – Львів : Піраміда, 2007. – 790 с.

С. 548–554: Р. Бжеський.

24. ДЕМЧЕНКО Т. Син України Роман Бжеський / Т. Демченко // Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить») [Репринт] / Р. Млиновецький. – Тернопіль, 2014. – С. 465–475.

25. КАРМЕЛЮК А. Бжеський : Неспокійний ерудит / А. Кармелюк // Шлях перемоги. – 2008. – 16 квіт. – С. 5.

Василенко М. П.
(1866–1935)

26. ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (1866–1935) — історик, правознавець, політичний і громадський діяч, президент ВАУН // Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник. – Київ, 2002. – С. 70–73.

27. ВЕРСТЮК В. Ф. Соціально-політична та урядова діяльність М. П. Василенка / В. Верстюк // Гетьманат Павла Скоропадського : історія, постаті, конверсії : всеукр. наук. конф. 19-20 трав. 2008 р. – Київ, 2008. – С. 143–156.

28. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Н. Микола Прокопович Василенко — його життя та наукова діяльність / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1966. – № 3–4. – С. 41–51.

Верзилов А. В.
(1867–1931)

29. АРКАДІЙ Васильович Верзилов (1867–1931) : (біобібліогр. покажч.) / упоряд. і вступ. ст. О. Б. Коваленка, О. Я. Рахна, С. Г. Скоропенко ; наук. ред. О. Б. Коваленко ; ред. І. Я. Каганова ; відп. за вип. І. М. Аліференко. – Чернігів : [б. в.], 2015. – 79 с. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини ; вип. 21).

30. СКОРЕНОК С. А. В. Верзилов : віхи життя та громадської діяльності / С. Скоренок // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 73–79.

31. СКОРЕНОК С. А. В. Верзилов як засновник Чернігівської української Громади / С. Скоренок // Ніжинська старовина : зб. регіон. історії та пам'яткознавства. – Київ, 2012. – Вип. 14 (17). – С. 176–182.

32. СКОРЕНОК С. Громадсько-політична діяльність А. В. Верзилова / С. Скоренок // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – Київ ; Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 373–376.

Галаган М. М.

(1882–1953, або після 1955)

33. ГАЛАГАН М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.) / М. Галаган ; передм. Т. Осташко, В. Соловійова ; ред. Ю. Олійник. – Київ : Темпора, 2005. – 656 с. : іл.

34. ВИННИЧЕНКО В. Ілюзії, що переросли час : невідомі листи [М. М. Галагану] / В. Винниченко // Культура і життя. – 1993. – 5 черв. – С. 6.

Дорошенко Д. І.

(1882–1951)

35. ДОРОШЕНКО Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – Київ : Темпора, 2007. – 632 с. : іл. С. 153–257 : Доба Центральної Ради (1917–1918 рр.).

36. ДМИТРО Дорошенко про Михайла Грушевського : (невідомий лист Д. Дорошенка) / підгот. до друку, передм. і прим. Г. Кураса // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 52–56.

37. ОМЕЛЬЧЕНКО В. Дмитро Дорошенко (1882–1951) / В. Омельченко // 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986 : зб. – Нью-Йорк, 1993. – С. 407–417 : портр.

38. ОНАЦЬКИЙ Є. Пам'яті Дмитра Ів. Дорошенка / Є. Онацький ; підгот. до друку і передм. Т. Демченко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 2001. – № 6. – С. 100–104.

Дорошенко П. І.

(1858–1919)

39. КУРАС Г. Життя і смерть Петра Дорошенка / Г. Курас // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 48–55.

40. КУРАС Г. Петро Дорошенко та Павло Скоропадський / Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 3–9.

**Елланський (Еллан-Блакитний) В. М.
(1894–1925)**

41. БОЙКО В. Злам Еллана-Блакитного / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 48–56.

42. ЄРМОЛЕНКО О. «За життя розплата тільки кров'ю...» / О. Єрмоленко // Просвіта. – 1999. – 16 січ.

43. КОВАЛЕЦЬ Я. Опозиція Василя Блакитного / Я. Ковалець // Пульс неділи (Чернігов). – 2004. – 5 нояб. – С. 5.

**Жук М. І.
(1883–1964)**

44. КИВЕЛЮК В. Спогади й рефлексії про Київську Академію мистецтв / В. Кивелюк // Хроніка-2000. – Київ, 2002. – Вип. 51–52. – С. 434–445.

С. 436 : Про худож. М. Жука.

45. МИХАЙЛО Жук : альбом / авт.-упоряд. І. Козирод, С. Шевельов. – Київ : Мистецтво, 1987. – 120 с.

46. ПОЛІЩУК Я. Біле і чорне Михайла Жука / Я. Поліщук // Укр. мова та література. – 2004. – № 19 (трав). – С. 10–13.

**Заливчий А. І.
(1892–1918)**

47. ЗАЛИВЧИЙ Андрій Іванович (14.10.1892, с. Миські-Млини Зіньківського пов. Полтавської губ. (нині село Гадяцького р-ну Полтавської обл.) – 13.12.1918, м. Чернігів) — письменник, публіцист, громад.-політ. діяч // Малюта О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.). – Київ, 2008. – С. 418–419.

48. ТРУТЕНЬ М. «Від нього завжди віяло життям...» : [спогади про А. Заливчого] / М. Трутень ; вступ. сл. Ю. Бурляя // Вітчизна. – 1993. – № 3–4. – С. 146–149.

**Іскрицький М. А.
(1873–1931)**

49. РАХНО О. Я. Земська діяльність М. А. Іскрицького / О. Рахно // Ніжинська старовина : зб. регіон. історіографії та пам'яткознавства. – Київ, 2014. – Вип. 18 (24). – С. 212–219.

**Казка А. В.
(1871–1931)**

50. ДЕМЧЕНКО Т. Аркадій Казка: поет із розстріляного покоління / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 193–200.

51. ШКВАРЧУК В. Винуватий, бо українець / В. Шкварчук // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 194–207.

52. ШУГАЙ О. Крапля сонця у морі блакиту : (повість про Аркадія Казку) / О. Шугай. – Київ : Смолоскип, 2010. – 604 с.

**Карпинський О. М.
(1869–1929)**

53. КАРПИНСЬКИЙ (Карпінський) Олександр Михайлович (1869, с. Біла Підляська (нині – м. Бяла-Подляска в Польщі – 1929, м. Рівне) — суддя, адвокат, громад.-політ., державний діяч // Малюта О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.). – Київ, 2008. – С. 437–438.

**Ковалевський М.
(1892–1957)**

54. КОВАЛЕВСЬКИЙ М. При джерелах боротьби, спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук : Накладом М. Ковалевської, 1960. – 717 с.

**Коновал І. О. (Іван Воронківський)
(1875–1925)**

55. НЕДІЛЬКО Г. Я. Іван Воронківський / Г. Неділько // Наукові записки [Ніжин. пед. ін-ту ім. М. Гоголя]. – Ніжин, 1960. – Вип. 1. – С. 174–178.

56. НЕДІЛЬКО Г. Я. Михайло Коцюбинський та Іван Воронківський / Г. Неділько // У вінок Михайлу Коцюбинському. – Київ, 1967. – С. 223–225.

57. САМОЙЛЕНКО Г. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – на початку XX ст. / Г. Самойленко. – Ніжин : Наука-Сервіс, 1999. – 110 с. : іл.
С. 61–63 : І. О. Коновал.

**Лизогуб Ф. А.
(1851–1928)**

58. ПОЛОВЕЦЬ В. Федір Андрійович Лизогуб (1851–1928) : до 165-річчя з дня народження / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С. 156–160.

59. САМОРОДОВ В. М. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920 рр.) : історія, звитяги, першопостаті / В. Самородов, С. Кигим ; наук. ред. В. Самородов. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – 160 с. : 16 с. вкл.

С. 3 вкл. : Фото Ф. А. Лизогуба.

60. ТИМОШЕНКО Т. Діяльність Ф. Лизогуба в земських установах Чернігівської губернії / Т. Тимошенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 87–92.

Мазепа І. П.
(1884–1952)

61. ГАВРИК В. Ісаак Мазепа : перші кроки у великій політиці / В. Гаврик // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1–2. – С. 106–111.

62. ШЕЛЕСТ Ю. Спомини політика — емігранта / Ю. Шелест // Хроніка. – 2000. – 1993. – № 5 (7). – С. 121–123.

Могілянський М. М.
(1873–1942)

63. ЖУРАВЛЬОВА Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. : (за спогадами М. Могілянського) / Т. Журавльова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 135–139.

64. ІВАНИЦЬКА С. Михайло Могілянський : життєвий та творчий шлях / С. Іваницька, Т. Демченко // Пам'ятки України. – 2013. – № 9 (верес.). – С. 2–9 : фото.

65. ЛИСТИ Михайла та Марії Могілянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.) / упоряд. Т. П. Демченко, С. Г. Іваницька. – Чернігів : Проміт, 2014. – 144 с.

Модзалевський В. Л.
(1882–1920)

66. КОВАЛЕНКО А. Б. В. Л. Модзалевский как историк и источниковед : автореф. дис. ... канд. ист. наук / А. Коваленко. – Киев, 1980. – 24 с.

67. КУРАС Г. Вадим Модзалевський у пам'яті сучасників / Г. Курас // Літературний Чернігів. – 2008. – № 1. – С. 114–118.

68. МОДЗАЛЕВСКАЯ Т. Л. Вадим Львович Модзалевский (1882–1920) / Т. Модзалевская. – Санкт-Петербург : Любавич, 2011. – 127 с. : фото.

Нарбут Г. І.
(1886–1920)

69. ЗЕРОВ М. Мої зустрічі з Г. І. Нарбутом : [спогади] / М. Зеров // Зеров М. Українське письменство. – Київ, 2003. – С. 565–569.

70. НАРБУТ Г. Автобіографія. Листи до дружини / Г. Нарбут // Хроніка. – 2000. – 1996. – № 16. – С. 211–255.

71. ШУДРЯ М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 2000. – № 4. – С. 26–27.

С. 27 : Нарбут Георгій (Юрій) Іванович.

Науменко В. П.
(1852–1919)

72. КАЛІНІНА Т. «Свою Україну любіть...»: визначні постаті / Т. Калініна // Пам'ять століть. – 2009. – №3–4. – С. 213–215.

73. ПАНКОВА Є. В. Володимир Науменко (1852-1919) / Є. Панкова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 90–102.

74. СІКАЛЮК А. Маловідомі джерела про діяльність В. П. Науменка / А. Сікалюк // Сіверянський літопис. – 2006. – № 5. – С. 64–73.

Одинець Г. М.
(1871–1945)

75. ДЕМЧЕНКО Т. Гаврило Одинець в історії України : метаморфози політичного пристосування чи мімікрія наляканої людини? / Т. Демченко, В. Онищенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 20. – С. 143–148.

Онацький Є. Д.
(1894–1979)

76. ВИНАР Л. Євген Онацький — чесність з нацією (1894–1979) / Л. Винар // Український історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1980. – № 1–4. – С. 153–168.

77. ДЕМЧЕНКО Т. «Я хочу бути вільним!» : штрихи до життєпису Євгена Онацького / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 1996. – № 6. – С. 11–15.

Павленко (Чарівний) В. А.
(1894–?)

78. ГРЕЧЕНКО Г. Правдолюб з Чернігова / Г. Греченко // Греченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 116–120.

Русова С. Ф.
(1856–1940)

79. КОВАЛЕНКО О. Б. Гніздо вільнодумства і гуманності : садиба Ліндфорсів–Русових в Олешні та її мешканці / О. Коваленко, О. Рахно. – Чернігів : Лозовий В. М., 2012. – 29 с.

80. РОСТОВСЬКА О. В. Софія Русова в контексті національного і державного відродження України / О. Ростовська // Жінки Чернігівщини : історія і сучасність. Жінка на порозі третього тисячоліття : матеріали обл. наук.-практ. конф. – Чернігів, 1999. – С. 72–75.

Савченко-Більський М. О.

(?–?)

81. КУДЛАЙ О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи. (Квітень– жовтень 1917 р.) / О. Кудлай ; Інститут історії України НАН України. – Київ , 2015. – 222 с.

С. 220 : М. О. Савченко-Більський.

82. САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ Михайло Олександрович (?–?) // Енциклопедія історії України. – Київ, 2012. – Т. 9. – С. 420.

Саєнко М. Ф. (?–?), Саєнко Ф. П. (?–?)

83. САЄНКО Н. Олександр Саєнко : до становлення і розвитку українського монументально-декоративного мистецтва ХХ ст. [Образотворчий матеріал] : кн.-альбом / Н. Саєнко. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 559 с. : іл.

С. 13–19 : У розділі про дитинство та оточення відомого художника О. Ф. Саєнка мова йде про його батька Ф. П. Саєнка та брата М. Ф. Саєнка.

Свечин О. О.

(1865–1929)

84. РАХНО О. Олександр Свечин / О. Рахно // Рахно О. Чернігівські земці (іст.-біогр. нариси). – Чернігів, 2009. – С. 327–347.

85. РАХНО О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Свечин / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2009. – № 4. – С. 79–88.

Тимошенко С. П.

(1881–1950)

86. ТИМОШЕНКО Сергій Прокопович (23.01. (05.02).1881, с. Базилівка Конотоп. пов. Чернігів. губ. – 06.07.1950, Пало Альто, штат Каліфорнія, США) — інженер-архітектор, громад. і держ. діяч // Малюта О. В. «Просвіти» і Українська Державність (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.). – Київ, 2008. – С. 709–711.

Чумак В.

(1901–1921)

87. ДРАЙ-ХМАРА М. Нові матеріали до життєпису Василя Чумака / М. Драй-Хмара // Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина. – Київ, 2002. – С. 287–294.

88. МАРИНЧИК С. Вічно молодий / С. Маринчик // Маринчик С. Сувір'я талантів. – Ніжин, 2009. – С. 322–333.

Шраг І. Л.
(1847–1919)

89. ГЕЙДА О. «Біобібліографічний словник видатних уродженців Чернігівщини» Д. Бочкова про І. Шрага та його оточення / О. Гейда // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2012. – Вип. 2. – С. 147–152.

90. ГЛИЗЬ І. Ілля Шраг / І. Глизь // Історія України в особах : XIX століття / кол. авт. : В. Шандра (керівник), І. Глизь, О. Донік та ін. – Київ : Україна, 2015. – С. 335–364.

91. ДЕМЧЕНКО Т. П. Батько Шраг / Т. Демченко. – Чернігів : Деснянська правда, 2008. – 263 с. : фото. – (Рідні джерела).

92. ДЕМЧЕНКО Т. Ілля Шраг на чолі чернігівської громади Української партії соціалістів-федералістів (1917–1918 рр.) / Т. Демченко // Розумовські зустрічі : зб. наук. праць. – Чернігів, 2016. – № 3. – С. 165–174.

93. І. Л. ШРАГ : док. і матеріали / упоряд. В. Шевченко, Т. Демченко, В. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с. : 1 л. портр.

94. СЕРГЄЄВА С. Громадсько-політична діяльність І. Шрага в контексті подій Української революції на Чернігівщині (1917–1919 рр.) / С. Сергєєва // Шрагівські читання : зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 51–60.

Шраг М. І.
(1894–1970)

95. ГЕЙДА О. Біографія М. І. Шрага у «Біобібліографічному словнику видатних уродженців Чернігівщини» Д. П. Бочкова / О. Гейда // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2014. – Вип. 3. – С. 232–238.

96. ГЕЙДА О. Маловідомі факти до біографії Миколи Ілліча Шрага / О. Гейда // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – Київ, 2012. – Вип. 8. – С. 247–255.

97. КУРАС Г. Тернистий життєвий шлях чернігівця М. Шрага, заступника Голови Центральної Ради / Г. Курас, Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 1. – С. 8–14.

Стаття надійшла 20.06.2017 р.

Уродженці Чернігівщини — діячі Української революції доби Центральної Ради у сучасній біографіці.

Демченко Т. П., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів);

Каганова І. Я., завідувач відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (Чернігів).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 305–325.

Метою даної статті є встановлення кола діячів Української революції доби Центральної Ради як уродженців Чернігівщини, так і безпосередніх учасників подій 1917–1918 рр. у Чернігово-Сіверському краї та аналіз переважно сучасної літератури історико-біографічного плану про їхню революційну діяльність. Для розуміння конкретної ситуації в регіоні визначені особливості перебігу подій першого етапу революції, стисло прокоментовано стан джерельної бази.

Зі списку майже 40 діячів далеко не про кожного нині можна знайти наукову розвідку або принаймні науково-популярний нарис. Найповнішою на сьогодні виглядає бібліографія лідера чернігівських українців Іллі Шрага (приблизно 140 позицій). Є чимало постатей, чий біографії ще не опрацьовані. Подана в додатку вибрана бібліографія (близько 100 назв) дає уявлення про певні досягнення переважно чернігівських істориків, вказує напрям подальших пошуків.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Чернігівщина, учасники революційних подій, І. Шраг, бібліографія, історико-біографічні нариси, мемуари.

Natives of the Chernihiv region as figures of Ukrainian Revolution of the period of the Central Rada in modern biographical studies.

Tamara Demchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of T. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University (Chernihiv);

Iryna Kaganova, Head of Department of local history of V. Korolenko Chernihiv Region Library (Chernihiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 305–325.

The purpose of this article is to establish the circle of figures of the Ukrainian Revolution of the period of the Central Rada, who are both natives of the Chernihiv region and direct participants of the events of 1917–1918. in the Chernihiv-Siversky region and analysis of predominantly contemporary historical and biographical literature as for their revolutionary activities. To understand the specific situation in the region, the features of the course of events of the first stage of the revolution are determined and the state of the source base is briefly commented on.

From the list of nearly 40 figures, one can hardly find scientific research or at least a popular scientific essay about every person. The most

complete today is the bibliography of the leader of Chernihiv Ukrainians Pya Shrag (approximately 140 positions). There are many figures whose biographies are not worked out yet. The bibliography (near 100 titles) presented in the appendix gives the idea of certain achievements of mostly Chernihiv historians and indicates the direction of further searches.

Keywords: Ukrainian Central Rada, Chernihiv region, participants of revolutionary events, I. Shrag, bibliography, historical and biographical essays, memoirs.

Уроженцы Черниговщины — деятели Украинской революции периода Центральной Рады в современной биографике.

Демченко Т. П., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Черниговского национального педагогического университета имени Т. Г. Шевченко (Чернигов);

Каганова И. Я., заведующая отделом краеведения Черниговской областной универсальной научной библиотеки имени В. Г. Короленко (Чернигов).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 305–325.

Целью данной статьи является установление круга деятелей Украинской революции периода Центральной Рады как уроженцев Черниговщины, так и непосредственных участников событий 1917–1918 гг. в Чернигово-Северском регионе и анализ преимущественно современной литературы историко-биографического плана об их революционной деятельности. Для понимания конкретной ситуации в регионе определены особенности хода событий первого этапа революции, сжато прокомментировано состояние базы источников.

В списке почти 40 деятелей, и далеко не о каждом в настоящее время можно найти научное исследование или по крайней мере научно-популярный очерк. Наиболее полной на сегодня выглядит библиография лидера черниговских украинцев Ильи Шрага (приблизительно 140 позиций). Есть немало личностей, чьи биографии еще не изучены. Поданная в приложении избранная библиография (около 100 названий) дает представление об определенных достижениях преимущественно черниговских историков, указывает направление дальнейших исследований.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Черниговщина, участники революционных событий, И. Шраг, библиография, историко-биографические очерки, мемуары.

*Игорь Валентинович ЛЕВИЧЕВ,
кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник
Института биографических исследований
Национальной библиотеки Украины
имени В. И. Вернадского
(Киев)*

МЕМОРИАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА МАКСИМИЛИАНА ВОЛОШИНА – НАЦИОНАЛЬНАЯ ГОРДОСТЬ УКРАИНЫ

В статье впервые дан обстоятельный аналитический обзор мемориальной библиотеки Максимилиана Волошина, выдающегося поэта, художника и литературного критика, хранящейся в Доме-музее М. Волошина в Коктебеле (Крым, Украина).

Ключевые слова: мемориальная библиотека М. Волошина, А. И. Белецкий, Павло Тычина, масонские издания, теософско-антропософские издания, парижские издания.

У статті вперше дано обґрунтований аналітичний огляд меморіальної бібліотеки Максиміліана Волошина, видатного поета, художника та літературного критика, котра зберігається у Будинку-музеї М. Волошина у Коктебелі (Крим, Україна).

Ключові слова: меморіальна бібліотека М. Волошина, О. І. Білецький, Павло Тичина, масонські видання, теософско-антропософські видання, паризькі видання.

For the first time in this article a detailed analytical review of the memorial library of Maximilian Voloshin, an outstanding poet, artist and literary critic, kept at the House-Museum of M. Voloshin in Koktebel (Crimea, Ukraine), was given.

Keywords: memorial library of M. Voloshin, A. I. Beletsky, Pavlo Tychina, Masonic publications, Theosophical and anthroposophical editions, Parisian publications.

Несмотря на то, что Волошин более семи лет прожил в Париже, был влюблен в этот город и великую французскую культуру, жил, по выражению М. Цветаевой «головой, повернутой на Париж», даже имел репутацию «самого французского из русских поэтов», он всегда и неизменно подчеркивал в своих автобиографиях приверженность родовым украинским киевским корням.

В «Автобиографии» (1925 г.) М. Волошин писал: «Родился я в Киеве и корнями рода связан с Украиной. Мое родовое имя Кириенко-Волошин, и идет оно из Запорожья. Я знаю из Костомарова, что в 16 веке был на Украине слепой бандурист Матвей Волошин, с которого с живого была содрана кожа поляками за политические песни, а из воспоминаний Францевой — что фамилия того кошевого молодого человека, который водил Пушкина в цыганский табор, была Кириенко-Волошин. Я бы ничего не имел против того, чтобы они были моими предками» [2, с. 350].

Мемориальная библиотека Дома-музея Максимилиана Волошина в Коктебеле (Крым, Украина) является одним из ценнейших историко-культурных центров хранения раритетных книжных и печатных изданий в Украине, в том числе изданий периода 1917–1921 гг.

В настоящее время она насчитывает девять тысяч двести пятьдесят четыре единицы хранения. Библиотека состоит из двух отделов: русского, включающего в себя около пяти с половиной тысяч, и иностранного, состоящего из примерно четырех тысяч книг и печатных изданий. Кроме того, при первоначальной музейной каталогизации библиотеки в конце 1970-х годов из нее были выделены два самостоятельных отдела: фонд «Печатные издания», ставший «закрытым» и спецхрановским (насчитывает 137 ед. хр.), и научно-вспомогательная библиотека, включающая издания, поступившие в Дом Поэта уже после смерти Волошина (на сегодняшний день насчитывает более 4 тысяч ед. хр. и постоянно пополняется).

Впервые общий обзор мемориальной библиотеки Волошина был предпринят В. Купченко в 1981 г. в статье «Библиотека Волошина», опубликованной в материалах Первых Волошинских чтений в Коктебеле [3], а затем, в расширенном виде, был переиздан в ряде его работ [1; 4]. Однако подробный и обстоятельный аналитический обзор иностранного отдела мемориальной библиотеки Волошина исследователем так и не был осуществлен. Отчасти это объясняется

тем, что в 1981–1982 гг. давать объективный анализ материалов мемориальной библиотеки по известным причинам советского времени не представлялось возможным. Так, в вышеназванных работах В. Купченко уникальный и ценнейший оккультно-масонский раздел иностранной части библиотеки не только не рассматривался автором, но даже им и не упоминался. Этими обстоятельствами и обусловлена актуальность нашего исследования.

В 2013 г. Домом-музеем М. Волошина и Всероссийской государственной библиотекой иностранной литературы имени М. И. Рудомино (Москва, Россия) был осуществлен проект научного описания и издания каталога иностранной части библиотеки Волошина [7]. Однако подробный и обстоятельный аналитический обзор и анализ иностранного отдела мемориальной библиотеки Волошина, история его формирования и степень сохранности в этом описательном издании так и не был осуществлен. Что же касается русского отдела библиотеки, то его подробный научный каталог не издан и по сей день.

Даже беглый обзор мемориальной библиотеки дает все основания полагать, что ее иностранный отдел является одним из ценнейших книжных собраний Украины, как с точки зрения его самостоятельной историко-культурной значимости, так и в связи с научным изучением литературно-художественной и мировоззренческой эволюции взглядов самого М. Волошина, поскольку позволяет проследить формирование его интеллектуальных интересов, вкусов и предпочтений.

Кроме того, многие книжные издания библиотеки буквально испещрены многочисленными рукописными пометами самого Волошина, что позволяет нам проследить ход его мысли и размышления поэта над прочитанным материалом.

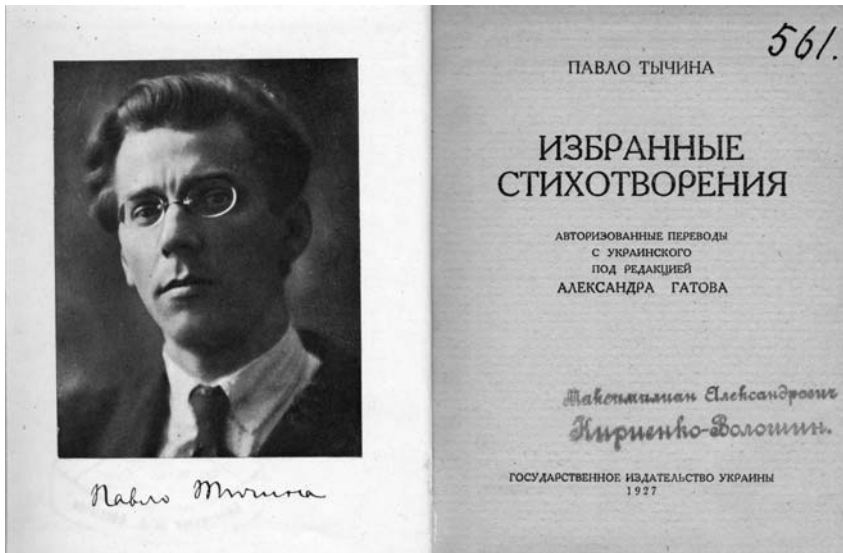
В русском отделе имеется более трех с половиной сотен книг и изданий с автографами многих выдающихся деятелей русской, украинской и мировой культур: М. Цветаева, О. Мандельштам, В. Брюсов, В. Иванов, Л. Зиновьева-Аннибал, Ф. Сологуб, М. Кузмин, Андрей Белый, В. Розанов, Н. Бердяев и многие, многие другие... Это очень значительное книжное собрание с автографами и дарительными надписями авторов на территории Украины, быть может, самое крупное из собраний мемориальных музеев на территории нашей страны.

Более того, многие известные украинские поэты и писатели, уже после смерти Волошина гостившие в Доме творчества писателей «Коктебель», начало которому было положено Волошиным, считали за честь посещать Марию Степановну Волошину, вдову поэта, в

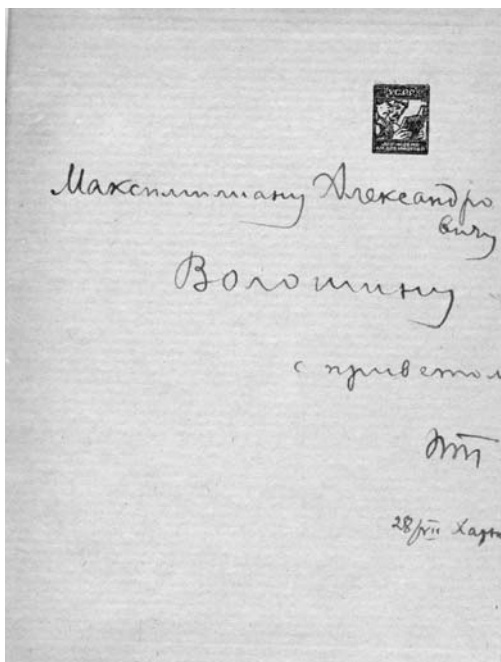

Коктебеле и дарить Дому Поэта свои произведения с автографами, инскриптами и пространными дарительными надписями. В научно-вспомогательной библиотеке музея сохранилось около трех десятков книг с автографами выдающихся деятелей украинской культуры, от Ярослава Галана, впервые посетившего Коктебель в 1939 г., до Павла Тычины, Максима Рыльского, Володимира Сосюры, Микола Бажана, Дмитра Павлычка... Кто только из украинских писателей и поэтов не побывал в 1950–2000-е гг. на знаменитых «писательских дачах» Коктебеля!

О том, что Максимилиан Волошин, живо интересовавшийся современным литературным процессом, был знаком с молодым и талантливым украинским поэтом Павлом Тычиной, свидетельствует дарственная надпись Тычины на сборнике стихов «Избранные произведения», изданном в Харькове в 1927 г. в русском переводе Александра Гатова. На шмуцтитуле Тычина надписал Волошину фиолетовыми чернилами: «Максимилиану Александровичу Волошину с приветом», внизу дата и подпись-автограф — «ПТычина 28/VII Харьков». Этот автограф выдающегося украинского поэта на сборнике его избранных произведений, хранящийся в Мемо-

Фронтиспис и титульный лист издания: Тычина П. Избранные стихотворения. Авторизованные переводы с украинского под редакцией А. Гатова (Харьков, 1927) с печатью М. А. Кириенко-Волошина

Шмуцтитул книги П. Тычины «Избранные переводы» с автографом поэта. Публикуется впервые

подаренных им лично М. Волошину, является дарительная надпись выдающего украинского литературоведа на сборнике научных статей «Русский романтизм», изданном в Ленинграде в издательстве «Академия» в 1927 г. На титульном листе А. Белецкий написал фиолетовыми чернилами: «Мастеру слова Максимилиану Александровичу Волошину — книга о мастерах 30–40-х годов», внизу — подпись-автограф «АБелецкий». Рядом с подписью А. Белецкого стоит подпись второго участника сборника — литературоведа Зинаиды Ефимовой, выполненная также фиолетовыми чернилами. Этот инскрипт Белецкого Волошину интересен прежде всего тем, что он показывает и характеризует отношение выдающего украинского литературоведа к творчеству поэта. Автограф публикуется нами впервые. Оригинал хранится в Мемориальной библиотеке М. Волошина в Коктебеле в Доме-музее М. Волошина (Мемориальная библиотека Дома-музея М. Волошина, МБ-810).

Огромное научное значение имеет и прекрасно сохранившийся иностранный отдел Мемориальной библиотеки М. Волошина. Из-

риальной библиотеке М. Волошина в Коктебеле, публикуется нами впервые (Мемориальная библиотека Дома-музея М. Волошина, МБ-1655).

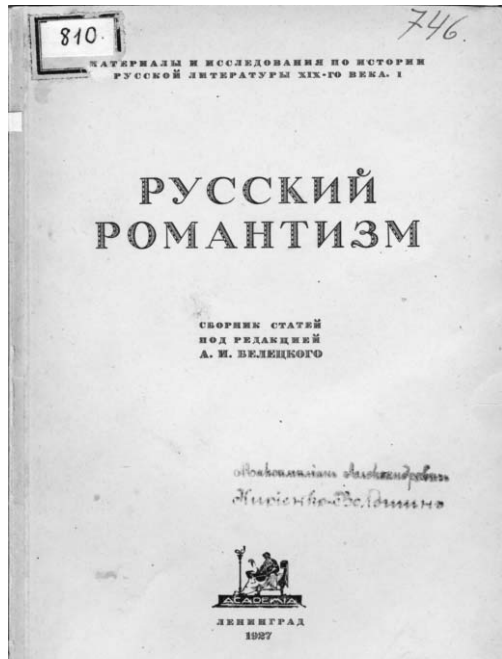
Близкие и дружеские отношения связывали Волошина, особенно в 1920-е гг., с семьей филолога Александра Ивановича Белецкого, академика и основателя будущего Института литературы НАН Украины. В фондах музея хранится до сих пор неопубликованная переписка Белецкого с Волошиным, а также значительное количество его прижизненных изданий, подаренных им лично Волошину.

Одним из самых интересных инскриптов А. Белецкого на своих изданиях,

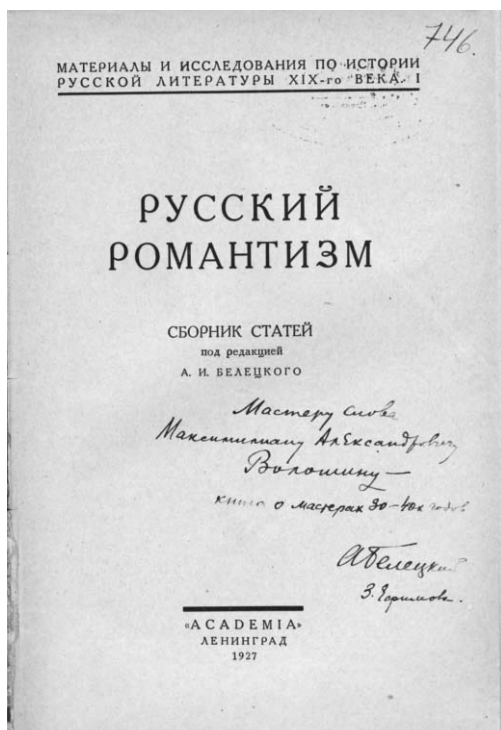
вестный библиограф и знаток книги А. Сидоров, ознакомившись с ним еще при жизни поэта, писал: «Здесь я нахожу ряд книг, отсутствующих в лучших библиотеках Москвы... все это подлинное богатство» [5, с. 15].

Самым ранним из имеющих в иностранном отделе изданий является сочинение «Продолжение всемирной истории К. Босюэ, епископа Мосского, от начала войны 1688 до 1721 г.», изданное в Амстердаме в 1753 году. И здесь нельзя не обратить внимания на недоразумение, связанное с неправильной датировкой этого издания В. Купченко в 1981 г., утверждавшего, что оно датируется 1708 годом, поскольку эта неточность начала кочевать из одного издания в другое и, к сожалению, стала общепринятой. Однако новейшие исследования специалистов Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы имени М. И. Рудомино, в частности К. Дмитриевой, проведенные в 2008 г. в рамках российско-украинского проекта «Библиотека М. Волошина», убедительно доказывают, что это издание, действительно являющееся старейшим в библиотеке Волошина, датируется 1753 г. Неточность В. Купченко была связана, по-видимому, с неправильным прочтением им латинского буквенного года на титульном листе книги. Таким образом, в свете новейших исследований, датировка самого раннего издания иностранного отдела мемориальной библиотеки М. Волошина «помолодела» на 45 лет.

Рассматривая иностранный отдел библиотеки Волошина с точки зрения локализации представленных в ней издательств, можно констатировать, что он включает в себя практически все крупные изда-

Издательская обложка сборника научных статей «Русский романтизм» под редакцией А. И. Белецкого (Л. : Академия, 1927)

Титульный лист сборника статей «Русский романтизм» с инскриптом А. Белецкого и автографом З. Ефимовой. Публикуется впервые

испанском — 11, на древнегреческом — 5, на австрийском — 4, на латыни — 4, на украинском — 8, на древнееврейском, польском и крымско-татарском языках — по 1 изданию. В отделе также имеется 5 ксилографических книг, изданных в Японии в XIX в., к сожалению, пока еще совершенно не изученных специалистами.

Рассмотрим подробнее самый многочисленный французский раздел иностранной части мемориальной библиотеки М. Волошина, насчитывающий 3587 книг и печатных изданий. Он представлен практически всеми крупными французскими издателями: Леру, Ларусс, Кальман-Леви, Ашет, Колен, Дорбо, Альфонс Пикар, «Меркюр де Франс». Чрезвычайно интересными и редкими являются книги издательства коммуны французских поэтов-символистов «Абатство», издания Парижской Национальной библиотеки, издательства Эрнеста Фламмарiona.

746.
тельские города Западной Европы и США: Париж представлен 3359 книгами и печатными изданиями, Мюнхен — 124, Берлин — 95, Штутгарт — 24, Лондон — 16, Нью-Йорк и Брюссель — 14, Лейпциг и Кельн — 11, а также имеется небольшое количество книг, изданных в Амстердаме, Бордо, Брюгге, Карлсруэ, Шартре, Дармштадте, Дижоне, Флоренции, Мадриде, Лионе, Кракове, Копенгагене, Филадельфии, Портленде, Риме, Турине, Тулузе, Венеции, Вене, Львове, Веймаре и Цюрихе.

Языковая локализация изданий иностранного отдела библиотеки представлена следующим образом: книг на французском языке — 3587, на немецком — 307, на английском — 34, на итальянском — 23, на

Справочные французские издания представлены тридцатитомной «Большой Энциклопедией» (издания Ламиро), а также энциклопедическим словарем «Малый Ларусс».

Большой интерес представляет собрание французских журналов: «Mercure de France», «Revue Bleue», «Revue des Idées», «La Grande revue», «L'Illustration», «L'Art des Artistes», «L'Art vivant», «La Revue Hebdomadaire» и многие другие. Сохранились отдельные номера журналов с участием самого Волошина: «Ecrits pour l'art» (1905), а также «L'Élan» (1915).

Значительное место занимают книги по искусству: 5 томов Андре Мишле «Histoire de l'art» (A. Colin), альбом «Le musée de l'art» (Larousse), и целый ряд редких и уникальных изданий — одна из первых книг о французском кубизме Ф. Глеза и Ж. Метценже (Париж, 1912), трехтомник о религиозном французском искусстве Эмиля Маля (Париж, 1902, 1908, 1924), а также альбом Кутлера «Грамматика японского орнамента и рисунка» (Лондон, 1880).

Особую историко-культурную и научную ценность иностранного отдела мемориальной библиотеки представляют французские издания с инскриптами и дарительными надписями авторов М. Волошину. Эту часть французского раздела можно, без преувеличения, считать самым крупным собранием автографов французских литераторов в Украине и нашей общей национальной гордостью. В Мемориальной библиотеке М. Волошина сохранились книги с автографами: Рене Аркоса, Николя Бодуэна, Альбера де Бесонкура, Альбера Кайе, Ричиото Канудо, Александра Мерсеро (псевд. Эшмер-Вальдора), Рене Гиля, Адольфа Лакузона, Поля Ленуара,

СОДЕРЖАНИЕ		стр.
А. И. Белецкий. Очерк проблемы изучения русского романтизма		5
З. С. Ефимова. Из истории русской романтической драмы. «Маскарад» Лермонтова		26
З. С. Ефимова. Начальный период литературной деятельности А. Ф. Вельтмана		51
М. Г. Давидович. Женский портрет у русских романтиков первой половины XIX века		88
М. О. Губаль. «Три встречи» Тургенева и русская повесть 30—40-х годов XIX в.		115

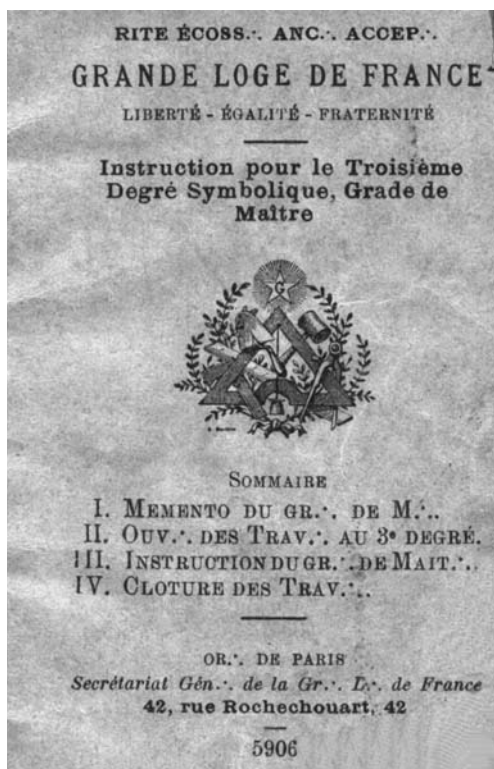
*Содержание сборника научных статей
«Русский романтизм» со статьями
А. Белецкого и З. Ефимовой*

Виктора Личфуса, Виктора-Эмиля Мишле, Жоржа Польти, Ивана Рамбосона, Валентина де Сен-Пойна, Адриана Ван-Бевера, Жана Варио, Альбера Вердо, Шарля Вильдрака.

Огромный интерес представляет также оккультно-масонский раздел иностранной части мемориальной библиотеки М. Волошина, ранее подробно никогда еще не исследовавшийся. Но именно научное изучение данного раздела дает представление о мировоззренческой эволюции Волошина, в связи с его идейно-философскими исканиями периода «блужданий духа» в 1905–1912 гг.

В настоящее время раздел, включающий издания на французском, немецком и итальянском языках, насчитывает 115 наименований. Сюда входят как отдельные книжные издания, так и периодика: журналы, программы, манифесты. Условно раздел можно разделить на три составляющих: 1) уникальные французские масонские издания конца XVIII – начала XX в.; 2) теософско-антропософский раздел, состоящий из трудов «классиков» теософского движения и теософских периодических изданий, в основном на французском языке; 3) оккультно-розенкрейцерские издания, преимущественно французские, периода «оккультного возрождения» во Франции второй половины XIX в.

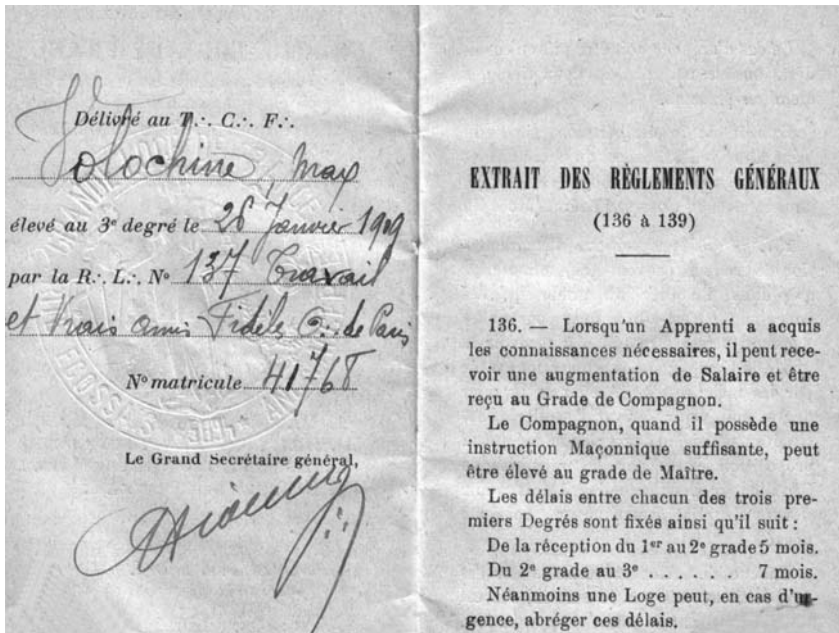
Как известно, интерес Волошина к масонству и теософии возник в 1905 г. благодаря общению с видной деятельницей теософского движения в России А. Минцловой, итогом которого стало вступление поэта в Париже 23 мая 1905 г. в парижскую Ложу «Труд и верные преданные друзья» (№ 137) Великой Ложи Франции. Этими обстоятельствами и объясня-

Обложка «масонского диплома» М. Волошина. Париж. 1909 год.
Публикуется впервые

ется появление масонских изданий в его библиотеке. И хотя так называемого масонского диплома Волошина, вручаемого каждому вступившему в Великую Ложу Франции, в фондах музея М. Волошина не сохранилось, имеется одно редчайшее масонское издание, индивидуально выдаваемое каждому «посвящаемому» в 3-й градус масонского послушания. Это «Инструкция для 3-го символического градуса – градуса Мастера», выданная Волошину в день его посвящения в 3-й градус — градус Мастера Великой Ложы Франции 26 января 1909 г. Мы впервые публикуем этот уникальный документ, заполненный рукой Великого Секретаря Великой Ложы Франции черными чернилами на первой, предваряющей Инструкцию странице (Архив Дома-музея М. Волошина, А-1250).

Масонский раздел состоит из 10 отдельных книжных изданий, среди которых выделяется редкий «Кодекс французских франк-масонов», изданный в Париже в 1847 г. и скрепленный подлинной печатью Генерального Секретаря Ложы. Некоторые масонские издания иностранного отдела были воспроизведены нами впервые в издании «Сокровища Дома Волошина», в том числе оттиск этой печати [5, с. 24].

«Масонский диплом» М. Волошина, выданный Ложей «Труд и верные преданные друзья» (№ 137) 26 января 1909 года, с автографом Великого Секретаря Великой Ложы Франции. Публикуется впервые

Кроме книг, раздел включает в себя и масонскую периодику: журналы «La lumière masonique» (1910), «Le symbolisme» (1912–1913) — официальный печатный орган регулярного французского масонства, 15 номеров журнала «L'Initiation» (1905–1906), издаваемого знаменитым представителем «оккультного возрождения» во Франции Жераром Энкосом (Папюсом).

Теософско-антропософский раздел иностранной части библиотеки М. Волошина самый многочисленный. Он состоит из сочинений «классиков» теософского движения и антропософии: парижское издание «Тайной Доктрины» (1899) и «Ключа к теософии» (1895) Е. Блаватской, книг А. Синнета, А. Безант, В. Скотта-Элиота... Также здесь представлены: теософский журнал «Revue théosophique française» (1904–1908) — официальный орган французских теософов, альманах «Le Lotus Bleu» парижской Ложи Блаватской и сборник материалов Теософской конференции в Риме (1903) на итальянском языке.

Как известно, личное знакомство и общение М. Волошина с одним из выдающихся деятелей теософского движения Западной Европы Рудольфом Штайнером, основателем особого направления в теософии — антропософии, стало основополагающим в творческой биографии поэта. Он настолько проникся антропософскими идеями и идеалами, что в 1913 г. вступает в Антропософское общество в Дорнахе (Швейцария), практически сразу после его основания Рудольфом Штайнером, и остается его членом до конца своей жизни.

Антропософский раздел представлен 9 сочинениями Рудольфа Штайнера на немецком, французском, русском языках и уникальным эзотерическим журналом «Lucifer-Gnosis» (1905), издававшимся Р. Штайнером мизерным тиражом, являющимся чрезвычайно редким и для книжных собраний Западной Европы.

Заслуживает отдельного рассмотрения также оккультно-розенкрейцерский раздел иностранной части библиотеки М. Волошина, состоящий из сочинений Элифаса Леви, Станислава де Гюайта, Сент-Ив Дальвейдра, Жозефина Пелладана, Поля Жакоба, Папюса, Седира и др., а также переизданий трудов Парацельса, Якоба Беме, аббата Тритемия, Агриппы Нетесгеймского, Ангелуса Силезия, Эммануила Сведенборга и средневековых сочинений по астрологии, алхимии, нумерологии и хиромантии.

Говоря о наиболее редких изданиях периода 1917–1921 гг., сохранившихся в мемориальной библиотеке М. Волошина, нельзя не остановиться на редчайших литературных раритетах, изданных в Феодосии в период гражданской войны и имеющих на территории

Украины только в библиотеке М. Волошина в Коктебеле. Это, прежде всего, уникальный литературно-художественный сборник «К искусству!», изданный в Феодосии в 1919 г., и альманах поэтов «Ковчег», изданный там же в 1920 г.

В период гражданской войны многие известные литераторы и деятели культуры были вынуждены бежать на юг, в Крым, спасаясь от ужасов большевистского террора. В Феодосии даже организовалась целая литературно-художественная коммуна, группировавшаяся вокруг Максимилиана Волошина и зарабатывавшая на жизнь литературными выступлениями в феодосийском кабаре ФЛАКа (сокращенно от Феодосийского литературно-артистического кружка). Это объединение литераторов сумело даже издать два выпуска альманаха «К искусству!» и альманах «Ковчег». В них опубликовали свои произведения М. Цветаева, О. Мандельштам, А. Блок, В. Вересаев, М. Волошин, С. Парнок, П. Соловьева, А. Гатов; феодосийские поэты Гр. Томилин, В. Дембовецкий, А. Фиолетов, Г. Полуэктова и многие другие. Обращаем ваше внимание, что экземпляр альманаха «К искусству!», изданного в Феодосии в 1919 г., сохранился только в мемориальной библиотеке М. Волошина и более ни в каких книжных собраниях в мире пока не выявлен.

Первый феодосийский поэтический альманах «Ковчег», в котором опубликованы произведения как феодосийских поэтов, так и других литераторов, был издан в Феодосии в 1920 г. тиражом в 100 экземпляров в типографии В. Виниковича. До наших дней сохранилось лишь несколько экземпляров, имеющих в государственных и частных собраниях Украины. В издании участвовали и прославленные поэты, такие как М. Цветаева, М. Волошин, О. Мандельштам, И. Эренбург и даже А. Блок, и менее известные — феодосийские (А. Цыгальский, Г. Полуэктова, Гр. Томилин) и одесские (В. Бабаджан, Э. Миндлин, Э. Багрицкий). Деятельное участие в издании «Ковчега» приняли литераторы, входившие во ФЛАК. «В этом „ноевом ковчеге“, — вспоминал Э. Миндлин, — и родился альманах поэтов „Ковчег“, который одессит Александр Соколовский и я издали в 1920 году. Откуда мы взяли деньги на издание? Группа поэтов во главе с Осипом Мандельштамом устроила во ФЛАКе вечер „Богема“. В нем участвовали все лучшие силы, собравшиеся тогда в Феодосии... Поэты ФЛАКа поручили Э. Миндлину и А. Соколовскому на вырученные с вечера 13 718 рублей издать литературно-художественный альманах. На эти-то деньги мы с Соколовским и выпустили феодосийский „Ковчег“. На этом издательская деятельность ФЛАКа закончилась, и он закрылся еще до освобождения Крыма» [6, с. 141].

Подводя итоги, можно констатировать, что иностранный отдел мемориальной библиотеки М. Волошина в Коктебеле является уникальным и имеет большое историко-культурное значение. Поскольку русский отдел никогда подробно и обстоятельно не исследовался, представляется перспективным издание общего научного каталога раздела и, возможно, отдельное научно прокомментированное издание каталога книг с автографами и инскриптами выдающихся деятелей культуры Франции, имеющих в собрании Дома-музея М. Волошина.

1. Библиотека Максимилиана Волошина : доклад, прочитанный 26 декабря 2001 г. Дезидераты библиотеки М. А. Волошина в Коктебеле / Сост. В. П. Купченко. – СПб., 2002. – 50 с. [100 нумерованных экз.].
2. *Волошин М.* «Жизнь — бесконечное познание»: Стихотворения и поэмы. Проза. Воспоминания современников. Посвящения [Текст] / М. Волошин. – М. : Педагогика – Пресс, 1995. – 576 с.: илл.
3. *Купченко В.* Библиотека Волошина [Текст] / В. Купченко // Волошинские чтения : сб. науч. труд. / сост. В. П. Купченко. – М., 1981. – С. 114–122.
4. *Купченко В.* Изучение мемориальной библиотеки М. Волошина [Текст] / В. Купченко // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства (Тезисы докладов научн.-практ. конф.). – Л., 1982. – С. 38–39.
5. *Левичев И.* Мемориальная библиотека М. Волошина [Текст] / И. Левичев // Сокровища Дома Волошина. – Симферополь : СОНАТ, 2004. – С. 15–24.
6. *Левичев И.* Литературная слава [Текст] / И. Левичев // Феодосия. – Симферополь : Издательство Черномор-Пресс, 2010. – 225 с.: илл.
7. Мемориальная библиотека М. А. Волошина в Коктебеле. Книги и материалы на иностранных языках : каталог. – М. : Центр книги Рудомино, 2013. – 480 с.: илл.

REFERENCES

1. Kupchenko, V. P. (Ed.). (2002). *Biblioteka Maksimiliana Voloshina : doklad, pročitannyi 26 dekabria 2001 g. Dezideraty biblioteki M. A. Voloshina v Koktebele* [Library of Maximilian Voloshin: a report read on December 26, 2001. Deserters of the library of M. A. Voloshin in Koktebel]. St. Petersburg. [in Russian].
2. Voloshin, M. (1995). “*Zhizn — beskonechnoe poznanie*”: *Stikhotvoreniia i poemy. Proza. Vospominaniia sovremennikov. Posviashche-*

- niia* [“Life — infinite cognition”: Poems and poems. Prose. Memories of contemporaries. Dedications]. Moscow: Pedagogika – Press. [in Russian].
3. Kupchenko, V. (1981). *Biblioteka Voloshina* [Voloshin’s Library]. In *Voloshinskie chteniia* [Voloshin’s readings: a collection of scientific works]. (Pp. 114–122). Moscow. [in Russian].
  4. Kupchenko, V. (1982). *Izuchenie memorialnoi biblioteki M. Voloshina* [The study of M. Voloshin’s memorial library]. In *Aktualnye problemy teorii i istorii bibliofilstva* [Actual problems of the theory and history of bibliophilism. Abstracts of scientific-practical conferences]. (Pp. 38–39). Leningrad. [in Russian].
  5. Levichev, I. (2004). *Memorialnaia biblioteka M. Voloshina* [M. Voloshin Memorial Library]. In *Sokrovishcha Doma Voloshina* [Treasures of the House of Voloshin]. (15–24). Simferopol: SONAT. [in Russian].
  6. Levichev, I. (2010). *Literaturnaia slava* [Literary glory]. In *Feodosiia* [Theodosius]. – Simferopol: Izdatelstvo Chernomor-Press. [in Russian].
  7. *Memorialnaia biblioteka M. A. Voloshina v Koktebele. Knigi i materialy na inostrannykh iazykakh : katalog* [Memorial Library of M. A. Voloshin in Koktebel. Books and materials in foreign languages: catalog]. (2013). Moscow: Tsentr knigi Rudomino. [in Russian].

Стаття надійшла 02.08.2017 р.

Мемориальная библиотека Максимилиана Волошина — национальная гордость Украины.

Левичев И. В., кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института биографических исследований Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского (Киев).

Украинская биографистика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 326–341.

В статье впервые дан обстоятельный аналитический обзор мемориальной библиотеки Максимилиана Волошина, выдающегося поэта, художника и литературного критика, хранящейся в Доме-музее М. Волошина в Коктебеле (Крым, Украина). Дана подробная характеристика иностранного и русского отделов библиотеки. Особую ценность представляет обзор оккультного раздела библиотеки М. Волошина, рассмотренный в контексте духовных исканий поэта. Кроме того, в работе впервые публикуются и вводятся в научный оборот автографы академика Александра Белецкого, поэта Павла

Тычины и уникальный «масонский диплом» М. Волошина. Отдельно автором рассмотрены редчайшие литературные издания 1919–1920 гг. — альманахи «К искусству!» и «Ковчег», хранящиеся в фондовом собрании музея.

Ключевые слова: мемориальная библиотека М. Волошина, А. И. Белецкий, Павло Тычина, масонские издания, теософско-антропософские издания, парижские издания.

Меморіальна бібліотека Максиміліана Волошина — національна гордість України.

Левичев І. В., кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 326–341.

У статті вперше дано обґрунтований аналітичний огляд меморіальної бібліотеки Максиміліана Волошина, видатного поета, художника та літературного критика, котра зберігається в Будинку-музеї М. Волошина в Коктебелі (Крим, Україна). Дана детальна характеристика іноземного та російського відділів бібліотеки. Особливу цінність становить огляд окультного розділу бібліотеки М. Волошина, котрий розглянуто в контексті духовних пошуків поета. Крім того, в статті вперше публікуються і вводяться в науковий обіг автографи академіка Олександра Білецького, поета Павла Тичини та унікальний «масонський диплом» М. Волошина. Окремо автором розглядаються літературні видання 1919–1920 рр. — альманахи «К искусству!» та «Ковчег», що зберігаються у фондовому зібранні музею.

Ключові слова: меморіальна бібліотека М. Волошина, О. І. Білецький, Павло Тичина, масонські видання, теософско-антропософські видання, паризькі видання.

Memorial Library of Maximilian Voloshin — National Pride of Ukraine.

Igor Levichev, Candidate of Philological Sciences, Senior Research Fellow of Institute of Biographical Researches of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 326–341.

For the first time in this article a detailed analytical review of the memorial library of Maximilian Voloshin, an outstanding poet, artist and li-

terary critic, kept at the House-Museum of M. Voloshin in Koktebel (Crimea, Ukraine), was given. This is a detailed description of the Foreign and Russian departments of the library. Of particular value is the review of the occult section of the library of M. Voloshin, considered in the context of the poet's spiritual quest. In addition, in the work for the first time published and introduced into scientific circulation autographs of Academician Aleksandr Beletsky, Pavlo Tychina, and M. Voloshin's unique «Masonic diplom». Separately, the author reviews the rare literary editions of 1919–1920: the almanachs «To Art!» and «The Ark» are stored in the museum collection.

Keywords: memorial library of M. Voloshin, A. I. Beletsky, Pavlo Tychina, Masonic publications, Theosophical and anthroposophical editions, Parisian publications.

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

КАЗУС БІОГРАФІЇ ЯК ПОШТОВХ ДО НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (роздуми з приводу творчої зустрічі з Петром Крالیюком в Інституті біографічних досліджень)

A BIOGRAPHY CASUS AS AN IMPULSE TO NEW RESEARCH (reflections on an artistic meeting with Petro Kraliuk in the Institute of Biographical Researches)

Інтерес до біографічних досліджень як науковців, так і читацької аудиторії переживає свій ренесанс в українському культурному просторі. Пояснень цьому може бути кілька, але головним усе ж є загострене усвідомлення пріоритетності людського фактора у цивілізаційних процесах на різних рівнях — від локального до глобального. Людина та її біографія цілком виправдано постають у фокусі суспільної уваги.

Це спонукає до пошуку різноманітних форм презентації біографічних досліджень. Однією з форм є зустрічі з їх авторами та дискусії довкола проблем творення біографічного наративу. Особливої актуальності подібні заходи набувають у контексті бібліотечного простору як території інтелектуального спілкування. Жива розмова виявляється необхідною та корисною на тлі панування віртуальних форм комунікації, а обмін поглядами і міркуваннями є не менш важливим, ніж їх викладення на папері. Хоча й існує певна небезпека розчинення вербальних конструкцій, цінність спілкування залишається поза будь-яким сумнівом і підсилюється сподіваннями на те, що висловлені ідеї знайдуть продовження у нових контекстах.

З огляду на це Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського ініціював творче обговорення проблем біографіки з фахівцями, які працюють у цій царині, запросивши на першу зустріч Петра Крالیюка. Відомий учений, доктор філософських наук, письменник, член Національної спілки письменників України, лауреат всеукраїнських і міжнародних премій, а також проректор Національного університету «Острозька академія» П. Крالیук належить до тих, хто своєю творчістю формує

сучасний український біографічний нарратив. Як він сам зауважує, намагається докладати багато зусиль до цього. Останнім часом його публікації у газетах «Дзеркало тижня», «День», окремо видані книги стали помітною складовою біографічного мейнстріму. Він є автором численних наукових праць і художніх творів, присвячених знаковим постатям української історії та культури. Героями його біографічних досліджень є Мелетій Смотрицький, Данило Острозький, Петро Сагайдачний, Микола Гоголь, Степан Бандера та ін.

Інтелектуал і людина великої ерудиції, П. Кралюк, відтворюючи складні біографічні моделі, пропонує різні жанрові форми. Серед них є традиційні академічні дослідження, а також не зовсім звичні — такі, як пошуковий роман / історико-інтелектуальний детектив («Діоптра»), інтелектуально-містичний роман («Сильні і одинокі»), роман-дослідження / роман-реконструкція («Данило Острозький: образ, гаптований бісером»), твори у жанрі гротеску та блазнювання («Римейк»), науково-популярне видання («Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає „Тарас Бульба”») тощо.

Науковий підхід до антропологічної складової цивілізаційного поступу, жанр художньої белетристики та документальної прози, якими майстерно володіє П. Кралюк, дають йому змогу створювати яскраві образи відомих діячів у інтригуючому світлі сучасних інтерпретацій. Автора цікавлять насамперед контраверсійні постаті. Кожен із його героїв вирішує драматичну проблему власного вибору, проживаючи декілька життів («добрих, поганих, щасливих, ніяких»). Життєписи при цьому щоразу відтворюються на історичному тлі епохи, доповнюючи, унаочнюючи, загострюючи її сприйняття, будь то «сутінки середньовіччя» чи модерне ХІХ ст.

Як вчений і письменник П. Кралюк намагається віднайти власний алгоритм побудови біографічного дослідження. З огляду на те, що ХХІ ст. — це століття плинності та невизначеності (за концепцією польсько-британського мислителя Зигмунда Баумана, викладеною у книзі «Плинні часи. Життя в добу непевності» (Київ, 2013)), де усталені колись соціальні інститути та практики поступаються місцем мінливому та парадоксальному, у сучасному біографічному нарративі неодмінно мають бути присутні елементи, суголосні викликам часу. Такими, на думку П. Кралюка, постають передусім провокація та іронія, що водночас не виключає і не дозволяє ігнорувати мудрість та інтуїцію науковця/автора. Органічне поєднання цих елементів у сучасних біографічних практиках може бути своєрідним рецептом їх успіху, перевіреним досвідом.

На зустрічі з Петром Кралюком йшлося про творчість автора, особливості його біографічної майстерності, обговорювалось, як

має виглядати біографічне дослідження, аби органічно сприйматися та бути актуальним у добу гаджетів і павутиння соціальних мереж.

Особлива увага під час розмови була приділена одній із останніх праць автора «Тасмний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає „Тарас Бульба?”» (Львів, 2016). Звернення до біографії Миколи Гоголя було цілком логічним із огляду на концептуалізацію модерного біографічного наративу, орієнтованого на інтригу як домінанту людського життя. Глибокий внутрішній конфлікт, яким було позначене життя геніального письменника, зумовив так званий парадокс/казус Гоголя у вигляді «подвійної лояльності», «подвійної національної належності». Доречним буде пригадати, що перша найдокладніша біографія Гоголя належала П. Кулішу, який так само болісно переживав подібну фатальну драму «роздвоєння особистості». Чи не тому П. Куліш зацікавився цією біографією, що Гоголь за своєю психологією та драматичними душевними розломами був близький до нього? Один із перших українськомовних публіцистів, редактор журналу «Основа», перекладач класики світової літератури, автор перших популярних підручників, П. Куліш водночас був першорядним російськомовним письменником, одержуючи схвалення та захоплення від російських громадських діячів, і російськомовних творів він написав більше, ніж українськомовних. Так само, як і М. Гоголь, П. Куліш шукав власної самореалізації та визнання не в Україні, а в імперській столиці.

П. Кралюк не відступає від біографічного концепту «двоєдушся класика», запропонованого попередніми дослідниками. Тим більше, що і сам Гоголь зізнавався, що не знає, яка в нього душа — «хотляцька» чи російська, і намагався не протиставляти їх, а говорив про взаємодоповнення. Проте у біографії Гоголя все було набагато складнішим. До розв'язання психологічної проблеми класика сучасний дослідник запроваджує новий/старий концепт: «життя — це гра», а художня література — це гра уяви. П. Кралюк звертається до твору «Тарас Бульба», аналізуючи його як текст — код, що відбиває багато біографічного та світоглядного, як спробу закодованої самопрезентації, вираження внутрішнього конфлікту автора, передусім його опозиційності, що виявилася у прихованому висміюванні імперії.

«Кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе», — зауважував колись Віктор Петров (Домонтович). Тому письменник цікавий читачеві не тільки своїми текстами, а й контекстами, які передають аспекти його особистого досвіду, психології та відображаються в образах персонажів, ремарках, певних кодах, грі приховування/відкривання. Розмірковуючи з цього приводу, П. Кралюк робить висновок стосовно творів Гоголя, які можуть розглядатися

як «зашифрована біографія автора» (Кралюк П. Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає «Тарас Бульба». Львів, 2016. С. 81), яка потребує свого розшифрування.

Виокремлюючи два рівні змісту «Тараса Бульби» (поверховий, зорієнтований на широке читацьке коло, та прихований, розрахований на «втаємничених»), П. Кралюк припускає, що Гоголь провадив тонку гру з читачем: «...подавав ідеї і тут-таки створював контексти, що ці ідеї руйнували» (Там само. С. 165). У такий спосіб Гоголь, як вважає автор науково-популярного видання, «грався» зі своєю подвійною ментальністю, читачем і владою, намагаючись примирити та поєднати в собі імперську лояльність із українським традиціоналізмом. Тікаючи від України, він тікав і від Петербурга. Будучи в душі автономістом, що не сприймав деспотичні порядки, Гоголь реально творив для панівної нації, поставав як «вірний слуга імперії», готовий руйнувати своє малоросійство.

Переважна більшість українських інтелектуалів ХІХ ст., глорифікуючи твір, виокремлювала в ньому героїчну тему. Багатьма «Тарас Бульба» сприймався як культовий твір, що мав свого часу великий вплив на формування національної свідомості та самоідентифікації. Про це згадували провідні діячі українського відродження, серед яких В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Єфремов, П. Куліш та ін. Гнат Житецький, зокрема, зазначав, що це «...повість-былина, повесть-дума, торжественный гимн умиравшему прошлому своего родного края, эффектный апофеоз борьбы козаков, своих предков за веру и счастье украинского народа»¹.

Сучасний погляд на твір Гоголя, який сміливо запропонував П. Кралюк, відкриває інші культурологічні, психологічні, біографічні контексти. Нове прочитання підсилює значення твору як одного з тих, що належать до світової класики, головна ознака якої полягає у віднайденні сенсів, раніше не помічених, не відчутих або свідомо проігнорованих у силу різних обставин. Одне з дражливих питань у вимірі сьогодення стосується оціночних характеристик головного героя, зокрема того, ким вважати Тараса Бульбу — «героєм чи антигероєм». Адже сюжетні лінії демонстративно підкреслюють його антигуманність і численні жертви, серед яких — жінки, діти, навіть власний син. Зрозуміло, що ці дії мають бути інтерпретовані як помста за інше насилля і за смерть старшого сина Остапа. Але в такому випадку постає наступне, не менш гостре питання моралі, а саме: як співіснують у душі Тараса Бульби жага помсти та християнські канони? Адже класичний образ козацтва формувався відпо-

¹ Лекція Г. Житецького «О Гоголе», що була прочитана у приватній жіночій гімназії у Петербурзі. Текст знаходиться в Інституті рукопису НБУВ (Ф. І, спр. 46695).

відно до уявлень про лицарську спільноту, що виступала на захисті християнської віри, в основу якої була покладена ідея любові та прощення. Проте у гоголівській інтерпретації козацьке співтовариство виступає далеким від лицарської шляхетності.

На тлі сучасних інтерпретацій «Тараса Бульби» набуває актуальності ще одна сюжетна лінія — антифеміністична заостреність твору. П. Кралюк звернув увагу на те, що жіночі персонажі повісті не мають імен, а ставлення головного героя до жіноцтва неприховано негативне. Твір Гоголя, по суті, руйнує уявлення стосовно поважного ставлення до жінки — усталеної традиції українського соціуму та козацького середовища зокрема. На протигагу тогочасній національній історіографії, яка відстоювала незалежний правовий і майновий статус жінки в українському середовищі, художній образ дружини Тараса Бульби має заострені риси жертви. Це нещасна, змучена життям, а надто характером чоловіка, жінка: «В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью... и уже суровый прельститель ее покидал для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуху. Да и когда виделась с ним... что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой. Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, все, что есть нежного и страстного в женщине, все обратилось у ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими» (Гоголь Н. В. Тарас Бульба // Н. В. Гоголь. Избранные произведения: в 2 т. Киев, 1978. Т. 1. С. 232).

У випадково кинутих фразах Тараса Бульби висловлюється його ставлення до жінки, дружини, матері його синів: «Не слушай, сынку, матери: она — баба, она ничего не знает. Какая вам нежба? Ваша нежба — чистое поле да добрый конь: вот ваша нежба! А видите вот эту саблю? вот ваша мать! <...> Полно, полно выть, старуха! Козак не на то, чтобы возиться с бабами. Ты бы спрятала их обоих себе под юбку, да и сидела бы на них, как на куриных яйцах. Ступай, ступай, да ставь нам скорее на стол все, что есть» (Там само. С. 226).

Ставлення Тараса Бульби до дружини, на перший погляд, виглядає зневажливим, хоча й не зовсім однозначним. Для нього, як для козака, перебування вдома означало стати гречкосієм, домоводом,

«глядеть за овцами да за свиньями да бабится с женой» (Там само. С. 228). Водночас головний герой не позбавлений переживань, розуміючи, що вчиняє жорстоко та несправедливо, забираючи синів від матері після довготривалої розлуки з нею. Тим не менш, як справжній воїн, він рішуче змушений був подолати сентиментальність і поставити крапку на будь-яких докорах совісті. З цієї точки зору амбівалентність образу Тараса Бульби є очевидною, а отже, П. Кралюк абсолютно правильно зауважує, що автор ніби дає змогу вибирати, у якому світлі сприймати головного персонажа — позитивному чи негативному.

З огляду на автобіографізм, притаманний творові, пропонується також під іншим кутом зору придивитися до образу Андрія, до якого вписано частку авторського «Я», а саме гоголівські риси характеру, ментальності, світоглядні орієнтири. Андрій, якому, поза будь-яким сумнівом, симпатизує Гоголь, має витончену, подібну до авторської душу. Він прагне іншого світу, що асоціюється з цивілізацією, його вабить аристократія, якій протиставляється «козацький антисвіт». Прагнення позбутися комплексу маргінальності, відчуття самотності у чужому, неприйнятному напівдикому середовищі (навіть якщо це родина та родинне оточення), бажання дистанціюватися/втекти від нього підштовхує героя до драматичного вибору за покликом душі та серця. На перший погляд, зрадництво повинне мати негативні конотації та засуджуватися громадськістю. Але контекст «зрадництва» у Гоголя значно складніший: це протест проти провінційності, несвободи людського духу, нав'язування примітивних стереотипів. «Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего», — промовляє Андрій. Ця філософська ідея, не позбавлена сенсу, органічно вписувалася у світоглядну систему Гоголя, який тонко відчував і болісно реагував на недосконалість людей, суспільства в цілому. Будучи переконаним, що людина має право вибору, зокрема вибирати собі найбільш комфортне місце для проживання, він близько дванадцяти років зі своїх сорока двох провів за кордоном, переважно в Італії.

Автобіографічний контекст твору надає можливість розглядати драматичну сцену смерті Андрія як яскраву, талановито віднайдену алегорію, якою Гоголь намагався передати катастрофу власного світовідчуття. П. Кралюк висуває припущення: «Гоголь усвідомлював, що зрадив Україну. І знаходив для цієї зради виправдання, говорив про нецивілізованість України, водночас остаточно не зрікаючись її. Звідси — залюбування й захоплення своєю вітчизною. Її минулим. Письменника мучила ця зрада. І він бачив, що це його губить. Україна породила Гоголя, але вона його й убивала» (Кралюк П. Цит. твір. С. 155).

Заглиблення в автобіографічний дискурс повісті Гоголя наштовхує на ще одну гіпотезу стосовно авторського сприйняття жінки. Зображення козацького антифемінізму прочитується як певна його проекція. Винятком було лише співчутливе ставлення до матері, під сильним впливом якої, як відомо, перебував письменник. Своє сприйняття жінки Гоголь передає закодованою формулою, яка втілює два протилежні полюси — два погляди. За одним із них, озвученим головним героєм, жінка постає уособленням зла. Тарас Бульба, попереджаючи сина, висловлює щире переконання у тому, що жінки «доведуть до погибелі». Андрій же, навпаки, мріючи про жінку, вважає її втіленням природної досконалості, витонченості, краси. Ставлення Андрія до жінки — це звеличене почуття романтичного героя до дами серця. Дихотомія жіночого образу, інтерпретована Гоголем у такий спосіб, передає поширене у світовій культурній традиції ще від античності неоднозначне сприйняття жінки.

На подібному, ще одному, душевному розломі вибудовувалося гоголівське особисте життя, неодмінною складовою якого було неоднозначне сприйняття жінки. Вона виступала уособленням його мрії та бажання й одночасно — загрози, підступності, зради. Визначитися між цими полюсами було надто складно. Очевидно, це зумовило глибокий психологічний комплекс і вибудувало стійкі бар'єри сприйняття протилежної статі. Досягти внутрішнього компромісу, особливо зважаючи на тонку психологію письменника, виявилось майже неможливим. Гоголь, як видно з драматичної розв'язки твору, так і не знаходить відповіді на питання стосовно цілісності жіночого образу. Чи не тому він вбиває своїх героїв, і Тараса Бульбу, і Андрія, залишаючи кожного з них при своїй правді? У такий спосіб письменник висловлює своє ставлення до жінки, ще раз актуалізуючи давнє „cherchez la femme”. Для себе ж Гоголь обрав безсімейне життя і залишився, як тонко підмітив Гнат Житецький, «бездомным путником», «вечным кочевником», «странствующим поэтом».

Ознайомлення з книгою П. Кралука стало поштовхом до осмислення низки інших питань стосовно біографічних досліджень, а саме: наскільки важливими є окремі деталі у загальному біографічному сюжеті, чи можуть бодай одиничні біографічні факти вплинути на усталене сприйняття класика української літератури та змінити ставлення до нього, чи варто озвучувати провокативні факти біографії або краще утриматися від їх оприлюднення? Розвідка про таємний вояж Гоголя на Волинь, різноманітні припущення стосовно його співпраці з Третім відділенням імперської канцелярії так само, як і деякі інші штрихи до біографії письменника, є важливими з позицій біографічної евристичності. Доповнюючи біографію, вони на-

дають можливість найбільш цілісної її реконструкції з урахуванням деталей.

Водночас нові гіпотези стосовно біографії М. Гоголя не змінюють усталених ціннісних орієнтирів, якими визначається творча спадщина класика та її роль у цивілізаційних процесах. Але «провокація» як ідея, присутня у назві та змісті книги П. Кралюка, без сумніву, привертає увагу сучасного читача, інтригуючи загадковістю та налаштовуючи на нестандартність інтерпретацій хрестоматійної, на перший погляд, теми. Не можна не погодитися з тим, що «Таємний агент Микола Гоголь» — це «вишукана інтелектуальна провокація»², майстерно написана по-науковому. Це ще раз переконливо підтвердила зустріч із Петром Кралюком в Інституті біографічних досліджень НБУВ, надихаючи на прочитання по-новому, під кутом гоголівського автобіографізму «Тараса Бульби» — одного з творів, що належить до вічної класики та продовжує зберігати таємниці, варті уваги і нетрадиційного прочитання.

Лариса Іванівна БУРЯК,

*доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник*

Інституту біографічних досліджень

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)

Larysa BURYAK,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Leading Research Fellow

of Institute of Biographical Researches

of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv)

Стаття надійшла 17.06.2017 р.

---

² Любка А. Чи був Микола Гоголь російським шпигуном? // День: електрон. версія газ. 2016. 21 жовтня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/chy-buv-mykola-gogol-rosiyskym-shpygunom> (дата звернення: 15.05.2017).

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ –
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр.

INFORMATION RESOURCES
OF THE NATIONAL HISTORICAL
LIBRARY OF UKRAINE AS A SOURCE BASE
FOR BIOGRAPHIC RESEARCH
ABOUT THE FIGURES
OF THE UKRAINIAN REVOLUTION
OF 1917–1921

У повідомленні йдеться про інформаційні ресурси з питань вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. та біографічні дослідження про її діячів, що представлені у довідково-бібліографічному апараті та на сайті Національної історичної бібліотеки України.

Ключові слова: Національна історична бібліотека України, біобібліографічні ресурси, діячі Української революції.

This article is about informational resources that are represented in bibliography researches catalogues and card indexes and on the web site of the National historical library of Ukraine. These informational resources are intended for studying the Ukrainian Revolution and figures' biography.

Keywords: The National Historical Library of Ukraine, biobibliographical resources, figures of the Ukrainian Revolution.

В сообщении говорится об информационных ресурсах по вопросам изучения истории Украинской революции 1917–1921 гг. и биографических исследованиях о ее деятелях, которые представлены в

справочно-бібліографическом аппарате и на сайте Национальной исторической библиотеки Украины.

Ключевые слова: Национальная историческая библиотека Украины, биобиблиографические ресурсы, деятели Украинской революции.

У річницю Української революції 1917–1921 рр. Національна історична бібліотека України (далі — НІБУ) одним із головних напрямів своєї діяльності визначила популяризацію знань про події Української революції та видатних діячів цього історичного періоду. Маючи унікальний фонд документів історичної тематики, котрий відображається в електронному каталозі (далі — ЕК) та тематичних базах даних (далі — БД), а також укладаючи власні бібліографічні покажчики, НІБУ долучається до створення нових ресурсів для біографічних досліджень, розподіленого інформаційно-біографічного ресурсу, в якому акумулюються досягнення держави та нації.

Мета цієї статті — огляд інформаційних ресурсів Національної історичної бібліотеки України як джерельної бази на допомогу біографічним дослідженням про діячів Української революції.

Документний фонд НІБУ — потужний інформаційний ресурс біографічних досліджень про діячів Української революції, що складається з таких видів друкованих видань, як енциклопедії, біографічні та біобібліографічні словники, довідники, бібліографічні видання, джерела особового походження (спогади, листи, щоденники, автобіографії тощо).

У розшуках біографічної інформації дослідникам насамперед варто звертатися до енциклопедій та інших довідкових видань, що широко представлені у відкритому доступі НІБУ. Серед них: «Енциклопедія історії України» в 10 томах (Київ, 2003–2013), у якій вміщено статті про діячів науки, культури та мистецтва України, зокрема персоналії діячів Української революції. Енциклопедія підготовлена колективом науковців Інституту історії України НАН України та високо оцінена Державною премією України в галузі науки і техніки 2016 р. [9, с. 17].

Значний масив інформації зібрано у біографічному довіднику «Діячі Української Центральної Ради» [1], що містить стислу характеристику діяльності Української Центральної Ради та біографії її діячів, а також списки членів Ради, її органів і структур, хронологію найважливіших подій 1917–1918 рр. та бібліографію.

У формуванні джерельної бази біографічних досліджень про діячів Української революції користувачам стане у пригоді підготовлений науковцями Національної бібліотеки України імені

В. І. Вернадського науково-бібліографічний покажчик «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» [8], який є першою спробою зібрати й узагальнити друкoвані праці та бібліографічними заcобами представити доробок із теми.

Поряд із прикладами загальновідомих джерел біографічної інформації, відображених у ЕК та БД НІБУ, вважаємо необхідним акцентувати увагу дослідників на тих особливих інформаційних ресурсах, що формуються та зберігаються лише у фонді НІБУ. Так, наші фахівці вже 50 років поспіль укладають друкований щорічний науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Історія України», котрий є унікальним ресурсом біографічної інформації. За допомогою іменного покажчика до цього видання та у тематичному розділі «Україна в 1917–1920 рр.» користувач швидко знайде бібліографічні записи (далі — БЗ) із відомостями про діячів Української революції. Наразі покажчик представлено на сайті НІБУ в однойменній БД, що формується з 2009 р. та містить понад 37 тисяч БЗ, серед яких певну частину складають біографічні дослідження. У результаті здійснення пошуку в цій БД було виявлено публікації, присвячені діячам Української революції 1917–1921 рр., зокрема, прізвище Михайла Грушевського згадується у 196 БЗ, Павла Скоропадського — у 195 БЗ, Симона Петлюри — у 100 БЗ. Є також публікації, присвячені Володимирові Винниченку (49 БЗ), Володимирові Вернадському (40 БЗ), Дмитрові Дорошенку (22 БЗ), Сергієві Єфремову (38 БЗ), Юрієві Тютюннику (20 БЗ), Євгеніві Петрушевичу (13 БЗ), Євгеніві Чикаленку (30 БЗ).

Для здійснення біографічних досліджень щодо діячів Української революції, серед яких було багато науковців-істориків, слугуватиме БД «Історики України», формування якої розпочато фахівцями НІБУ у 2016 р. Наразі вона містить інформацію про 500 осіб. В базі подано: коротку біографічну довідку про вченого (дата і місце народження, навчання, дисертаційні дослідження); інформацію про його вчені звання, коло наукових інтересів; відомості щодо джерел інформації — друкованих видань, інтернет-сторінок. База представлена на сайті НІБУ і працює в тестовому режимі. Планується подальше її поповнення біографічною інформацією про істориків — діячів Української революції.

Унікальним ресурсом біографічної інформації про діячів Української революції є також колекції документів, що формуються та вивчаються у науково-дослідному відділі стародрукованих, цінних і рідкісних видань НІБУ. Зокрема, у колекції видань із автографами визначних діячів науки та культури містяться міні-джерела — маленькі артефакти історії культури, що відіграють допоміжну, але нерідко

важливу роль у біографічних дослідженнях. Так, у фонді відділу зберігається добірка видань українських науковців 20-х рр. ХХ ст., подарованих Михайлові Сергійовичу Грушевському. Дарчі написи на примірниках цих книг засвідчують глибоку повагу авторів до М. С. Грушевського. Крім того, в колекції є надзвичайно рідкісний екземпляр книги М. С. Грушевського «Украинство в России, его запросы и нужды : (глава из «Очерка истории украинского народа»)» [3]. На титульному аркуші міститься дарчий напис автора, адресований В. М. Леонтовичу («Високо[шановно]му Володимиру Миколайовичу Леонтовичу автор»). Цей інскрипт, поряд із епістолярними та мемуарними джерелами, засвідчує факт дружніх стосунків і співпраці двох видатних діячів українського руху. В колекції є також раритетний примірник видання 1918 р. «Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи)» [10] українського дипломата і науковця Олександра Яковича Шульгина з його інскриптом, адресованим послу Болгарії в Києві, професорові Івану Шишманову. Член Української Центральної Ради О. Я. Шульгин з липня 1917 до кінця січня 1918 р. був генеральним секретарем міжнародних справ, а з липня до кінця 1918 р. — амбасадором України в Софії.

У фонді відділу зберігається численна добірка видань особового походження, зокрема щоденники Володимира Винниченка у двох томах [2], листування Євгена Чикаленка і Петра Стебницького [6]. Та особливо цікавими, на наш погляд, є книги спогадів Дмитра Івановича Дорошенка [5]. Відомо, що він з 20 травня до 14 листопада 1918 р. був міністром закордонних справ Української держави. «Автор споминів — блискучий мемуарист, який подає не лише опис подій, свідком яких був, але й дає нам змогу відчутти дух і сподівання того часу, знайомить із дуже відомими вже тоді діячами українства... Дмитро Дорошенко, людина щирої і конструктивної вдачі, мав величезне коло спілкування, широкі зацікавлення, пов'язані з різними куточками України. Саме тому його праця — справжня енциклопедія тодішнього українського суспільного і культурного життя, до того ж написана живою мовою з виразними, виваженими і точними характеристиками людей та подій» [4].

На початку 2017 р. на сайті НІБУ відкрито нову рубрику «Українська революція 1917–1921 рр.: до 100 річчя подій», яка щотижнево поповнюється виданнями з фонду бібліотеки, в тому числі й біографічними документами діячів цього історичного періоду. Наразі представлено понад сто видань.

Віртуальні виставки, до яких додаються списки документів, — один із найпопулярніших ресурсів серед користувачів сайту НІБУ. У 2017 р., зокрема, демонструвалися такі виставки: «Українська

Центральна Рада: до 100-річчя дня створення», «Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — український політичний діяч, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф», «Перший український полк ім. Богдана Хмельницького». Статистичний аналіз переглядів цих виставок на сайті НІБУ та в соціальних мережах свідчить про їх за-требуваність. У першому кварталі року зафіксовано понад 1000 пе-реглядів.

Враховуючи підвищену зацікавленість суспільства до подій Ук-раїнської революції 1917–1921 рр. і біографій її діячів, планується створення електронних копій документів цієї тематики, що будуть представлені на сайті НІБУ в електронній бібліотеці «Історична спадщина України».

Підсумовуючи викладене, варто наголосити, що інформаційні ре-сурси НІБУ є потужною джерельною базою біографічних дослід-жень про діячів Української революції. Сайт бібліотеки забезпечує оперативний, релевантний пошук біографічної інформації. Ми під-тримуємо думку директора Інституту біографічних досліджень НБУВ В. І. Попика про необхідність переходу до формування мас-штабних біографічних ресурсів, які б інтегрували напрацювання до-слідників-біографістів усіх регіонів України [7], що сприятиме презентації України в світі та створенню своєрідного «портрету нації», в якому будуть гідно представлені яскраві постаті діячів Ук-раїнської революції.

1. *Верстюк В. Ф.* Діячі Української Центральної Ради [Текст] : біогр. довід. / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – Київ, 1998. – 254 с.
2. *Винниченко В.* Щоденник. Т. 1. 1911–1920 [Текст] / В. Винни-ченко ; ред., вступ. ст. і прим. Г. Костюка. – Едмонтон ; Нью-Йорк : КІУС, УВАН, 1980. – 512 с. ; Т. 2. 1921–1924 / В. Винниченко ; ред. Григорій Костюк; упоряд. текстів і прим. Олександра Мо-тиля. – Едмонтон; Нью-Йорк : КІУС, 1983. – 702 с.
3. *Грушевский М. С.* Украинство в России, его запросы и нужды : (глава из «Очерка истории украинского народа») [Текст] / М. С. Грушевский. – СПб. : Общественная польза, 1906. – 48 с. : портр.
4. Дмитро Дорошенко. Мої спомини про давнє минуле [Електрон-ний ресурс] // День. – Україна Incognita. – Режим доступу : <http://incognita.day.kiev.ua/dmitro-doroshenko-moyi-spomini-pro-davnyu-minule.html>. – Назва з екрану.
5. *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) : в 4 ч. [Текст] / Дорошенко Д. І. – Львів : Червона калина, 1923–1924.

6. Євген Чикаленко, Петро Стебницький : листування, 1901–1922 рр. [Текст] / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. Н. Миронець та ін. ; вступ. ст. : Н. Миронець, І. Старовойтенко. – Київ : Темпора, 2008. – 627 с. : іл., портр.
7. Попик В. І. Здобутки та перспективні завдання бібліотечної біографіки [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика. – 2015. – Вип. 12. – С. 9–41.
8. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) [Текст] : наук.-бібліогр. вид. / НАН України. Нац. б-ка імені В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. – Київ, 2001. – 816 с.
9. Урядовий кур'єр. – 2017. – 11 квіт.– 24 с.
10. Шульгин О. Я. Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи) : статті, документи, промови [Текст] / О. Я. Шульгин. – Київ : Друкарь, 1918. – 106 с.

REFERENCES

1. Verstiuk, V. F. & T. S. Ostashko. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady : biohr. dovid.* [The figures of the Ukrainian Central Rada: a biographical guide]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vynnychenko, V. *Shchodennyk* [Diary]. (1980, 1983) (Vol. 1. 1911–1920; Vol. 2. 1921–1924). Edmonton ; New York : KIUS, UVAN. [in Ukrainian].
3. Grushevskii, M. S. (1906). *Ukrainstvo v Rossii, ego zaprosy i nuzhdy : (glava iz «Ocherka istorii ukrainskogo naroda»)* [Ukrainians in Russia, its inquiries and needs: (chapter from “The Essay on the History of the Ukrainian People”)]. St. Petersburg: Obshchestvennaia polza. [in Russian].
4. *Dmytro Doroshenko. Moi spomyny pro davnie mynule* [My remembrance of the recent past]. (2016). Access mode: <http://incognita.day.kiev.ua/dmitro-doroshenko-moyi-spomini-pro-davnye-minule.html>.
5. Doroshenko, D. I. (1923–1924). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920) : v 4 ch.* [My remembrance of the recent past (1914–1920): 4-th]. Lviv: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
6. *Yevhen Chykalenko, Petro Stebnytskyi : lystuvannia, 1901–1922 rr.* [Yevgeny Chykalenko, Peter Stebnitsky: Correspondence, 1901–1922]. (2008). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
7. Popyk, V. I. (2015). *Zdobutky ta perspektyvni zavdannia bibliotecnoi biohrafiky* [The achievements and perspective tasks of the library biography]. (Vol. 12, pp. 9–41). In *Ukrayinska biohrafistyka* [Ukrainian biography]. Kyiv. [in Ukrainian].

8. *Ukrainska revoliutsiia i derzhavnist (1917–1920 rr.): nauk.-bibliohr. vyd.* [Ukrainian Revolution and Statehood (1917–1920): scientific and bibliographic publication]. (2001). Kyiv. [in Ukrainian].
9. *Uriadovyi kur'ier* [Government Courier]. (2017, April, 11) (p. 24). [in Ukrainian].
10. Shulhyn, O. Ia. (1918). *Polityka. (Derzhavne budivnytstvo Ukrainy i mizhnarodni spravy) : statti, dokumenty, promovy* [Policy. (State building of Ukraine and international affairs): articles, documents, speeches]. Kyiv : Drukar. [in Ukrainian].

Світлана Іванівна СМІЛЯНЕЦЬ,
заступник генерального директора
Національної історичної бібліотеки України (Київ)

Svitlana SMILIANETS,
Deputy General Director
of the National Historical Library of Ukraine (Kyiv)

Стаття надійшла 13.06.2017 р.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
(1917–1921 РОКИ):
ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Тринадцяті Біографічні читання

UKRAINIAN REVOLUTION
(1917–1921): HISTORICAL
AND BIOGRAPHICAL DIMENSION

Thirteenth Biographical readings

8 червня 2017 р. відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством Тринадцяті Біографічні читання «Українська революція (1917–1921 роки): історико-біографічний вимір», присвячені знаковій даті — 100-річчю Української революції 1917–1921 рр. У Біографічних читаннях взяли участь провідні вчені НБУВ та академічних інститутів НАН України, науковці з вищих навчальних закладів, представники вітчизняних бібліотечних та архівних установ, а також молоді дослідники. Розглядалися такі питання: «Постагі Української революції у сучасній українській біографіці: спроби нового прочитання»; «Українська революція в ретроспективі розвитку вітчизняної біографіки»; «Джерельна база біографічних досліджень діячів Української революції»; «Формування вітчизняних ресурсів біобібліографічної інформації діячів Української революції».

Біографічні читання відкрив **Володимир Іванович Попик**, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, директор Інституту біографічних досліджень, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор. Вчений, зокрема, зазначив, що Українська революція 1917–1921 рр. стала центральною подією всього українського ХХ ст., тому її ідеї, здобутки і досвід, часом дуже гіркий, а також ілюзії, прорахунки, втрати її провідників і учасників не можуть не привертати нині до себе увагу. На думку В. І. Попика, дуже важливо глибоко осмислити події Української революції через їх людські виміри, крізь долі наших співвітчизників, зрозуміти їхню готовність чи неготовність до масштабного історичного зламу, який відбувався на їхніх очах і за їхньою участю, збагнути, що всі вони увійшли в революцію одними, а вийшли зовсім іншими. Для біографістів тут — велике

неоране поле, незважаючи на те, що зроблено й опубліковано вже багато. Однак, як вважає вчений, сучасні дослідники не готові ще вповні сприйняти усю складність, суперечливість і ситуативність перипетій людського життя, а це, можливо, є найважливішим, що необхідно для глибинного аналізу сучасного українського соціуму кризь призму людських дол, людського потенціалу.

Лариса Іванівна Буряк, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, свою доповідь *«Гнат Павлович Житецький: штрихи до психологічного портрета на тлі Української революції (1917–1921 роки)»* присвятила одній із знакових постатей тієї доби, життя якої досі залишається поза «великим біографічним нарративом». Для реконструкції психологічного портрета Г. П. Житецького доповідачем була запропонована система маркерів — базових, професійних, самоідентифікаційних. Були обґрунтовані такі ідентифікації Г. П. Житецького, як «інтелектуал другої половини ХІХ — ХХ ст.», «людина полікультурна», «син відомого ученого і педагога П. Г. Житецького», «киянин», «колишній секретар „Кіевской Старини”», «член Старої громади» та ін. Такий підхід дозволив проаналізувати родинні відносини, стосунки з оточенням, зосередити увагу на світоглядних позиціях, культурних, професійних пріоритетах і тих непростих обставинах, які визначили основну векторність його життя. Завдяки сучасним стратегіям біографічного дослідження Л. І. Буряк вдалося показати багатогранність постаті Г. П. Житецького у контексті подій Української революції.

Доповідь **Ігоря Борисовича Гирича**, доктора історичних наук, завідувача відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, *«Потреба видання творчої спадщини дипломата УНР О. Бочковського: перспективи і складності»* була закликком до повернення із забуття імені і творчих надбань визначного українського суспільствознавця, фахівця з проблем національного відродження, теоретика нової соціологічної дисципліни націології Ольгерда Іполита Бочковського (1885–1939). Доповідач визначив О. Бочковського як представника демократичної та соціалістичної течії в національній думці, який продовжував традицію народовців-громадівців та соціалістів-реформістів. Порівнювалися його погляди на націю та національні проблеми з працями класиків націософської думки М. Гроха, Е. Сміта, Е. Геллнера, а також українських теоретиків національної проблеми В. Липинського, Д. Донцова, М. Грушевського. Насамкінець І. Б. Гирич зазначив, що О. Бочковський, якому належить системний погляд на проблему

нації та націоналізму, котрий визначив предмет і об'єкт націології та запропонував її оригінальну термінологію і структуру, заслуговує на максимально повне видання своєї багатогранної спадщини.

У виступі доктора філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу світової літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України **Лесі Станіславівни Генералюк «Витоки трагедії 1917–1922 років: погляд Максиміліана Волошина»** була викладена інтерпретація М. Волошиним, українцем за походженням, трагедій початку ХХ ст. Його рецепція витоків російської революції, червоного терору та штучно розв'язаного голоду базується на ґрунтовних знаннях з історії Європи й Росії. Він, літописець-учасник кривавих подій, філософ, гуманіст, який врятував десятки чи й сотні життів, виводить формулу катастроф 1917–1922 рр., у яку включає масштабну духовну кризу свідомості мас, стиль правління вождів, одержимих агресією, а також сформовану протягом декількох століть геополітичну модель поведінки Росії як держави.

Свою доповідь **«Методологія історії української бібліографії М. І. Ясинського: витоки революційності»** доктор філософії, докторант Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського **Валентина Теодорівна Петрикова** присвятила одному із фундаторів бібліографічної справи в Україні 1920-х рр., завідувачу відділу «Україніка» ВБУ при ВУАН М. І. Ясинському, проаналізувавши його науковий доробок в галузевих напрямках бібліологічного знання, яке в Україні доби революційних змагань було означено філософією українського відродження. Головну увагу доповідач зосередила на підході вченого до розробки системної концепції розвитку національної бібліографії, зокрема детально розглянула виклад методологічних особливостей її історії через зміст рецензії М. І. Ясинського «До історії української бібліографії ХІХ ст.» на лекційний курс доцента Харківського бібліотечного інституту І. І. Корнейчика «Розвиток бібліографії на Україні». Цю наукову працю М. І. Ясинського, на думку В. Т. Петрикової, слід розглядати як остаточно викладену довершену концепцію еволюціонування бібліографічного руху в Україні.

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Світлана Миколаївна Ляшко** у доповіді **«Українські пасажери „філософського пароплаву“**» зазначила, що поняття «філософський пароплав» увійшло в науковий обіг з початку 1990-х рр. і що в новітній українській історіографії тема депортації за межі радянської держави представників української інтелігенції розглядається переважно в контексті її взаємовідносин з владою. Український список кандидатів на вислання «антирадянськи» налаштованої інте-

лігенції, який складався із 77 осіб, був підготовлений ДПУ України на початку серпня 1922 р. і затверджений спеціальною комісією ЦК РКП(б), після чого неодноразово корегувався. Зі зміною державної стратегії еміграція за кордон була замінена «плановою переброскою» у віддалені регіони РРФСР. Головною мотивацією залишалось побоювання радянської влади, що висилання за кордон «посилить осередки української шовіністичної еміграції». Частина осіб зі списку отримала покарання в іншій формі або була вислана за іншими списками. Доля багатьох визначених на депортацію представників української еліти і сьогодні залишається недослідженою.

Ігор Іванович Стамбол, науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, дослідив тему *«Українська революція 1917–1921 років як злам у долях її натхненників (на прикладі учасників „Братерства Тарасівців“)*». Проаналізувавши кількісний склад братчиків та їхні біографічні дані, доповідач дійшов висновку, що 17 із 49 відомих на сьогодні учасників організації в різний спосіб долучилися до революційних подій. Найпомітнішою у 1917–1921 рр. була діяльність братів С. і В. Шеметів — відомих монархістів, І. Липи — кількарзового міністра урядів УНР, Є. Тимченка — науковця й організатора УАН. Для більшості з них Українська революція стала останньою активною фазою діяльності, і лише кілька осіб змогли продовжити наукову чи політичну кар'єру (переважно на еміграції). Такі фактичні дані дають підстави стверджувати, що Українська революція виявилася зломом у долях її натхненників — діячів, що доклали значних зусиль до її початку і проведення.

Доповідь *«Меморіальна бібліотека Максиміліана Волошина — національна гордість України»* **Ігоря Валентиновича Левичева**, кандидата філологічних наук, старшого викладача Інституту слов'янської філології і журналістики Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (Київ), була присвячена докладному опису меморіальної бібліотеки видатного поета, літературного критика, художника і перекладача, яка нині зберігається в Будинку-музеї М. Волошина в Коктебелі (Крим) і налічує 9254 одиниць зберігання. У виступі було розгорнуто представлено російський та іноземний відділи бібліотеки, а також описано «масонсько-езотеричний» розділ, який раніше практично не досліджувався. І. В. Левичев зупинився на огляді книжкових видань видатних діячів української культури, зокрема на прижиттєвих виданнях академіка О. І. Білецького й автографі поета Павла Тичини. Окремо доповідач охарактеризував унікальні феодосійські видання періоду 1917–1921 рр. — альманахи *«К искусству!»* і *«Ковчег»*, які були видані мізерним на-

кладом і збереглися лише в меморіальній бібліотеці М. Волошина в Коктебелі — одній із найцінніших книгозбірень України з точки зору її збереженості, цілісності, первозданної повноти, а також історико-культурної значущості наявних у ній видань.

Тамара Павлівна Демченко, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, та **Ірина Яківна Каганова**, завідувач відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, виступили з повідомленням *«Діячі Української революції доби Центральної Ради у сучасній біографістиці: чернігівський вимір»*. У ньому йшлося про коло діячів Української революції доби Центральної Ради — уродженців Чернігівщини і безпосередніх учасників подій 1917–1918 рр. у Чернігово-Сіверському краї, дано стислий аналіз переважно сучасної історико-біографічної літератури про їхню революційну діяльність. Для розуміння конкретної ситуації в регіоні були визначені особливості перебігу подій першого етапу революції, стисло прокоментовано стан джерельної бази. Доповідачі зауважили, що з визначеного кола діячів (а їх майже 40) не про кожного нині можна знайти наукову або науково-популярну інформацію і є чимало постатей, чії біографії ще зовсім не опрацьовані, а також висловили сподівання, що складена ними бібліографія визначить напрям подальших пошуків.

Доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобіографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Сергій Миколайович Міщук** зазначив у своїй доповіді *«Волинь у період Української революції (1917–1921 роки): історико-біографічний вимір»*, що аналіз подій Української революції викликав гостру полеміку серед учених, виявив ідеологічні розбіжності у трактуванні історичних фактів та сприяв створенню розмаїтої історіографічної площини для історичних розвідок. Однак представлені вони в сучасній історіографії нерівномірно: менше досліджень регіонального характеру, поданих крізь призму «провінційного» сприйняття тогочасних подій представниками місцевої еліти. Першочергової ваги історіографічним джерелом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стали роботи самих учасників Української революції, які перебували безпосередньо у вирі подій. До таких робіт варто віднести, зокрема, працю очевидця та учасника цих подій на Волині Петра Абрамовича *«Матеріали до історії Жовтневої революції в Житомирі (1917–...)»*.

Аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка **Ірина Вадимівна Яковлева** у виступі *«Родина Грінченків і „жіноче” питання у загальному соціокультурному контексті по-*

чатку ХХ ст.» зробила спробу розглянути малодосліджене питання гендерного дискурсу кінця ХІХ — початку ХХ ст. крізь призму особистісних взаємин визначних представників тогочасної української інтелігенції — Бориса та Марії Грінченків. Доповідач з'ясувала, що існує досить багато непрямих свідчень того, що з приводу «жіночого питання» і Борис, і Марія мали кожен свою, чітко визначену позицію. Боротьба жінок за свої права в усьому світі не лише спонукала Грінченків порушувати відповідну тематику у своїх рукописах і деяких публікаціях, а й наклала відбиток на їхнє родинне життя.

Загалом до виступу на Тринадцятих Біографічних читаннях було підготовлено 47 доповідей і повідомлень. Подаємо короткий виклад окремих з них.

У доповіді доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента НАПН України, директора Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України **Лариси Дмитрівни Березівської «Журнал „Вільна українська школа” (1917–1920) як джерело біографічних досліджень освітніх діячів доби Української революції»** було розкрито причини появи, історію, структуру часопису «ВУШ», який відіграв особливу роль у консолідації культурно-просвітницьких, педагогічних сил довкола ідеї створення національної системи освіти на основі кращого вітчизняного та європейського досвіду. Доповідач зазначила, що журнал презентує біографічні відомості, інформацію про напрями, зміст, особливості діяльності широкого кола педагогів, освітян, громадських діячів, а також віддзеркалює стан освіти та педагогічної науки в добу Української революції, становлення української державності. Наприкінці виступу Л. Д. Березівська повідомила, що у рамках відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. із метою надання широкого доступу користувачам до журналу «Вільна українська школа» започатковано проект з оцифрування колекції, що зберігається у фонді ДНПБУ імені В. О. Сухомлинського.

Інна Олександрівна Демуз, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», окреслила **«Участь Петра Стебницького в подіях Української революції (1917–1921 роки)»**, наголосивши, що він постійно і наполегливо працював над питаннями захисту українства. Доповідач охарактеризувала діяльність П. Стебницького на громадських і урядових посадах, які він обіймав у Петрограді та Києві. Зокрема, перебування П. Стебницького на посаді міністра народної освіти та мистецтв Української Держави сприяло реалізації важливої місії: саме йому належить першочергова

роль у підписанні закону про заснування Української академії наук.

У доповіді «*Мемуари діячів Української революції: підходи до класифікації*» **Надії Іванівни Любовець**, кандидата історичних наук, завідувача відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, було розглянуто авторів спогадів через їх приналежність до основних політичних сил, що брали участь у революційних подіях, — національно орієнтованих, більшовицьких та білого руху. Як основний критерій класифікації мемуарів використано професійну ознаку авторів: державні діячі; військові діячі; вчені, письменники, педагоги. Зазначено, що цей розподіл досить умовний, адже автори, окрім своєї основної діяльності, були активними громадськими діячами, науковцями, письменниками. Виділено основні жанри спогадової літератури.

Доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету **Олександр Олександрович Коник** присвятив свою доповідь «*Депутат Конгресу трудового народу Микола Жерліцин та слідство в його справі (1921–1922 року)*» маловивченій проблемі персонального складу рядових учасників Української революції 1917–1921 рр., розглянувши її крізь призму реконструкції біографії М. Жерліцина, активного прихильника С. Петлюри. Був проаналізований інформаційний потенціал слідчих справ радянських каральних органів як історичного джерела для виявлення складу та характеристики учасників Української революції; зроблений висновок про хибність пропагованого раніше стереотипу щодо проросійських національних цінностей жителів Південної України.

Валерій В'ячеславович Томазов, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, дослідив «*Спогади Якова Ждановича як джерело для реконструкції біографії Вадима Модзалевського*». В. В. Томазов повідомив про автора мемуарів — українського історика та мистецтвознавства Якова Миколайовича Ждановича (1885–1953) — та про історію їх створення. Доповідач проаналізував надзвичайний інформаційний потенціал цього джерела для відтворення маловідомих сторінок з життя знаного українського історика, мистецтвознавця, громадського, наукового та державного діяча Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920).

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції Інституту історії України НАН України **Олександра Борисівна Кудлай** у доповіді «*Олександр Жуковський:*

сторінки біографії військового міністра УНР» зазначила, що О. Жуковський належить до кола військових-українців, які після падіння Російської імперії прийшли до усвідомлення необхідності будівництва національної держави. Свої професійні знання і досвід він віддав створенню одного з її головних інститутів — українських збройних сил. Одним з найвагоміших внесків О. Жуковського у розбудову незалежної України стала його діяльність на посаді міністра військових справ в уряді В. Голубовича (січень — квітень 1918 р.).

У доповіді *«Біографіка у дитячому читанні в Україні 1917–1921 років»* кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Наталія Петрівна Марченко** зазначила, що в репертуарі дитячої книжки вказаного періоду в Україні біографіка представлена дуже скупо, зокрема поодинокі українськомовні видання стосуються винятково постатей історичних чи легендарних. На жаль, за короткий буремний проміжок тогочасного існування самостійної соборної України її провідні діячі не встигли сформулювати навіть ідеї цілісного національного пантеону, орієнтованого на юного користувача. Натомість «радянська» влада від початку провадила свідоме конструювання образу-симулякру ідеального «вождя» та «героя» саме як зразка для наслідування молодшим поколінням.

Дослідивши *«Творчий доробок Сергія Єфремова в рецензіях на шпальтах „Книгаря” (1917–1919 роки)»*, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій **Світлана Григорівна Іваницька** дійшла висновку, що публіцистична спадщина С. Єфремова є надзвичайно вагомим, але недостатньо залученим у сучасний комунікативний простір інтелектуальним ресурсом. С. Г. Іваницька проаналізувала структуру, зміст, спрямованість рецензій — рефлексій сучасників на доробок С. Єфремова тієї доби, а також їх інформаційний потенціал щодо сприйняття його творчості в контексті тогочасних політичних та літературознавчих реалій.

У своїй доповіді *«Актуалізація біографій героїв української мунувишини у південноукраїнському історіографічному процесі за доби Української революції 1917–1921 років»* **Олександр Євгенович Музичко**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, зазначив, що одним із «фронтів» Української революції на півдні України був історично-пам'яттєвий. У боротьбі за історичну пам'ять людей, деформовану століттями насаджуваним колоніальним образом «Новоросії» у Російській імперії, узяли активну участь місцеві історики. Одним з напрямків українського про-

будження було формування образу героя української історії, процесу, що охопив усю територію України. Насамкінець доповідач зауважив, що досвід цієї боротьби слід враховувати зараз, оскільки Південна Україна все ще є місцем різкої боротьби за історичну пам'ять України.

Головний спеціаліст відділу довідкового апарату документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України **Аліна Миколаївна Марченко** дослідила тему *«Микола Садовський та його театр у період революційних подій у Києві 1917 року»* і дійшла висновку, що М. Садовський та його театр брали активну участь у подіях Української революції. М. Садовський стояв біля витоків перших законів і реформ у театральній сфері, а театр за своєю естетикою був мистецькою школою, інколи — громадською трибуною, в складні воєнні часи — місцем підтримки бойового духу української армії. Дану наукову розвідку можна вважати першим етапом дослідження мало висвітленої теми життя і творчості театрального корифея у роки Української революції.

У доповіді *«Українська революція в долях її учасників (за матеріалами газет 1917–1921 років)»* молодший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Тетяна Володимирівна Котлярова** зазначила, що періодика доби Української революції має великий біографічний потенціал. Зокрема, за шпальтами щоденної політичної, економічної і літературної газети «Нова Рада» (1917–1919) можна простежити участь у революційних подіях багатьох українських діячів, їхні переміщення та призначення на посади в українських урядах, а також знайти суто життєписну інформацію (наприклад, у некрологах).

Аспірант Київського університету імені Бориса Грінченка **Андрій Віталійович Міхєєв** у повідомленні *«Участь Опанаса Андрієвського у роботі Директорії УНР протягом 1918–1919 років»* розглянув державно-політичну та партійно-громадську діяльність члена Директорії УНР О. Андрієвського: акцентував увагу на еволюції його поглядів як політика, відносінах з іншими лідерами Української революції, а також подав стислий аналіз його основних рішень як державного діяча, оцінку його дій, що отримали поширення в українській історіографії.

Валерій Валерійович Левченко, кандидат історичних наук, доцент кафедри «Українознавство, історико-правові та мовні дисципліни» Одеського національного морського університету, у доповіді *«Українська революція 1917–1921 років — історичний рубіж у долях вчених-істориків Одеси»* проаналізував проблеми, що стояли на шляху інтелектуалів, серед яких більшість були російськомовними та не сприймали ідеї створення Української держави; описав

форми та методи практичної реалізації адаптації вчених у часи існування українських національних урядів; розглянув заходи, які здійснювала місцева влада для розширення сфери вживання української мови у різних напрямках інтелектуального життя — освіти, науки, повсякденності науковців; дійшов висновку, що більшість вчених-істориків Одеси не входили до складу основної рушійної сили процесів українізації у місті.

У доповіді *«Специфіка представлення біографій діячів Української революції у шкільних підручниках з історії України»* Надія Кузьмівна Гончаренко, викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Міжнародного науково-технічного університету (Київ), обґрунтувала важливість подання в підручниках з історії біографій діячів Української революції, серед яких, як правило, представлені М. Грушевський, П. Скоропадський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, В. Винниченко. Біографічна інформація стосується переважно політичних аспектів діяльності названих діячів, але цього недостатньо для розкриття їхнього цілісного образу та мотивації дій і вчинків. На жаль, абсолютно відсутні біографічні довідки у параграфах, де йдеться про розвиток культури у вказаний період, що могло би глибше й повніше представити його.

Світлана Іванівна Смілянець, заступник генерального директора Національної історичної бібліотеки України, представила огляд *«Інформаційні ресурси Національної історичної бібліотеки України — джерельна база біографічних досліджень про діячів Української революції 1917–1921 років»* і підкреслила, що, маючи унікальний фонд документів історичної тематики, котрий відображається в електронному каталозі та тематичних базах даних, а також укладаючи власні бібліографічні покажчики, НІБУ долучається до створення нових ресурсів для біографічних досліджень, отже, є потужною джерельною базою досліджень про діячів Української революції.

Катерина Юрївна Жбанова, молодший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ, розкриваючи тему *«В. К. Винниченко — політичний діяч доби Української революції (за матеріалами колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ)»*, повідомила, що завдяки активній громадській та політичній позиції В. Винниченко посів помітне місце в неперіодичних інформаційно-агітаційних друках 1917–1921 рр. Наявні у фонді НБУВ листівки репрезентативно розкривають політичне бачення соціально-економічного розвитку України та практичні дії В. Винниченка, висвітлюють ставлення до його владної діяльності різних політичних сил, громадських організацій, дають уявлення про особливості представлення віх його життєдіяльності.

«Військово-політична діяльність С. В. Петлюри періоду Директорії УНР (за матеріалами колекції листівок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)» була представлена молодшим науковим співробітником відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ **Олександром Федорівною Шорсткіною**. Крізь призму аркушевих видань років Української революції у фондах НБУВ була висвітлена постать Симона Петлюри (1879–1926) як державно-політичного і військового діяча та його зусилля у сфері розбудови української державності, зокрема на етапах підготовки антигетьманського повстання, утвердження та здійснення Директорією своєї влади, протистояння більшовицькій агресії.

Науковий співробітник Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського **Наталія Миколаївна Кропачева** у доповіді *«Діяльність Українського історичного кабінету: персоніологічний вимір»* проаналізувала досвід вивчення та відображення роботи УІК у Празі в історіографічних студіях вітчизняних та іноземних науковців, висвітлила основні етапи його формування та функціонування, зупинилась на деяких аспектах діяльності співробітників інституції.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень НБУВ **Вікторія Василівна Патик** вивчала *«Особові архівні фонди діячів Української революції 1917–1921 років (за архівними документами ЦДАГО України)»*, оскільки саме в цій установі зберігається найбільший масив архівних матеріалів з історії революційного руху від 1917 р. Було охарактеризовано особові фонди Д. В. Антоновича (ф. 3956), В. К. Винниченка (ф. 1823), М. С. Грушевського (ф. 3549), С. В. Петлюри (ф. 3809), С. П. Шелухіна (ф. 3695) та ін. Відзначено, що у фондах даного архіву розміщена велика кількість унікальних архівних документів щодо історії Української революції 1917–1921 рр. та її діячів.

У доповіді **Юлії Вікторівни Вернік**, наукового співробітника відділу формування біобібліографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень НБУВ, *«Наукові осередки України в період Української революції 1917–1921 років як передумова розвитку віртуальних наукових спільнот сьогодення (на матеріалах щоденників В. І. Вернадського)»* було простежено творчі та особисті стосунки членів наукових товариств початку ХХ ст.; доведено, що такі взаємозв'язки обумовлюють не тільки характер комунікаційних процесів при вирішенні спільних задач, а й пошук оптимальних форм організації сьогоденних наукових, у тому

числі віртуальних, об'єднань, механізмів управління наукою в цілому, шляхів формування майбутнього національного наукового середовища.

Олеся Іванівна Дзира, науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства НБУВ, у доповіді «*Післяреволюційна політична імміграція українців до Канади: історико-біографічний вимір*» зупинилась на особливостях другої хвилі імміграції українців до Канади з політичних мотивів, у тому числі спричинених поразкою Української революції 1917–1921 рр. На прикладі міжвоєнного періоду життя В. Босого, офіцера Легіону УСС та армії УНР, засновника й очільника організації «Січ» в Канаді, видавця та редактора кількох періодичних видань, простежено процеси, що відбувались в роки післяреволюційної політичної імміграції до Канади, розкрито мотиви переселенського руху, проаналізовано поле діяльності іммігрантів — учасників національно-визвольних змагань.

У доповіді учителя історії та правознавства Одеської вечірньої школи № 19 **Павла Андрійовича Майбороди** «*А. Г. Готалов-Готліб у час революційних змін та впровадження НЕПу (1917–1931 рр.)*» зроблено спробу реконструювати образ А. Г. Готалова-Готліба в 1917–1918 рр. за споминами В. Каверіна та його романом «Два капітани» й аргументовано, що він вкотре блискуче пристосувався до політичних змін і завдяки великим можливостям соціальної мобільності, що відкрилися на початку 1920-х рр., там, де працював, зміг стати не тільки радянським педагогом, а й радянським професором вищої школи.

Організатори Біографічних читань висловлюють щиру подяку всім учасникам та запрошують дослідників, яких цікавлять проблеми біографіки та біобібліографії, і надалі брати участь у заходах Інституту біографічних досліджень!

Тетяна Володимирівна КОТЛЯРОВА,
молодший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)

Tetiana KOTLIAROVA,
Junior Research Fellow
of Institute of Biographical Researches
of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv)

Стаття надійшла 17.09.2017 р.

НАШІ АВТОРИ

- Буряк Лариса Іванівна** — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Вернік Юлія Вікторівна** — науковий співробітник відділу формування біографічних інформаційних ресурсів Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Генералюк Леся Станіславівна** — доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (Київ)
- Гирич Ігор Борисович** — доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (Київ)
- Демуз Інна Олександрівна** — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.)
- Демченко Тамара Павлівна** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Чернігів)
- Дзира Олеся Іванівна** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Іваницька Світлана Григорівна** — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (Запоріжжя)
- Каганова Ірина Яківна** — завідувач відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (Чернігів)
- Коник Олександр Олександрович** — доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (Херсон)
- Котлярова Тетяна Володимирівна** — молодший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)

- Кудлай Олександра Борисівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ)
- Левичев Ігор Валентинович** — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Левченко Валерій Валерійович** — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету (Одеса)
- Любовець Надія Іванівна** — кандидат історичних наук, завідувач відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Марченко Аліна Миколаївна** — театрознавець, головний спеціаліст відділу довідкового апарату документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ)
- Мацелюх Катерина Степанівна** — кандидат історичних наук (Житомир)
- Мишук Сергій Миколайович** — доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Музичко Олександр Євгенович** — кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса)
- Петрикова Валентина Теодорівна** — доктор філософії, докторант Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)
- Смілянець Світлана Іванівна** — заступник генерального директора Національної історичної бібліотеки України (Київ)
- Стамбол Ігор Іванович** — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- БД — база даних
БЗ — бібліографічний запис
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ДАЖО — Державний архів Житомирської області
ДАОО — Державний архів Одеської області
ЕК — електронний каталог
ЕСУ — «Енциклопедія сучасної України»
ЗУНР — Західноукраїнська народна республіка
ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
МНО — Міністерство народної освіти
НДУ — Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
НІБУ — Національна історична бібліотека України
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НТШ — Наукове товариство імені Шевченка
РНК — Рада Народних Комісарів
РНМ — Рада Народних Міністрів
СГД — Союз гетьманців-державників
ТУП — Товариство українських прогресистів
УАН — Українська академія наук
УГА — Українська Галицька армія
УГВК — Український Генеральний Військовий Комітет
УДХП — Українська демократично-хліборобська партія
УКП(б) — Українська комуністична партія (боротьбистів)
УНІК — Український науковий інститут книги
УНР — Українська народна республіка
УНТ — Українське наукове товариство
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСС — Українська партія самостійників-соціалістів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УРЕ — «Українська радянська енциклопедія»
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів влади України
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
України
ЧЗГ — «Черниговская земская газета»
ЧНПУ — Чернігівський національний педагогічний університет імені
Т. Г. Шевченка
ЧОУНБ — Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені
В. Г. Короленка
ЧУГА — Червона Українська Галицька армія

ДО УВАГИ АВТОРІВ

1. Загальні вимоги

1.1. Редакція приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-33, вул. Володимирська, 62.

Інститут біографічних досліджень НБУВ.

Контактний телефон: (0-44) 288-13-84

e-mail: ibd@nbuv.gov.ua

1.2. Видання здійснює такі публікації: наукові статті, археографічні дослідження, звіти про роботу фахових наукових зібрань, науково-інформаційні матеріали, рецензії, пошанування до ювілеїв, некрологи.

1.3. Мови видання — українська, англійська, польська, російська.

1.4. До редакції подається:

– в **обов'язковому порядку** рекомендація до друку відповідної наукової установи та дві рецензії науковців (одна з них — від доктора наук);

– відредагований текст статті у форматі редактора MS Word (розмір аркуша — А4; гарнітура — Times New Roman (CYR); кегль — 14; відстань між рядками — 1,5; поля: ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см) та два примірники роздруку з неї;

– ілюстративний матеріал (фото, малюнки тощо), придатний для копіювання, який має супроводжуватися відповідною анотацією (легендою) із зазначенням джерела (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

2. Обов'язкові складові наукової публікації

Відповідно до загальних вимог до наукової публікації (Постанова Президії ВАК України від 15.01.2003 р., 7-05/01) остання має містити такі обов'язкові елементи:

– постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із актуальними науковими чи практичними завданнями;

– аналіз останніх вітчизняних і зарубіжних досліджень, у яких розглядається дана проблема з наступним чітким означенням невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку;

- список літератури;
- анотація та резюме (українською, російською та англійською мовами);
- ключові слова (до семи).

3. Оформлення рукопису, обсяг, послідовність і розташування складових статті

3.1. Обсяг рукопису наукової статті: основний текст — не більше 12 сторінок, із урахуванням малюнків, таблиць і підписів до них, анотацій, резюме, списку літератури — до 18 сторінок; обсяг рецензій і повідомлень — до 5 сторінок.

Рукописи більшого обсягу приймаються до друку лише після попереднього узгодження з редколегією.

3.2. Послідовність друкування окремих складових наукової статті має бути такою:

- УДК — зліва над назвою статті;
- прізвище, ім'я та по батькові автора (авторів) мовою статті (повністю), вчений ступінь і посада, назва установи, у якій виконано дослідження, назва міста;
- повна поштова адреса (за міжнародним стандартом), телефон та e-mail для співпраці з авторами;
- назва статті (повинна точно відображати зміст дослідження, бути короткою, в межах 9 повнозначних слів, містити більшість ключових слів);
- анотація (стисла характеристика змісту статті), яка містить до 50 повнозначних слів та подається трьома мовами (див. п. 2.7);
- ключові слова (не більше семи);
- текст статті;
- список джерел;
- резюме (Abstract), яке містить назву статті, прізвище та ініціали автора (для англ. варіанта — прізвище та ім'я повністю), учений ступінь і посаду, назву установи, де виконане дослідження, текст резюме (виклад основних положень і висновків статті, одержані результати), ключові слова та подається трьома мовами (див. п. 2.7). Обсяг резюме, призначеного для опублікування у міжнародних базах реферативної наукової інформації, має обсяг до 250 слів (не більше 1500 знаків).

3.3. Стаття повинна бути підписана автором (або авторами).

3.4. Автор несе повну відповідальність за достовірність наданої інформації та правильність наведених у роботі відомостей (особові дані, написання назв тощо).

4. Мовне та технічне оформлення тексту

4.1. Автори несуть повну відповідальність за бездоганне мовне оформлення тексту відповідно до чинного Правопису, зокрема за дотримання сучасної української наукової термінології, написання прізвищ, власних назв тощо.

4.2. Часто повторювані у тексті словосполучення та назви доречно скоротити, надавши наприкінці статті перелік відповідних скорочень.

4.3. При першому згадуванні у тексті обов'язкове (за винятком побіжного перерахування авторів наукових праць у історіографічному огляді) наведення вичерпної інформації про особу (повне прізвище, ім'я, по батькові, роки народження та смерті).

4.4. Усі застарілі історичні, географічні, суспільно-політичні тощо назви обов'язково мають супроводжуватися вказівкою на їх сучасне написання.

4.5. Усі додаткові відомості оформлюються у вигляді виносок унизу сторінки чи у вигляді Додатків.

4.6. Посилання на джерела та літературу подаються у квадратних дужках цифрами, кожна з яких відповідає лише одній позиції в прикінцевому списку джерел і літератури. Інформація про конкретні сторінки чи аркуші подається через кому ([4, с. 4–7]), а перелік джерел — через крапку з комою чи коротке тире ([4; 8; 24], [6–12]).

5. Джерела та література

5.1. Прикінцевий список джерел і літератури має бути оформлений відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT)» (Київ : Держстандарт України, 2007). Нині його можна оформити відповідно до вимог ВАК України автоматично.

Автоматичний оформлювач бібліографічного опису:

<http://vak.in.ua/>

5.2. Список може містити тільки назви праць, на які посилається автор. Рекомендовані списки, переліки тощо можуть бути оформлені як Додаток (значні за обсягом) чи згадуватися в зносках як уточнення.

5.3. Назви праць у прикінцевому списку розташовуються за абеткою.

5.4. Блок REFERENCES наводиться після списку використаних джерел із метою активного включення публікацій в обіг наукової інформації та їх коректного індексування наукометричними системами. Задля цього поряд із повторенням позицій списку джерел,

наведених латиницею, подається список кириличних джерел у транслітерованому вигляді. Цитати мають бути оформлені за міжнародними стандартами.

5.4.1. Транслітерація здійснюється залежно від мови оригіналу відповідно до Постанови кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) та вимог наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26 (для російської мови).

5.4.2. Список джерел оформлюється відповідно до міжнародного стандарту APA (American Psychological Association Style).

6. Прикінцеві зауваги

6.1. Редколегія має право редагувати текст статей, погоджуючи остаточний варіант із автором.

6.2. Редколегія може відхиляти рукописи, якщо вони не відповідають вимогам чи проблематиці збірника, або переносити їх в інший випуск, узгодивши це з автором.

6.3. Рукописи статей, відхилені редакційною колегією, авторам не повертаються та не рецензуються.

Оформлення блоку REFERENCES

1. Структура бібліографічного посилання на кириличні джерела в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- транслітерована назва публікації, переклад назви англійською мовою в квадратних дужках [ ];
- транслітерована назва джерела, переклад назви англійською мовою в квадратних дужках [ ];
- вихідні дані англійською мовою.

2. Алгоритм оформлення блоку References:

2.1. Копіюємо ПОВНІСТЮ список джерел до блоку References, залишаючи описи латиницею без змін.

2.2. Транслітеруємо описи кириличних джерел, використовуючи системи автоматичної транслітерації.

Українська транслітерація:

<http://www.slovyk.ua/services/translit.php>

Російська транслітерація:

<http://ru.translit.net/?account=zagranpassport>

2.3. Перекладаємо описи кириличних джерел (заголовки статті та назву джерела) англійською мовою.

2.4. Редагуємо отримане посилання відповідно до стандарту APA:

- прибираємо спеціальні позначки в транслітерованому описі («/», «/», «-», « ; », « : »);

- у квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті та назву джерела англійською мовою;

- розкриваємо англійською мовою повне місце видання (скажімо, Київ), залишаючи назву видавництва транслітерованою;

- виправляємо позначення сторінок (замість 12 s. пишемо 12 p.);

- додаємо в кінці [in Ukrainian] чи [in Russian].

Інформація щодо міжнародного стандарту APA (American Psychological Association Style) є на сайті НБУВ:

<http://nbuv.gov.ua/node/929>

Також див.:

APA Citation Style

(<https://www.library.cornell.edu/research/citation/apa>).

Оформити цитування відповідно до стандарту APA можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань:

<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>

<http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>

ВАЖЛИВО: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (") та заборонено замінити латинські літери кириличними.

Зразки оформлення цитувань за стандартом APA

Стаття у часопису:

ПІБ автора, назва статті й журналу транслітеруються; назва статті наводиться в авторському перекладі англійською. Назва статті й журналу виділяються курсивом. У часопису, що має нумеровані томи й випуски, вказуються номер тому і номер випуску.

До прикладу:

Author, A. (2015). *Nazva statii* [Title of article]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologiya*, 4(1), 121–135. [in Ukrainian].

Author, A. (2015). *Nazva statii* [Title of article]. *Bibliotechnyi visnyk*, (5), 124–127. [in Ukrainian].

Книга:

ПІБ автора, назва книги та назва видавництва транслітеруються. Вихідні дані — місце видання, том, частина, сторінки тощо — подаються у перекладі англійською мовою. Назва книги наводиться також в перекладі англійською.

До прикладу:

Author, A. (2015). *Nazva knigi* [Title of book]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Author, A. (2015). *Nazva roboty* [Subtitle]. In *Nazva knigi* [Title of book] (Vol. 10, pp. 33–44). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Дисертація, автореферат дисертації:

Назва дисертації перекладається. Обов'язково вказується: PhD dissertation, Extended abstract of PhD dissertation, Master's thesis. Наводиться або правильний офіційний переклад назви установи, або транслітерація її назви.

ВАЖЛИВО: краще посилатися на повний текст дисертації, а не на автореферат.

Описи можна перевірити у каталогах дисертацій:

<http://diss.rsl.ru/> та <http://search.proquest.com/>.

До прикладу:

Author, A. (2015). *Title of dissertation. PhD dissertation (Social Communication)*. Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv. [in Ukrainian].

Author, A. (2015). *Title of dissertation. Extended abstract of PhD dissertation (Social Communication)*. Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv. [in Ukrainian].

Тези доповідей, матеріали конференцій:

Тези доповідей — *Abstracts of Papers*.

Матеріали (труди) конференцій — *Proceedings of the Conference Name*.

Матеріали 3 міжнар. конференції / симпозиуму / з'їзду... — *Proceedings of the 3rd International Conference / Symposium / Congress...*

До прикладу:

Author, A. (2015). *Nazva tez* [Title of article]. *Abstracts of Papers. Conference Name*. Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: VNLU. [in Ukrainian].

Author, A. (2015). *Nazva tez* [Title of article]. In *Title of book* (якщо є): *Proceedings of the Conference*, Kyiv, June 1–3. 2015. (pp. 29–42). Kyiv: VNLU. [in Ukrainian].

ЗМІСТ

Від Редакційної колегії 3

ЛЮДИНА У ПРОСТОРИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.): ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Буряк Л. І.

Інсталяція як біографічний конструкт:

Гнат Павлович Житецький 13

Гирич І. Б.

Творчість націолога Ольгерда Бочковського

та справа видання його спадщини 43

Генералюк Л. С.

Витоки трагедій 1917–1922 років:

погляд Максиміліана Волошина 58

Петрикова В. Т.

Методологія історії української

бібліографії М. І. Ясинського 74

ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.) У ДИСКУРСІ БІОГРАФІСТИКИ

Мищук С. М., Мацелюх К. С.

Студії Петра Абрамовича (1881–1944)

з історії Української

революції 1917–1921 рр. на Волині 89

Стамбол І. І.

Вплив Української революції 1917–1921 рр.

на долі її натхненників

(на прикладі учасників «Братерства Тарасівців») 105

Левченко В. В.

Українська революція 1917–1921 років —

історичний рубіж у долях вчених-істориків Одеси 122

Музичко О. Є.

Актуалізація біографій героїв української минувшини

за доби Української революції 1917–1921 рр.

на півдні України 142

Іваницька С. Г.

Публіцистика Сергія Єфремова
на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 рр.):
історико-біографічні аспекти 156

Марченко А. М.

Микола Садовський та його театр
у період революційних подій 1917–1919 років у Києві 181

БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ ПРО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

Коник О. О.

Депутат Конгресу трудового народу Микола Жерлцін
та слідство в його справі. 1921–1922 рр. 198

Демуз І. О.

Участь Петра Стебницького
у подіях Української революції 1917–1921 рр. 212

Кудлай О. Б.

Сторінки біографії військового міністра доби
Української Центральної Ради
Олександра Жуковського 232

Дзира О. І.

Післяреволюційна політична імміграція українців
до Канади: історико-біографічний вимір 245

РЕСУРСИ БІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНСЬКУ РЕВОЛЮЦІЮ (1917–1921 рр.)

Любовець Н. І.

Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.):
автори та жанри 260

Вернік Ю. В.

Наукові осередки України початку ХХ ст.
як передумова віртуальних наукових спільнот 287

Демченко Т. П., Каганова І. Я.

Уродженці Чернігівщини —
діячі Української революції
доби Центральної Ради у сучасній біографіці 305

Левичев І. В.

Меморіальна бібліотека Максиміліана Волошина —
національна гордість України 326

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

<i>Буряк Л. І.</i> Казус біографії як поштовх до нових досліджень (роздуми з приводу творчої зустрічі з Петром Кралюком в Інституті біографічних досліджень)	342
<i>Смілянець С. І.</i> Інформаційні ресурси Національної історичної бібліотеки України – джерельна база біографічних досліджень про діячів Української революції 1917–1921 рр.	350
<i>Котлярова Т. В.</i> Українська революція (1917–1921 роки): історико-біографічний вимір. Тринадцять Біографічні читання	357
Наші автори	369
Список скорочень	371
До уваги авторів	372

CONTENTS

Editorial message 3

A HUMAN IN THE SPACE OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921): THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES OF IDENTIFICATION

Larysa Buryak.

Installation as a biographical construct:

Hnat Pavlovich Zhytetsky 13

Ihor Hyrych.

Olgerd Bochkovsky's scholar researches

of nation study and publication his collection of papers 43

Lesia Generaliuk.

Sources of tragedies of 1917–1922:

Maximilian Voloshin's sight 58

Valentyna Petrycova.

Methodology of the history of the Ukrainian bibliography

of M. I. Yasinsky 74

THE ERA OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921) IN THE DISCOURSE OF BIOGRAPHICAL SCIENCE

Serhii Mischuk, Kateryna Matselyukh.

Studies of Peter Abramovich (1881–1944)

on the history of the Ukrainian Revolution

of 1917–1921 in Volhynia 89

Ihor Stambol.

The influence of Ukrainian Revolution of 1917–1921

on its masterminds' fates (on the example of the participants

of the «Brotherhood of Tarasivtsi») 105

Valerii Levchenko.

Ukrainian Revolution of 1917–1921 —

the historic border of the sciences historians of Odesa 122

Oleksandr Muzychko.

Actualization the biographies of the heroes

of the Ukrainian past in the South Ukrainian in the era

of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 142

Svitlana Ivanitska.

Publicistic texts of Sergiy Yefremov
of the bibliographic magazine “Knyhar” (1917–1920):
historical and biographical aspects 156

Alina Marchenko.

Mykola Sadovsky and the Sadovsky Theatre
during the revolutionary events 1917–1919 in Kyiv 181

BIOGRAPHICAL STUDIES ABOUT THE FIGURES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

Oleksandr Konyk.

Deputy of the Congress of Working People
Mykola Zherlitsyn and Investigation
of His Case. 1921–1922 198

Inna Demuz.

Petro Stebnytsky in the events
of Ukrainian revolution in 1917–1921 212

Oleksandra Kudlai.

Pages of Biography of Oleksandr Zhukovsky,
the Military Minister in period
of the Ukrainian Central Rada 232

Olesia Dzyra.

Postrevolutionary political immigration
of Ukrainians to Canada: historical
and biographical measuring 245

RESOURCES OF BIOGRAPHICAL DATA ABOUT THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

Nadiia Lyubovets.

Memoirs on the Ukrainian Revolution (1917–1921):
authors and genres 260

Yuliia Vernik.

Scientific centres of Ukraine
of the early twentieth century as a prerequisite
for virtual academic communities 287

Tamara Demchenko, Iryna Kaganova.

Natives of the Chernihiv region as figures
of Ukrainian Revolution of the period
of the Central Rada
in modern biographical studies 305

Igor Levichev.

Memorial Library of Maximilian Voloshin —
National Pride of Ukraine 326

BIBLIOGRAPHY, REVIEWS, INFORMATION

Larysa Buryak.

A biography casus as an impulse to new research
(reflections on an artistic meeting with Petro Kraliuk
in the Institute of Biographical Researches) 342

Svitlana Smilianets.

Information resources of the National Historical Library
of Ukraine as a source base for biographic research
about the figures of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 350

Tetiana Kotliarova.

Ukrainian Revolution (1917–1921):
historical and biographical dimension.
Thirteenth Biographical readings 357

Authors of the issue 369

Abbreviations 371

For authors 372

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Випуск 15

The issue is dedicated to the celebration of the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, demolition of clichés and ideological myths concerning its prominent figures, evaluation of the influence of those landmark events on the formation of a patriotic conscience, civil activism, intellectual self-affirmation of the following generations of our compatriots. The articles and materials published in the collected book are based on the positions of biographical science as a special historical discipline and rely on theoretical and methodical principles of studying and reflecting the role of a personality in the history, formation and conveyance of national traditions.

The edition is designated for scientists, lecturers, students and post-graduate students of higher educational institutions, workers of museum, archival and librarian institutions, regional ethnographers.

Відповідальний за випуск: Н. П. Марченко
Коректор: Т. В. Котлярова
Оригінал-макет: Д. Л. Сичов

Підписано до друку .04.2018 р.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 22,32. Обл.-вид.арк. 22,48.
Наклад 300. Зам. № 0.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.
03039, Київ, Голосіївський просп., 3.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.